

Наукові праці

Видається з грудня 2001 року

Науково-методичний журнал



Dipartimento
di Scienze dell'Antichità
e del Vicino Oriente



UNIVERSITA
CA' FOSCARI
VENEZIA

Серія “Історичні науки” Спецвипуск

Випуск 83, 2008
Том 96

Постановами Президії ВАК України від 08.06.2005 року
№ 2-05/5 та від 30.06.2005 року № 1-05/6 цей журнал включено
до переліку № 16 наукових фахових видань з історичних наук, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата наук.

(Бюлетень ВАК України. – 2005. – № 9)

Засновник видання –
Національний університет
“Києво-Могилянська
академія”.
Видання засноване у 2001 р.
Свідоцтво КВ № 5817
від 30.01.2002 р.

Перереєстрація:

Засновник видання –
Миколаївський державний
гуманітарний університет
ім. Петра Могили
Свідоцтво КВ № 9506
від 14.01.2005 р.

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради
Миколаївського державного
гуманітарного університету
ім. Петра Могили
(протокол № 4(68)
від 12.12.2008 р.)

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА РАДА:

Клименко Л.П.
Мещанинов О.П.
Михальченко М.І.

Багмет М.О.
Букач М.М.
Горлачук В.В.
Грабак Н.Х.

Дубова О.А.

Клименко Л.П.
Матвєєва Н.П.

Науменко А.М.
Тригуб П.М.

Фісун М.Т.
Андрєєв В.І.

голова редакційно-видавничої ради, головний редактор, доктор технічних наук, професор, ректор МДГУ імені Петра Могили
заступник голови редакційно-видавничої ради, заступник головного редактора, доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи МДГУ імені Петра Могили
голова редакційної колегії видання “Сучасна українська політика: політики і політологи про неї”, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, президент Академії політичних наук України, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України
голова редколегії серії “Політичні науки”, доктор історичних наук, професор
голова редколегії серії “Педагогічні науки”, доктор педагогічних наук, професор
голова редколегії серії “Економічні науки”, доктор економічних наук, професор
голова редколегії серії “Екологія”, доктор сільськогосподарських наук, професор, старший науковий співробітник
голова редколегії серії “Філологія. Мовознавство”, доктор філологічних наук, професор
голова редколегії серії “Техногенна безпека”, доктор технічних наук, професор
голова редколегії серії “Філологія. Літературознавство”, доктор філологічних наук, професор
голова редколегії серії “Новітня філологія”, доктор філологічних наук, професор
голова редколегії серії “Історичні науки”, доктор історичних наук, професор, академік УАІН
голова редколегії серії “Комп’ютерні технології”, доктор технічних наук, професор, старший науковий співробітник, дійсний член УАІН
відповідальний секретар, кандидат технічних наук, в.о. доцента

Н 34

Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. – Миколаїв; Venezia: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca’Foscari, 2008. – 248 с.

Збірник містить статті, присвячені видатним постатям у науці, актуальним питанням археології, історії первісного суспільства, етнології, етнографії, історії України, краєзнавства, всесвітньої історії та історіографії.

Призначений для науковців, працівників архівів та музеїв, студентів, вчителів, краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ

1. **Тригуб Петро Микитович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДГУ ім. Петра Могили – голова редакційної колегії серії “Історичні науки” (м. Миколаїв).
2. **Мицик Юрій Андрійович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії НаУКМА (м. Київ).
3. **Багмет Михайло Олександрович**, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку МДГУ ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
4. **Тригуб Олександр Петрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДГУ ім. Петра Могили – відповідальний секретар редакційної колегії серії “Історичні науки” (м. Миколаїв).
5. **Даниленко Віктор Михайлович**, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України (м. Київ).
6. **Шкляж Іосиф Михайлович**, доктор історичних наук, професор Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухолинського (м. Миколаїв).
7. **Шкварець Валентин Павлович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (м. Миколаїв).
8. **Колісниченко Анатолій Іванович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук МДГУ ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
9. **Гавеля Володимир Леонітович**, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії МДГУ ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
10. **Котляр Юрій Вадимович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили (м. Миколаїв).
11. **Станко Володимир Никифорович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили (м. Миколаїв).

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десанників, 10
Тел.: (0512) 55-18-23, 55-15-41,
факс: 50-00-69, 50-03-33,
E-mail: avi@kma.mk.ua

ISSN 1609-7742

© Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, 2008
© Universita Ca’ Foscari Venezia, 2008



Присвячується

пам'яті В.Н. Станко (1937-2008),
археолога, історика, етнолога,
доктора історичних наук, професора, академіка



Тарас Григорович Шевченко називав археологію – “праматір’ю історії”, на якій дійсно базуються основи вивчення минулого. Великої поваги заслуговують науковці, які висвітлюють історію людського суспільства на основі вивчення пам’яток кам’яного, мідного (бронзового), залізного віків, а інколи і більш пізніших часів. До цих пам’яток, що називаються археологічними, належать: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва тощо. Саме такою людиною – вченим, безмежно закоханим в археологію був Володимир Никифорович Станко – доктор історичних наук, професор, а з 2007 року – професор кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Він народився в с. Тернівка Миколаївської області у 1937 році. В 1960 р. закінчив Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова за спеціальністю “Історія”. Працював в Одеському державному археологічному музеї (науковий співробітник, заступник директора); в Інституті археології АН УРСР (аспірант, науковий співробітник, завідувач відділом); у 1968-1976 та 1989-2004 рр. в Одеському державному університеті імені І.І. Мечникова (доцент, професор, завідувач кафедрою, декан).

У 1967 році завершив аспірантуру при Інституті археології АН УРСР і захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук “Мезоліт Північно-Західного Причорномор’я”. У 1983 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук “Мирне. Проблеми мезоліту степів Північного Причорномор’я”. У 1990 р. В.Н. Станко було присвоєно вчене звання професора, а у 1999 р. обрано дійсним членом Російської академії природничих наук (по секції антропологія та археологія), у 2002 – присуджена державна премія України в галузі науки і техніки. Вчений опублікував понад 140 наукових праць.

Справою життя В.Н. Станко стало дослідження Анетівської культури часів пізнього палеоліту (22-10 тис. років тому). Область поширення – Степове Побужжя. Найвиразніші археологічні пам’ятки – поселення Анетівка I і II біля с. Анетівка Доманівського району Миколаївської області.

Це була епоха великого третього і останнього в історії Землі похолодання. Величезний льодовик, насуваючись з півночі, відтіснив первісних людей із Центральної і Східної Європи на південь – в тому числі і в Україну та Північне Причорномор’я. Люди не тільки вижили, але й створили високу, як на той час, культуру. Професор Станко визначав, що неможливо віднайти, розрізнити культури прийдешніх і місцевих общин. Перед нами є одна цілісна культура – культура епохи пізнього палеоліту – анетівська. Тут виробилися нові технокомплекси, встановилися більш тісні контакти між різними общинами, сформувалися нові соціальні структури, які розселилися по зручним екологічним нішам (в нашому випадку в долині річки Бакшала).

Анетівка II (яку В.Н. Станко досліджував більше 25 років) – поселення первісних мисливців пізнього палеоліту являється унікальним і найбільшим археологічним пам’ятником не тільки в Україні, а й у всій Східній Європі. Про те, що Анетівка II всесвітньовідома стоянка пізнього палеоліту свідчить той факт, що в університетах Тулузи, Парижу, Оксфорду, Кембріджу, Ньюкаслу, Софії, Венеції студіюють матеріали, лекції академіка В.Н. Станко – славетного археолога, історика та етнологу сучасності.

Миколаїв, 20 грудня 2008

Миколаївський державний
гуманітарний університет
імені Петра Могили

Професор Клименко Л.П.

Il presente volume riunisce i contributi di Archeologia, Etnologia e Discipline Storiche presentati al convegno *Man in History and Culture* che si terrà a Mykolaiv dal 19 al 22 Febbraio 2009 in ricordo di V.N. Stanko.



Recentemente scomparso, nella primavera del 2007, proprio quando aveva programmato una visita alla nostra Università in compagnia del Rettore e del Prorettore dell'Università P. Mohila, V.N. Stanko aveva notevolmente contribuito ad impostare i rapporti di collaborazione tra le due università, promuovendo i primi incontri e favorendo le relazioni tra le due istituzioni principalmente nel campo dell'Archeologia e della Storia.

Ed è proprio in seguito a questi primi contatti, intrapresi all'inizio della primavera del 2007, che si è giunti alla firma dell'accordo di collaborazione che prevede, fra le molte attività, lo scambio di studenti e di docenti che sarà avviato a partire dal prossimo Anno Accademico 2009-2010. Fra le altre iniziative, tuttora in corso, figurano progetti di ricerca di Archeologia Preistoria e di Insegnamento. Tra questi un programma di revisione delle datazioni assolute degli abitati Mesolitici dell'Ucraina meridionale, e brevi corsi di insegnamento per gli studenti di Discipline Storiche dell'Università di Mykolaiv da parte di docenti dell'Università Ca' Foscari, come quello recentemente tenuto, nel Dicembre del 2008, sulla Preistoria dei primi ominidi.

Il presente volume, edito anche grazie alla revisione scientifica di alcuni testi da parte di docenti di Ca' Foscari, e con il parziale contributo del Dipartimento di Scienze dell'Antichità e del Vicino Oriente della nostra Università, costituisce un momento iniziale particolarmente importante nei rapporti di collaborazione, oltre che tra le due istituzioni, anche tra i due paesi, che trovano qui, lungo la costa settentrionale del Mar Nero, la possibilità di rinnovare relazioni già avviate nel corso dei secoli.

Venezia, 12 Dicembre 2008

Il Magnifico Rettore
Università Ca' Foscari

Prof. Pier Francesco Ghetti

Розділ 1

ПОСТАТІ В НАУЦІ

УДК: 94(477.7)

БАГМЕТ М.О.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Багмет Михайло Олександрович (1948 р. н.), доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, директор Центру політичних досліджень, завідувач кафедри державної політики та менеджменту, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, Відмінник освіти України, заслужений діяч науки і техніки України, має більше 600 публікацій із проблем історії, політичних процесів та державотворення.

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ ПОЛІТИКА М. ПЕСОЦЬКОГО НА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються виступи, інтерв'ю та різнопланові публікації відомого політика Миколи Федоровича Песоцького про зміст сучасного демократичного соціалізму та його використання в державотворчому процесі України. Посилення актуальності проблеми відображається на розгортанні дискусій із цього приводу серед науковців, політиків, політологів та інших зацікавлених громадян південного регіону.

In the article speeches, interviews and different published works about maintenance of modern democratic socialism and its use in the Ukrainian State formation process of the known politician Mykola Fedorovitch Pesockiy are analyzed. Strengthening of actuality of the problem is represented on development of discussions on this occasion among scientists, politicians, political scientists and other interested citizens of the Southern region.

Підготовка даної статті відносно позицій і поглядів Миколи Федоровича Песоцького викликана тим, що нині в південному і східному регіонах серед інтелігенції та студентства поширюються думки про доцільність публічного обговорення різнопланових варіантів подальшої розбудови незалежної України.

Серед різноманітних сьогоденних моделей та гіпотез з цього приводу наш вибір зосередився на критичному аналізі суті своєрідних соціалістичних поглядів Миколи Федоровича Песоцького.

І це не випадково. По-перше, він, будучи професійним політиком, має гуманітарну освіту, завжди намагається на основі конкретних історичних фактів та існуючих реалій, розкрити свою громадянську позицію відносно пошуків нових форм політичного, економічного, соціального і духовного подальшого розвитку України.

По-друге, М.Ф. Песоцький набув великого практичного досвіду, оскільки був народним депутатом України III і IV скликань, працював на відповідальних посадах у комсомольських, радянських господарських органах, стояв біля витоків фермерського руху, керував промисловим підприємством, був заступником Луганського губернатора, очолював Держкомітет України з матеріального резерву, тому він може наочно і докладно дискутувати і висловлювати ділові пропозиції з багатьох тем законодавства, економіки,

соціалізації країни, приватизації у промисловості й аграрному секторі, гендерній політиці та православ'ї, а також інших спектрах життя українського суспільства. І, по-третє, Микола Песоцький накопичив, примножив стержневі основи ества сучасного соціалізму, пропагує та відстоює їх в гострій дискусії, очолюючи Луганську обласну організацію СДПУ, будучи членом політбюро СДПУ (о), будучи Головою Народно-трудового союзу України і керівником Міжнародного добродійного фонду "Співдружність".

Свої позиції і ряд програмних положень він відобразив у багатьох публічних доповідях, виступах та інтерв'ю, статтях, опублікованих у центральних і місцевих періодичних виданнях, книгах, а також матеріалах, розміщених на персональному та інших сайтах системи Internet. Основний сенс усіх виступів і публікацій відомого політика М.Ф. Песоцького зводяться до того, що сьогодні необхідно робити прибічникам демократичного соціалізму, аби завоювати на виборах все більше голосів і симпатій. І тоді можна було б реалізувати програмні положення про створення в Україні таких соціальних відносин, за яких держава змогла б гарантувати своїм громадянам повний пакет прав і соціальних свобод, а громадяни, у свою чергу, хотіли б і мали б можливість гарантувати державі виконання своїх обов'язків [1]. Таким чином, М. Песоцький веде

мову не про помилкове комуністичне суспільство з його класовою боротьбою і державно-бюрократичним регулюванням і не про порочний егоїстичний капіталізм, а про третій шлях розвитку нашої країни, де вищим пріоритетом повинна стати максимальна соціальна захищеність кожного громадянина, а основними цінностями – свобода, справедливість, рівність і солідарність [10]. Саме цей шлях, як свідчить світовий досвід, на думку М.Ф. Песоцького і його однодумців, приведе до утвердження в Україні демократичного соціалізму, і втіляться цілі політичної, економічної, соціальної демократії, а також реально здійсниться звільнення громадян від будь-яких форм пригноблення. Як би не критикували такі погляди, але вони не утопічні, є соціалізм без романтики і реальним втіленням в життя рішень установчого конгресу Соціалістичного інтернаціоналу (Франкфурт-на-Майні, 1951 р.). До речі, саме таку політику нині здійснюють десятки європейських соціалістичних і соціал-демократичних партій, перебуваючи в урядах або в парламентах високорозвинених країн. “У Європі, – відзначав М. Песоцький ще в 1999 р. у статті “Всерьез и надолго”, – демократичний соціалізм як соціал-демократія вже давно стали явищем суспільно-політичної і духовної культури” [11].

В іншій своїй праці під назвою “Соціалізм без романтики” Микола Федорович конкретно розкриває єство такого європейського демократичного соціалізму і так характеризує основні його параметри [2].

Демократичний соціалізм в Європі це:

- a) політична демократія – де на ділі надаються права особам і політичні свободи, рівність всіх перед законом і дотримання законності;
- б) економічна демократія – в якій втілюється сукупність суспільної самоврядності, упровадженої в господарське життя і де суспільні інтереси важливіші за інтереси приватного прибутку, а тому пріоритет все більше віддається колективній (акціонерній суспільній) власності;
- в) соціальна демократія – коли затверджується система соціальних гарантій для трудящих і захисту соціально незахищених верств населення. Причому в багатьох країнах такі завдання реалізуються без суворої одноманітності, а лише творчо. Ось чому на заході ідеї демократичного соціалізму прийнятні виборцям, тим більше що і на практиці вони бачать, як капіталізм, що не контролюється, поступово поступається місцем саме цій моделі розвитку суспільства [2].

Що ж сьогодні необхідно робити в Україні? В цьому плані пропозиції М.Ф. Песоцького зводяться до наступних кроків: об’єднувати зусилля прибічників демократичного соціалізму щодо завоюванню довіри виборців як на Сході, так і на Заході; послідовно пропагувати значення та силу міжкласової співпраці і довірчого партнерства різних соціальних груп; виробити єдину програму подальшого розвитку економіки України; добитися реалізації земельної реформи з метою перетворення України на головну житницю Європи, та і світу; законодавчо виробити пріоритетні

напрями вітчизняних галузей економіки; оптимізувати в рамках СОТ участь України в міжнародному розподілі праці; законодавчо здійснити подальші структурні зміни для досягнення стабільності зростання внутрішнього валового продукту і підвищення життєвого рівня людей [8].

Не уходить М.Ф. Песоцький і від відповіді на питання: Як же все це здійснити в Україні? Показовим в цьому плані є наступний вислів: “...Тільки конкретними справами, щоденною працею і неослабною пропагандистською роботою. Не насильством, а переконанням, не війною компроматів, а пропагандою своїх ідей ми маємо намір переконати електорат підтримати нас на виборах і при владі. Думаю, що наш втомлений і озлоблений життєвими негараздами народ все ж не втратить розуму та мудрості. Люди навчаться відрізняти справжню політику від популізму, курс на створення цивілізованого ринку від економічного прожектерства, необхідну суспільству ідеологію від набору гучних фраз. І тоді, відволікаючись від миттєвих проблем, вони стануть заглядати наперед, бачити перспективу” [11].

Все чітко і конкретно. Безумовно, скептики, тобто опоненти, можуть заявити, що ці слова як би і є старою піснюю про головне. Але це не зовсім так. Адже М.Ф. Песоцький, виходячи з сучасних реалій і політичних змін, намагається не лише проголошувати, пропагувати свої ідеї, а і прагне відшукати такі акценти і факти в сучасному розвитку суспільства, які базуються на глибокому аналізі вітчизняного і зарубіжного досвіду і здатні об’єднати справжніх патріотів України на європейському шляху. Заявляючи про це, Микола Песоцький не допускає можливості дистанціюватися і від країн СНД, у тому числі від північного сусіда. Кращим підтвердженням цього є його аргументації, висловлені наприкінці 2007 р. у Москві на першому Міжнародному соціалістичному форумі стосовно необхідності створення Соціалістичного інтернаціоналу СНД [11].

Зрозуміло, не всі обґрунтування М.Ф. Песоцького є безперечними, багато ідей заперечуються сьогодні і піддаються дискусії, але в цілому до думок такого авторитетного політика про шляхи затвердження демократичного соціалізму заслуговують на увагу і підтримку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Песоцький Н.Ф. “Мы живем в стране произвола, тотальной бедности и бедствия” // Газета “XXI век”. – 2008. – № 41.
2. Песоцький Н.Ф. Соціалізм без романтики. – К.: ИКТФ “Кобза”. – 2001. – 136 с.
3. Песоцький Н.Ф. Экономический щит державы. Госкомрезерв Украины: от прошлого к будущему. – К.: Издательский Дом “Саммит-книга”, 2004. – 336 с.
4. Песоцький Н.Ф. Благо в грехе не творится, или ещё раз об объединении неправославных церквей в “православную” // http://pesotskiy.com.ua/statti/145_1.html.
5. Песоцький Н.Ф. Кадры решают все // http://pesotskiy.com.ua/statti/260_1.html.
6. Песоцький М.Ф. Конкуренція по-українськи, або дещо про підтримку вітчизняного виробника // Голос України. – 2003. – № 62.
7. Песоцький М.Ф. Пізнання нації // http://pesotskiy.com.ua/statti/269_1.html.

8. Песоцький М.Ф. Соціал-демократичний рух в історії України: історіографічні аспекти дослідження // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 80-89.
9. Песоцький Н.Ф. Украденная страна // http://pesotskiy.com.ua/statii/258_1.html.
10. Песоцький М.Ф. Українська соціал-демократія: ідейно-теоретичні та організаційні витоки // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – № 1. – С. 123-130.
11. Матеріали офіційного сайту <http://pesotskiy.com.ua>.

УДК: 94(477.7):929.52, "1788/1861"

ДОРОШЕНКО О.М.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Дорошенко Оксана Миколаївна, аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Тема наукового дослідження – "Родина Скаржинських".

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА ВІКТОРА ПЕТРОВИЧА СКАРЖИНСЬКОГО (ДО 220 – РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті подано відомості про представника родини Скаржинських, який сприяв економічному, військовому та культурно-просвітницькому розвитку Південної України.

The article contains biographical facts about representative of Skarzhynsky, which promoted economic, military and cultural-civil development of Southern Ukraine.

"Історія в обличчях" – найдавніша історіографічна традиція. Беручи початок з античності, ця традиція до початку ХХІ століття створила величезну емпіричну базу у вигляді багатообразних жанрових форм, цілу систему канонів, які змінювали свій епохальний образ, і, на кінець, сформувала у загальних рисах власну рефлексивну систему у вигляді історії, теорії і методології історико-біографічних досліджень [1, с. 487]. За простотою біографії знаходяться долі багатьох особистостей, невичерпні мотивації "героя", які для нас представлені лише в обмежених (і діяльності, і ще більше – джерелами) вчинках. Дане дослідження присвячене вивченню "образу" поміщика Новоросійського краю, через його творчий доробок, як типового представника соціально-професійної групи передового дворянства степового регіону.

Історія Південної України першої половини ХІХ століття відома надзвичайно великою кількістю талановитих політичних, військових, громадських, культурних діячів. У зазначений період степові простори лише почали масово освоюватися і заселятися. Ці процеси дали можливість проявити таланти багатьом заповзятим людям, що працювали в економічній сфері і сприяли розвитку усіх галузей народного господарства. Вони були як практиками, так і теоретиками, популяризаторами наукових знань із агрономії, агротехніки, агролімбології, ветеринарії, зоотехніки.

Одним із найбільш яскравих представників прогресивного, ліберально налаштованого дворянства, яке у Новоросійському краї виступало рушійною силою суспільного розвитку, був Віктор Петрович Скаржинський. Він автор понад 20 науково-публіцистичних статей, які стосуються практичних питань, пов'язаних із розвитком багатьох галузей сільського господарства дореформеного періоду. Будучи членом різних сільськогосподарських товариств, Віктор Петрович Скаржинський популяризував результати своєї

експериментально-дослідницької роботи на сторінках їх друкованих органів, зокрема: "Записках общества сельского хозяйства Южной России", "Трудах вольного экономического общества". Крім того, його статті та повідомлення про господарчу діяльність публікувались у "Журнале министерства государственных имуществ", "Сельское хозяйство. Журнал при императорском Московском обществе сельского хозяйства" та увійшли до збірки І. Палімпсестова "Записки о сельском хозяйстве Юга России" [2, с. 719-724]. Варто відмітити, що поширенням ідей Віктора Петровича займалися визначні державні та громадські діячі південних губерній, зокрема, інспектор сільського господарства Новоросійського краю Д. Струков [3, с. 42-52], член Товариства сільського господарства Південної Росії та Московського товариства акліматизації П. Хрустальов [4, с. 57-74]. Найбільше долучився до цієї справи вже вищезгаданий екстраординарний професор Новоросійського університету, визначний економіст ХІХ століття І. Палімпсестов [5, с. 1-49].

У пореформений період до результатів практичних надбань та науково-публіцистичної спадщини Віктора Петровича Скаржинського неодноразово звертались економісти, агрономи, земські діячі, кореспонденти різних товариств, серед яких А. Рудзький [6, с. 1-195], П. Бароков [7, с. 1-57], А. Бичихін [8, с. 1-83], Я. Беловодський [9, с. 14-15] та ін.

У радянські часи про ідеї та погляди Віктора Петровича Скаржинського говорили не досить часто. В основному результати його діяльності популяризували науковці і краєзнавці. Зокрема, кандидат економічних наук А. Котов писав про надбання талановитого поміщика в галузі лісоагро-меліорації [10, с. 135-138]. Практичні досягнення Віктора Петровича Скаржинського в сільському господарстві відзначала відома дослідниця соціально-економічної історії Південної України О. Дружиніна [11, с. 215]. Найбільше у радянській

літературі постать поміщика розглядалась у зв'язку із війною 1812 року. Ініціативний дворянин за власний кошт створив військовий ескадрон ополченців і очолив його [12, с. 693]. За хоробрість і бойові заслуги він був нагороджений орденом Святого Володимира.

Постать Віктора Петровича Скаржинського знайшла своє відображення і у регіональній історіографії: краєзнавці Одещини та Миколаївщини не залишали поза увагою його господарчу і науково-публіцистичну діяльність. Про нього як визначного лісвода писали директор Миколаївського обласного державного архіву М. Людковський [13], одеський краєзнавець О. Губарь [14], краєзнавець Первомайщини Р. Кучерявий [15], краєзнавець Вознесенщини О. Калина [16], викладач Мигіївського радгоспу-технікуму В. Халипенко [17]. Особистість талановитого землевласника викликала інтерес ряду письменників, зокрема, Б. Слободянюка [18], Ю. Трусова. Одеський письменник Юрій Трусов присвятив Віктору Петровичу Скаржинському останню частину трилогії Хаджибей-Одеса, роман “Золотые эполеты” [19, с. 317]. У цьому творі письменник втілює у художньому образі поміщика всі найкращі риси притаманні Новоросійському дворянству: освіченість, шляхетність, доброчинність. Віктор Петрович Скаржинський виступає героєм свого часу – дбайливим господарем-просвітителем південного краю.

У 90-х рр. виникає нова хвиля інтересу до дворянства, разом із цим представники родини Скаржинських також стають об'єктом досліджень. Життя та діяльність Віктора Петровича Скаржинського в останні десятиліття вивчали В. Жадько [20, с. 561], Т. Гончарук [21], В. Ярошенко [22], І. Смирнов [23, с. 70-72], А. Веднева [24, с. 17-20], М. Кирильцева [25], Т. Кремінь [26, с. 16-17], Е. Ксенон [27] та ін.

Необхідно відмітити, що степові території України завжди мали свої особливості розвитку, на які, крім політичних і соціально-економічних чинників, впливали географічно-ландшафтні і кліматичні особливості регіону. Засушливий клімат, недостатня кількість опадів у весняно-літній період, довготривалі сухоты, відсутність розгалужених гідросистем та лісових масивів, велика кількість шкідників перешкоджали швидкому і успішному освоєнню південних земель у першій половині XIX століття.

Віктор Петрович Скаржинський був господарем просторих степів, йому належало 64000 десятин землі, маєтки ж були одними із найкращих у Херсонській губернії. Не будучи байдужим до долі майбутніх поколінь і маючи високий рівень свідомості та державницького мислення, він поширював свої досягнення серед громадськості краю. Його науково-експериментальна робота була пов'язана із дослідженнями у гідробудівництві, фітодізайні, лісомеліорації. Він також займався акліматизацією рослин та селекцією тварин. Талановитий господарник переймався особливостями розвитку лісівництва, садівництва, рільництва, травосіяння. Популяризував інформацію про створення іригаційних систем для зрошення полів, побудову штучних водоймищ. Він поширював відомості про різні методи боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур. Постійно переконував господарників, які займалися скотарством у тому, що селекція тварин сприятиме розвитку м'ясо-молочної галузі та суконої промисловості.

Один із напрямків науково-практичної роботи Віктора Петровича Скаржинського пов'язаний із створенням штучних іригаційних систем на Півдні. Це мало безпосередній вплив на розвиток двох основних галузей господарства: землеробства і скотарства. Крім того, як стверджував господар-експериментатор, наявність водоймищ значно збільшувала кількість опадів у Новоросійських степах. У своїх маєтках він побудував 40 загат, які використовувались для зрошення полів, виконували функції водопойів для

тварин. До того ж, штучні водоймища сприяли розвитку риболовства та птахівництва. У періоди засухи вони ставали справжніми оазами для степової місцевості [28].

Віктор Петрович Скаржинський є автором ряду рекомендацій щодо гідробудівництва у степах Півдня, серед яких “Наставление В.П. Скаржинского об устройстве запруд” [29, с. 30-32], разом із Д. Струковим опублікували “Вопросы и ответы на запруды в степных местах Новороссийского края” [30, с. 427-452]. У цих замітках господарник дає чіткі вказівки, щодо особливостей тієї площі, на якій створюватиметься штучне водоймище, вказує яким, має бути дно загати. Зокрема, рекомендує такий ґрунт, під яким будуть знаходитись товсті шари глини, тому що така основа дуже повільно пропускає вологу. Це дає можливість довго утримувати воду, яка збирається у результаті танення снігів чи довготривалих дощів. Віктор Петрович Скаржинський застерігав, що загати, дніще яких із піскових порід, є нерентабельними. Він говорив про необхідність тривалого дослідження породи ґрунту в усіх місцях і у різні пори року [31, с. 30-32].

Дбайливий поміщик неодноразово наголошував на важливості загального стану водоймища: величини басейну, з якого стікає вода, глибини потоку та його напрямку, швидкості течії. Він писав: “...найкраще місце буде, по-перше, там, де нахил самий менший, тому що при невеликому нахилі слабший потік води, як наслідок, менша небезпека за русло і дамбу загати. Дуже вигідно будувати дамби там, де є по балці миси, що заходять один за один” [32, с. 437]. Також пропонував для побудови загати обирати місце вузьке і глибоке, аргументуючи це незначними затратами і тим, що не широке, але глибоке русло в меншій мірі піддається процесам випаровування. Віктор Петрович Скаржинський вказував і на вигідність використання балок із плесами, береги якого є найкращими для насадження дерев, які, у свою чергу, утримують русло від вимивання. Господар-експериментатор наголошував на необхідності будівництва шлюзів для регулювання кількості води у загатах. Проекти іригаційних систем, разом із малюнками шлюзів, супроводжували ряд заміток у різних виданнях [33, с. 441].

Спираючись на власний негативний досвід, поміщик говорив і про недоліки штучного гідробудівництва. Зокрема, він не рекомендував вимощувати берег русла камінням, стверджуючи про значні затрати, а також про те, що камінь вибивається водою, а взимку льодом. До того ж, на таких берегах не можна саджати дерева і кущі, які запобігають випаровуванню води та пересиханню загат. Зелені ж масиви є перешкодою для засмічення водоймищ, оберігають їх від сухоты. У кожній публікації Віктор Петрович Скаржинський писав: “Користь загат ясна як ясний день. Вода подібно до повітря є у переліку найнеобхідніших потреб усього живого. Достатня кількість води у наших степах – є одним із необхідних засобів для зволоження нашого сухого клімату, для лісівництва, садівництва, городництва” [34, с. 32].

Штучні водоймища Скаржинського збереглися і до нашого часу, вони вже не мають практичного значення, однак, є окрасою просторів сучасної Миколаївщини.

Однією із галузей народного господарства, у якій поміщик досяг найбільших успіхів, стало лісівництво. Він був власником лісових насаджень площею 400 десятин. Крім того, у Трикратській економії знаходився сад, у якому нараховувалось 140 сортів яблунь, 81 сорт груш і багато інших плодівих дерев та кущів. Варто зазначити, що це були не просто лісові масиви. Талановитий господарник зумів створити у степовій місцевості садово-парковий ансамбль – лісове урочище Лабіринт, садово-лісовий масив Василенка пасіка [35, с. 180]. Доречно сказати, що зародження садово-паркового мистецтва у світовому просторі пов'язане із найдавнішими періодами існування людського

суспільства. Еволюція цієї галузі людської діяльності проходила у тісному взаємозв'язку спочатку з поступовим накопиченням елементів практичного та наукового знання, а згодом із розвитком науки і техніки. В Україні ці процеси відбувались із запізненням, і, відповідно, з певним запозиченням традицій. Садово-паркові ансамблі Скаржинських не претендують на світове визнання, однак, є унікальним явищем регіонального і державного масштабу. Урочище Лабіринт та Василева пасіка – це поєднання штучно створеного кам'яного ландшафту з водоймищами та лісовими насадженнями із різних порід дерев, саджанці яких привозилися із Сибіру, Північної Америки, з країн Західної Європи. У літературі XIX століття зберігся каталог рослин, які привозилися із інших континентів і вирощувались на Півдні, їх нараховувалося 150 видів. Заснований Віктором Петровичем Скаржинським за власним проектом, дендропарк у Трикратах був реалізацією не лише естетичного смаку господаря, а й результатом його науково-практичної роботи у галузі гідробудівництва та фітодизайну. Виникнення парку пов'язане із створенням рослинних розсадників і оранжерей та із проведенням акліматизації різних порід дерев.

Результати досягнень у галузі лісівництва талановитий господар друкував у “Записках”. Йому належить ряд публікацій: “От чего мы мало разводим лесу? Лесоводство в нашем крае не только возможно, но и очень прибыльно”, “Новейшие мои лесонасаждение. Главные основы успешного лесоразведения” [36, с. 6-37]. У цих працях він радив громадськості обов'язково виключити із використання зовсім безплідні солонці та вапняки. Всі ж інші ґрунти у Новоросійському краї підходять для лісових насаджень. Перша умова, яка гарантує успіх розпочатої справи – це оранка землі на 4-5 четвертей у глибину. Друга умова – розведення розсадників від насіння власних урожаїв. Важливим також є захист молодих дерев від вітрів кущового огорожею. Визначний лісівник рекомендував пересаджувати саджанці восени і лише у крайньому випадку весною. Хвойні породи дерев, на думку Віктора Петровича Скаржинського, краще висівати на грядках захищених від сонця. На другий рік рослини варто висаджувати у горщики, а ще через рік у відкритий ґрунт, посадка повинна бути густою. Найголовніше, на чому акцентував увагу господар-експериментатор, було те, що усі дерева необхідно саджати на такій місцевості, яка відповідає їх природі.

Віктор Петрович Скаржинський не лише давав рекомендації, він постійно закликав господарів до практичної діяльності, про що писав у оголошеннях: “Мої лісові і садові розсадники так переповнені, що сили не вистачить їх висадити, вони вимагали б простору більше 100 десятин. Однак, я завжди мав на увазі бажаних займатися розведенням лісів і садів, тому і сіяв більше, ніж мені необхідно. Прошу шановних господарів Новоросійського краю звертатись до мене у Трикратах за різними сортами дерев і кущів, ціною не ображу” [37, с. 229].

Передова громадськість XIX століття оцінила надзвичайний внесок талановитого господаря у розвиток лісівництва на теренах степової України. Вільне економічне товариство нагородило Віктора Петровича Скаржинського великою золотою медаллю, а Товариство сільського господарства Південної Росії – малою срібною медаллю. Члени “Російського товариства акліматизації” склали та опублікували “Каталог растений иноземным, древесным растущим в центре Херсонской губернии в имениях г. Камергера В.П. Скаржинского, близ Вознесенска” [38, с. 407-418]. У 1872 році дворяни Новоросійського краю у місті Одесі встановили пам'ятник Віктору Петровичу Скаржинському [39]. Це був другий пам'ятник лісоводам у Російській імперії.

Варто зазначити, що землевласник не залишився байдужим і до розвитку рільництва та травосіяння. Питання про створення штучних трав'яних плантацій на Півдні у літературі господарі краю та економісти почнуть підіймати лише у другій половині XIX століття. Член Товариства сільського господарства І. Долинський напише: “Травосіяння у великих розмірах не признається поки що більшістю господарів Новоросійського краю за існуючу необхідність, без якої не можна обійтись” [40, с. 10]. Разом із цим, він пригадає досвід травосіяння у маєтках славного лісовода пана Скаржинського, який ще у 30-х рр. популяризував у різних виданнях результати своїх експериментів: “Несколько слов о травосеянии в Новороссийском крае” [41, с. 79-89], “Нечто о моей полевой системе” [42, с. 532-580], “О возделывании чечевицы и тонконога” [43, с. 889]. Віктор Петрович Скаржинський на експериментальних полях сіяв клівер. Він визначив переваги та недоліки цієї рослини, також вирощував люцерну, еспарцет. Опираючись на власний досвід, стверджував, що ці рослини дуже добре ростуть у степовій місцевості, однак, не пристосовані до різких змін температури. Господар-агроном популяризував відомості про переваги чечевиці, проводив ряд дослідів із цієї травою. Доводив, що чечевиця є культурою невимогливою і може рости на будь-якому ґрунті. До того ж, вигода від посівів чечевиці значна, після неї дуже гарно родить пшениця. Чечевиця дає непоганий урожай навіть у роки засухи, її сіно є незамінним для великої рогатої худоби. Господар постійно закликав враховувати особливості трав'яних культур, можливість їх пристосування та росту у кліматичних умовах степових просторів. Він проводив акліматизацію таких трав, які б повністю могли забезпечити потреби скотарства. Травосіяння, на його погляд, сприяло б розвитку саме м'ясо-молочної галузі і дуже позитивно відобразилося б на сільськогосподарській харчовій промисловості, це мало б позитивний вплив і на розвиток господарства у цілому.

Ініціативний землевласник експериментував у галузі рільництва, зокрема із глибиною оранки, використанням двопільної та трьохпільної системи. Він вдосконалив конструкцію малоросійського плуга, проект свого винаходу опублікував у “Трудах вольного экономического общества” [44, с. 51-52]. Плуг використовувався для обробки землі, що призначалась під пар або ж лісові насадження.

Не можна не згадати, що одна із найбільш складних проблем господарства регіону у першій половині XIX століття була пов'язана із великою кількістю шкідників, серед яких саранча, ворони, гризуни, що завдавали значної шкоди урожаю. Віктор Петрович Скаржинський долучився і до цієї справи. Він автор публікації: “О способах истребления саранчи” [45, с. 399-400], “Сказание о саранчи” [46, с. 131-146], “Отношение заморской саранчи к Новороссийскому лесоразведению” [47, с. 6-31]. Його рекомендаціями користувалися господарі як Новоросійського краю, так і інших регіонів країни.

Традиційним напрямком господарювання на теренах Південної України було скотарство, розвиток якого обумовлювався великою кількістю придатних земельних угідь та незначними затратами робочої сили. Однією із пріоритетних галузей було вівчарство. У маєтках Віктора Петровича Скаржинського знаходилися вівчарні заводи, де нараховувалося овець іспанської породи 12300, мериносів 1200 і простої степової породи 2500 голів. Працюючи у цьому напрямку, він займався селекцією різних порід овець для вдосконалення їх якостей. Експерименти не завжди були вдалим, про що господар відразу ж намагався попередити інших поміщиків: “Щоб зробити більш тонкою шерсть на караївській породи, я пробував парувати її із іспанськими баранами, однак не досяг бажаного результату відносно покращення

вовни” [48, с. 140]. Він автор таких публікацій: “О разведении карачаевских овец в имении члена Вольного экономического общества В.П. Скаржинского в Херсонской губернии” [49, с. 140-144], “Одна из причин чумы рогатого скота в 1853-1854 году в Херсонской губернии” [50, с. 125-126], “Выжигание степей и история о чабанах. Калгир и тирса и лечение первого” [51, с. 532-580]. У своїх замітках Віктор Петрович Скаржинський давав поради щодо умов утримання овечих отар та великої рогатої худоби, визначав раціон харчування, яке позитивно впливало на здоров’я поголів’я. Рекомендації господаря мали вагоме значення для розвитку тонкорунного вівчарства та й скотарства у цілому, а також для розвитку селекції, зоотехніки та ветеринарії.

Ініціативний дворянин був представником ліберальної політичної та економічної думки. Свої погляди, пов’язані із вільними політико-економічними відносинами, він виразив у таких роботах: “Первая и последняя душевная мечта Новороссийского старожила” [52, с. 1-35], “Гласность на управляющих именьями” [53, с. 101-103]. Остання публікація стосується процесу організації управління у поміщицьких маєтках. Управління пов’язаного із новими економічними та соціальними відносинами, коли управляючий є не лише помічником землевласника, але й несе відповідальність за всі процеси та явища, пов’язані із організацією виробництва, забезпеченням якісної роботи. Господар виступав за високий рівень освіти та професійності управляючих, був ініціатором конкуренції їх працевлаштування. Віктор Петрович Скаржинський вважав, що допомогти землевласникам у такій ситуації зможе гласність на інформацію про організацію трудового процесу у маєтках: “Що не кажіть, а від гласності ми повинні очікувати більших плодів. І гласність на всіх, хто зловживає власними дарами чи довірою інших. У тому числі і на управляючих маєтками... Чому б, думається мені, не видавати спеціальний журнал по управлінню маєтками. Програма для подібного журналу могла б бути дуже обширна. Але головним предметом його повинна бути звітність по господарству. Ті відомості, по котрим можна судити про справи у маєтках землевласників. Крім того, що ці відомості могли б бути дуже повчальні, вони послужили б для управляючих страшною грозою” [54, с. 101].

Слід зазначити, що Віктор Петрович Скаржинський належав до того елітного дворянства, яке було носієм передових ідей розвитку держави і краю. Він підтримував ідею відміни кріпосного права, був прихильником захисту природних, громадських та приватних прав кожної людини. В одній із публікацій писав: “Вся Росія з восторгом вітає знищення кріпосної праці, та ми південні руси повинні на кожному перехресті відслужити по молебні. З цієї епохи лише почнуться найблисучіші сторінки сільської промисловості Новоросійського краю” [55, с. 15].

Віктор Петрович Скаржинський переймався питанням нових соціально-економічних відносин, намагався визначити суспільну роль селянства. Міркував про особливості економічних відносин між колишніми кріпаками та поміщиками. Він вважав, що на поміщиках лежить відповідальність за подальшу долю селянства у соціумі і їх реалізацію як землевласників та майбутніх господарів краю. Він говорив: “Я не думаю, що із зникненням кріпосних рук поміщики зменшать кількість своїх запасок. Свобода, дана селянам, можливо, спочатку виразиться безпечністю, – однак, згодом послужить причиною до посилення праці, до бажання покращити свій благоустрій, від якого тобто від бажання зараз їх стримує обов’язок поміщиків турбуватись про забезпечення селян продовольством під час неврожайів” [56, с. 20].

Важливими є зауваження талановитого господарника, які допомагають уявити рівень культури та поваги до рідної землі його сучасниками. Особливу сторінку у

записах поміщика-ліберала залишили роздуми стосовно ставлення його сучасників і земляків до свого та чужого. Певною мірою акцентується увага на питаннях ідентичності та маргінальності свідомості особистості. Віктор Петрович Скаржинський зазначав, що його співвітчизники ставляться із більшою повагою до всього чужоземного при цьому занедбують своє. Разом із цим, він закликав: “Не оболонку тіла ми повинні переймати у цивілізованих народів Заходу, а дух твердої волі. Настирність характеру, розмах уяви, взаємність на шляху до поставленої мети і, на кінець, любов до праці. Через наші панські забаганки, через наші мрії постійні про смачні обіди, через нашу роботу на “авось”, через бажання лише задовольняти свої потреби – ми, браття, далеко не поїдемо” [57, с. 20]. Навіть через 200 років ці слова є актуальними для українського суспільства, як і багато інших ідей талановитого господаря.

Фактично у кожній своїй праці він виражав думки про генетичну спадковість народної пам’яті, неперервне збереження суспільних цінностей та надбань, турбувався про майбутнє наступних поколінь. Неодноразово говорив про необхідність думати про майбутні покоління, працювати на благо своєму багатолюдному потомству, закликав до цього всю спільноту краю [58, с. 35].

Отже, ідеї і невтомна діяльність Віктора Петровича Скаржинського вплинули позитивно на розвиток сільського господарства у першій половині XIX століття. Його погляди та досвід мали важливе значення для накопичення знань і розвитку сільськогосподарської наукової думки. Зокрема, передові думки талановитого дворянина сприяли становленню агрономії, агро меліорації, агротехніки, фітодизайну, гідробудівництва, ветеринарії, зоотехніки, селекції на теренах Південної України. Прихильник ліберальних ідей, він був популяризатором вільних політичних, економічних та соціальних відносин, до яких варто звертатись і у наш час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 487.
2. Сборник записок о сельском хозяйстве Юга России. Составил И. Палимпсестов. – Одесса, 1868.
3. Струков Д. О лесных насаждениях и запрудах херсонского помещика Скаржинского // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1853. – Ч. XLVII. – С. 42-52.
4. Хрусталева П. Триградский сад // Записки ОСХЮР. – 1845. – № 1. – С. 57-74.
5. Палимпсестов И.И. Вступительные беседы о сельском хозяйстве Новороссийского края. – Одесса, 1853. – 49 с.
6. Справочная книга по лесоводству / Сост. А. Рудзкий. – Санктпетербург, 1869. – 195 с.
7. Бароков П. О возможных мерах борьбы с засухами. – Одесса, 1892. – 57 с.
8. Бычихин А.А. Значение защитных насаждений для степной полосы. – Одесса, 1893. – 83 с.
9. Беловодский Я.В. Экономическая жизнь Юга // Жизнь Юга. – 1897. – № 1. – С. 14-15.
10. Котов А.И. Из истории лесоразведения на Юге Украины. – Лесоводство и агролесомелиорация // Республиканский межведомственный научный сборник. – Вып. 16. – 1969. – С. 135-138.
11. Дружинина. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981. – 215 с.
12. Історія міст і сіл УРСР Миколаївська область / Гол. ред. Васильєв В.О. – К., 1971. – С. 693.
13. Людовский Ш. Ескадрон Скаржинского (до 175 річчя Вітчизняної війни 1812 року) // Південна правда. – 1982. – 26 серпня.
14. Губарь О. Первый Новороссийский лесовод // Вечерняя Одесса. – 1986. – 12 апреля.
15. Кучерявий Р. Ополченці з Мигії // Прибузький комунар. – 1986. – 11 лютого.
16. Калина О.В. Вознесенщина (до 200-річчя міста) // Радянська правда. – 1988. – 4 травня.
17. Халипенко В. Знайти визнання // Прибузький комунар. – 1990. – 21 липня.
18. Слободинюк Б. Хоробрість наших земляків // Південна правда – 1962. – 18 жовтня.
19. Трусев Ю. Золотые эполеты. – Одесса, 2004. – 317 с.
20. Жадко В. Благословенні святим Миколаєм. К., 2000. – 561 с.
21. Гончарук Т.Г. Пам'ятник у міському саду // Думська площа. – 2001. – 9 березня.
22. Ярошенко В. Залюблений у землю // Вісті Вознесенщини – 2001. – 18 жовтня.
23. Смирнов И.А., Смирнов А.А. Украина в Отечественной войне 1812 года // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С. 70-72.
24. Веднева А.К. В.П. Скаржинский // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2004. – С. 17-20.
25. Кирьянцева М. Легенда про дуб кохання // Вісті Вознесенщини – 2006. – 5 жовтня.
26. Кремінь Т. Ментальність населення Півдня України в оцінках В.П. Скаржинського // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2006. – С. 16-17.
27. Ксенон Е. Збережемо нашу історію // Вісті Вознесенщини – 2006. – 27 квітня.
28. Халипенко В. Оазис у степу // Радянське Прибужжя. – 1994. – 14 грудня.
29. Скаржинский В.П. Настановление В.П. Скаржинского об устройстве запруд // Журнал министерства государственных имуществ. – 1852. – Ч. XLV. – С. 30-32.
30. Скаржинский В.П., Струков Д. Вопросы и ответы на запруды в степных местах Новороссийского края // Записки ОСХЮР. – 1852. – № 9. – С. 427-452.
31. Скаржинский В.П. Настановление В.П. Скаржинского об устройстве запруд // Журнал министерства государственных имуществ. – 1852. – Ч. XLV. – С. 30-32.
32. Скаржинский В.П., Струков Д. Вопросы и ответы на запруды в степных местах Новороссийского края // Вказ. праця. – С. 432
33. Скаржинский В.П., Струков Д. Вопросы и ответы на запруды в степных местах Новороссийского края // Вказ. праця. – С. 441
34. Скаржинский В.П. Настановление В.П. Скаржинского об устройстве запруд. – Вказ. праця. – С. 32.
35. Вознесенщина моя зоряна історико-краєзнавчий нарис. До 80-ти річчя утворення району. – Вознесенськ, 2003. – С. 180.
36. Скаржинский В.П. Отчего мы мало разводим лесу? Лесоводство в нашем крае не только возможно, но и очень прибыльно. Новейшие мои лесонасаждения. Доброе расположение шелковицы по табаку. Главные основы успешного лесоразведения // Записки Общества сельского хозяйства Южной России (ОСХЮР). – 1855. – № 1-6. – С. 6-37.
37. Скаржинский В.П. Объявление от Действительного члена В. Скаржинского // Записки ОСХЮР. – 1854. – № 1. – С. 229.
38. Хрусталева П.И. Каталог растениям иноземным, древесным, растущим в центре Херсонской губернии в имениях г. Камергера В.П. Скаржинского, близ Вознесенска // Акклиматизация. – 1860. – Т.І. – С. 407-418.
39. Речь, произнесенная вице-президентом Общества сельского хозяйства Южной России кн. В.Д. Добижа в собрании общества по случаю торжества открытия памятника В.П. Скаржинскому // Одесский вестник – 1872. – 18 июня.
40. Долинский И. Травосеяние на Юге России. – Одесса, 1899. – С. 10.
41. Скаржинский В.П. Несколько слов о травосеянии в Новороссийском крае // Записки ОСХЮР. – 1853. – № 2. – С. 79-89.
42. Скаржинский В.П. Нечто о моей полевой системе // Записки ОСХЮР. – 1853. – № 11. – С. 532-580.
43. Скаржинский В.П. О возделывании чечевичи и тонконога // Сборник записок о сельском хозяйстве Юга России. Составил И. Палимпсестов. – Одесса, 1868 – С. 889.

44. Скаржинский В.П. Плуг для обрабатывания земли под леса в Новороссийском крае // Труды Вольного экономического Общества. – 1852. Т. IV. – С. 51-52.
45. Скаржинский В.П. О способах истребления саранчи // Записки ОСХЮР. – 1855. – С. 399-400.
46. Скаржинский В.П. Сказание о саранче // Записки ОСХЮР. – 1853. – № 2. – С. 131-146.
47. Скаржинский В.П. Отношение заморской саранчи к Новороссийскому лесоразведению. Отчего мы мало разводим лесу? Лесоводство в нашем крае не только возможно, но и очень прибыльно. Новейшие мои лесонасаждения. Доброе расположение шелковицы по табаку. Главные основы успешного лесоразведения // Записки Общества сельского хозяйства Южной России (ОСХЮР). – 1855. – № 1-6. – С. 6-37.
48. Скаржинский В.П. О разведении карачаевских овец в имении члена Вольного экономического Общества В.П. Скаржинского в Херсонской губернии // Труды вольного экономического общества. – 1852. Т. II. – С. 140.
49. Скаржинский В.П. О разведении карачаевских овец в имении члена Вольного экономического Общества В.П. Скаржинского в Херсонской губернии. – Вказ. праця – С. 140-144.
50. Скаржинский В.П. Одна из причин чумы рогатого скота в 1853-1854 году в Херсонской губернии // Записки ОСХЮР. – 1854. – № 1. – С. 126-127.
51. Скаржинский В.П. Выжигание степей и история о чабанах. Калгир тирса и лечение первого. Нечто о моей полевой системе // Записки ОСХЮР. – 1853. – № 11. – С. 532-580.
52. Скаржинский В.П. Первая и последняя задушевная мечта Новороссийского старожилы // Записки ОСХЮР. – 1859. – № 1. – С. 1-35.
53. Скаржинский В.П. Гласность на управляющих имениями // Записки ОСХЮР. – 1859. – № 1. – С. 101-103.
54. Там само.
55. Скаржинский В.П. Первая и последняя задушевная мечта Новороссийского старожилы – Вказ. праця. – С. 15.
56. Скаржинский В.П. Первая и последняя задушевная мечта Новороссийского старожилы – Вказ. праця. – С. 20.
57. Там само.
58. Скаржинский В.П. Первая и последняя задушевная мечта Новороссийского старожилы – Вказ. праця. – С. 35.

УДК: 94 (477.7)

КОТЛЯР Ю.В.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Котляр Юрій Вадимович (1969 р. н.). У 1992 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Завідувач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, доктор історичних наук, професор. Має більше 150 наукових праць, з них 10 монографій та навчальних посібників. Коло наукових інтересів – *історія України, історичне краєзнавство, аграрна історія, військова історія України, історія етнічних меншин України.*

МИХАЙЛО ПРЯДКО – КЕРІВНИК БАШТАНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ МИКОЛАЇВЩИНИ

У запропонованій статті аналізується доля одного із повстанських отаманів Баштанщини – М.В. Прядка, який на чолі партизанського загону боровся проти німецько-австрійської окупації, денікінщини та більшовицького режиму. Був репресований у 1936 році.

In the offered article the fate of one is analyzed of insurgent atamans of Bashtanschini – M.V. Pryadkar, which at the head of guerrilla was striven against German-Austrian occupation, denikinschini and bolshevist mode. It was subjected to repression in 1936 year.

Біографістика в історичній науці вивчає діяльність окремих осіб у контексті відповідної епохи. Вчені вважають біографістику одним із методів вивчення історії, а мемуари та автобіографії відносять до історичних джерел. У біографіях часто зберігається інформація про такі події та моменти історичного процесу, якої не може бути в інших видах джерел. Вони не лише допомагають вивчити історію окремих персоналій, а й атмосферу епохи, в якій вони живуть і творять свої історичні діяння [1]. Для дослідження селянського повстанського руху на Півдні України велике значення має вивчення біографій його керівників, зокрема, М.В. Прядка, що очолював загони баштанських повстанців у боротьбі з різними ворогами.

Робота базується на матеріалах 12-томної справи № 3897 (за сучасною нумерацією – 11017-с), що знаходиться в Архіві Управління служби безпеки України в Миколаївській області [2] і описує діяльність 18 повстанців. Вона була розпочата в 1935 році, вироки винесені в 1936 р., переглядалася в 1968-1969 рр., а остаточно крапка стосовно реабілітації всіх фігурантів справи була поставлена у 1990 р. Матеріали справи висвітлювалися в місцевій та обласній пресі, зокрема, в газеті “Під прапором Леніна”, заголовки якої носили красномовний характер, що відбивали дух епохи сталінських репресій: “Шкідництво, вбивства, звірячі погроми і нальоти – ось шлях подонків контрреволюційної есерівської організації”, “До кінця викривати й розтрощувати подонків контрреволюційної есерівської організації”, “Ворогів треба знищувати” [3].

Певна інформація щодо сфабрикованої справи проти есерів Баштанського району міститься у монографії М. Шитюка [4] та першій книзі “Реабілітовані історією.

Миколаївська область” [5], але вона вимагає уточнення, виправлення та ґрунтовного аналізу на основі нових джерел.

Історія Баштанки почалася близько 1806 р., коли з обох боків невеликої балки на казенних землях царський уряд поселив мешканців із Полтавщини та Чернігівщини. Це були переважно державні селяни та козаки. Згодом на цій території осіло чимало селян і кріпаків, які втікали від панського гніту на Південь України [6]. Перша назва села була відтопонімною “деревня Полтавская” – Полтавка. У середині XIX ст., у зв’язку із зростанням ролі військово-адміністративних поселень і з метою розрізнення багатьох тоді Полтавко-поселення набуло ускладненої назви: Полтавка-Баштанка. З 1928 р. офіційною назвою стає Баштанка [7]. Полтавка-Баштанка ще до революції була одним із найбільших сіл на Півдні України. Тут налічувалося до 2 тис. дворів, переважно малоземельні і безкінні селяни та наймити. Земля, головним чином, належала поміщикам, які володіли тисячами десятин [8].

Жорстока експлуатація, малоземелля, часті неврожаї (1891, 1904, 1905 рр. і т. д.), голод спонукали селян до боротьби [9]. Створювалися невеликі повстанські загони, які боролися з поміщицьким гнітом. В 1915 р. такий загін очолював М. Прядко. Один із найсильніших проявів селянського гніву мав місце в 1918 році, коли Полтавка-Баштанка була захоплена австро-німецькими військами. Керівники баштанського ревкому, на чолі з М. Прядком мусили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв’язки з с. Привільне для спільного виступу [10]. 9 листопада 1918 року під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука повстанці розгромили гетьманську варту [11]. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалося,

тільки ватажок варті Попов із кількома прибічниками втік до Херсону [12]. Незабаром, для придушення повстання прибув каральний загін з Херсону, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Нової Полтавки на Миколаїв [13]. Крім цього, німецький загін у кількості 36 чоловік був роззброєний [14]. Лише викликана підмога з Явкиного до, що курсував між станціями Нової Полтавки – Горожино допомогли окупантам знову захопити Полтаву-Баштанку. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб [15].

Повстання баштанців стало справжньою партизанською війною у найтяжчому і найтрагічнішому її варіанті. Повсталі займали оборону навколо села і билися доги, доки ворог не “вимотається” в атаках, тоді переходили в наступ і гнали його до залізниці. Досвід, набутий баштанцями в боях із німецькими окупантами, допоміг їм у подальших боях за свободу Баштанської республіки, але не дав змоги його учасникам врятуватися від тоталітарної репресивно-каральної системи. В кримінальних справах системно дії повсталих селян проти різноманітних ворогів були поставлені їм за провини.

За матеріалами слідчої справи № 3897 було встановлено, що в перші роки революції та громадянської війни в Миколаєві існувала велика лівоесерівська організація, а в Баштанській і Привільнянській волостях – лівоесерівські осередки [16]. Есерівські організації не лише діяли на Миколаївщині, а й брали активну участь у боротьбі з царським, австрійсько-німецьким, денікінським та більшовицьким режимами. Есерівські партії боротьбистів та борбистів мали великий вплив на партизанський рух селян Півдня України в 1918-1920 рр. Їх представники діяли спільно з більшовиками, проте, в деяких випадках створювали власні підпільні комітети та повстанські загони. В Криму вони контролювали цілий повстанський район та мали великий вплив на Чорноморське селянське ополчення [17]. На Миколаївщині боротьбисти та борбисти входили до урядів Висунської та Баштанської республік, а також мали власні партизанські загони [18].

Борьбистсько-борбистський тип селянських повстань не мав такої чіткої організації, як більшовицький. Есери очолювали менше повстанських загонів, що діяли самостійно, але їх вплив на селянство був великим. З. Яшкін був членом губернського комітету партії есерів, Т. Логненко – членом Миколаївського комітету, І. Казарцев керував лівоесерівським осередком в Привільнянській волості, а М. Прядко – в Баштанській [19].

У наступні роки, в зв’язку з посиленням радянської влади і встановленням однопартійної системи, Яшкін, Логненко та Казарцев задекларували про свій вихід із партії лівих есерів, а М. Прядко вступив до КП(б)У. Проте, колишні повстанці, не втратили зв’язків і навичок конспіративної боротьби, які завжди проявлялись в критичні періоди історії.

Зовнішній бік колективізації кінця 1929 – початку 1930-го рр. і її примусовий характер добре відомий. Насилля на селі викликало жорстокий супротив селян, різко підірвало виробничі сили, що і змусило московську владу тимчасово відступити, переклавши провину на місцевих виконавців. Навесні 1929 р. керівництво України виконало план хлібозаготівель за декілька тижнів, лише задіявши в широких масштабах регулярні частини Червоної армії, війська ДПУ та прикордонні загони.

У відповідь – наростав опір селян владі. В перші три місяці 1929 року ДПУ України зареєструвало 144 селянських виступи, а вже у квітні – липні 329. Тоді ж було арештовано та направлено в табори 1381 чоловік. У кінці літа почалася нова хлібозаготівельна кампанія – і як наслідок – посилилися хвилювання на селі. В

серпні ДПУ зафіксувало 116 виступів, у вересні – 195, а у жовтні – 336 [20].

Не залишилися осторонь боротьба з більшовицьким режимом і колишні учасники повстанського руху на Баштанщині. Активну боротьбу М. Прядко, Т. Логненко, І. Казарцев та З. Яшкін розпочали у 1930 р., хоча Прядко і раніше виявляв своє приховане або явне невдоволення існуючою владою.

М. Прядко перебував в партії есерів з 1905 р. В 1917 р. перейшов до лівих есерів. У 1918-1919 рр. був одним із керівників Баштанської підпільної організації в боротьбі з австро-німецькими окупантами та денікінцями. Очолював перший волосний революційний комітет. Боровся за радянську владу, але проти комуністів. З 1919 р. – член ВКП(б) за даними Баштанського райкому партії України [21]. Проте, останні відомості не підтверджуються матеріалами партійного архіву Миколаївської області, стосовно членів ВКП(б) за 1918, 1921 і 1926 рр. [22]. М. Прядко дійсно вступив до лав КП(б)У в 1930 р. [23].

М. Прядко вважав, що головним програмним завданням повстанців повинно бути відділення України від Росії шляхом збройної боротьби і передача влади до представників партії есерів [24]. Так як, “Петро Великий і Катерина II будували державу на кістках українців, а зараз влада на українських кістках будує Біломоро-Балтійський канал” [25]. Ще в 1919 р. М. Прядко із одним із керівників Баштанської республіки П. Туром заявляли на мітингу: “Що нам дадуть комуністи? Ми будемо воювати доки не стане Вільна Україна!” [26].

М. Прядко створив есерівський осередок на базі сіл та хуторів: Баштанка, Піски, Зелений Клин, Зелений Гай. До нього ввійшли О. Прядко, Т. Гапішко, О. Околот, Н. Руденко, К. Пляко, П. Палій, І. Сокира, А. Музика та інші. В 1932 р. М. Прядко тричі збирав нелегальні збори осередку, на яких розглядалися питання організаційної роботи по зриву колективізації, знищення фуражу, коней та розкраданню зерна [27].

У першій половині 1932 р. М. Прядко склав антибільшовицькі листівки, які були розкидані по Баштанці Т. Гапішко, О. Околотом, О. Прядком та А. Прядком. У серпні 1932 р. І. Казарцев передав М. Прядку 500 листівок із закликами саботувати хлібозаготівлі, що були надруковані в Миколаєві. Вони були розкидані членами есерівського осередку в колгоспі “Комінтерн”, по полотну залізничної дороги між станціями Явкино – Горожино та біля хутора Зелений Гай, сіл Інгулка, Бармашове та Привільне. О. Околот отримав від М. Прядка 50 листівок і повинен був їх таємно розповсюдити серед колгоспників. Проте йому вдалося підкинути лише декілька листівок на полі своєї бригади, а інші, боячись викриття, він спалив [28]. Крім того, Н. Руденко особисто написав від руки ряд антибільшовицьких листівок [29], а також виготовив їх на склографі, який взяв у виконкомі [30].

За відомостями С. Довженка (в 1932 р. – секретаря більшовицького партійного осередку в с. Баштанка) перед початком хлібозбиральної кампанії в колгоспному клубі з’явилися листівки контрреволюційного змісту: “Селяни не здавайте хліб, а то Вам загрожує голод і смерть!” Такі ж листівки були розкидані по залізничному полотну, а в деяких колгоспників були цілі пачки листівок [31]. Сам Довженко також перебував під впливом есерівської групи М. Прядка і отримував під час голодомору від них зерно. Взагалі, складається враження, що під контролем групи М. Прядка перебував весь більшовицький осередок Баштанки. Так як, більшість більшовиків села виступили проти хлібозаготівель, за що пізніше були виключені з партії [32].

У 1929 р. М. Прядко, при проведенні хлібозаготівель в с. Явкино глузував і знущався над членами колгоспу і фактично, зірвав державний план по заготівлі. За

наказом М. Прядка, П. Палій жорстоко проводив хлібозаготівлі в с. Бармашове: бив скло у вікнах, розвалював печі, зривав поли, таким чином, настроюючи селян проти більшовицької влади. Пізніше, Палій був навіть усунений від проведення хлібозаготівель [33]. У 1932-1933 рр. М. Прядко організував систематичне викрадення хліба з колгоспу "Комінтерн", де з 1933-1934 рр. головою колгоспу був його брат О. Прядко, а в 1932 – Марко Никифор. Розкраданням зерна займалися Т. Гапішко (комірник), О. Околот, Н. Околот, А. Прядко та інші. Всього було вкрадено 10 возів зерна вагою понад 200 центнерів. Викрадений хліб продавали на базарі, а також розподіляли серед своїх (колишніх повстанців). Частина викраденого хліба пізніше була знайдена у трьох ямах у Гапішко та в одній у Гуслова. Подібні дії есерівської групи привели до того, що Баштанка у 1932 р. не виконала плану хлібозаготівель і була занесена на "чорну дошку" [34]. Загальні втрати по колгоспу "Комінтерн" становили 22351 крб, колгоспникам не було виплачено 20149 крб. На трудові за 1934 р. платили 10 коп замість запланованих 55. 180 селянських господарств вийшли з колгоспу [35].

Не дивно, що О. Прядко, боячись переслідувань з боку радянської влади, за підробленими документами втік із села [36]. Допоміг йому в цьому О. Єсіпенко, надавши чисті бланки з колгоспу "Червоний партизан". Проти М. Прядка та його однодумців було заведено кримінальну справу. Однак, члени есерівського осередку викрали її з приміщення народного суду і спалили, хоча за деякими відомостями викрадення здійснила дружина М. Прядка [37]. Крім того, групою М. Прядка в 1935 р. було підготовлено вбивство начальника Баштанського РВ НКВС Петровського, який займався розслідуванням справи організації [38]. Проте, здійснити його не вдалося.

Повстанській групі М. Прядка не вперше було брати участь у військових та терористичних діях проти представників владних режимів. Так як, баштанський повстанський загін був відомим не лише військовими діями проти австро-німців, денікінців, а й більшовиків. У червні 1919 р. за декілька місяців до захоплення Полтавки-Баштанки денікінськими військами, до села прибуло 6 червоноармійців 13 стрілецького полку, які перевозили касу 15 Сиваської дивізії, що відступала з Криму і звернулися до голови волревкому М. Прядка з проханням організувати ночівлю. Їх розмістили у двох квартирах. М. Гурова і двох червоноармійців поселили в будинку Скрипки, а комісара і ще двох бійців розмістили в домі І. Сокири в Реп'яшках (назва однієї з віддалених частин Полтавки-Баштанки) [39]. Ввечері червоноармійці, за винятком Гурова, зібралися в І. Сокири. Туди ж підтягнулися члени загону Прядка – М. Дубогрій, П. Дубогрій, І. Двірський, К. Бондаренко, І. Береза, Я. В'язовський (загинув в боях за Баштанську республіку), П. Палій [40]. Вони спочатку споїли червоноармійців, а потім п'ятох із них, що перебували в будинку Сокири розстріляли в сараї. Розстрілювали червоноармійців М. Дубогрій та І. Двірський [41]. З вбитих було знято одяг (шкіряні тужурки, кожух) і розподілено між учасниками розстрілу. Труп, за наказом М. Прядка, С. Мальченко, П. Дубогрій та І. Береза вивезли за село до глинища і закопали. Через два дні небіжчики були знайдені і похоронені. На мітингу говорили, що вбиті були комуністами – командирами Червоної армії [42]. М. Гуров із червоноармійською частиною, що вночі проходила через Полтавку-Баштанку, виїхав за її межі, а коли повернувся через три дні, то дізнався про вбивство бійців і комісара.

Також, повстанський загін Руденка-Прядка брав участь у 1919 р. в розгромі комуністичного продзагону Рафаїлова в с. Бармашово [43]. Загін Рафаїлова налічував 100 бійців і був створений для вилучення хліба і боротьби з бандитизмом на Півдні України.

Червоноармійці прибули в Явкино і наклали на населення контрибуцію в сумі 200 тис. крб. Простоявши у Явкино 5-6 днів, вони виїхали до с. Бармашове [44].

"Полювання" за червоноармійським загonom Рафаїлова-Богодурова розпочали повстанці з Баштанки. В перших числах травня 1919 р. в с. Новопавлівка прибув загін баштанців на чолі з Прядком, Тесельком та Гайдуком. Було зібрано сход мешканців села, на яких М. Прядко пояснив, що з'явилася банда комуністів, що грабує селян і хто бажає, той може вступити до загону баштанців для боротьби з бандитами. Охочих назбиралося 20 осіб, яким видали зброю. Пізніше, повсталі направилися до Новоіванівки, де об'єдналися з так званою Баштанською ротою в кількості 50 осіб із двома кулеметами (її очолював Н. Руденко, який на той час служив у Григор'єва). З Новоіванівки виїхали до Явкиного, де до них ще приєдналися партизани. Загальна кількість повсталих налічувала 100 осіб із двома кулеметами. Саме такими силами об'єднаний повстанський загін розгромив червоний загін Рафаїлова в с. Бармашово. 17 (за іншими даними 27) червоноармійців було вбито, 15 поранено, а останні забрані в полон і передані в Зміївськ до отамана Григор'єва [45]. Кількість повстанців, які загинули під час бою не вказується, відоме лише прізвище Донченка [46].

Загін М. Прядка брав участь у розгромі німецької колонії Нейкарлсруе та нападі на єврейську колонію Добра. Ряд свідків і сам Прядко підтверджують ці факти. В 1919 р. М. Прядко і П. Тур організували напад на німецьку колонію Нейкарлсруе. Було зібрано населення колонії, які повинні були принести золото і срібло. В місцеву школу зігнали декілька десятків жителів колонії, кинули бомбу і розстріляли 40-50 осіб. Після цього було вчинено розгром. Нападники брали все, що хотіли [47].

Навесні (орієнтовно 10-15 травня) 1919 р., було здійснено наліт на єврейську колонію Добра. В колонії було знищено 50-100 євреїв і вчинено погром [48]. Проте за іншими, більш достовірними відомостями, все населення Доброї було зібрано в один двір. Над їх головами було пущено чергу з кулемета, і озвучено наказ видати комуністів. Колоністи привели трьох комуністів, які були тут же розстріляні [49]. Частина жителів колонії втекла в найближчі села, розповсюдивши панічні чутки про знищення десятків євреїв. Можливо, свідки плутають дві події: напад баштанського загону М. Прядка з метою пошуку комуністів і комсомольців і погром, зі знищенням місцевого населення, який вчинили в колонії Добра відступаючі григор'ївські частини [50]. В червні 1919 р., коли бандити, які називали себе "григор'ївцями" пограбували єврейську колонію Добра, то місцеві повстанці дали їм рішучу відсіч. Висунчани у власному посаді роззброїли 260 бандитів [51], а баштанці разом із безрезегуваннями розгромили залишки банди в районі станції Березнегута [52]. Враховуючи те, що єврейські колонії Єфінгар та Добра були базами антиденікінського селянського повстанського руху після розгрому Висунської та Баштанської республік, проблематично, що місцеве населення активно займалося єврейськими погромами.

Ще більш фантастичним виглядає звинувачення групи М. Прядка у відкритому розбої, коли в 1923 р. Семеновим, Шаповаловим, Мірошніченком і Змієвським нібито було проведено розстріл єврей-торговця, в якого забрали два тюки мануфактури [53].

Інша справа – терористична діяльність проти представників силових структур та органів влади. В 1923 р. Т. Гапішом, П. Палієм та К. Пляком в лікарні було здійснено вбивство уповноваженого Миколаївського карного розшуку Ігнатієва, що був у Баштанці за службовими справами [54]. На наступний день, за підозрою були заарештовані жителі Баштанки брати Услови, В. Скрипка і Є. Сербул. Затримани поставили ультиматум: або їх звільнять, або вони видадуть справжніх вбивць Ігнатієва. М. Прядко особисто керував

нападом на міліцію, де були розстріляні затримані [55]. При цьому нападники підняли паніку, що на міліцію напала банда [56]. Також повстанською групою були розстріляні брати Коваленки, яких повинні були арештувати за підозрою щодо участі в контрреволюційній організації [57].

Головні завдання повстанської есерівської групи, якою керував М. Прядко були такими:

1. Проведення есерівської агітації серед селян, шляхом критики політики більшовицької партії.
2. Притягнення на свій бік інших осіб і залучення їх в організацію.
3. Розповсюдження листівок у Баштанці та навколишніх населених пунктах.
4. Систематичне проведення в колгоспах роботи, спрямованої на підірвання соціально-економічного устрою.
5. Проведення організованого розкрадання колгоспного майна [58].

Таким чином, ми можемо констатувати факт, що на території Баштанського району протягом майже двох десятиріч, звичайно, з перервами, діяла повстанська група, що боролася проти різних антиселянських режимів. Одним із її керівників був М. Прядко.

Загальна діяльність повстанського загону М. Прядка (діяв з 1918 р. в кількості біля 100 осіб) в боротьбі проти більшовицької влади з 1919 до 1920 рр. зводилася до наступного:

1. Відкритої збройної боротьби проти Червоної армії, шляхом створення повстанських загонів і направлення їх до Григор'єва.
2. Організації погромів із метою пошуку комуністів, комсомольців та активістів у колоніях Новополтавка, Добре та Нейкльсруе, що супроводжувалися розстрілами.
3. Розгрому комуністичного продзагону Рафаїлова в с. Бармашове, де було знищено 17 (27) червоно-армійців.
4. Розстрілу п'яти комуністів у будинку І. Сокири та трьох в домі Д. Гуца.
5. За 1919-1920 рр. було розстріляно та знищено в боях біля 100 комуністів, комсомольців та червоноармійців [59].

З 1920 до 1929 рр. група М. Прядка організувала комуністичний, а фактично, повстансько-есерівський осередок і продовжила вже терористичну боротьбу проти більшовицького режиму. В 1929 р. було ліквідовано міліціонера Маринина, вчителя Ситченка та інших. Усього здійснено біля 30 терористичних актів, які закінчилися вбивствами [60].

З 1930 до 1935 рр. було організаційно оформлено есерівський осередок, проводилися нелегальні збори і засідання. М. Прядко різними способами просував учасників організації на керівні посади в колгоспи, сільради та інші районні керівні структури. Головна діяльність була направлена на розвал колгоспів, шляхом знищення коней, підпалів та розкрадання хліба, розповсюдження листівок, терору проти активістів. В 1934 р. членами есерівського осередку в колгоспі “Комінтерн” було спалено необмолоченої пшениці з 200 га [61].

У 1930 р. М. Прядко, Д. Гуц, М. Рижик, К. Пляко організували озброєний загін, який мав через Чорний ліс перейти кордон із Польщею. За свідченнями І. Ткаленка, М. Прядка планував повстанський похід на Польщу, висловлюючи думку, що при владі в Україні знаходяться поміщики, які душать селян і треба буде з ними повоювати [62]. Було зібрано ряд колишніх повстанців на хуторі Зелений Клин. Акція не вдалася, так як збір було розігнано представниками ДПУ.

Повстанська діяльність загону М. Прядка проти австро-німців та денікінців була оцінена тогочасним режимом. У 1929-1932 рр. за результатами матеріалів Баштанської районної партизанської комісії М. Прядка, О. Прядка, А. Прядка, Т. Гапішка, О. Околот, Н. Околот, О. Єсипенка, І. Казарцева, І. Ткаленка, О. Шевченка, Н. Руденка, К. Пляко, П. Палія, А. Музику, Є. Воробйова було визнано червоними партизанами. А М. Прядка,

А. Музику і О. Шевченка – керівниками партизанських загонів [63].

Достатньо активна антибільшовицька діяльність повстанської групи М. Прядка була “замічена” відповідними органами. Влітку 1935 року органи НКВС “констатували”, що на території Миколаївської області “нелегально діє підпільна контрреволюційна організація есерів”. Активні члени організації в основному проживали на території Баштанського району – 27 чоловік, міста Миколаєва – 5 чоловік, Новобузького району – 1 чоловік. Арешти “активістів” розпочалися на початку літа і були завершені восени 1935 року [64].

Керівником організації було названо М. Прядка. Слідчі органи ставили йому за провину те, що, будучи членом партії есерів, він одночасно знаходився в рядах ВКП(б), де вміло “використовував” своє становище голови районної партизанської комісії, обробляв кримінальні та контрреволюційні елементи, ставлячи за мету втягнути їх у компартію. З 1931 до 1935 року регулярно “проводив і організовував” нелегальні наради учасників створеної ними контрреволюційно-есерівської групи, розповсюджував контрреволюційні листівки, підтримував зв'язок з есерівськими діячами міста Миколаєва. Під час хлібозаготівельної кампанії організував буксирні бригади з числа учасників групи й інших контрреволюційних елементів, яким давав настанову: при проведенні хлібозаготівлі – масово бити селян, руйнувати будівлі. Добивався розташування в колгоспі “Комінтерн” села Баштанки учасників своєї групи.

Маючи таку інформацію про члена партії М. Прядка, бюро Баштанського райкому партії 27.06.1935 року прийняло рішення: “Виключити з партії Михайла Власовича за розвал колгоспу “Комінтерн”, організацію крадіжки хліба, участь у контрреволюційних днях, вбивстві чотирьох комуністів та написанні терористичних листівок” [65].

Вироком спецколегії Одеського обласного суду від 23 січня – 3 лютого 1936 року Прядка Михайла Власовича, 1887 р. н., уродженця і жителя с. Баштанка Одеської (нині – Миколаївської області), українець, із селян-середняків, із початковою освітою, раніше перебував у партії есерів, виключений із членів ВКП(б) у зв'язку із теперішньою справою було засуджено за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР як невинного класового ворога і особливо небезпечного соціального елемента до вищої міри покарання – розстрілу, з конфіскацією майна, що йому належить [66].

12 листопада 1968 р. справа № 3897 на М. Прядка та інших учасників есерівської групи була направлена на додаткове розслідування начальнику УКДБ при РМ УРСР по Миколаївській області полковнику П. Семенову [67]. 20 листопада 1968 р. вона була прийнята до виробництва [68].

У результаті проведення додаткового слідства було встановлено, що у зв'язку зі смертю засуджених і основних свідків, а також давністю подій, окремі епізоди звинувачення, які недостатньо коректно були сформульовані за вироком, конкретизувати і уточнити не виявляється можливим [69].

Незважаючи на вказані результати дослідження, постановою від 11 грудня 1969 р. носити, як на нас, дивний характер. Керуючись ст. 386 КПК УРСР, виробництво в порядку нагляду за справою № 3897 припинити, так як М. Прядко та інші фігуранти справи (всього 18 осіб) Одеським обласним судом в 1936 р. були засуджені правильно [70]. І як наслідок – реабілітації не підлягають.

І лише судові засідання в м. Києві 17 липня 1990 р., розглянувши матеріали справи № 3897 та вирок спецколегії Одеського обласного суду від 3 лютого 1936 р. прийняло ухвалу: “Матеріалами справи не доведена провина М. Прядко, А. Прядко, Т. Гапішко, К. Пляко, П. Палія та Н. Околоту у розкраданні зерна із колгоспу “Комінтерн” і в шкідницькій діяльності

щодо колгоспу. Крім того, М.Прядко, Т.Гапішко, Н.Руденко, К.Пляко, П.Палій, І.Сокир та А.Музика були засуджені за епізодами злочинів, що були скоєні ними в період громадянської війни і до 1 січня 1923 р. необґрунтовано, так як у відповідності до п.4 постанови Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 року “Про амністію в ознаменування десятиріччя Жовтневої революції” всі засуджені звільняються від відповідальності за вироками судів за контрреволюційну діяльність, що мала місце під час громадянської війни до 1 січня 1923 року. Виходячи із сказаного, судова колегія знаходить, що засудження всіх осіб за злочини, що передбачені ст. 54-2, 54-11, 54-12 КК УРСР необґрунтоване”.

Керуючись ст. 393. 394 КПК УРСР судова колегія визначила: “Вирок спецколегії Одеського обласного суду від 3 лютого 1936 р. стосовно Прядка Михайла Власовича та інших відмінити, а справу на основі п. 2 ст. 6 КПК УРСР закрити за відсутністю в їх діях складу злочину” [71].

Отакою була доля М.В.Прядка – колишнього керівника славнозвісної Баштанської республіки та селянського повстанського руху на Півдні України, який став жертвою репресивно-каральної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шкварець В.П. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могила, 2005. – С. 4-5.
2. Архів Управління служби безпеки України в Миколаївській області (далі – Архів УСБУ в Миколаївській обл.) – Спр. 11017-с. – Т. 1-12.
3. Під прапором Леніна. – 1935 – № 130, 131.
4. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – С. 218-219.
5. Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20-30-ті роки ХХ століття // Реабілітовані історією. У 27 т. Миколаївська область. – Кн. 1. – Київ – Миколаїв: Світосгляд, 2005. – С. 65-69.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 155.
7. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. – К.: Вища школа, 1976. – С. 23.
8. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – Миколаїв: Політвидав, 1959. – С. 173.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 157.
10. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 174.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 158-159.
12. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2003. – С. 77.
13. Сизоненко О. Підняті обрії. – К.: Дніпро, 1971. – С. 90.
14. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 3.
15. ДАМО. – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 3.
16. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 218.
17. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. – 1925. – № 11/12. – С. 129.
18. Биншток М. Николаевское подполье // Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С. 13.
19. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 218.
20. Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 71.
21. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 223, 232.
22. Там само. – Арк. 35.
23. Там само. – Арк. 273.
24. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 5. – Арк. 1324.
25. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. (1-485). – Арк. 321-322.
26. Там само. – Арк. 392.

27. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 219.
28. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 79-83.
29. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 220.
30. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 5. – Арк. 1349-1350; Т. 6. – Арк. 1631; Т. 9 (1-485). – Арк. 153-160.
31. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 341.
32. Там само. – Арк. 337-343.
33. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 99.
34. Державний архів Одеської області. – Ф.П. 11. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 31-36; Ф.Р. 710. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 129-130.
35. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2280, 2284.
36. Там само. – Арк. 223.
37. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 249.
38. Там само. – Арк. 220-221.
39. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 659-660; Т. 4. – Арк. 939-940.
40. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 680.
41. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 7. – Арк. 1696.
42. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 4. – Арк. 1012.
43. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 6. – Арк. 1623.
44. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 2. – Арк. 267.
45. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 812-813; Т. 4. – Арк. 1042; Т. 9 (1-485). – Арк. 355-357; Т. 12. – Арк. 266.
46. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 11. – Арк. 341.
47. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 8. – Арк. 1986; Т. 12. – Арк. 269.
48. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. (1-485). – Арк. 270-271.
49. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 270.
50. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 726.
51. Сірош А. Республіка повсталих. – Одеса: Маяк, 1969. – С. 14-15.
52. Народна трибуна. – 1987. – 3 січня.
53. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 4. – Арк. 1126, 1147.
54. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 7. – Арк. 1708.
55. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 6. – Арк. 1553.
56. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 4. – Арк. 1148.
57. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2298.
58. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 231.
59. Там само. – Арк. 37.
60. Там само. – Арк. 38.
61. Там само. – Арк. 39.
62. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 174-175.
63. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 211.
64. Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20-30-ті роки ХХ століття – С. 65.
65. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 1. – Арк. 36.
66. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. Додаток (1-17). – Арк. 1-4.
67. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 1.
68. Там само. – Арк. 34.
69. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 212-213.
70. Там само. – Арк. 274.
71. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. Додаток (1-6) – Арк. 1-6.

УДК: 94(477.7)

КУЛЬЧИЦЬКА О.В.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Кульчицька Олена Василівна, кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – етнографія України, історія України другої половини ХІХ –

П. ЧУБИНСЬКИЙ – СІЯЧ ДОБРИХ СПРАВ

У статті розглядається життєвий і науковий шлях П.П. Чубинського. Наголошено на значенні його діяльності для етнографії.

The vital and scientific route of P.P. Chybinskiy is considered in this article. It focuses on the significance of his activity for the ethnography.

Так вже склалося, що про визначних людей публікації в пресі з'являються лише до роковин смерті, чи народження, хоча деякі особистості заслуговують до себе більшої уваги науковців. Так, ім'я П.П. Чубинського добре відоме українцям як автора гімну "Ще не вмерла Україна і слава і воля", написаного 1862 р. Проте – це не єдина його заслуга, оскільки він був не тільки щирим патріотом своєї Батьківщини, а й чудовим ученим. Науковий шлях П.П. Чубинського ще не вивчений остаточно і може бути об'єктом дослідження сучасних етнографів, статистів, правознавців. Саме це й спонукало автора даної публікації звернутися до творчого доробку науковця, намагаючись підкреслити його вагомість і значущість, особливо у галузі етнографії.

Перші статті, в яких містилася інформація про П.П. Чубинського з'явилися ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Різні сторони його життєвого і творчого шляху розглядали: О.Ф. Кистяківський [1], Н.Ф. Сумцов [2], О. Русов [3] та Ф.П. Вовк [4]. Останній хоча й визнавав його своїм учителем і порадиником, однак, зазначав, що в етнографії він був самоучкою. На наш погляд такі закиди щодо його наукової некомпетентності є безпідставними, оскільки на той час сама етнографія як наука ще не була остаточно сформована.

Не залишають поза увагою цю багатогранну особистість і сучасні дослідники. Так, наприклад, О. Рукковська звертає увагу на фольклорно-етнографічну спадщину життя вченого [5], А. Зиль розповідає про північні сторінки біографії Павла Чубинського, наголошуючи на тому, що саме там гартувався його характер і воля, мужність і талант етнографа, економіста і статиста [6]. Д.С. Череднеченко присвятив П. Чубинському цілу монографію, де детально розглянув життєвий і творчий шлях вченого [7].

Павло Платонович Чубинський народився 27 січня 1839 р. в м. Борисполі на Київщині. Освіту здобув у Другій київській гімназії, згодом навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Навесні 1861 року склав іспит на звання кандидата права і повернувся додому, аби всі сили докласти до духовного і культурного розвитку України. П. Чубинський

був одним із діячів Київської громади, мав неабияку популярність серед місцевих селян, яким давав безкоштовні консультації щодо їх прав, за що відчував на собі недобррозичливі погляди поміщиків.

Деякі історики вважають, що підставою для арешту став наклеп сусіда Чубинських Ф. Трепова про нібито підбурювання селян проти влади та зібрання таємного гуртка українофілів, що дозволило арештувати його й заслати до Архангельської губернії. Не дивлячись на попередження друзів про арешт та поради емігрувати за кордон, П. Чубинський відмовився, мотивуючи тим, що із заслання можна буде повернутися, а еміграція, очевидно, буде вічною [8].

Північний період у житті П. Чубинського тривав з 1862 до 1899 р. І саме в цей час Павло Платонович формувався як науковець. В Архангельську, обіймаючи посаду секретаря статистичного комітету, енергійний П. Чубинський почав досліджувати фольклор та етнографію Архангельської губернії, уклав проект поліпшення економічного становища губернії, який однак не був реалізований.

Як стверджує Віктор Шпак, – заслання могло б стати довічним, якби не винятковий талант П. Чубинського як дослідника. Його аналітичні публікації, присвячені стану хлібного і льняного виробництва та торгівлі в Архангельській губернії, проблемам солеваріння, обґрунтуванню необхідності спорудження В'ятсько-Двінської залізниці викликали великий інтерес у Петербурзі. У результаті П. Чубинський отримав офіційні завдання від двох найвідоміших наукових товариств – Вільного економічного і Російського географічного – провести детальне обстеження Північного краю. Зібрані впродовж 1867 року в 36 повітах північних губерній матеріали виявилися настільки значущими, а їх науково-статистичний аналіз – настільки вражаючим, що автора у січні 1869 р. з особистого дозволу міністра внутрішніх справ викликали до Петербурга, нагородили срібною медаллю Імператорського Географічного Товариства та обрали дійсним членом цієї наукової установи [9]. Крім того, є версія, що саме за свідчення, отримані при вивченні північних губерній, імператор нагородив його брильянтовим перстнем [10].

Перебуваючи в заслання П. Чубинський тужив за Україною. Вдома, знявши чиновницький мундир, убрався в український одяг, співав пісень, і мріяв про той час, коли повернеться до рідної домівки [11].

У 1869 році йому дозволяють повернутися в Петербург, а потім і в Україну, щоб очолити експедицію в Південно-Західний край для етнографічних та статистичних досліджень.

Великого значення набуло відкриття 13 лютого 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві. Головою товариства обрали Г.П. Галагана, одного з нащадків колишньої козацької старшини і дуже заможного поміщика, а П.П. Чубинський виконував функції одного із членів адміністрації. Під його керівництвом упродовж кількох років було обстежено майже всю територію України, суміжні з нею райони Білорусії та Молдавії, місця компактного проживання українців у Польщі. В результаті плідної роботи товариства, на світ з'явилося 7 томів (у 9 книгах). За цей час було записано близько 4000 обрядових пісень, 300 казок, зроблено численні записи нотаток про характер занять і побут народу. “Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край” видавалися у Петербурзі протягом 1872-1879 рр. Але вже у 1873 р. їх відмітили золотою медаллю Російського географічного товариства, а у 1875 р. – золотою медаллю конгресу в Парижі. “Я старався збирати матеріали ще й тому, – писав Чубинський у передмові до першого тому “Праць”, – що численні пам'ятки народної творчості вимирають, народ їх забуває. Якби М. Максимович та інші збирачі матеріалів не записали історичних дум і пісень, то багато з них було б назавжди втрачено. Те ж могло б статися з багатьма обрядами, повір'ями, казками, легендами й навіть звичаями; тому й пропускати якусь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростим” [12].

“Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край” були істотним величезної ваги в історії української культури. Вони показали світові яскраві візії вияву вроджених якостей духу українців, величну простоту, безпосередність і водночас глибоку емоційність, естетичну наснаженість, силу поетичного чуття, яскравість барв народної поезії та пісні – те головне, що відрізняє український народ серед інших слов'янських народів. Водночас публікація матеріалів експедиції була відчутним ударом по офіційній погодисько-валувський теорії про несамостійність української нації, її мови та культури. На думку Чубинського, головною основою етнографії є народна творчість – фольклор, оскільки у прислів'ях, казках, піснях можна знайти світобачення українського народу на природу, людські стосунки. Цю тезу підтверджують матеріали праць зібрані в результаті експедиції.

На наш погляд, матеріал, що увійшов до I тому “Праць” є унікальним, оскільки містить описи житла, господарчих будівель, знарядь праці, одягу, методи лікування різноманітних хвороб, а також дотепні повір'я, все, що було пов'язано з буденним життям українців. Ось наприклад, деякі повір'я, що дозволяють зрозуміти духовний світ українців: “На порозі гріх щонебудь робити, бо не буде воно так, як хочеш. Не подавай води через поріг, бо не оженишся. Не годиться одвертати хліб надрізаним боком до стіни, бо так люди одвертатимуться від господаря. Якщо дівчина, яка праювала білизну на річці, замочить свою рубашку, то чоловік буде п'яницею. Якщо хлопчику шиють перші штани, то треба їх почати і закінчити за один присіст: у противному випадку йому складно буде знайти наречену” [13]. П. Чубинський любив український народ, але водночас дорікав його за лінощі та бажання плакатися. Глузуючи над українцями він говорив: “Всіх українців слід одружити з євреями, щоб отримати менш пасивне покоління” [14].

П. Чубинський не любив сидіти без діла. Своїм ентузіазмом і енергією Павло Платонович заряджав всіх оточуючих його людей. Про себе говорив так: “Я у світі широко працював, я сіяв те, що Бог послав” [15].

Ф. Вовк згадував: “... одного разу в червні 1873 р. Чубинський запросив його та О. Русова на ярмарку до Борисполя. Науковець уміло вмів налаштувати нас на роботу: на мету і значення тієї роботи, що виконувалася, пояснював торгівцям, чому хлопці ходять із записними книжками. Оскільки в ті часи поліція відносилася до подібного роду занять майже байдуже, ми до вечора закінчили свою роботу, ще й зробили покупки для майбутнього музею нашого відділу” [16].

О. Кістяківський відзначав, що Павло Платонович був чудовим організатором. До виконання наукових робіт і здійснення досліджень він міг заохотити до праці, згрупувати навколо себе робітників, примусити кожного виконати свою роботу – це було його покликання і це він довів між іншим, деякими своїми заходами [17].

Так, наприклад, завдяки правильно спланованій роботі, йому разом із невеликою групою помічників 2 березня 1874 р. за добу вдалося здійснити перепис населення м. Києва, в якому на той час нараховувалося 127,5 тис. мешканців. Місто було поділено на 20 переписних дільниць, у кожній із яких знаходився спостерігач переважно з членів відділу. Роль поліції, зводилася тільки до того, аби рознести адресатам переписні листи, а в ніч перепису знаходитися на своїх поліцейських дільницях. Таким чином, без будь-якого тиску були отримані достовірні свідчення про жителів міста.

За результатами перепису вийшла низка праць – “Огляд даних про населення Києва за переписом 1874 року” П. Чубинського, “Про будинки і квартири м. Києва за переписом 1874 року” С. Завойка (обидві опубліковані у другому томі Записок Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства за 1874 рік), “Пояснення до таблиць про мешканців Києва за переписом 1874 року” П. Чубинського та І. Новицького [18]. Отримані матеріали дозволили визначити кількісний, віковий, соціальний та національний склад населення міста.

Крім того, виявилось, що кількість киян майже на 50 % перевищувала офіційну цифру і приблизно така ж кількість мешканців Києва визнавала українську мову – рідною. Привертає увагу й те, що серед опитуваних було немало таких, які дуже відверто в якості своїх основних занять називали крадіжку, проституцію і т. п. [19].

Взагалі, перепис викликав широкий розголос. Однак в суспільстві його сприймали по-різному. Якщо офіційна влада в особі генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова висловлювала вдячність його учасникам, то “Киевлянин” опублікував серію статей, в яких відділ звинувачувався в некомпетентності, тенденційності та присвоєння коштів, що були виділені на проведення перепису. Безумовно, ці звинувачення не мали ніякого підґрунтя, а були політикою перешкоджання науковій діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Результати перепису були схвально оцінені передовими вченими Російської імперії та самого уряду, оскільки В. Борисов отримав від уряду грошову винагороду, а С. Завойко – орден Анни II ступеня. Разом із тим, один із головних організаторів заходу, П. Чубинський, через свої українофільські погляди ніякої винагороди не отримав [20]. У 1876 р. Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного товариства, у складі якого були: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький та ін. був закритий, а П. Чубинського як “небезпечного у краї агітатора” вислано з Києва [21].

У російській столиці Павло Платонович працював у Міністерстві шляхів сполучення, але через рік стався

інсулт. Учений подав у відставку і, у 1879 р. за сприянням давнього знайомого адмірала Посьєта, міністра шляхів, який пригрівав у себе опального, Чубинський повернувся на Батьківщину. Але параліч невдовзі прикував його до ліжка, а останні 4 роки він майже не вставав. Помер П. Чубинський 26 січня 1884 року.

Таким чином, усе вищенаведене, дозволяє дійти висновку, що постать П. Чубинського ще потребує подальшого вивчення його діяльності і вшанування пам'яті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кистяковский А.Ф. Павел Платонович Чубинский // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 343-349.
2. Сумцов Н.Ф. Памяти П.П. Чубинского // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31-33.
3. Русов О. Из воспоминаний о П.П. Чубинском // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39-42.
4. Вовк Ф.П. П. Чубинський. Отрывки из лишних воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43-60.
5. Рутковська О. Чорноземна сила Павла Чубинського: Про фольклорно-етнографічну спадщину вченого // Культура і життя. – 2004. 11 лютого. – С. 8.
6. Зиль А. До краю землі // День. – 2006. – 18 лютого. – С. 7.
7. Чередниченко Д.С. Павло Чубинський. – К.: Вид-во Альтернативи, 2005. – 374 с.
8. Остапенко О. Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 91.
9. Шпак В. Павло Чубинський. Забута доля // Урядовий кур'єр. – 2006. – 23 вересня. – С. 10.
10. Бриллиантовый перстень императора для ... ссыльного // Киевские ведомости. – 2007. – 21 июня. – С. 8-9.
11. Хорунжий Ю. Павло Чубинський – творець українського гімну // Мужі чину. Історичні парсуни. – К.: Вид-во О. Теліги, 2005. – С. 51-52.
12. Цит. за: Чередниченко Д.С. Павло Чубинський. – К.: ВД “Альтернативи”, 2005. – С. 341.
13. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1872. – Т. 1. – С. 102-108.
14. Бриллиантовый перстень императора для ... ссыльного // Киевские ведомости. – 2007. – 21 июня. – С. 8-9.
15. Чередниченко Д.С. Вказ. праця. – С.350.
16. Волков Ф. П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 50
17. Кистяковский А.Ф. Вказ. праця. – С. 348.
18. Остапенко О. Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №4. – С. 95.
19. Волков Ф. Вказ. праця. – С. 54.
20. Коляда І., Милько В. “... Розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців” (до 135-річчя заснування Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства) // Історія в школі. – 2008. – № 1. – С. 11.
21. Рутковська О. Чорноземна сила Павла Чубинського // Культура і життя. – 2004. – 11 лютого. – С. 8.

УДК 94(477.7)

РУДЕНКО В.Т.,
Одеський державний економічний університет.

КОГУТ А.С.,
Первомайський інститут Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Руденко В.Т., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету. Коло наукових інтересів – *історія козацтва, розвиток радянських інституцій на Півдні УРСР, логіка та методологія історичної науки.*

Когут А.С., студентка Первомайського інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Коло наукових інтересів – *наукознавство та історія науки на Півдні України.*

ДО ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ: ІНОЗЕМНІ ДІЙСНІ ЧЛЕНИ ТА ЧЛЕНИ-КОРЕСПОНДЕНТИ

Стаття присвячена одному з аспектів міжнародних контактів Одеського товариства історії та старожитностей. Автори розглядають життя та діяльність кількох іноземних дійсних членів та членів-кореспондентів Товариства як контекст для інтерпретації причин їх участі у роботі Товариства.

The paper treats an aspect of international scientific communication of Odesa Society of History and Antiquities. Authors describe the biographies of several Society's members as a context for interpretation of their participation in the Society's work.

Одеське товариство історії і старожитностей за загальним визнанням вивело історичну науку Півдня Російської імперії на світовий рівень [4, 5, 10]. Роботи членів Товариства були високо оцінені ведучими професіоналами свого часу, істориками, археологами та архівістами з усієї Європи, як про це неодноразово писалося [9, 11]. Все ж таки, переходячи від оціночних суджень до опису реальних механізмів включення діяльності Товариства у європейський науковий контекст, ми змушені визнати їх малодослідженість. Як саме відбувалися міжнародні наукові контакти Товариства, яку вони мали мету і чим були корисними? Ці питання залишаються відкритими.

Наукове знання продукується невеликими за розміром науковими колективами. Саме вони проводять ту рутинну роботу з пошуку нового, яку Т. Кун назвав “нормальною наукою” [7, с. 226-229]. В той же час, наука, в цілому, є інтерсуб'єктивним знанням, носієм якого є загальносвітова наукова спільнота [13, с. 354-355]. Саме остання є остаточним суддею правильності чи помилковості нової наукової концепції. Розвиток та прирощення науки відбувається шляхом обміну

інформацією між цими первинними “атомарними” науковими групами та винесенням експертних суджень від імені спільноти всіх науковців даної спеціальності про придатність нововиниклих цеглинок до загальної будови. Тому наукові контакти складають своєрідну кровоносну систему “науки в цілому”. Без неї, у “баштах зі слонов'ї кістки” первинні наукові колективи, не маючи зовнішніх оцінок своєї праці, скоріш за все, не змогли б продовжувати плідний науковий пошук.

Сучасне наукознавство відійшло від дихотомії ґносеологічного та соціологічного образів науки. Акцент змістився від досліджень або зовнішніх факторів науки, або “руху понять і концепцій” до робіт, які звертають увагу на взаємодію “чистих ідей” та умов їх створення і функціонування. Зокрема, з'ясувалося, що наукові контакти не відбуваються через ідеальні провідники. Вони далекі від абстрактного діалогу предків та нащадків. Насправді, як і за будь-яких контактів тут відбуваються втрати інформації, мають місце проблеми інтерпретації та розуміння. Політичні, лінгвістичні та соціальні бар'єри

значно їх утруднюють, у граничному випадку – роблять неможливими. Міжнародні наукові контакти мають особливе значення в цьому контексті. Організація передачі інформації за них викликає максимальні інституційні та особисті труднощі. З іншого боку, саме такі взаємодії найбільш плідні, інформаційно багаті і можуть тягнути за собою структурні зрушення у галузі досліджень, перш за все, завдяки своїй незвичності та зовнішній позиції стосовно реципієнта.

Організаційні форми інститутизованих міжнародних наукових контактів за Дж. Холтоном можуть бути представлені:

- 1) акордонними відрядженнями вчених із метою ознайомитися з результатами і методами новітніх досліджень, обладнанням та матеріалами. У випадку істориків найчастіше йдеться про відвідини архівів та музеїв;
- 2) участю у міжнародних конференціях та їх проведенням;
- 3) запрошенням іноземних дослідників;
- 4) закордонними публікаціями та обміном відбитками статей [12, с. 328-330].

У цей перелік, відомий наукознавець не включив деякі інші форми інституціалізованих контактів. Йдеться про спільні науково-дослідницькі проекти, міжнародні товариства, обмін колекціями та матеріалами для досліджень та деякі інші.

Ми звернімося тут до окремої форми міжнародних наукових контактів Товариства – прийняття у його ряди іноземних членів. Ця тема не одержала значної уваги вітчизняних та зарубіжних істориків. М. Варварцев відзначав розвинуті наукові зв'язки між ООІД та генуезькими істориками, зокрема у спільній праці з історії італійських колоній у Північному Причорномор'ї. Саме у цьому контексті він розглядає прийняття у члени Товариства М. Канале, Д. Беллоро та Б. Кваранта. Проте, цей аспект міжнародних контактів не знайшов свого виразу у низці новітніх синтетичних праць з проблеми італо-українських відносин у XIX столітті [1, 2, 3].

За довгий час історії Товариства у його складі було небагато іноземців. Переважна більшість учасників ООІД були підданими Російської імперії. Дослідники з-закордону залучалися до роботи Товариства переважно як члени-кореспонденти, хоча деякі з них стали і дійсними членами. Ця стаття має за мету висвітлити особливості цієї форми інституалізації міжнародних наукових зв'язків на прикладі кількох членів Товариства-іноземців. Йдеться про Л.Н. Читтаделла (Феррара, Італія), Т. Бельграно, К. Десімоні, М.Дж. Канале, (всі троє – Генуя, Італія) та І. Ванкеля (Оломоуц, Австро-Угорщина).

Луїджі Наполеоне Читтаделла (1806-1877). Луїджі Наполеоне Читтаделла став членом-кореспондентом Товариства 7 жовтня 1871 року, в якості директору міського музею італійського міста Феррара [8, с. 4]. Справді, цей видатний історик та архівіст походив із невеликого та давнього міста Феррари.

Він народився у родині нотаріуса, навчався приватно, в ліцеї та школі єзуїтів, закінчивши курс красномовства та філософії у граматичному класі. Ще молодим Л.Н. Читтаделла виступав у відомій Феррарській академії з роботами щодо інтерпретації давньоримських літературних творів. Але тоді ці його зацікавлення не набули продовження, адже через конфлікт із професором філософії він обрав математичний факультет, де вивчав цивільну інженерію, а не одну з гуманітарних спеціальностей [20]. Одержавши ступінь бакалавра з успіхом, талановитий молодий інженер не зміг продовжити навчання через грошову скруту та вступив в армію 1827 р. У своїй “Автобіографії” він пише, що “залишив навчання з тугою”. Через довгий період невдаштованості, нарешті, вченому вдалося знайти своє місце. В 1838 р. він почав працювати секретарем місцевого уряду і через місяць одружився [20].

За кілька років його таланти дозволили йому стати секретарем комісії охорони здоров'я та красномовства. Він мав і значний обсяг роботи не пов'язаний із науковими пошуками, будучи відповідальним за протоколи міської ради та ведення міського архіву [20].

1862 р. спеціально для нього було створено місце науковця з бібліографії та вітчизняної історії, тоді ж Л.Н. Читтаделла було призначено хранителем давнього міського архіву. Лише тоді він зацікавився палеографією як практичною діяльністю та почав систематично збирати роботи феррарських художників, давні тексти та старожитності. На цьому пості феррарський дослідник зазнав наукового та урядового визнання та став членом понад 80 академій в Італії та за її межами. У власноруч ним складеному переліку ООІД займає перше місце [20, с. 34].

Не маючи спеціальної історичної освіти був аматором, але здатність до самоосвіти та широкий культурний кругозір зробили його надзвичайно продуктивним істориком краєзнавчого спрямування. Особливий стиль Л.Н. Читтаделла полягав у застосуванні своїх знань у будівництві та інженерії для виконання історико-архітектурних досліджень, які надовго стали еталонними. Зокрема його праця про Феррарський замок (Il castello di Ferrara) витримала низку перевидань, останнє з яких вийшло 1971 року і досі лишається науково актуальним [21].

Його обрання членом Товариства, може бути пояснена як перетином його наукових зацікавлень та робіт членів Товариства, які часто вдавалися до історико-архітектурних пошуків, так і його особистою зацікавленістю у набутті цього статусу – як знаку наукового визнання.

Мікеле Джузеппе Канале (народився в Генуї 10 жовтня 1806 р. Помер 4 червня 1890 р.). Цей італійський інтелектуал був другом дитинства молодого поета, палкого прихильника мадзінізму Гюффредо Мамелі [24]. Останній, будучи помітною постаттю італійського радикального руху, став автором тексту національного гімну Італійської Республіки [3, с. 48]. Обидва товариши брали участь у революційних рухах з молодих років. М.Дж. Канале був членом відомої організації “Молода Італія”, одного з перших проектів Дж. Мадзіні. Він відіграв помітну роль у підготовці збройного виступу 1833 р. Після провалу цього повстання, коли самого Дж. Мадзіні було заочно засуджено до страти [6], молодий генуезець уникнув покарання за відсутності доказів, але, все таки, залишився під підозрою та був підданий поліційному нагляду [18]. Відтоді він присвятив себе літературі та науковій діяльності. Його літературній творчості притаманне намагання переосмислити ідеї Дж. Мадзіні. У одному із творів (новелла “Паоло Данові”) він вивів у якості персонажів реальних людей близьких до Дж. Мадзіні та самого Мадзіні [26]. Проте, втративши контакти з революційним середовищем, все більше з віком К. Дж. Канале переходив до більш поміркованих, реформаторських поглядів.

У 1844 р. вийшла з друку його головна історична праця “Громадянська, комерційна та літературна історія генуезців від походження до 1897 р.”. У цій роботі він систематизував наявні відомості щодо історії Генуї та її колоній із патріотичної перспективи, вважав “зайву демократію” причиною занепаду генуезької республіки [26].

Старий карбонарій брав активну участь у місцевому політичному русі перед подіями 1848 р. Невдачі цих років остаточно переконали генуезького політичного діяча у беззмістовності спроб покращити життя та об'єднати Італію шляхом збройних виступів. Після революції він цілком перейшов на монархічні, прокавурські, ультрапатріотичні позиції [19]. Під час Кримської війни ним написано трактат “Про Крим та його господарів, від походження до Паризького

трактату”. У цій праці, відверто виконуючи політичне замовлення, К. Дж. Канале доводив споконвічність італійського населення в Україні та виправдовував участь італійських військ у кримській кампанії. До кінця життя був директором міської бібліотеки у Генуї. У цей час ним створено низку об’ємних оглядових праць компілятивного характеру з історії Генуї та генуезців.

Корнеліо Десімоні (народився в Гаві 15 вересня 1813 р. Помер 29 червня 1899 р.). Саме його називали “найвизначнішим лігурійським архівістом епохи”. Він розпочав працювати у міському архіві з 1860 року в досить зрілому віці. Перші його роботи були пов’язані з описом та організацією справ щодо Банку Сан-Джорджіо. Вже у 1863 році він вперше виклав план реорганізації архівної справи. Багатьом учням він запам’ятовувався саме як джерело постійних інновацій у архівній справі та археографії [17].

У кінці життя його заслуги почали широко визнаватися. 1884 року він став директором міського архіву, а шість років потому його було призначено наглядачем всіх лігурійських архівів. Саме він був президентом Лігурійського товариства вітчизняної історії, заснованого 1858 року. Ним було здійснено величезний обсяг археографічних публікацій як окремими виданнями, так і у численних номерах “Актів лігурійського товариства вітчизняної історії”. К. Десімоні, будучи видатним архівістом, здійснював і фундаментальні дослідження з історії середньовічних інституцій в Італії, зокрема ним написані широко відомі “Листи про марки Італії”.

Бельграно Луїджі Томмазо (народився в Генуї 2 лютого 1838 р. Помер 26 грудня 1895 р.). Ця непересічна особистість залишила помітний слід в історії італійської архівістики та археографії. Будучи секретарем Лігурійського товариства вітчизняної історії, дослідник координував його діяльність з розшуку старовинних документів та опрацювання актуальних тем історії регіону. Недосягнувши 21 року видав фундаментальні праці про життя та праці маркиза Джироламо Серра та “Не видані документи щодо двох христових походів святого Людовика IX короля Франції”. Саме він спрямовував роботу відомої Колумбійської комісії з приводу 400-річного ювілею відкриття Америки, яка не лише здійснила широкий пошук у архівах Генуї документів, які б проливали світло на життя та діяльність Х. Колумба, але й опублікувала надзвичайно цікаві масові матеріали про організації морського і торгового діла у Південній Європі в кінці XV-XVI століттях. Зокрема, саме Л.Т. Бельграно був редактором більшості праць Комісії. Цю роботу він поєднував із педагогічною діяльністю у Генуезькому університеті та з роботою директором публічної бібліотеки Беріо [14].

Його головною сферою діяльності захищалися археографія, архівістика та палеографія. Питання останньої дискутувалися у “Лінгвістичному журналі”, створеному та редагованому лігурійським патріотом. Йому вдалося знайти та опублікувати серію важливих джерел з історії середньовіччя, зокрема Хроніку Каффарро та продовжувачів, “Регістр архієпископської курії в Генуї” та “Генуезьке міське законодавство” [16].

Однією з оригінальних праць є “Приватне життя генуезців”. Інша цікава робота – це “Колоніальна історія античної доби, середньовіччя та сучасності” [15]. Тут вчений вписує історію італійських колоній у загальну історію колонізації від фінікійців до захоплення французами Алжиру; окремі розділи присвячені історії генуезьких колоній у Причорномор’ї. Вписуючи діяння невтомних генуезьких мореплавців у загальносвітовий контекст процесів колонізації та освоєння нових земель, він не лише здійснював патріотичний вчинок, лігурійському архівісту вдалося завдяки цьому провести порівняльний аналіз численних

окремих епізодів міграцій та переміщень великих груп людей. Результатом стала багатофакторна концепція причин та механізмів колонізаційних процесів.

Членство К. Десімоні та Л.Т. Бельграно у Товаристві, скоріш за все, пояснювалося спільними науковими інтересами, адже дослідження історії генуезьких колоній у Причорномор’ї складали помітну частину наукових пошуків членів ООІД. Лігурійські архівісти могли запропонувати своїм східним колегам копії документів та матеріалів щодо історії цих колоній, які зберігалися у архівах метрополії.

Хайнріх (Індржих) Ванкель (народився в німецькій родині у місті Гаммельсберг (Hammelsberg) 1821 р. в Празі. Помер 1897 р. в Оломоуці).

Німець за походженням, він зжився з чеським середовищем особливо по переїзду до Бланско 1849 р., та навіть мав дружину-чешку, Елішку Шимову, яка редагувала для нього статті чеською мовою. В Бланско, де він працював лікарем, питливий розум дослідника почав цікавитись печерами, яких було багато довкола міста. Зокрема, спочатку спелеологічному, а потім і археологічному вивченню було піддано печери Слупські (Sloupsky), Кульну (Kulna), Пекарну (Pekarna), Випустку (Vypustek), Бичі скали (Bysi Skala) [25]. Відвідавши Всесвітню виставку 1867 року в Парижі, де широко були представлені і знаряддя кам’яної доби, він розпочав цікавитись новітніми світовими (переважно французькими) теоріями та методами у галузі вивчення преісторії. Ця цікавість знайшла свій вираз у розлогіму огляді цієї молодой дисципліни, що вийшов із під пера І. Ванкеля наступного року [23, с. 22].

1870 року чеський дослідник німецького походження припустив одночасність вимерлих тварин та людини. Слід нагадати, що серйозну цю неймовірну гіпотезу почали сприймати зовсім недавно – з появи роботи Г. Мортільє (1865 р.). І ось лише за кілька років, маловідомий лікар друкує подібні ідеї, вперше для широкої території Австро-Угорщини. На підтвердження І. Ванкель навів свої знахідки: черепи плейстоценових печерних ведмедів із загосними ранами від мисливської зброї та уламок “наконечнику дротику” з радіоларіту, знайденого у плейстоценових шарах Слупських печер [27]. Зауважимо, що зараз ми можемо бути впевнені, що наведений шматок радіоларіту являє собою випадкову форму і ніяким чином не пов’язаний із мисливським озброєнням [25]. Тим не менш, незважаючи на фактологічні помилки, ідеї І. Ванкеля були прогресивними та заклали підвалини чеського палеолітознавства, які і досі лишається одними із ведучих у Європі [25]. У 1880 році він знайшов надзвичайно багату палеолітичну стоянку біля с. Пшедомость, яка стала еталоном пам’яткою цього періоду на теренах східніше від Рейну. Роботи на ній тривають і донині, приносячи все нові і нові відкриття [22]. Після переїзду 1883 року до Оломоуцу, він продовжував досліджувати це місцезнаходження. Для цього він заснував, разом зі своїм зятем І. Хавелкою перше археологічне наукове товариство у Моравії “Властейнецькі сполек музейні” (Музейну власницьку спілку) [27].

Його прийняття у члени ООІД цілком зрозуміле, враховуючи його захоплення романтичним слов’янофільством. Дослідник з Оломоуцу цікавився культурою східніших слов’ян та здійснив кілька подорожей до Російської імперії, мав численні контакти та розлоге листування з колегами зі Сходу. В ході своїх польових робіт він неодноразово знаходив “беззаперечні докази” “виняткової давнини” слов’янських племен на Чеських та Моравських теренах [23, с. 23]. Таким чином, прийняття його до Товариства, скоріш за все, відбулося на засадах взаємної зацікавленості його та членів ООІД у вивченні початку слов’янства, а не у палеолітичних дослідженнях, які на той час лише розпочиналися у Росії, в цілому, та мало були представлені в діяльності Товариства.

Таким чином, розглянуті біографії свідчать про те, що обрання іноземців членами Товариства було лише кінцевою формою співпраці у наукових пошуках, яка зазвичай розпочиналася задовго до цього акту. З боку іноземців, цілий ряд факторів приводив їх до членства у Товаристві: бажання одержати наукове визнання, перетин сфер дослідження, загальна політична симпатія до Російської імперії. З боку ж Товариства, зацікавленість у членах-іноземцях полягала, перш за все, у можливості наукового обміну: обміну методами, концепціями та найновішими публікаціями зі спільної проблематики. Крім того, важливе значення мала необхідність організовувати розшуки історичних джерел у закордонних збірках та архівах. Ця діяльність вимагала відданості своїй справі, доброго фінансування та часто стикалася з інституційними перепонами. Обрання генуезьких архівістів членами Товариства давало змогу широко використовувати їх досвід для копіювання документів, які проливали б світло на ситуації у середньовічному Причорномор'ї.

Практика обрання членами Товариства іноземців мала систематичний характер і була необхідною для включення досліджень ООІД у загальноєвропейський контекст історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацак К. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX: витоки, формування, діяльність / К. Бацак. – К.: Знання України, 2004. – 300 с.
2. Варварцев М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження (Словник) / М. Варварцев. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 324 с.
3. Варварцев, М. Джузеппе Мадзіні. Мадзінізм і Україна / М. Варварцев. – К.: Пульсари, 2005. – 304 с.
4. Григорьева Т.Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. / Т.Ф. Григорьева // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К.: 1991.
5. Заремба С.З. Питання історії України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника “Записки Одеського общества истории и древностей” / С.З. Заремба // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1976. – № 2. – С. 87-96.
6. Кирова К.Э. Заговорщики и народ / К.Э. Кирова. – Москва: Наука, 1990. – 159 с.
7. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – Москва: АСТ, 2002. – 608 с.
8. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1870 по 14-е ноября 1871 / Отчет. – Одесса: Гор. типография, 1872. – 32 с.
9. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників / З.В. Першина // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 53-59.
10. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России / И.В. Тункина. – Москва: 2002.
11. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В.М. Хмарський. – Одеса: 2002.
12. Холтон Дж. Тематический анализ науки / Д. Холтон. – Москва: Прогресс, 1981. – 382 с.
13. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие / И.З. Цехмистро. – Сумы: Университетская книга, 2002. – 364с.
14. Barrili A.G. Luigi Tommaso Belgrano / A.G. Barrili // Atti della Societa Ligure di Storia Patria. – 1896. – № XXVIII. – P. 201-207.
15. Belgrano L.T. Storia coloniale dell'epoca antica, medievale e moderna / L.T. Belgrano. – Firenze: G. Barbiera, 1916.
16. Beretta L. Luigi Tommaso Belgrano / L. Beretta // Archivio storico italiano. – 1896. – № XVII. – P. 214-217.
17. Bigoni G. Cornelio Desimoni / G. Bigoni // Archivio storico italiano. – 1899. – № 24. – P. 157-177.
18. Canale M.G. Il Viaggio da Genova all'Isola di Corsica di un proscritto politico nel giugno 1833 / M.G. Canale. – Modena: Mucchi editore, 1996. – 98 p.
19. Canale M.G. La mia vita e le mie opere letterarie e storiche fino a tutto il settembre del 1866 / M.G. Canale // Canale M.G. Il Viaggio da Genova all'Isola di Corsica di un proscritto politico nel giugno 1833 / Ed. M. Wanke. – Modena: Mucchi editore, 1996. – P. 85-97.
20. Cittadella L.N. Autobiografia / L.N. Cittadella. – Ferrara: Tipografia ferrariola, 1913. – 37 p.
21. Cittadella L.N. Il Castello di Ferrara / L.N. Cittadella. – Bologna: L'Archivio, 1971. – 112 p.
22. Klima B. Lovci mamutů z Předmostí / B. Klima. – Praha: Academia, 1990.
23. Oliva M. Civilizace Moravského paleolitu a mezolitu / M. Oliva. – Brno: Moravské zemské muzeum, 2005.
24. Passamonti E. Un amico della giovinezza di G. Mameli / E. Passamonti // Goffredo Mameli e i suoi tempi / Ed. – Venezia: 1927.

25. Svoboda J. Čas lovců. Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě / J. Svoboda. – Brno: AU AV CR, 1999.
26. Wanke M. Nota bio-bibliografica / M. Wanke // Canale M.G. Il Viaggio da Genova all’Isola di Corsica di un proscritto politico nel giugno 1833 / Ed. M. Wanke. – Modena: Mucchi editore, 1996. – P. LI-LVI.
27. Wankel J. První stopy lidské na Moravě / J. Wankel // Časopis Vlast. muz. spolku olomouckého. – 1884. – № 1. – P. 2-100.

УДК: 94(477.7)

ДЁМИН О.Б.

Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова.

Демин О.Б. – зав. кафедры новой и новейшей истории Одесского национального университета им. И.И. Мечникова, д.и.н.

ПЕРВЫЕ ГОДЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В.Н. СТАНКО В ОДЕССКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМ. И.И. МЕЧНИКОВА

Владимир Никифорович Станко по праву принадлежит к той когорте профессоров Одесского университета, которые составили его известность. Фактически с именем В.Н. Станко связано становление и развитие первобытной археологии и в университете, и в Одессе, и во всем юго-западном регионе Украины. Его увлеченность делом, стремление добиться значимых результатов, профессионализм останутся примером для молодых поколений исследователей.

Представленный материал основывается, прежде всего, на моих собственных воспоминаниях и воспоминаниях некоторых других студентов исторического факультета, учившихся в Одесском государственном университете имени И.И. Мечникова в конце 60-х гг. XX ст. Мне пришлось прослушать дисциплины первого семестра первого курса два раза, хотя и с различной степенью полноты. Дело в том, что где-то в конце октября 1967 г. нас отправили на добровольную сдачу крови, после которой трое первокурсников, в том числе и я, были вынуждены уйти из-за медицинской ошибки в академический отпуск.

Осенью 1967 г. археологию нам читал доцент Моисей Сергеевич Синицын. В развитии археологии Северного Причерноморья он сыграл достаточно значительную роль. Но как преподаватель он был по-своему уникален. Будучи достаточно преклонного возраста, он, войдя в аудиторию, усаживался на стул, который ставил возле доски напротив прохода между рядами столов ближе к окнам. Своеобразие подачи материала заключалось в том, что курс читался на украинском языке, которым сам лектор владел в недостаточной степени. Поэтому он часто запинался, вспоминая украинские слова, а иногда, не находя нужного выражения, спрашивал у студентов и мы хором начинали ему подсказывать. Его это, впрочем, не смущало, и он продолжал дальше читать лекцию в том же духе.

Не менее своеобразно М.С. Синицын принимал экзамены. Прежде всего, требовалось сдавать их на украинском языке, в противном случае экзаменатор снижал на бал оценку. Одной из моих однокурсниц, которая окончила школу в городе Батуми, пришлось в подтверждении того, что она не учила этот язык, станцевать перед М.С. Синицыным грузинский танец. Других спасала осведомленность о каверзных вопросах, которые он предпочитал задавать на экзамене, вроде того, какой одесский трамвай ходит в Усатово. Для не одессита, да еще на экзамене по археологии вопрос

звучал убийственно. Еще одну мою однокурсницу поддержала информация, полученная от старшекурсников, о необходимости знания материалов раскопок М.С. Синицына. Поэтому на вопрос о глубине и диаметре хозяйственных ям в Петуховке и Варваровке, она, ни на минуту не задумываясь, тут же их перечислила. Это склонило чашу весов оценки к “отлично”, несмотря на замечания о русскоязычности ответа.

Осенью 1968 г. кадровая ситуация на факультете оказалась несколько иной, чем в предыдущий год. Сразу несколько преподавателей, читавших на первом курсе, ушли на пенсию, в том числе и М.С. Синицын. Поэтому появление молодого серьезного преподавателя выглядело в определенном смысле просто удачей. Даже для моих однокурсников, не знакомых с методикой М.С. Синицына, Владимир Никифорович, бывший явно моложе большинства наших преподавателей, внушал симпатию. Прежде всего, импонировала его манера чтения лекций. Впервые я услышал, как мне представляется, классическую подачу материала. Особенно это проявлялось в курсе “История первобытного общества”. Вслед за темой давался перечень литературы, как правило, две-три статьи или же монографии с указанием конкретных страниц, затем план, состоящий из трех вопросов. Почти всегда Владимир Никифорович давал историографический обзор различных точек зрения в целом по теме, а затем по каждому из вопросов темы. По сравнению с лекциями по другим курсам, особенно по истории КПСС, такой подход лектора показывал совершенное владением материалом, заставлял нас, по крайней мере, некоторых, задуматься над теоретическими вопросами исторического процесса и, как следствие, серьезно заинтересоваться историей первобытного общества. В.Н. Станко не приносил на лекцию горы книг и бумаг, а излагал содержание темы, пользуясь записями на листах бумаги формата А4.

Одним из условий успешной сдачи экзамена было штудирование и внимательное изучение монографии Ю. Семенова “Происхождение человечества”. Тогда же мы отметили, что ряд излагаемых тем лекций достаточно близки к тексту этой книги, прежде всего, не только в концептуальном плане, а в их историографическом насыщении. Но именно благодаря этим достаточно жестким требованиям, когда к каждому занятию надо было прочитать по несколько десятков страниц научных работ, часто достаточно сложных для

восприятия первокурсников, мы познакомились с содержанием археологических, антропологических, этнографических, исторических журналов.

В.Н. Станко почти обязательно спрашивал в конце лекции, есть ли у нас вопросы. Наш курс, в отличие от старшего на год курса, относился к этой процедуре довольно равнодушно (то есть не было специального заготавливаемых вопросов и не было их распределения между студентами с целью создания у преподавателя видимости заинтересованности курсом) и поэтому вопросы в основном задавали одни и те же лица. Зато делали это они достаточно систематически, и это создавало атмосферу доверительности, которую Владимир Никифорович, как казалось, поддерживал. Помню, что мой первый вопрос был достаточно наивен, как я потом это и осознал, что-то о пещерных медведях, но В.Н. Станко без оттенка снисходительности достаточно подробно его разъяснил. Это подвигло меня уже на более сложные вопросы, особенно после чтения специальной литературы.

Строго, но без чудаческих дополнительных вопросов, только по существу предмета, принимал В.Н. Станко экзамены. Правда, это были все же сложные вопросы, в основном, связанные со знанием различных историографических точек зрения по той или иной проблеме. В итоге, на первом экзамене первокурсников, а это была история первобытного общества, почти пятьдесят процентов студентов получили неудовлетворительные оценки. С такого требовательно-жесткого отчета начиналась преподавательская деятельность В.Н. Станко на историческом факультете.

С появлением на кафедре истории древнего мира и средних веков у Владимира Никифоровича постепенно стало меняться и отношение к научно-исследовательской работе студентов, то есть к кружковой работе. Кафедральным кружком руководил тогда еще доцент Петр Осипович Карышковский и читались в нем, в основном, студенческие доклады по античной археологии и средневековой истории, так, по крайней мере, утверждают мои старшие коллеги. С приходом В.Н. Станко существенно расширился диапазон тем студенческих выступлений, прежде всего, за счет первобытной археологии.

Очень скоро оказалось, что знаний полученных на лекциях непосредственно для практической археологической работы недостаточно и тогда Владимир Никифорович сделал, как представляется, один из важнейших в своей жизни и знаковый для одесской археологии шаг – создал своего рода семинар по методике археологических исследований. Его костяк составили студенты моего курса Сергей Дворянинов, Геннадий Тоцев, Валентин Елисеев, студенты старшего курса Светлана Смольянинова, Мила Лисицына, Владимир Ядвидчук. Ходил на этот семинар и я, правда, достаточно редко. Постепенно круг его участников расширился – появились студенты младших курсов (один из самых талантливых – Дмитрий Кульчицкий, трагически погибший сразу же после окончания факультета), старшекурсники и даже работники археологического музея. Фактически из семинара вырос ряд наших известных ныне археологов, хотя некоторые другие, не менее увлеченные

археологией и не менее способные, по разным причинам ушли из археологии, все же успев многое сделать.

На семинаре специально и очень подробно рассматривались вопросы геологии и стратиграфии, по которым у нас вообще существовали достаточно отвлеченные представления, даже после археологической практики. На семинаре мы занимались морфологией камня, учились рисовать кремни и керамику, слушали доклады самого Владимира Никифоровича относительно новейших археологических открытий и теоретических разработок советских и зарубежных исследователей. Да и вообще, мы узнавали там многое, что обычно не проходят на лекционных занятиях. Кстати, тогда, да и в последующие годы, я слышал от Владимира Никифоровича, что он ученик С.Н. Бибикова и продолжатель традиций киевских археологов.

Конечно, мы сталкивались с Владимиром Никифоровичем и в других ситуациях. Так, он присутствовал на защите курсовых работ и достаточно активно задавал всем вопросы по темам, выходящим за круг вопросов археологии и первобытной истории. Так, я совершенно не ожидал услышать от него вопрос по моей курсовой работе, посвященной римской историографии. На втором курсе я подошел к нему с просьбой писать курсовую работу уже по первобытной истории. Однако тогда существовали достаточно жесткие правила написания курсовых работ, согласно которым все студенты второго курса специализировались по истории средних веков. Владимир Никифорович переговорил с Ириной Владимировной Завьяловой и мне придумали тему, не входившую в предлагавшийся перечень, что-то о разложении первобытных и формировании раннефеодальных отношений у салических франков. Именно это во многом определило мою уже постстуденческую преподавательскую и научную работу.

Таким запомнилась для студентов того курса преподавательская деятельность Владимира Никифоровича Станко на историческом факультете. Конечно, формы ее проявления были более многообразные и более яркие, но таковыми они виделись со студенческой перспективы. Владимир Никифорович буквально с первых месяцев работы выделялся из среды преподавателей своим научным потенциалом, лекторским мастерством и стремлением заинтересовать студенчество научным поиском.

Розділ 2

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК: 902.2

БІАДЖІ ПАОЛО,

університет Ка Фоскарі, м. Венеція, Італія.

СТАНКО В.Н.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

КЮСАК Д.В.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Біаджі Паоло, доктор мистецтв (1972, Міланський університет), доктор філософії у галузі археології первісного суспільства (1981, Лондонський університет). 1981-1988 рр. – науковий співробітник Інституту археології Генуезького університету. З лютого 1988 р. – професор палеонтології університету Ка Фоскарі, м. Венеція, Італія. Член та керівник Італійської Археологічної експедиції у Султанаті Оман (1982-1991 рр.). З 1993 р. – керівник Італійської Археологічної місії у Пакистані, з 2004 р. – керівник Італійської Археологічної місії у Банаті та Трансільванії (Румунії).

Станко Володимир Никифорович (1937-2008). У 1960 році закінчив Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова за спеціальністю “Історія”. Працював: у 1960-1965 рр. в Одеському державному археологічному музеї (науковий співробітник, заступник директора); у 1965-1968 та 1976-1989 рр. в Інституті археології АН УРСР (аспірант, науковий співробітник, завідувач відділом); у 1968-1976 та 1989-2004 рр. в Одеському національному університеті (доцент, професор, завідувач кафедри, декан); з 2007 в Миколаївському державному гуманітарному університеті імені Петра Могили (професор кафедри історії).

У 1967 році завершив аспірантуру при Інституті археології АН УРСР і захистив кандидатську дисертацію на тему “Мезоліт Північно-Західного Причорномор’я”, у 1983 році захистив докторську дисертацію на тему “Мирне. Проблеми мезоліту степів Північного Причорномор’я”. У 1990 р. присвоєно звання професора, у 1999 р. обрано дійсним членом Російської академії природничих наук (за секціями антропологія та археологія), у 2002 р. присуджена державна премія України в галузі науки і техніки. Оpubлікував понад 140 наукових праць. Коло наукових інтересів – археологія, етнологія, історія.

Кюсак Дмитро Володимирович, аспірант Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – археологія кам’яної доби, статистична обробка радіовуглецевих дат, технологічний аналіз крем’яних індустрій.

НОВІ РАДІОВУГЛЕЦЕВІ ДАТИ ПОСЕЛЕННЯ МИРНЕ

У цій роботі публікуються чотири нові радіовуглецеві дати, одержані для опорної пам’ятки мезоліту Південної України – поселення Мирне та окреслюється можливе коло їх інтерпретації.

Four new radiocarbon dates have been obtained recently from bone samples from Myrne, one of the most important Mesolithic sites of southwestern Ukraine. They open new suggestions to a more comprehensive understanding of the absolute chronology of this period.

Вступ

Мирне – опорна стоянка пізнього мезоліту Південної України. Це одношарове поселення розташоване вздовж західного берегу р. Дракуля, поблизу Дунаю. Ця стоянка була розкопана на широкій площі (1807 кв. м.) та має чітку стратиграфію. Застосування інноваційних

методик у ході розкопок, зокрема мікростратиграфії, промивки та планіграфічного аналізу дозволило виявити добре збережені структурні елементи поселення (пекарські ями, скупчення кременю та кістки, вогнища). Матеріали пам’ятки були піддані комплексному вивченню: геоморфологію та стратиграфію стоянки

досліджували В.П. Петрунь та П.М. Долуханов, трасологічний аналіз всієї колекції було здійснено Г.Ф. Коробковою зі співробітниками [7, 13], архео-зоологічні дослідження проведені В.І. Бібіковою [1], а пилковий аналіз – Г.О. Пашкевич [8, 9]. Роботи принесли багату колекцію знахідок: понад 20000 кременевих артефактів, розвинуту індустрію з кістки та рогу і 9800 ідентифікованих кісток тварин, риб та рептилій. Тому питання хронології цієї пам'ятки набуває великої ваги у вирішенні низки дискусійних проблем українського мезолітознавства.

Місце Мирного у дискусії щодо кукрецько-гребениківської проблеми

Стоянка Мирне була знайдена у ході польової розвідки Дунайсько-Дністровською археологічною експедицією ІА АН УРСР [19]. З 1964 року. В.Н. Станко кілька разів додатково збирав підйомний матеріал тут, а також відкрив шурфом ділянку непошкодженого культурного шару [13]. З 1969 до 1976 року під його керівництвом були здійснені широкомасштабні стаціонарні дослідження пам'ятки, внаслідок яких було вивчено більшу частину її площі.

Матеріали стоянки кілька разів публікувалися ще до закінчення основних робіт на ній. Тоді більшість авторів відносили її до гребениківської культури [11, 18]. Проте, у окремій монографії, В.Н. Станко переконливо продемонстрував, що кременева індустрія стоянки містить елементи двох традицій: гребениківської та кукрецької [13].

Відразу після розкопок, В.Н. Станко відніс Мирне до бореального періоду голоцену [13, с. 8]. Це визначення ґрунтувалося на вивченні стратиграфії пам'ятки, на результатах палінологічного аналізу та на типологічних паралелях. Опис стратиграфії Мирного було складено на підставі узагальнення численних профілів замальованих у ході стаціонарних досліджень. Культурний шар залягав на глибині 0,9-1,1 м у опіщаненому світло-жовтому суглинку. Під ним лежав світло-брунатний суглинок, що відклався у часи пізньольдовиків, а над ним – світло-брунатний шар, що за П.М. Долухановим являє собою похований ґрунт атлантичного періоду. Таким чином, культурний шар має датуватися раннім голоценом [13, с. 8-9].

Г.О. Пашкевич, виконавши споро-пилковий аналіз стратиграфічної колонки Мирного, стверджувала: “безумовно, споро-пилковий комплекс нижнього суглинку датується кінцем плейстоцену, пилковий комплекс культурного шару відклався у ранньому голоценові, а похований ґрунт має атлантичний вік” [9].

Таким чином, на підставі цього, В.Н. Станко висловив припущення, що поселення існувало у часи бореалу. Тому перша радіовуглецева дата (Le-1647, 7200 ± 80), що її було одержано для Мирного, видалася замолодою В.Н. Станко [15, с. 119].

Стратиграфія Мирного, поруч із типологічними паралелями, була застосована для того, щоб визначити час появи пізнього мезоліту у степах Південної України [13, 17].

Кременевий комплекс Мирного представлений елементами двох окремих культур. Конічні, підконічні та олівцеподібні нуклеуси пов'язані з кукрецькими вкладеннями та вістрями абוזово-балківського типу характерні для анетівської мезолітичної культури кукрецької культурно-історичної спільності. Пласкі, призматичні ядрища та невеликі симетричні трапеції притаманні стоянкам гребениківської культури. Частки характерних типів обох культур майже рівні у колекції Мирного. Просторовий аналіз виявив, що окремі скупчення кременю та кісток містили переважно кукрецькі знаряддя, інші ж – здебільшого гребениківські. При цьому більшість скупчень

поєднували вироби обох традицій [13]. Тлумачень цієї картини було запропоновано кілька.

Низка авторів трактували індустрію Мирного як гомогенну [23, 24]. Однак, кукрецька та гребениківська культури відрізняються технологічно [2], типологічно [3, 12, 17, 23, 24] та економічно.

А.Н. Сорокін висловив припущення про те, що кукрецькі та гребениківські речі опинилися у одному шарі унаслідок механічної суміші, складенні кількох стоянок різних культур, що були в дійсності відокремленими одна від одної досить значними проміжками часу [10].

В.Н. Станко інтерпретував виявлене ним явище співіснування кукрецьких та гребениківських кременевих скупчень на одному поселенні складнішим чином. За ним, внаслідок взаємодії гребениківців та кукрецьців у Буджаку постала низка “синкретичних” стоянок, серед яких найвиразніша – Мирне. За автором розкопок, Мирне було заселене більш-менш одночасно щонайменше двома общинами різного походження – кукрецького та гребениківського. У ході взаємодії вони обмінювалися технологічними ідеями та мисливською здобиччю. Але стосунки не були розвинуті достатньо аби знівелювати відмінності між двома відмінними способами обробки кременю. Тому “запозичення були обмеженими та гребениківські і кукрецькі комплекси просторово відокремлені навіть на одній стоянці” [13, 14, 16].

Таким чином, хронологія опорного поселення Мирне є й досі дискусійною. Єдиним способом поставити подібні диспути на твердий ґрунт є застосування природничих методів абсолютного датування. У цій роботі ми здійснимо публікацію кількох нових радіовуглецевих дат стоянки Мирне, одержаних у ході виконання спільного українсько-італійського проєкту “Радіовуглецева хронологія поселень Північного Причорномор'я та Криму в кінці плейстоцену та у ранньому голоценові”. Вони дозволяють пролити нове світло на ряд невирішених питань історії мезолітичного населення Південно-Західної України.

Нові дати

Нами було відібрано у якості матеріалу для радіовуглецевого аналізу чотири кістки. Одна з них належала туру (*Bos primigenius*), дві – коню і остання – ближче не визначеному великому копитному. Добір зразків здійснювався, таким чином, щоб представлені були як зони з переважанням кукрецького інвентарю, так і гребениківські комплекси. Для виміру вмісту радіоактивних ізотопів вуглецю відібрані проби були надіслані до лабораторії Гронінгену. Нові дати представлені у таблиці 1. Всі вони вказують на бореальний вік культурного шару поселення Мирне. Їх калібрування було здійснено у програмі OxCal 3.10 [21, 22]. Загалом вони охоплюють проміжок часу від 7590 до 7170 років calBC (за двох стандартних відхилень (2σ)). Усі вони відносяться до пізнього епізоду кореального періоду голоцену. З іншого боку, не всі вони статистично одночасні, хоча й утворюють безперервну і досить щільну послідовність. У разі підрахунку суми дат на графіку буде два піки вірогідності, проте, з плавним переходом між ними.

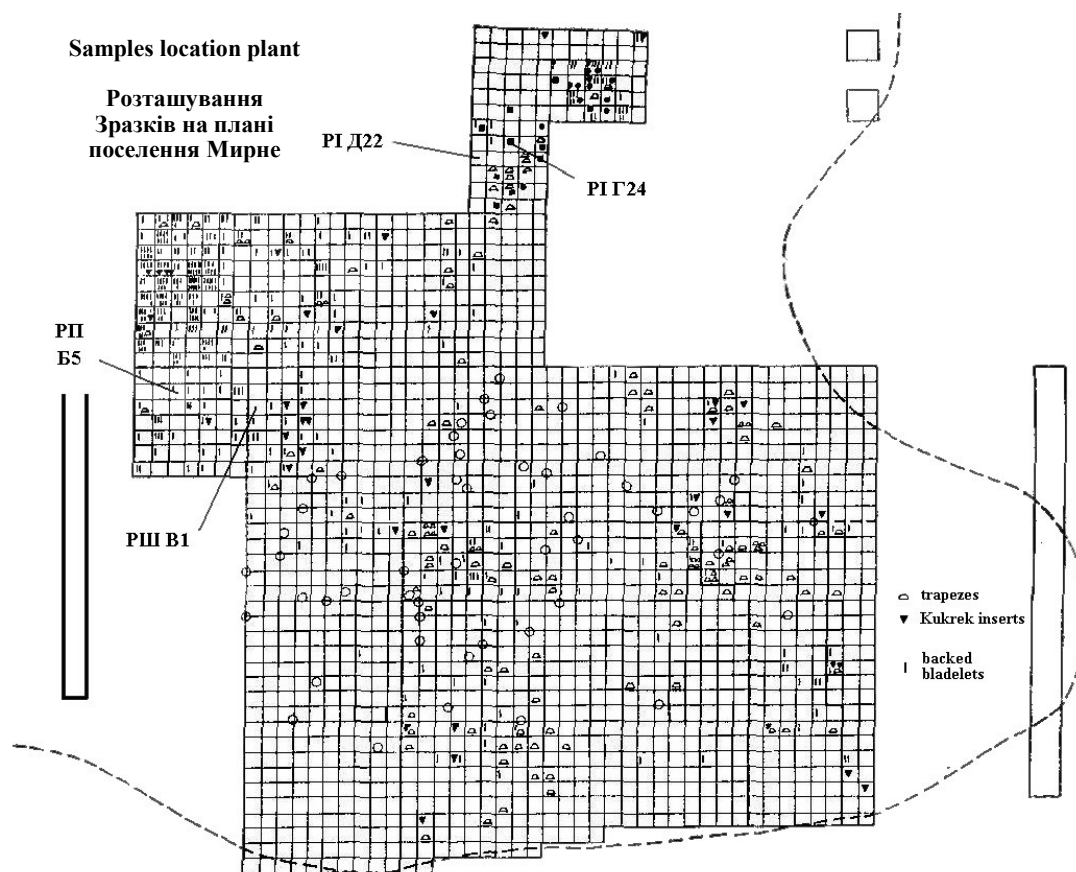
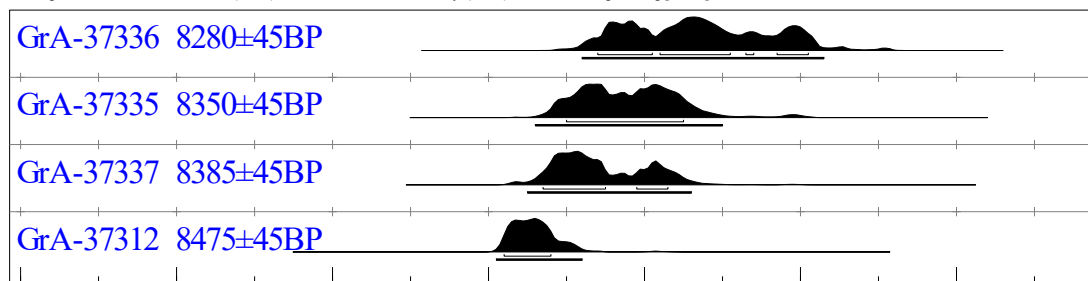


Рис. 1. Розташування зразків на плані Мирного (за В.Н. Станко, з модифікаціями)

Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub r:5 sd:12 prob usp[chron]



8200CalIBC 8000CalIBC 7800CalIBC 7600CalIBC 7400CalIBC 7200CalIBC 7000CalIBC
Calibrated date

Рис. 2. Калібрування нових радіовуглецевих дат для поселення Мирне

Таблиця 1

Нові радіовуглецеві дати з поселення Мирне

Походження зразка	Лаб. N.	Матеріал	Конвенційна дата (uncal BP)	Калібрована дата (1σ) (calBC)	Калібрована дата (2σ) (calBC)
PI Г24	GrA-37336	<i>Bos primigenius</i> довга кістка (metatarsal)	8280 ± 45	7460-7390 (22,5 %), 7380-7290 (33,7 %), 7270-7260 (1,5 %), 7230-7190 (10,4 %)	7480-7170 (95,4 %)
PII В1	GrA-37335	Довга кістка великого копитного	8350 ± 45	7500-7350 (68,2 %)	7540-7300 (95,4 %)
PII Б5	GrA-37337	<i>Equus</i> sp. довга кістка	8385 ± 45	7530-7450 (53,3 %), 7410-7370 (14,9 %)	7550-7340 (95,4 %)
PI Д22	GrA-37312	<i>Equus</i> sp. довга кістка	8475 ± 45	7580-7520 (68,2 %)	7590-7480 (95,4 %)

Нові перспективи інтерпретації Мирного

Одержані результати тягнуть за собою низку важливих висновків.

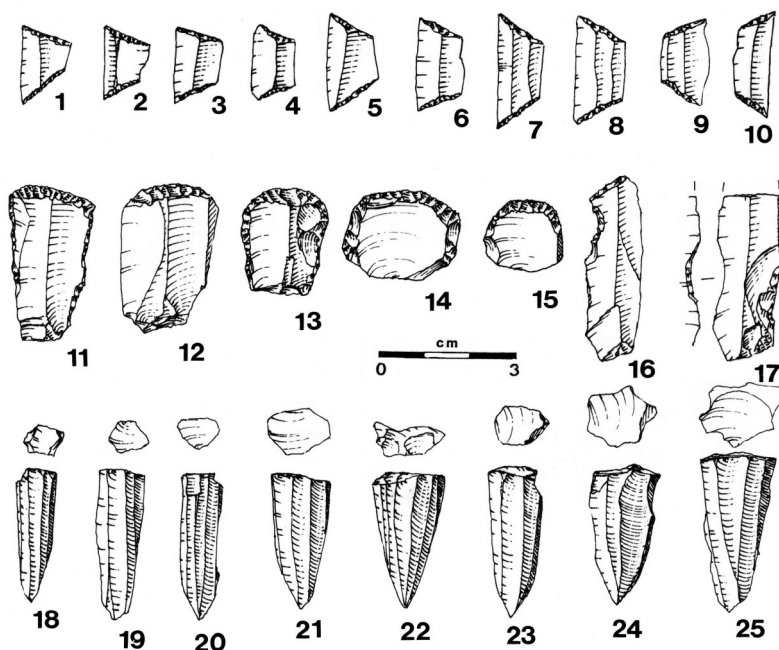


Рис. 3. Кременеві вироби зі стоянки Мирне

У більшості регіонів Південної та Центральної Європи початок пізнього мезоліту пов'язується з виразним поворотом у технології розщеплення кременю та зі змінами у типології комплексів. Найяскравішим свідченням останнього є поширення мікролітичних симетричних трапецій. Також з'являється нова технологія орієнтована на виробництво тонких правильних призматичних пластинок. До нещодавно панувала переконаність, що йдеться про появу відтискної техніки розщеплення. Останніми роботами французьких експериментаторів доведено, що подібні пластинки та схоже огранування нуклеусів може бути одержано і шляхом використання посередника та відбійника. Тому питання про точне визначення природи цієї техніки залишається відкритим на сьогодні. Тим не менш, її виникнення викликало за собою радикальну перебудову у галузі виготовлення кременевих знарядь праці. Це явище переважно відбулось у Південній Європі на початку атлантичного періоду голоцену [25, 27]. Цей перехід, зокрема, зафіксований у Північно-Східній Італії, у багатошарових гротах долини р. Адіже [20]. Питання походження нової технології розщеплення та виготовлення і використання трапецій-вкладнів досі не знайшло вичерпного вирішення. Проте переважна більшість авторів згодні у її швидкому поширенні та майже одночасній появі у всій Південній та Західній Європі. Так, зокрема, нова технологія трапециподібних симетричних наконечників стріл, утворених двома повністю ретушованими косими усіченими краями з'являється у Північній Італії у самому кінці бореалу на шарах Совтерського технокомплексу. В той же час ми маємо підстави припускати, що у мезоліту Північно-Західного Причорномор'я вони мабуть існували у розвиненій формі ще за III-V століть до того.

Одержані дати для поселення Мирне вказують на досить ранній (бореальний) вік нової технології відколювання регулярних пластинок. Враховуючи, що два зразка походять з гребениківської зони стоянки, можна припустити і відповідний вік для мікролітичних

симетричних трапецій, характерних для гребениківської культури. Таким чином, можна висловити гіпотезу про те, що обидві складові інновацій заключного етапу середньокам'яної доби проявляються у Північно-Західному Причорномор'ї давніше від решти Південної Європи. Безумовно, це припущення потребує перевірки як шляхом додаткових датувань поселення Мирне, так і радіовуглецевого аналізу зразків з інших поселень. Тим не менш, воно знаходиться у відповідності з ідеями щодо хронології мезоліту України, висловленими В.Н. Станко та Д.Я. Телегіним [13, 17]. За цими поглядами, останній настав раніше за його південно-європейські аналоги – у бореалі.

Протягом останніх років було запропоновано відмінний погляд на поширення пізнього мезоліту з геометричними мікролітами теренами України. Л.Л. Залізник вбачає у ньому місцевий вираз загально-європейської хвилі протонеклітизації, яка передувала власне розповсюдженню носіїв відтворюючої економіки [4, 5, 6]. Бореальний вік культурного шару поселення Мирне свідчить не на користь цієї сміливої концепції. Нові данні, скоріш, знаходяться у відповідності з концепціями автохтонного походження геометричного мезоліту Південно-Західної України.

Нові дати поселення Мирне підтверджують первинні інтерпретації стратиграфії та хронології стоянки, висловлені В.Н. Станко. Вони дозволяють припустити значні відмінності у розвитку мезоліту степів України та решти Південної та Центральної Європи. Ці особливості включають не лише різницю на рівні окремих археологічних культур, але й різні ритм та темп еволюції матеріальної культури та способу життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибикина В.И. Тернифауна поселення Мирное / В.И. Бибикина // В.Н. Станко Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 139-164.
2. Гирия Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий / Е.Ю. Гирия // Археологические изыскания. – 1997. – № 44. – 198 с.
3. Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы / В.Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.
4. Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. / Л.Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 305 с.
5. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація / Л.Л. Залізняк. – К.: Шлях, 2005.
6. Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки / Л.Л. Залізняк // Археологія. – 2005. – № 3. – С. 3-12.
7. Коробкова Г.Ф. Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северно-Западном Причерноморье / Г.Ф. Коробкова // Первобытная археология: материалы и исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 54-63.
8. Пашкевич Г.А. Палеоботаническая характеристика поселения Мирного / Г.А. Пашкевич // Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982.
9. Пашкевич Г.О. Споро-пилкові комплекси біля с. Мирного / Г.О. Пашкевич // Український ботанічний журнал. – 1976. – № 33, 2. – С. 153-155.
10. Сорокин А.Н. Проблемы мезолитоведения / А.Н. Сорокин. – М.: Гриф и К, 2006. – 214 с.
11. Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Мирное / В.Н. Станко // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея за 1963 г. – 1965. – С. 17-20.
12. Станко В.Н. Типы археологических памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья / В.Н. Станко // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1972. – № 7, 185. – С. 252-261.
13. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья / В.Н. Станко. – К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
14. Станко В.Н. Эпоха мезоліту / В.Н. Станко // Давня історія України / Ed. В.Н. Станко. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 114-156.
15. Станко В.Н. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья / В.Н. Станко, Ю.С. Свеженцев // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. – 1988. – № 57. – С. 116-120.
16. Станко В.Н. Мезолит южной Бессарабии / В.Н. Станко, П.М. Долуханов, М. Сефериадес та ін. // Записки історичного факультету. – 1999. – № 8. – С. 8-67.
17. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VII тис. до н. е.) / Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 253 с.
18. Телегін Д.Я. Про номенклатурний список крем'яних виробів доби мезоліту-неоліту / Д.Я. Телегін // Археологія. – 1976. – № 8 – С. 21-45.
19. Шмаглій Н.М. Археологические разведки в зоне строительства Придунайской (Татарбунарской) оросительной системы в 1963 г. / Н.М. Шмаглій // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея за 1963 г. – 1965. – С. 51-54.
20. Broglio A. Culture e ambienti della fine del Paleolitico e del Mesolitico nell'Italia nord orientale / A. Broglio // Preistoria Alpina. – 1980. – Vol. 16.
21. Bronk Ramsey C. Radiocarbon Calibration and Analysis of Stratigraphy: The OxCal Program / C. Bronk Ramsey // Radiocarbon. – 1995. – Vol. 37(2). – P. 425-430.
22. Bronk Ramsey C. Probability and Dating / C. Bronk Ramsey // Radiocarbon. – 1998. – Vol. 40 (1). – P. 461-474.
23. Kozłowski J. The neolithization of South-east Europe: an alternative approach / J. Kozłowski // Varia Archaeologica Hungarica. – 1989. – Vol. II. – P. 131-148.
24. Kozłowski J. Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe: taxonomy and palaeohistory / J. Kozłowski, S.K. Kozłowski. – Krakow: Ossolineum, 1979.
25. Kozłowski J.K. Le Mesolithique a l'est des Alpes / J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski // Preistoria Alpina. – 1984. – Vol. 19. – P. 37-56.
26. Păunescu Al. Ripiceni-Izvor. Paleolithic și mezolitic. Studiu monografic / Al. Păunescu – București Editura Academiei Romane, 1993. – 228 p.
27. Perlès C. The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe / C. Perlès. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 344 p.

УДК: 902.2

IVAN GATSOV,
New Bulgarian University. Department of Archaeology.

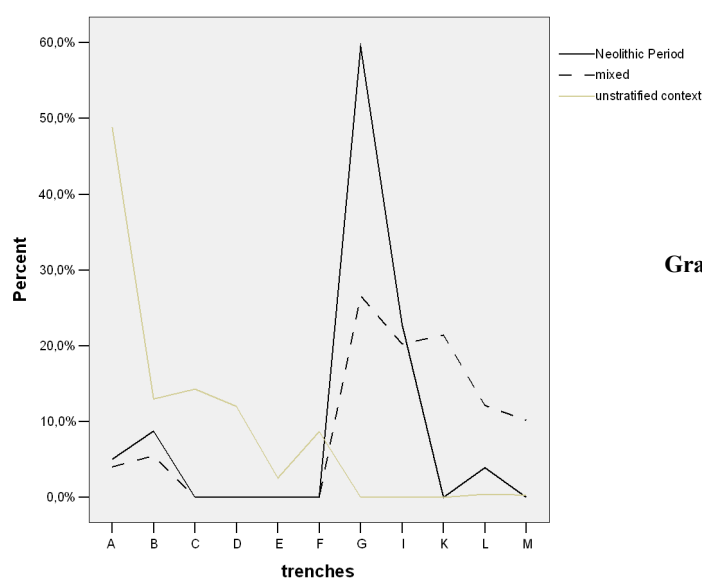
PETRANKA NEDELICHEVA,
New Bulgarian University. Department of Archaeology.

LITHIC ASSEMBLAGES FROM ARUCHLO I (GEORGIA)

In frame of the German-Georgian archeological research led by Prof. Sven Hansen, Deutsches Archäologisches Institut Eurasien – Abteilung at Neolithic settlement Aruchlo I, Georgia a total number of 4582 items have been recorded and analyzed. (Gatsov. P. Nedelcheva in print). The entire collection consists of obsidian pieces which come from trenches labeled from A to M. It should be

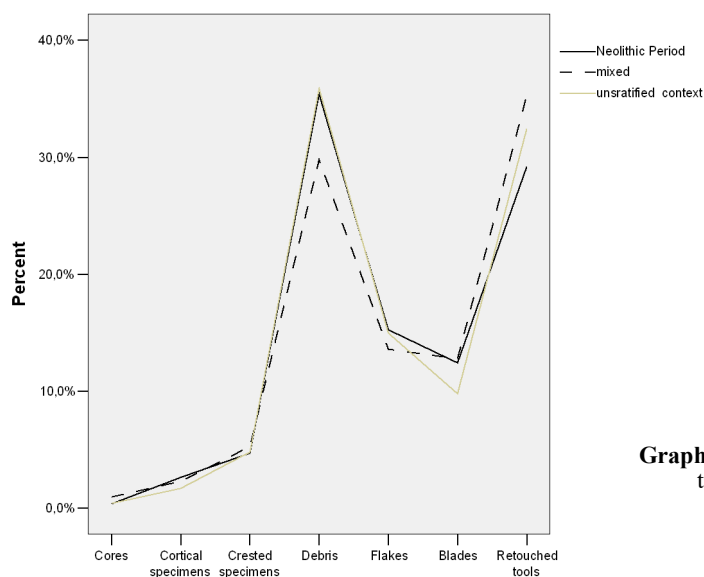
pointed that single items from chert in shape of debris, flakes and blades have been found, too. The former come from the Neolithic period (7specimen) and from mix and unstratified context 53 specimen as well.

In this report some of the results of obsidian artifacts processing will be presented.



Graph. 1. Distribution of obsidian artifacts by trenches

Obsidian finds have been processed in terms of following major technological categories: cores, cortical specimen, crested specimen, flakes > 15mm, blade and blade fragments, typological tools; including burin spalls, debris, which include flake fragments, undetermined fragment and pieces (shatter).



Graph. 2. Distribution of obsidian technological categories

The above mentioned major technological categories are presented very irregularly. At this stage of research it is unclear whether or not this due to some intra-site phenomenon's. The frequency of retouched tools and debris are prevailing, following by flakes and blades, while the crested and cortical specimen in small quantity as well has appeared, while the quantity of cores is very low.

It is very likely that the core preparation and reduction off the excavated area has been undertaken. It should be stressed the relatively high frequency of flakes, which reaches almost 15 percent in respect of entire collection. Simultaneously the high frequency of debris probably was linked with tool manufacturing and tool usage in term of the settlement.

Cores classification is based on such criteria as: the number of platforms, shape, degree of reduction, type of obtained blank

Cortical specimen: cortex-coded statements about the spreading of cortex: totally cortical, > 50 %, < 50 %.

Crested specimen: crested blades and certain particular types as such as tablets, retrimming flakes, etc.

Flake. For the flake processing the following technological criteria were used: dorsal pattern: dorsal scar directions: unidirectional, opposite direction, multidirectional

Butt: coded 8 platform types including broken (proximal part is not preserved) and undermined ones.

Dimensions: length, width and thickness of given specimen

Flakes:

Dorsal pattern

	obsidian
Unidirectional	309
Opposite direction	8
Multidirectional	343
Total	660

Butt

	obsidian
Natural	38
Prepared by single blow	350
Dihedral	36
Linear	146
Broken	4
Undetermined	35
Splintered	4
Flat (with bird form)	47
Total	660

**Mean
flake**

width and thickness

	N	Min	Max	Mean	Std. Deviation
L	479	12	72	29,78	9,141
W	657	10	56	25,60	7,892
T	671	2	17	6,97	2,497

**values of
length,**

The above presented flake specimen display relatively small dimensions, which mean values of length and width are below 30mm, while the values of thickness is relatively high – ca. 7mm.

Blades and blade fragments.

The different criteria used fore blade and blade fragments are as following: shape-parallel, convergent, divergent and irregular sides; cross section-triangular, trapezoidal, multifaceted and irregular; butt-as for flakes; fragments-which part is preserved: distal, mesial, proximal, and entire; mode of detachment – when it was possible different modes of reduction have been distinguished; percussion point-visible and invisible; profile-straight, convex, twisted; dimensions-as for flakes.

Shape/Section

Blades are characterized by weak prevailing of

Shape	Section			Total
	Triangular	Trapezoidal	Multifaceted	
Parallel sides	18	45	8	71
Convergent sides	36	46	44	126
Divergent sides	11	14	24	49
Irregular sides	60	95	96	251
Total	125	200	172	497

specimen with irregular sides and trapezoidal cross section; the number of regular specimen – with parallel sides is low, while the quantity of convergent and divergent specimen put together is 35,2 % in respect of all blades and blade fragments under study. As a whole this category is featured by more or less heterogenic character in respect of the blade shape and section.

Dorsal pattern

	Fr.	Percent
Unidirectional	475	95,6
Opposite directions	22	4,4
Total	497	100,0

Almost all blades display parallel scars on their dorsal pattern revealing unidirectional exploitation of blade cores.

Butt

	Fr.	Percent
Natural	19	3,8
Prepared by single blow	72	14,5
Dihedral	2	,4
Linear	93	18,7
Broken	301	60,6
Undetermined	3	,6
Flat (with bird form)	7	1,4
Total	497	100,0

Fragment/Profile

Fragment	Profile		Total
	Straight	Convex	
Distal	45	26	71
Mesial	216	23	239
Proximal	143	18	161
Intact	15	11	26
Total	419	78	497

Very low frequency of entire specimen with slightly convex profiles and clear domination of proximal and mesial blade fragments.

As far retouched blades and blade fragments are concerned they display values of widths between 17 mm and 23 mm; respectively most of the thickness values are between 4 mm and 6 mm

There are no differences in mean values of width and thickness for unretouched and retouched blades and fragments, which dues to the fact that blade marginal retouches did not changes abruptly the blank body.

In the same time the unretouched and retouched blade specimen are featured by low level of standardization. In case of Aruchlo I the obsidian blade industry was towards

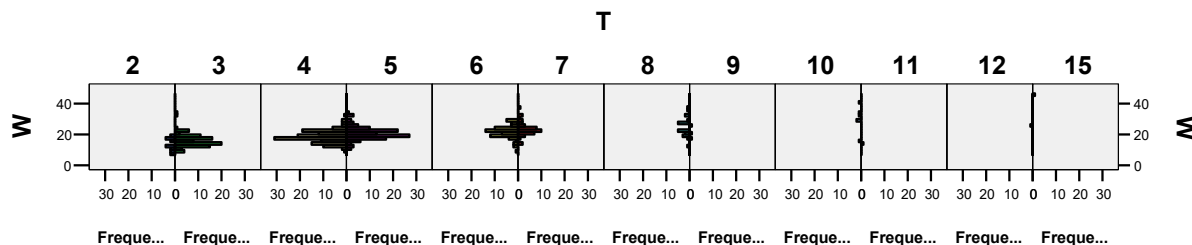
blades, which come from different stage of core reduction and they display different type of cross section – for example the frequency of blade specimen with triangular cross section reaches 25,2 %

The trapezes should be related to the high ones – e.g. specimen which height is bigger than width (Fig. 1: 4, 7-9).

The very high frequency of the tool fragments' could be explain with the fragility of the obsidian, e.g. obsidian tools have been easily broken by usage.

At this stage of research it should be pointed out some of the main features of Aruchlo I industry' – very high frequency of typological tools, high frequency of flakes, low level of blade standardization, appearance of burins, micro tools.

Aruchlo I. Mean values of width and thickness of obsidian unretouched blades

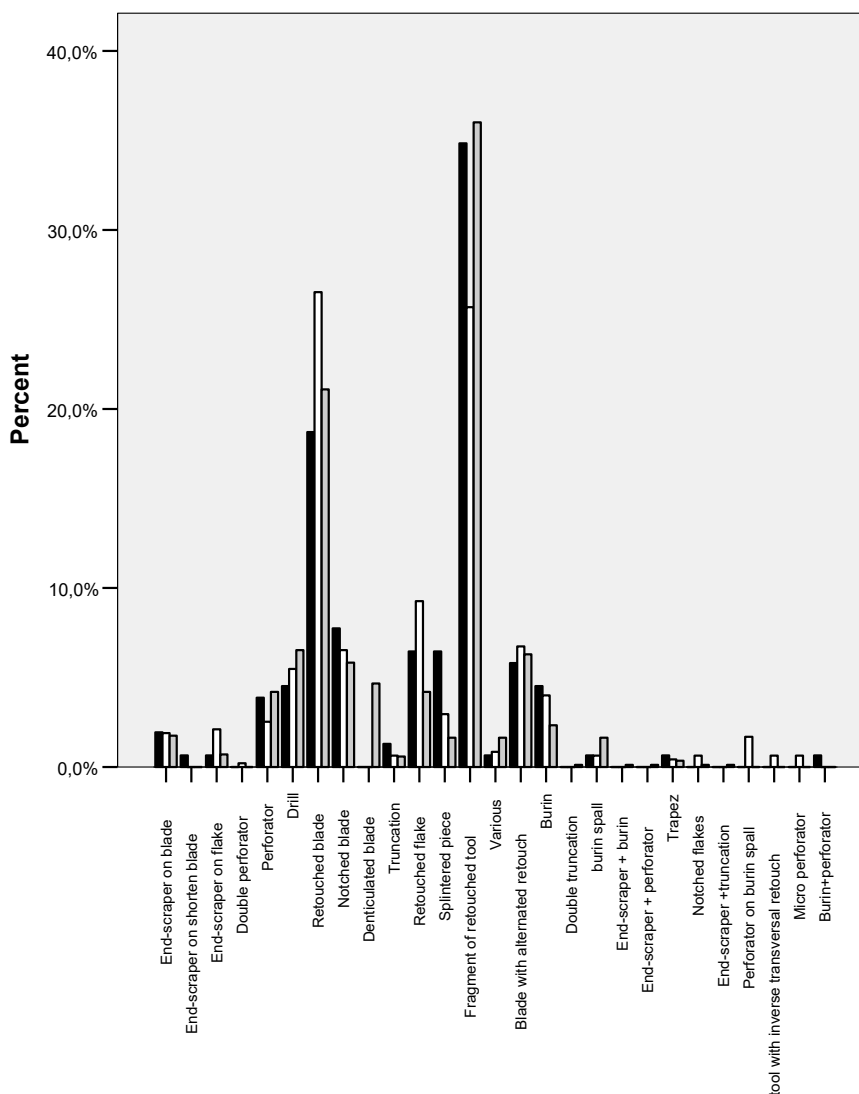


Most of the blades and blade fragments have widths between 18mm and 22 mm, while the values of thickness are between 3mm and 6 mm.

Retouched tools

For the porpoises of tool classification a typological list has been used, to which the following types were related: end-scraper on blade (Fig. 3:4), end-scraper on shorten blade, end-scraper on flake, perforator, double perforator,

drill (with alternated retouch), retouched blade, blade with alternated retouch, notched blade, denticulated blade, truncation, double truncation, retouched flake (Fig. 2:6), splintered piece, burin, burin spall, end-scraper + burin, end-scraper + perforator, end-scraper + truncation, perforator on burin spall, blade with inverse transversal retouch, micro perforator, fragment of retouched tool, various.



As a whole the typological tools are featured by clear prevailing of retouched blades (Fig. 1: 1, 10-12; Fig. 2: 2, 5; Fig. 4: 1) – these are entire pieces or fragments with irregular marginal continuous or partial retouches on one or the two edges and specimen with alternated retouches, blades with retouched notches and denticulated ones.

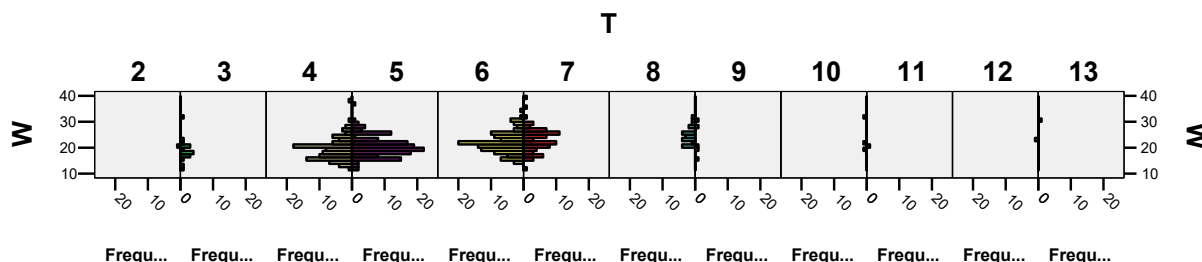
It should be stressed the appearance of perforators and drills (with alternated retouches) (Fig. 1: 2, 3, 6; Fig. 2: 1, 3, 4; Fig. 3: 1-3, 6, 7; Fig. 4: 2-6) among the typological tools analyzed. As a rule these are specimen, which working parts were formed by semi steep irregular retouches. Single items of these tools are presented by

specimen – up to 23mm length and can be considered as micro-perforators (Fig. 3: 5, 8).

The other feature worth noticing is the presence of burin and burin spalls (Fig. 1: 5, 13). All burins can be related to the single ones on broken blades (Chelidze/Gogelia 2004; S. Hansen et al. 2006).

In case of lithic assemblages from Aruchlo I this phenomenon deserved a special attention. In other region – such as Eastern Balkan the burins are not common during the Early Neolithic period (Gatsov 2001).

Mean values of width and thickness of retouched blades.



As far retouched blades and blade fragments are concerned they display values of widths between 17 mm and 23 mm; respectively most of the thickness values are between 4mm and 6mm

There are no differences in mean values of width and thickness for unretouched and retouched blades and fragments, which dues to the fact that blade marginal retouches did not changes abruptly the blank body.

In the same time the unretouched and retouched blade specimen are featured by low level of standardization. In case of Aruchlo I the obsidian blade industry was towards blades, which come from different stage of core reduction and they display different type of cross section – for

example the frequency of blade specimen with triangular cross section reaches 25,2 %

The trapezes should be related to the high ones – e.g. specimen which height is bigger than width (Fig. 1: 4, 7-9).

The very high frequency of the tool fragments' could be explain with the fragility of the obsidian, e.g. obsidian tools have been easily broken by usage.

At this stage of research it should be pointed out some of the main features of Aruchlo I industry' – very high frequency of typological tools, high frequency of flakes, low level of blade standardization, appearance of burins, micro tools.

LITERATURE

1. Chelidze / Gogelia 2004
2. L. Chelidze / D. Gogelia, Aruchlo I: An early farming site. Journal of Georgian Archaeology 1, 2004, 46-92.
3. Gatsov 2001
4. Gatsov, Epipalaeolithic/Mesolithic, Neolithic Periods. Chipped stone assemblages from Southern Bulgaria and Northwest Turkey: Similarities and Differences. TÜBA-AR IV, 2001, 101-112.
5. Gatsov. P. Nedelcheva in print
6. Gatsov. P. Nedelcheva Preliminary results from the analysis of the Neolithic chipped ston assemblages from Aruchlo I, Georgia. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 39, 2007, in print.
7. Hansen / Mirtskhulava / Bastert-Lamprichs / Benecke / Gatsov / Nedelcheva 2006
8. S. Hansen, G. Mirtskhulava, K. Bastert-Lamprichs, N. Benecke, I. Gatsov, P. Nedelcheva, Aruchlo 2005-2006. Bericht über die Ausgrabungen in einem neolithischen Siedlungshügel. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 38, 2006, 1- 34.

DESCRIPTION OF THE FIGURES

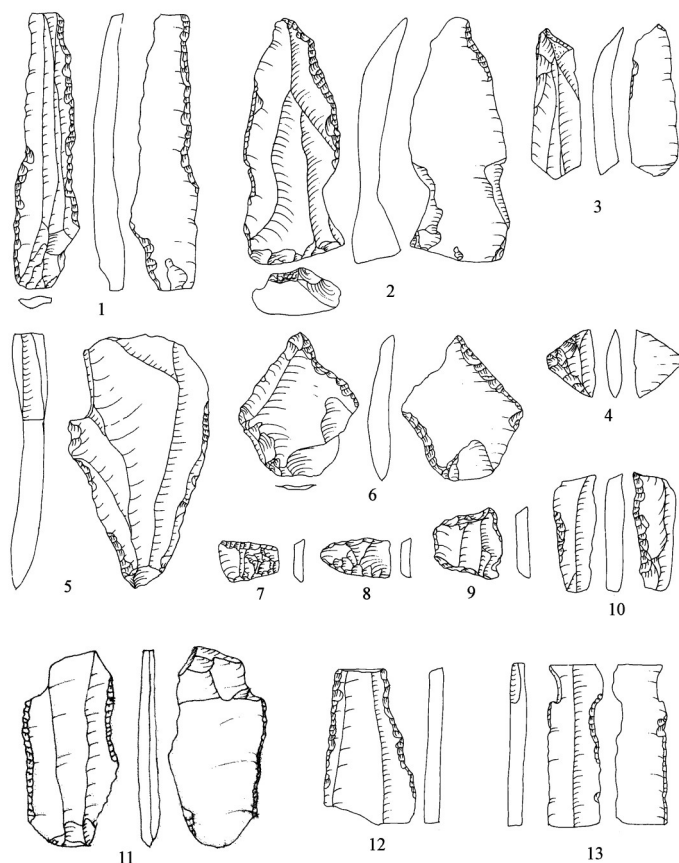
Figure 1: 1, 10-12 – retouched blades; 2, 3, 6 – drills; 4, 7-9 – trapezes; 5-combined tool (burin + perforator); 13-burin (1, 3-5, 10, 12, 13 – Neolithic period; 2, 6, 7-9, 11-mixed context)

Figure 2: 1, 3, 4 – drills; 2, 5 – retouched blades; 6-retouched flake (1-6 – mixed context)

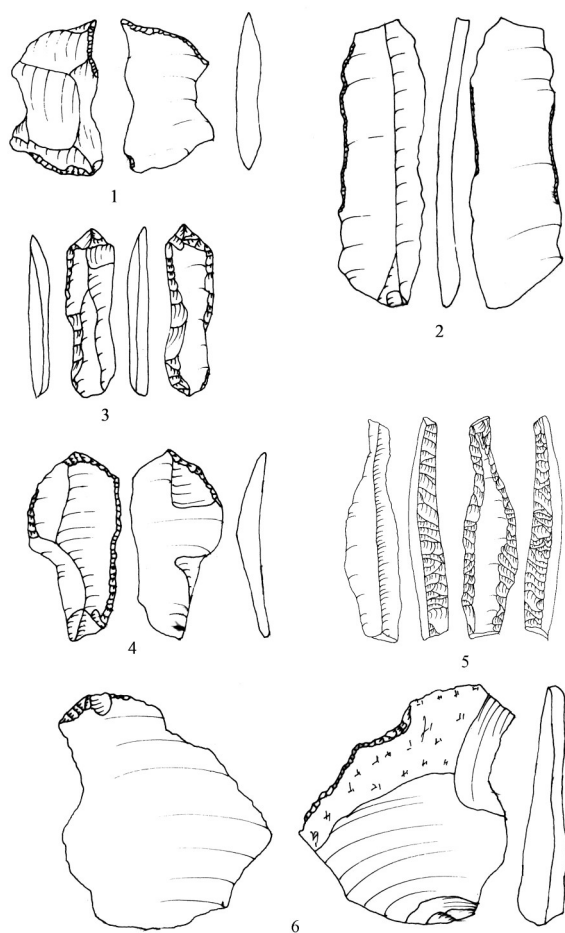
Figure 3: 1-3, 6, 7 – drills; 4- end-scraper on blade; 5, 8 – micro perforators; (1, 2, 5, 8, 6 – mixed context; 3, 4, 7 – Neolithic period)

Figure 4: 1-retouched blade; 2-6 – drills (1-6 – mixed context)

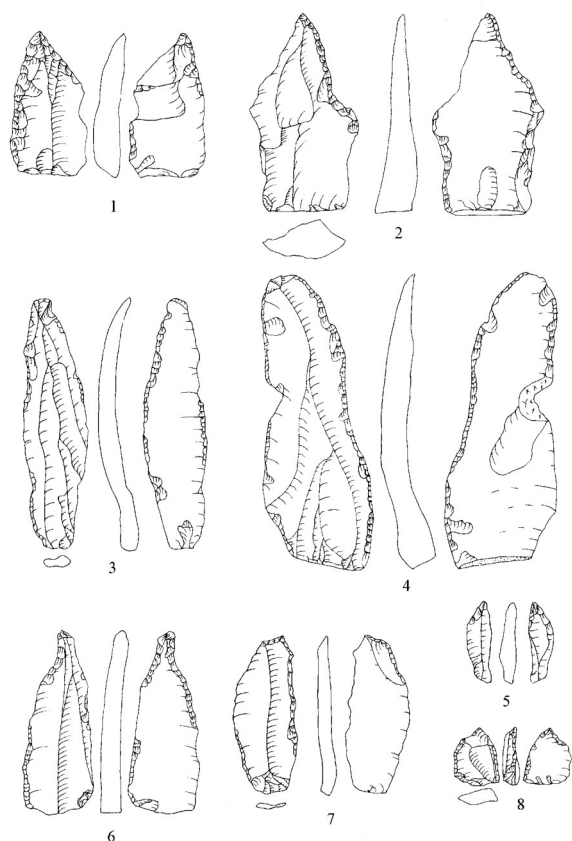
Aruchlo I



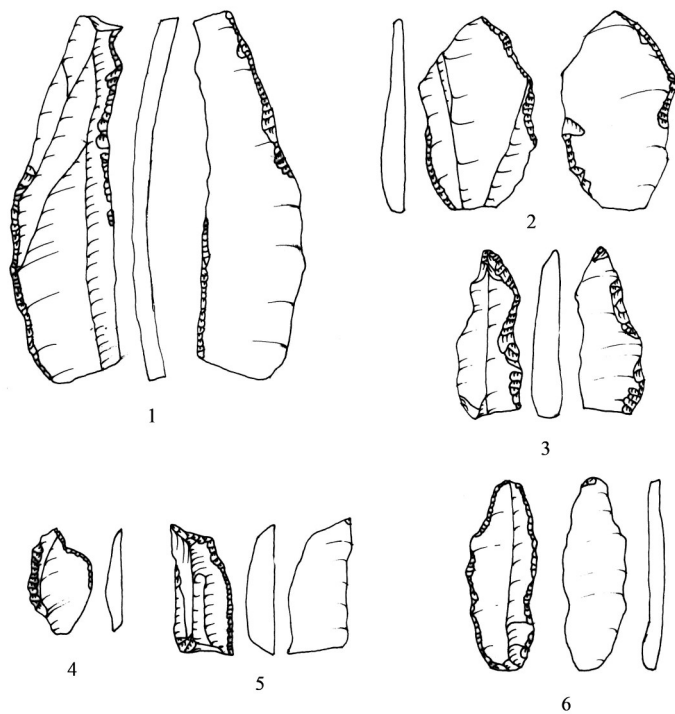
Aruchlo II



Aruchlo III



Aruchlo IV



УДК: (551+561).583.2

ВИНОГРАДОВА Е.И.,

Одесская государственная академия холода.

Виноградова Е.И., аспирант Одесской государственной академии холода. Круг научных интересов – *исследования климата голоцена на основе палинологических данных, реконструкция палеорастительности и основных тенденций изменения растительных сообществ, их взаимосвязь с*

ОСНОВНЫЕ КЛИМАТИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ ГОЛОЦЕНА И РАЗВИТИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ БУДЖАКА

Розглянуті основні кліматичні події і загальні тенденції змін клімату в пізньольодовиковий період і голоцені на основі хронології гренландських кернів і їх зіставлення з новою детальною схемою Герасименко для південної України.

Basic climatic events and general tendencies of changes of climate are considered in pozdnelednikov'e and golocene on the basis of chronology of the Greenland stipplers and their comparison with the new detailed chart of Gerasimenko for South Ukraine.

С самого раннего этапа развития исследований доисторического периода, климатические данные широко использовались для интерпретации археологических материалов. Однако подобные интерпретации обычно носили неясный характер. Климатические изменения регистрировались в геологическом времени, с разрешением, несовместимом с продолжительностью событий и процессов в реальном времени в прошлом. Только недавно были проведены исследования ряда косвенных климатических данных с высоким разрешением. В основном это отложения, которые образовывались с определенной периодичностью — глины с сезонной слоистостью, лед в стабильных ледниковых щитах, кораллы и другое.

Особенно интересными для подобных исследований являются ледниковые керны. Было предпринято несколько попыток бурения скважин, основными из которых являются American Greenland Ice Sheet Project Two (GISP2), joint European Greenland Ice Core Project (GRIP) и North Greenland Ice Sheet Project (NGRIP) [7]. Они составляют основу для наиболее современных климатических реконструкций для Европы и Северо-атлантических регионов.

Анализ ледниковых кернов показал, прежде всего, основные различия между плейстоценом и голоценом. Их можно противопоставить друг другу не только как холодный и сухой — теплый и влажный периоды.

Плейстоцен был периодом быстрых и внезапных колебаний климата, в то время как в голоцене редко происходили колебания, имеющие подобную амплитуду. Образование хронологических зон климатической периодизации плейстоцена вызвано непосредственно внезапными климатическими изменениями, тогда как в голоцене они являются следствием устойчивой эволюции климата.

Хронология трех основных исследованных кернов различна, поэтому в настоящее время не существует однозначной общей хронологии для Гренландских ледниковых кернов.

Датирование этапов позднеледникового и голоцена на основе гренландских ледниковых кернов. В качестве косвенных данных об изменении климата была использована информация об изменении содержания изотопа $\Delta O18$, на основе которой были построены климатические кривые [9]. При визуальном сравнении этих трех климатических кривых (рис. 1а и 1б) обнаруживается общее сходство на отрезках, относящихся к голоценовому времени и периоду непосредственно перед началом голоцена.

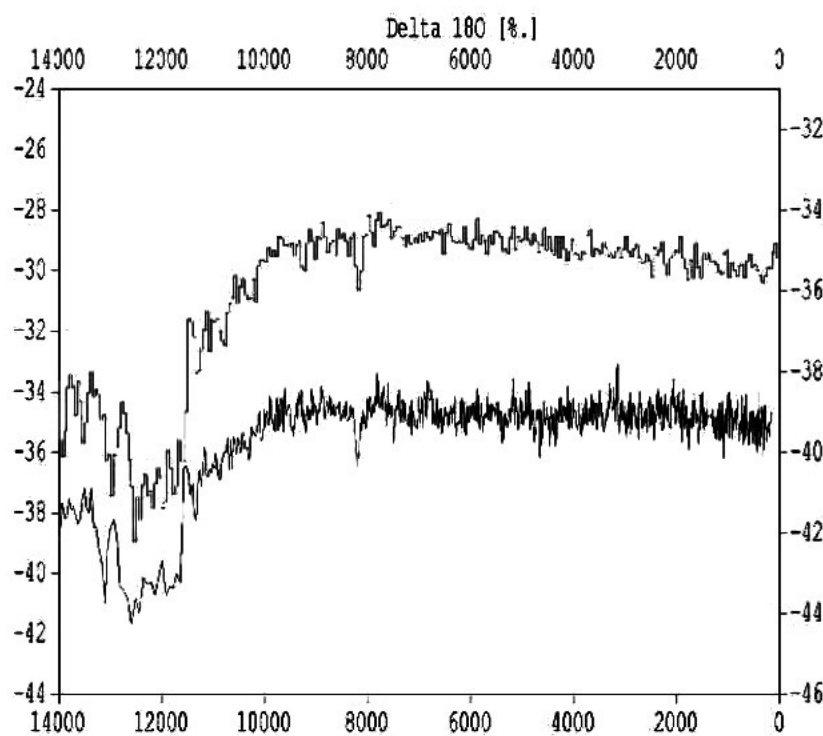


Рис. 1а. Климатические кривые скважин NGRIP (красный) и GISP2 (синий)

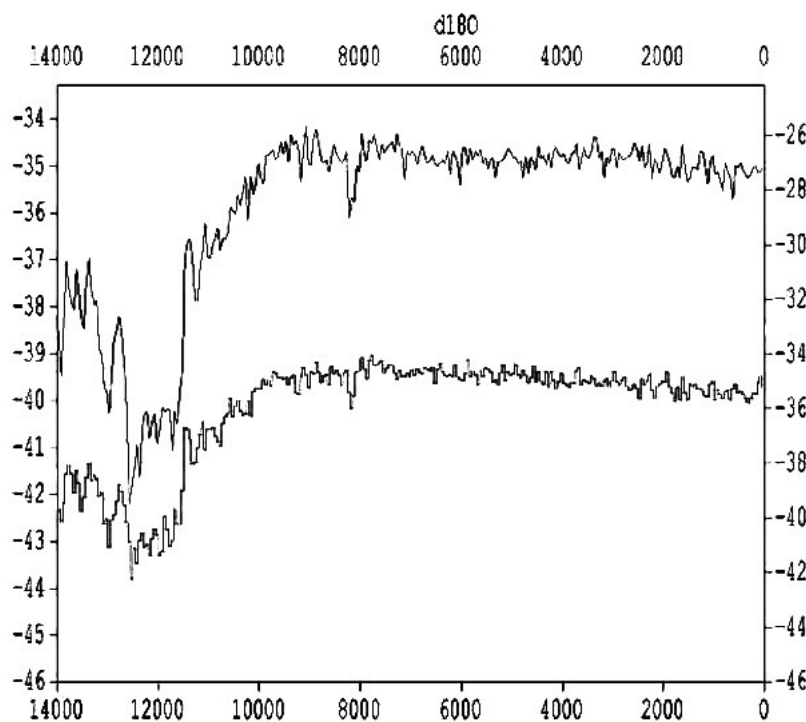


Рис. 1б. Климатические кривые скважин NGRIP (красный) и GRIP (синий)

Дриас III был периодом внезапного быстрого похолодания и возврата к ледниковым условиям, сопровождающимся повторным массивным наступлением ледников и глетчеров, продолжавшимся 1150-1350 лет. Начало позднего дриаса по исследованным ледниковым кернам также датируется по-разному. В соответствии с хронологией скважины GRIP он начался 12650 cal. y. BP, что хорошо согласуется с датой, полученной по скважине NGRIP. Однако на основании исследования скважины GISP2 начало позднего дриаса датируется 12,900 cal. y. BP. [9]. Палинологические данные, а также другие косвенные данные, к которым применялась радиоуглеродная

датировка, хорошо коррелируют с хронологией GISP2. В то же время, хронология ежегодных озерных отложений центральной Европы, имеющих высокое разрешение, и климатические изменения, зарегистрированные по европейским дендрохронологическим отложениям, хорошо соотносятся с хронологией NGRIP-GRIP [5]. Продолжительность этого периода составляет 10-20 лет, состояние атмосферы было очень нестабильным и быстро изменялось на протяжении всего периода. Похолодание и усиление аридизации климата происходило в различных местах по всему северному полушарию. По данным исследования ледниковых кернов [6] температура

позднего дриаса была на 15 градусов ниже по сравнению с современной.

Предел I (граница между поздним дриасом и голоценом) также датируется неодинаково. Изменения параметров во многих ледниковых кернах происходило в три этапа, каждый из которых охватывал около 5 лет, а их общая продолжительность составила 40 лет. Большая часть изменений произошла в середине этого периода. Потепление, как видно при исследовании изотопов газов, произошло в течение десятилетий или даже быстрее. Интерпретация данных по скорости осадконакопления позволяет заключить, что количество выпадавшего снега удвоилось в течение 3 лет и почти удвоилось за год. На основе некоторых источников можно заметить повышенную изменчивость вблизи этого и других переходных периодов, включая “мерцающее” поведение, когда климатические параметры скачкообразно изменяются между “холодным” и “теплым” уровнями, прежде чем стабилизироваться на одном из них [2].

Ранний голоцен отличался от других этапов голоцена. Он менее стабилен и фактически характеризуется переходом от перигляциальных условий позднего дриаса к современной ситуации, которая полностью установилась в среднем голоцене. Относительно медленный переход осуществлялся в ходе нескольких флуктуаций. Три из них имели довольно большую амплитуду, сравнимую с амплитудой позднеледниковых колебаний: событие 11,4, событие 9,3 и событие 8,2. Существует также несколько менее значительных аномалий: 8,5, 8,8, 9,95 и 11100 b2k. [7] Они относятся к колебаниям температуры, которые отразились в основном в изменении содержания изотопа ^{18}O , и/или влажности и связанным с ней изменением скорости осадконакопления, а также в изменении атмосферной циркуляции.

Событие 11,4 или “пребореальная осцилляция” четко выделяется при всех климатических реконструкциях. В начале пребореала был период, которому соответствует достаточно высокое содержание изотопа D^{18}O , начавшийся в пределах первых 50 лет после окончания GS-1. За ним последовал период, когда содержание изотопа D^{18}O и скорость осадконакопления были низкими (похолодание), продолжавшийся около 100 лет и завершившийся периодом, характеризующимся умеренным содержанием изотопа D^{18}O и относительно высокой скоростью осадконакопления (средняя температура и высокий уровень выпадения осадков). В середине, с 11500 до 11400 b2k, содержание изотопа D^{18}O было ниже примерно на 2 промилле, а скорость осадконакопления ниже на 10-15 %. Событие 11,4 закончилось коротким периодом 11270-11280 b2k, примерно 400 лет спустя после окончания GS-1, которому отвечает очень высокое содержание изотопа D^{18}O [7].

Начало события 9,3 может быть определено 9350 b2k или 9310 b2k по содержанию изотопа D^{18}O , а его центральная часть с наиболее низким содержанием изотопа D^{18}O продолжалась около 40 лет. При этом период, когда скорость осадконакопления была низкой, длился около 70 лет. Затем последовало небольшое увеличение этих параметров, продолжавшееся в течение 100-150 лет. Окончание события 9,3 по этой причине определить достаточно сложно, а его общая продолжительность варьируется от 40 до 100 лет, в зависимости от того, какие критерии и датировки используются для определения начала и завершения этого периода [7].

Событие 8,2 началось постепенно около 8300 b2k. Оно длилось 160 ± 10 лет и быстро закончилось поэтапным (два этапа) возвратом к прежнему состоянию (8240-8245 b2k). Событие 8,2 являлось последним случаем резкого изменения термогазовой циркуляции, вызванного внезапным притоком талой воды от Лаурентийского ледникового щита. Вызванные им климатические изменения были ощутимы в Гренландии и Европе. В Гренландии было зарегистрировано

постепенное снижение температуры, составившее, по данным различных авторов, 1-2,5 градусов [3].

Стратиграфия этого события, составленная при проведении анализов ледниковых кернов, хорошо соотносится с макрорегиональной схемой эволюции палеоклимата.

Современная схема развития климата южной Украины в позднеледниковье и голоцене. Н.П. Герасименко создала современную схему развития климата южной Украины в голоцене [1].

В период интерстадиала аллеред (11800-11100 лет назад uncal. y. BP) климат был теплым и мягким. Предполагается, что уровень выпадения осадков в аллереде был даже выше, чем сейчас. Северная зона современной степи была покрыта бореальной лесостепью, произрастающей на дерново-лесной почве, имеющей начальную текстурную дифференциацию профиля. Было два отдельных эпизода развития древесной растительности. Во время первого произошло распространение бореальных древесных видов и лещины, а во время второго увеличилось количество широколиственных, в основном дуба.

Стадиал поздний дриас (11300-10300 uncal. y. BP) характеризовался относительно более сухим и гораздо более холодным климатом, чем предыдущий период. В то же время уровень выпадения осадков был более высоким по сравнению с дриасом II. На юге Украины были распространены сухие разнотравно-злаковые степи с участием карликовой березы (*Betula nana*). Одновременно увеличилось содержание мезофильной травяной растительности, что указывает на увеличение влажности климата. Во время этого стадиала произошло отложение тонкого слоя лесса между почвами голоцена и аллереда.

Последние этапы позднего ледниковья (15000-10000 uncal. y. BP) представлены лесами особого типа, называемыми “причерноморскими”. Иногда они разделены на две части тонким слоем погребенной почвы, которая может быть отнесена к белингу или аллероду [4].

Потепление пребореала (10300-9000 uncal. y. BP) привело к формированию южной бореальной лесостепи (сосновые леса с примесью дуба или вяза и разнотравно-злаковые степи) на территории современных северных степей и развитию дерново-злаковых степей на юге. Значительное похолодание зарегистрировано в конце пребореала (9600-9000 uncal. y. BP). Исчезла широколиственная древесная растительность, произошло распространение ксерофитных растительных сообществ, некоторые реки пересохли и даже началось образование лессов. Таким образом, условия были близкими к субперигляциальным.

Бореал (9000-8000 uncal. y. BP) делится на два подпериода. Во время раннего бореала BO-1 северные степи были покрыты южно-бореальными лесами. Степень лесистости была выше, чем в пребореале. Присутствовали дуб, вяз и липа, однако основную роль играла береза. Климат был более сухим и холодным, чем современный. Второй подпериод BO-2 характеризовался значительным иссушением климата, что привело к частичному исчезновению лесов, исчезновению широколиственных видов и распространению разнотравно-злаковых степей.

Атлантический период (8000-4600 uncal. y. BP) отличался становлением суббореального типа ландшафта. В северной степи серые лесные почвы формировались под лесостепью с максимальным в голоцене участием широко-лиственных пород. Позднее накопление гумуса происходило под разнотравно-злаковыми степями, возникновение которых было связано с тенденцией увеличения сухости климата, которое происходило до конца атлантического периода.

Взаимодействие природной среды и материальной культуры в мезолите. Уточнение хронологии развития климатических событий позволяет более обоснованно интерпретировать археологические данные, относящиеся

к исследуемому периоду. Для более детального сопоставления археологических данных региона Буджак с климатическими событиями голоцена на территории Украины мы проводим калибровку дат схемы Герасименко, обозначающих подпериоды голоцена. Результаты калибровки дат с учетом 1 σ и 2 σ стандартного отклонения приводятся в таблице 1 (Арсланов, личная беседа).

Соответствие между точно датированными климатическими событиями в Гренландии [9] и новой детальной схемой эволюции голоценовых ландшафтов в Украине (табл. 2) можно охарактеризовать как достаточную, особенно если учитывать условность процедуры сравнения.

Таблица 1

Календарное датирование подпериодов схемы Герасименко, 2004

Название события	Дата, ВР	Условная ошибка	Откалиброванная дата, ВС, 1 σ		Откалиброванная дата, ВС, 2 σ	
Начало пребореала	10300	50	-10290	-10030	-10450	-9850
Похолодание конца пребореала	9600	50	-9160	-8830	-9220	-8800
Начало бореала	9000	50	-8290	-8020	-8300	-7970
Аридизация	8400	50	-7540	-7370	-7580	-7350
Начало атлантического периода	8000	50	-7050	-6820	-7070	-6700
Похолодание середины атлантического периода	7400	50	-6370	-6220	-6410	-6100

Таблица 2

Соответствие между откалиброванными датами по Герасименко, 2004 и схемой эволюции палеоклимата по Винтер и др., 2007

Название события по Винтер, 2007	Датировка	Событие по Герасименко, 2004	Дата, ВР
11,4	9400	Похолодание конца пребореала	9600
11,1	9100	?	?
9,3	7300	Аридизация бореала ВО-2	8400
8,2	6200	Похолодание середины атлантического периода	7400

Событие 11,4 произошло несколько раньше, чем началось похолодание конца пребореала. В то же время датировка событий 8,2 и 9,3 незначительно отличаются от соответствующих подпериодов, выделенных Н.П. Герасименко. Особенно важным нам кажется предположение, что хорошо описанное в Гренландии, Северной Америке и атлантической Европе событие 8,2 соответствует подпериоду АТ-2 – заметному похолоданию и аридизации климата в течение атлантического периода в Украине.

Непостоянство климата раннего голоцена оказывало существенное влияние на существование охотников – собирателей в мезолите. Имеющейся в настоящее время информации недостаточно для детальной корреляции с экономическими и социальными процессами доисторических сообществ, населявших регион в раннем голоцене. Однако сравнительный анализ распространения ранне- и позднемезолитических поселений достаточно хорошо соотносится с имеющимися климатическими реконструкциями

для исследуемого региона. В период раннего мезолита охотники-собиратели царинской культуры населяли возвышенности, в то время как представители белолесской культуры селились в низинных местностях [8]. В позднем мезолите возможные различия сложно различимы из-за продвижения лесов вдоль берегов рек в сторону моря. Не вызывает сомнений то, что в атлантическом периоде также происходили изменения растительности. Однако, скорее всего, они происходили под влиянием небольших нарушений, которые могли быть следствием случайных пожаров, неконтролируемого выпаса скота или других внезапных экологических изменений, в то время как доказательства того, что человек оказывал более широкое и сильное воздействие на характер развития растительности, отсутствуют.

ЛІТЕРАТУРА

1. Gerasimenko, N.P. 2004 – Rozvytok zonal'nyh landshaftiv chetvertynnogo periodu na teritoriji Ukrainy [Evolution of zonal landscape of Quaternary in Ukraine]: Unpublished dissertation for doctoral degree.
2. Alley RB, Mayewski PA, Sowers T, Stuiver M, Taylor KC, Clark PU (1997) Holocene Climatic Instability – a Prominent, Widespread Event 8200 Yr Ago. *Geology* 25:483-486.

3. Ane Wiersma Character and causes of the 8.2 ka climate event Comparing coupled climate model results and palaeoclimate reconstructions Grafenstein Uv, Erlenkeuser H, Brauer A, Jouzel J, Johnsen S (1999) A Mid-European decadal isotope-climate record from 15,000 to 5000 years B.P. *Science* 284:1654-1657.
4. Late Pleistocene Environments of the Central Ukraine Rousseau, D.-D. / Gerasimenko, N. / Matviischina, Z. / Kukla, G., *Quaternary Research*, 56 (3), p. 349-356, Nov 2001.
5. Grafenstein Uv, Erlenkeuser H, Brauer A, Jouzel J, Johnsen S (1999) A Mid-European decadal isotope-climate record from 15,000 to 5000 years B.P. *Science* 284:1654-1657.
6. Kobashi T, Severinghaus JP, Brook EJ, Barnola J-M, Grachev AM (2007) Precise timing and characterization of abrupt climate change 8200 years ago from air trapped in polar ice. *Quaternary Science Reviews* 26:1212-1222, doi:1210.1016/j.quascirev.2007.1201.1009.
7. Rasmussen SO, Vinther BM, Clausen HB, Andersen KK (2007) Early Holocene climate oscillations recorded in three Greenland ice cores. *Quaternary Science Reviews* 26:1907-1914, doi:1910.1016/j.quascirev.2007.1906.1015.
8. Stanko, V.D. and Kiosak, D. 2008 – The Mesolithic settlement in the Lower Danube-Prut-Dniester-South Buh interfluvials: the Early Mesolithic assemblages. *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia*, XVI: 29-51. Trieste.
9. Vinther, B.M., Clausen, H.B., Johnsen, S.J., Rasmussen, S.O. et al., 2006. A synchronized dating of three Greenland ice cores throughout the Holocene. *Journal of Geophysical Research* 111, D13102.

УДК: 902.2

ГЛАВЕНЧУК А.В.,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

КЮСАК Д.В.,
Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

ПІСТРУІЛ І.В.,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

Главенчук Алла Василівна, старший лаборант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Коло наукових інтересів – *археологія доби кам'яного віку*.

Кюсак Дмитро Володимирович, аспірант Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – *археологія кам'яної доби, статистична обробка радіоуглецевих дат, технологічний аналіз крем'яних індустрій*.

Піструїл Ігор Володимирович, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, к.і.н., завідувач лабораторією археології історичного факультету ОНУ. Коло наукових інтересів – *археологія доби кам'яного віку*.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАМЕННОГО ВЕКА ДОЛИНЫ РЕКИ БАКШАЛЫ: НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Ця робота присвячена підведенню підсумків багаторічних досліджень пам'яток кам'яної доби у долині р. Бакшала. Поруч з історією вивчення окреслюються перспективи нових стаціонарних польових робіт.

The paper treats the results of long-lasting investigations of Stone Age sites in the Bakshala river valley. The history of research and perspectives of new works are described.

Первые находки памятников каменного века в долине р. Бакшалы были сделаны Ф.А. Козубовским в начале 30-х гг. XX века. Тогда, на восточной окраине с. Анетовка было собрано около 3000 кремневых изделий. Сборы проводились на поверхности высокого склона р. Бакшала и в многочисленных промоинах. В промоинах ливневыми водами обнажались остатки огнищ, содержащие кремни и мелкие пережженные фрагменты костей [6]. Большая часть коллекции, к сожалению, утеряна. В.Н. Станко провел типологический анализ сохранившихся находок и отнес памятник к раннему мезолиту [13, 14].

В 1978 году комплексная экспедиция под руководством В.Н. Станко провела поисковые работы в с. Анетовка по локализации обнаруженного в 30-х годах местонахождения. Обнаружить его не удалось. Однако, на западной окраине села был обнаружен многочисленный (более 3000 экз.) подъемный материал. Стоянка была обозначена как Анетовка I (рис. 1, 2). Тогда же были проведены ее частичные исследования. В раскопе площадью 35 кв. м. было выявлено более 8000 кремневых артефактов и свыше 6000 костей животных. Находки встречались от

современного грунта вплоть до верхних горизонтов леса на глубине 1,5 м. Уже затем, в ходе камеральной обработки материалов, на графике распределения находок по глубинам было отмечено два пика, которые интерпретировались как свидетельство присутствия на памятнике двух слоев. На стоянке были найдены кости бизона, лошади и северного оленя (по предварительному определению В.И. Бибиковой). Кремневому инвентарю Анетовки I придают своеобразие скребки высокой формы, ретушные поперечные резцы, острия сагайдакско-мураловского типа, которые характерны для эпиюриньякских памятников [18, 20, 21, 22].

Кроме стоянки Анетовка 1, в 1978 году была обнаружена стоянка Анетовка 2. Находится она, примерно, в 300-х метрах к югу от стоянки Анетовка 1 на юго-западной окраине с. Анетовка на мысу правого берега р. Бакшалы (рис. 1, 2). Первые исследования этого памятника показали наличие мощного культурного слоя, в котором находились многочисленные и разнообразные находки. Раскопки на памятнике продолжаются до сих

пор. Многолетними раскопками изучено более 1500 м² площади поселения, обнаружено около 2 млн кремневых изделий и более 0,5 млн фрагментов костей животных [16]. Среди изделий со вторичной обработки значительными сериями представлены микропластины и микроострия с притупленным краем, скребки, резцы и т. д. Уникальна по количеству и составу коллекция изделий из рога и кости. В работе по изучению памятника и обработке полученных материалов принимали участие многие специалисты: Г.В. Григорьева, С.П. Смольянинова – археология, В.И. Бибилова, А.В. Старкин – фауна, В.Ф. Петрунь – геология и петрография и другие специалисты. Эти материалы были обобщены вышедшей в 1989 году монографией [13, 14, 27]. Анализ полученных материалов показал, что в эпоху максимума последнего оледенения, на поселении обитали эпиграветские охотники на бизонов.

Значительная раскопанная площадь памятника позволила В.Н. Станко выделить три основных структурно и функционально различных комплекса (рис. 3):

- макроскопление кремня и фауны (площадью до 500 м²), с кругом из челюстей бизонов, окрашенных охрой черепов бизонов и другими конструктивными элементами (рис. 4);
- группа отдельных микроскоплений (около 40) к западу от макроскопления. Микроскопления состоят из костей бизона, часто в них встречаются крупные камни-наковальни, кремневые топоры и отходы кремневого производства [16];
- комплекс, к северу от макроскопления, состоящий преимущественно из микроскоплений кремневых изделий и отходов кремневого производства.

Эти отдельные части памятника объединялись в один ритуальный комплекс, связанный с обрядово-театрализованными праздниками охотников на бизона [17, с. 132-133].

Планиграфический анализ каменного инвентаря поселения Анетовка II послужил основой для вывода о дискретном характере орудийного производства в первобытной общине. Производство изделий из кремня не было выделено во времени и пространстве от иных производственных операций древних обитателей Анетовки II. Большую часть необходимых орудий первобытные мастера производили в непосредственной связи с их применением и отходы их производства находятся рядом с отходами их употребления. Наряду с этим, отмечается и предварительное изготовление отдельных типов орудий – например, охотничьего вооружения [15, с. 216-217]. В определенной степени, идея В.Н. Станко близка к популярной среди англо-американских археологов дихотомии *expedient/cured technologies* [23, 26]. В тоже время, концепция дискретности орудийного производства в ранней родовой общине содержит и элемент полностью отсутствующий в работах западных коллег – вывод о малом значении личной “собственности” на орудия труда при таком характере их изготовления [15, с. 218].

Наряду со стационарными исследованиями, сотрудниками Причерноморской экспедиции проводились обширные полевые разведки. В результате было выявлено более 20 местонахождений на 6-километровом отрезке долины реки Бакшалы от с. Анетовка до впадения в Южный Буг и вблизи ее устья (рис. 5). Находки кремней со следами обработки здесь многочисленны и встречаются практически повсюду. На некоторых местонахождениях проведена шурфовка, а на стоянке Анетовка 13 были проведены небольшие раскопочные работы. Однозначно можно утверждать, что людей каменного века этот регион привлекал, прежде всего, своими месторождениями кремня, служившего для изготовления орудий.

Топографическое положение обнаруженных памятников различное: одни стоянки расположены на берегу реки, другие – на более высоких террасовых уровнях.

Разведками было найдено несколько пунктов в характерной топографической ситуации – на высоких гипсометрических отметках, на плато, в точках с широким обзором. Это положение совпадает с расположением курганов более поздних эпох, поэтому возникает специфический феномен “стоянок на курганах”. К таким стоянкам относятся Анетовка IV, V, XIV, XXII, XXIII [12]. Обычно сборы на таких местонахождениях немногочисленны и достаточно выразительны лишь для позднелолитической атрибуции материалов. Наиболее многочисленна коллекция стоянки Анетовка V (открытой в 1983 году). Она находится в 1 км от южного края с. Анетовка в 300 м восточнее от дороги Анетовка-трасса. Она расположена на плато близ кургана. При сооружении насыпи кургана над погребением, артефакты позднего палеолита были экспонированы на дневной поверхности. Своеобразная топографическая позиция таких стоянок позволяет ставить вопрос об их особых функциях в годовом цикле позднелолитических охотников-собирающих. Итоги полевых разведок были опубликованы С.П. Смольяниновой в археологической карте памятников каменного века региона [12].

Новый этап работы Причерноморской экспедиции под руководством В.Н. Станко начался в 1991 г. Прежде всего это касается исследования северного участка (участок ЕП/13-27, рис. 6) на стоянке Анетовка 2, который связывался с рабочими местами по изготовлению изделий со вторичной обработкой (руководители раскопа – А.В. Главенчук, И.В. Пиструил). Накопленный в предыдущие годы опыт по изучению культурного слоя памятника, позволил совершенствовать методику раскопок данного участка (разделение культурного слоя на микрогоризонты, полная промывка и т. д.). Это помогло не только полностью исключить потерю археологического материала, но и установить уровень древней дневной поверхности, которая визуально не фиксировалась (как это было на южном участке) из-за незначительного количества фаунистического материала. Кроме этого, при промывке культурного слоя впервые серийно были обнаружены нашивки (“бусины”) из охры и подвески из зубов животных. Используя планиграфический и количественный анализ археологического материала из расчистки и промывки культурного слоя участка удалось выделить отдельные скопления (рабочие места) по изготовлению кремневых изделий [1, 2, 3]. Исследование северного участка показало также, что структура поселения Анетовка 2 намного сложнее, чем это казалось ранее. Связано это с раскопанными на данном участке несколькими микрокомплексами площадью 1,5-2 м², которые состояли из большого количества фаунистических остатков и расколотого кремня, небольших наковален, отбойников и/или ретушеров и обломков наконечников (рис. 7). В.Ф. Петрунем был проведен петрографический анализ, преимущественно, некремневого материала из промывки культурного слоя, что позволило выяснить места его происхождения [7].

Кроме продолжавшихся раскопок поселения Анетовка 2, в 1991 году были возобновлены исследования на очередном “пятне” находок стоянки Анетовка 13. За несколько лет было на разную глубину (в шурфе – до 5 м) раскопано 300 м² площади памятника (руководитель раскопа И.В. Пиструил). Стоянка располагалась у берега реки на месторождении кремня, находящегося во вторичном залегании, что обусловило его не очень хорошее качество (рис. 8). Несмотря на это, место периодически посещалось древними людьми для отбора подходящих кремневых конкреций. В стратиграфической траншее на глубине около 2,5 м от дневной поверхности в отложениях дофиновского возраста были обнаружены отходы кремневого производства, а также два очажных пятна и фаунистические остатки мелких животных со следами пребывания в огне [8, 9, 19]. Здесь, на берегу реки под прикрытием каолинового обрыва и скал, древние люди, пришедшие за кремневым сырьем

устроили небольшой пикник. К большому сожалению, прекращение финансирования и затопление водами Бакшалинского водохранилища не позволили полностью завершить работы на этом раскопе.

К востоку от стоянки Анетовка 13 на левом берегу р. Бакшала под руководством В.Ф. Фоменко проходили раскопки поселения бронзового века. На этом поселении под культурным слоем бронзового века был зафиксирован культурный слой каменного века. Стоянка каменного века получила название Анетовка 22 и в 1994 году была исследована на небольшой площади (руководитель раскопки – В.Я. Дыханов). В ходе раскопок было обнаружено небольшое количество кремневых изделий и фаунистических остатков и был сделан вывод о том, что работами исследована периферия стоянки. Незначительное количество кремневых изделий не позволяет четко определить хронологию и культурную принадлежность этого памятника. Однако, изучение положения культурного слоя в толще отложений (заключение В.Ф. Петруня) позволяет датировать данный комплекс временем, несколько более древним, чем поселение Анетовка 2. В настоящий момент стоянка Анетовка 22, также как и стоянка Анетовка 13, находится в зоне подтопления водами Бакшалинского водохранилища (рис. 8).

Нестабильное экономическое положение в государстве отрицательно сказалось на масштабах полевых археологических работ по всей стране. В данном контексте, изучение анетовского палеолитического региона не стало исключением. С 1995 года археологические раскопки проводились только на поселении Анетовка 2. Параллельно с этим периодически происходило обследование ранее открытых памятников. В 1996 году в Доманевском районе Николаевской области были проведены полномасштабные археологические разведки по учету ранее открытых и поиску новых памятников [4]. В связи с этим необходимо упомянуть о локализации нового памятника каменного века на левом берегу р. Бакшала напротив северо-западной окраины с. Анетовка. Памятник расположен на мысу, ограниченном берегом реки и древней балкой. Небольшая, но показательная коллекция кремневых изделий, собранных на поверхности мыса, позволила датировать данный памятник финальным палеолитом [10].

Постоянные сборы подъемного материала на стоянке Анетовка 1 значительно пополнили коллекцию памятника. Часть каменных изделий подверглась петрографическому анализу, в результате которых оказалось возможным проследить связи с соседними районами [11]. В 2005-2006 гг. на стоянке Анетовка 1 Ю.Э. Демиденко и И.В. Пиструил провели небольшие раскопочные работы по локализации разрушаемого культурного слоя памятника.

Таким образом, в ходе 30-летнего исследования каменного века долины р. Бакшалы были получены интереснейшие данные о жизнедеятельности людей каменного века на этой территории. И эти исследования еще далеки до своего завершения. В первую очередь, научную перспективу имеют раскопки памятника Анетовка II. Неисследованная площадь этой стоянки составляет более 500 м². Прежде всего, речь идет о западном участке, который может принести новые комплексы по первичной обработке охотничьей добычи. Основным приоритетом в ходе дальнейших раскопок должно стать применение новейших методов микростратиграфии, сплошной

промывки культурного слоя и технологического анализа кремневой индустрии. Также многообещающим будет применение методов других наук: палинологического анализа, радиоуглеродного датирования и географических информационных систем (ГИС).

Радиоуглеродные датировки Анетовки II были опубликованы в 1988 году. Исключая “странную” дату по зубу мамонта, отсутствующего в составе териофауны стоянки, все определения формируют плотную, высоко когерентную группу. Нами была проведена их калибровка по различным методикам (рис. 9). Все они подтверждают существование поселения в период последнего максимума оледенения [5].

Географические информационные системы широко используются как при раскопках, так и при археологических разведках [24, 25]. В данном случае ввиду многочисленности подъемного материала в нижнем течении реки Бакшала эффективным представляется его фиксация с помощью географической информационной системы. Осуществление подобной работы пока затрудняется отсутствием подробной цифровой карты этого региона.

Научно весомые результаты можно получить от дополнительного исследования частично раскопанных памятников Анетовка XIII и XXII. Их изучение на данное время затрудняется подтоплением водами Бакшалинского водохранилища. В частности, на стоянке Анетовка XIII неисследованной осталась часть комплекса возле остатков костров первобытных охотников. На стоянке Анетовка XXII перспективными являются поиски центральной части, которую обошли предыдущие работы. Поскольку стоянки Анетовка XIII и XXII содержат слои, которые датируются ранее в пределах позднего палеолита чем стоянка Анетовка II, их дальнейшие раскопки разрешат пролить новый свет на образ жизни и общественное устройство в более древние времена позднего палеолита.

Бакшалинский микрорегион памятков каменного века в силу своей уникальности является опорным для изучения истории палеолита и мезолита не только в Степном Побужье, но и во всей Юго-Восточной Европе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 / А.В. Главенчук // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С. 76-86.
2. Главенчук А.В. Производственный участок на позднелитическом поселении Анетовка 2 / А.В. Главенчук // Археологические записки. – 2003. – № 3. – С. 51-58.

3. Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднелептинеолитическом поселении Анетовка 2 / А.В. Главенчук // STRATUM+. – 2003-2004. – № 1. – С. 206-227.
4. Дзиговский А.Н. Памятники археологии и казачества Доманевского района / А.Н. Дзиговский, А.А. Пригарин, И.В. Пиструил // Матеріали ІІ Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Том 1. Археологія і етнографія. – Миколаїв, 1997. – С. 37-42.
5. Кюсак Д.В. Возможности калибрования радиоуглеродных датировок для позднелептинеолитических стоянок Степного Причерноморья / Д.В. Кюсак // Наукові праці: Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – 2006. – № 62, 49. – С. 81-87.
6. Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу / Ф.А. Козубовський. – К., 1933.
7. Петрунь В.Ф. О мелкоформатном, преимущественно некремнистом камне из промыслов культурного слоя поселения Анетовка 2 на реке Бакшала / В.Ф. Петрунь // Археологические записки. – 2003. – № 3. – С. 59-67.
8. Пиструил И.В. Новые данные о позднелептинеолитическом поселении Анетовка 13 / И.В. Пиструил // Археологический альманах. – 1996. – № 5. – С. 155-160.
9. Пиструил И.В. Изделия со вторичной обработкой стоянки Анетовка 13 (по материалам исследований 1993 г.) / И.В. Пиструил // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. – 1997. – С. 69-75.
10. Пиструил И.В. Новое местонахождение каменного века у с. Анетовка / И.В. Пиструил // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. – 2002. – С. 55-57.
11. Пиструил И.В. Новые данные о позднелептинеолитической стоянке Анетовка 1 / И.В. Пиструил // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. – 2002. – С. 197-204.
12. Смольянинова С.П. Карта памятников каменного века степного Побужья / С.П. Смольянинова // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднелептинеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 113-126.
13. Станко В.Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья: дис. на соискание степени к.и.н. / В.Н. Станко. – К., 1967. – 238 с.
14. Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья / В.Н. Станко // Первобытная археология поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 90-109.
15. Станко В.Н. О дискретном характере орудийного производства в ранней родовой общине / В.Н. Станко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР / Ed. П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 216-218.
16. Станко В.Н. Позднелептинеолитическое поселение Анетовка II / В.Н. Станко // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 113-125.
17. Станко В.Н. Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины / В.Н. Станко // Археологический альманах. – 1996. – № 5. – С. 129-138.
18. Станко В.Н. Раскопки позднелептинеолитических стоянок Анетовка 1 и 2 на Среднем Побужье / В.Н. Станко, С.П. Смольянинова, Г.И. Иванов // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 5-17.
19. Станко В.Н. Анетовка 13 – памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье / В.Н. Станко // Археологический альманах. – 1994. – № 3. – С. 161-180.
20. Станко В.Н. Исследование палеолита и мезолита Степного Побужья / В.Н. Станко, С.П. Смольянинова // Советская археология. – 1985. – № 4. – С. 5-20.
21. Станко В.Н. Раскопки позднелептинеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге / В.Н. Станко, С.П. Смольянинова, Г.И. Иванов // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1981.
22. Станко В.Н. Позднелептинеолитическое поселение Анетовка I / В.Н. Станко, С.П. Смольянинова, Т.Н. Швайко // Северное Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 4-14.
23. Binford L. Debating archaeology / L. Binford. – New-York: Academic Press Inc, 1989.
24. Kuna M. Prostorová archeologie / M. Kuna // Nedestruktivní archeologie. Teorie, metody a cíle / Ed. M. Kuna. – Praha: 2004. – P. 379-444.
25. Neustupný E. Hlavní problémy prostorové archeologie / E. Neustupný // Archeologia przestrzeni – Metody i wyniki badań struktur osadniczych w dorzeczu górnej Łaby i Wisły / Ed. E. Neustupný and J.K. Kozłowski. – Kraków, 2001. – P. 14-26.
26. Odell G.H. Economizing behaviour and the concept of “curation” / G.H. Odell // Stone tools / Ed. G.H. Odell. – New York: Plenum, 1996. – P. 51-80.
27. Stanko V.N. Les bisons préhistoriques d'Anetovka / V.N. Stanko, M. Seferiades // Archeologia. – 2000. – Vol. 39, 370. – P. 50-55.

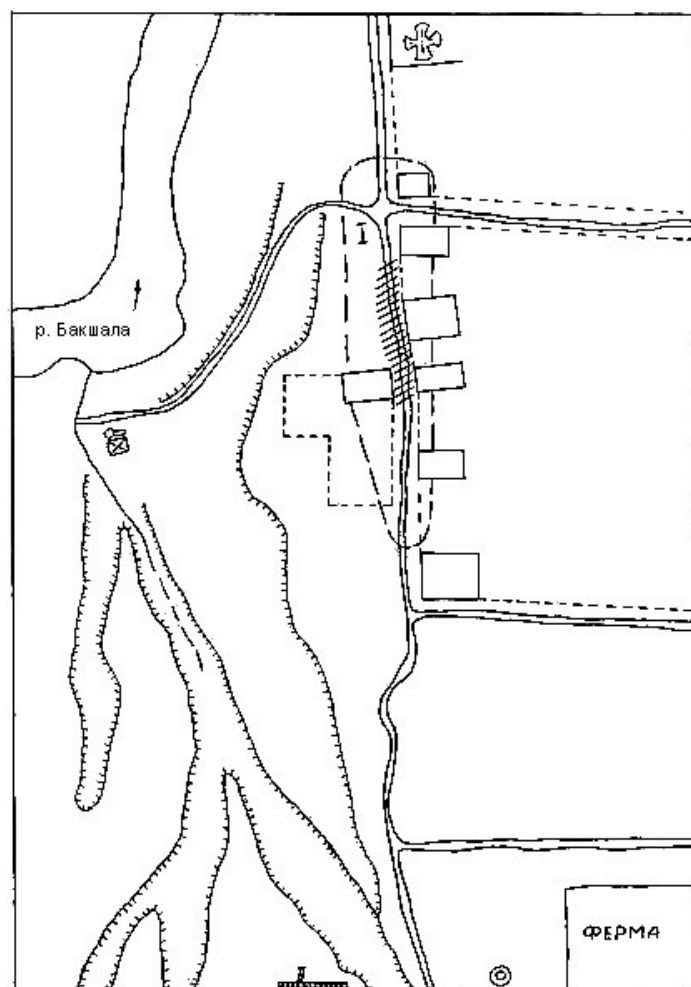


Рис. 1. Ситуативний план стоянок Анетовка I и II
Fig. 1. Situation plan of Anetivka II and I sites

По Станко и др., 1981
After Stanko et al., 1981



Рис. 2. Расположение стоянок Анетовка I и II
Fig. 2. Location of Anetivka II and I sites

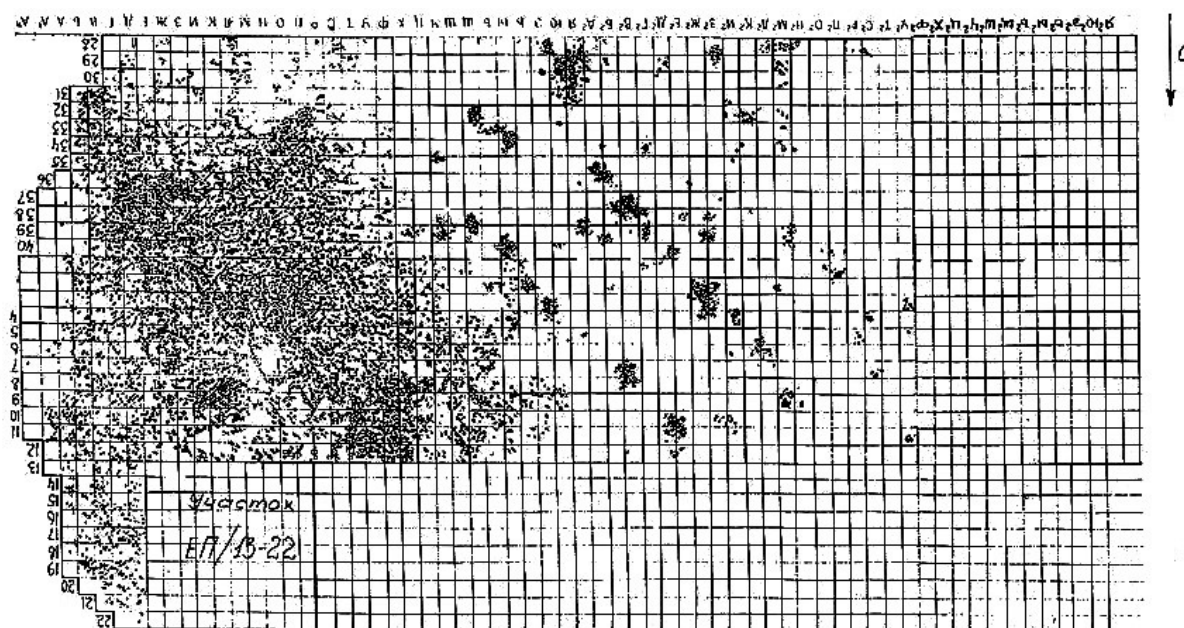


Рис. 3. План раскопок стоянки Анетівка II
Fig. 3. Excavation plan of the Anetivka II site



Рис. 4. Виз макроскоплення після расчистки
(Фото – В.Н. Станко)
Fig. 4. Macroaccumulation outlook
(Photo – V.N. Stanko)

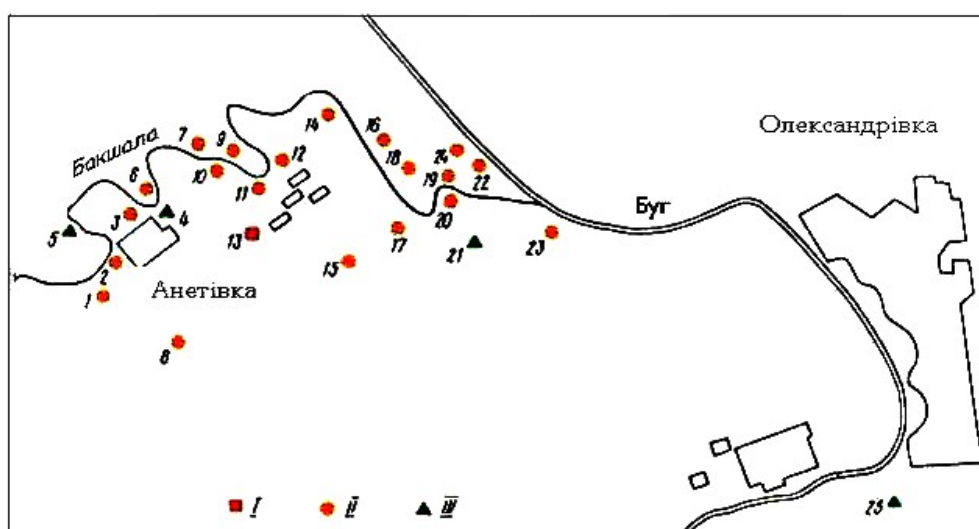


Рис. 5. Расположение стоянок каменного века в долине р. Бакшала
Fig. 5. Location of the Stone Age sites in the Bakshala river valley
По Смольянинова, 1989, Станко, 2000. After Smolianinova, 1989, Stanko, 2000



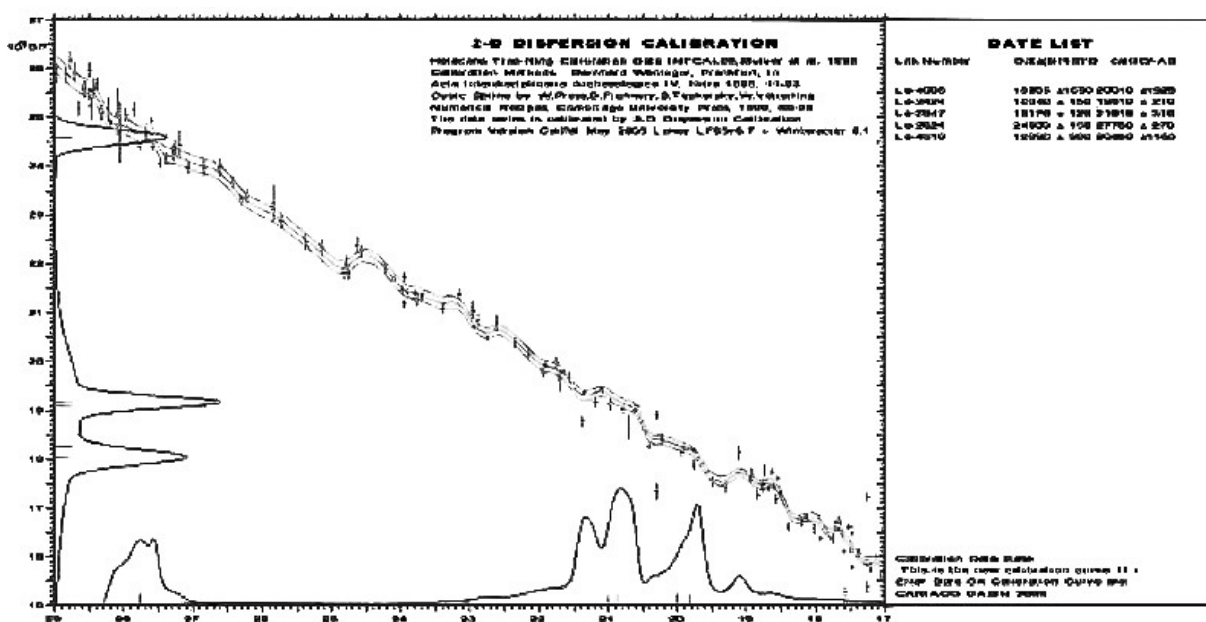
Рис. 6. Участок ЕП/13-27: вид с юга
Fig. 6. Zone EP/13-27: view from the South



Рис. 7. Скопление кремня и кости
Fig. 7. Lithic and bones scatter



Рис. 8. Анетовка 13: вид на стоянку с С-В
Fig. 8. Anetivka 13: view from the N-E



УДК: 902.2 (477.51):930

ГОРБЕНКО К.В.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Горбенко Кирил Володимирович (1968 р. н.). У 1997 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту, в 2007 р. – аспірантуру МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Автор понад 60 наукових статей та науково-методичних посібників. Лауреат обласної премії імені М. Аркаса 2006 р. в номінації “Археологія”, Городянин року – 2007 р. в номінації “Наука”. Старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Інституту історії та права МДУ ім. В.О. Сухомлинського, керівник археологічної експедиції “Дикий Сад”, директор Науково-дослідного археологічного центру “Лукомор’є”. Тема наукового дослідження – “Населення Степового Побужжя у II-I тис. до н. е.”.

ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ ФИНАЛЬНОЙ БРОНЗЫ “ДИКИЙ САД”

У статті автор характеризує оборонні споруди городища “Дикий Сад”, які були досліджені за останні 17 польових сезонів. Проведена інтерпретація об’єктів та їх зв’язок із соціальною структурою мешканців городища, та місце “Дикого Саду” в ракурсі економічного і політичного життя регіону у XIII-X ст. до н. е.

In this article the author characterizes the defenses of the settlement “Dikiy Sad”, that were apolysed during the last seventeen working seasons. The objects were interpreted and connected with the social structure of population of the settlement; was defined the place of “Dikiy Sad” in the structure of economical and political life of the region in XIII-X centuries B. C.

На протяжении 1991-2008 гг. археологической экспедицией Николаевского государственного университета имени Василия Александровича Сухомлинского проводятся регулярные раскопки укрепленного поселения (городища) поздней бронзы “Дикий Сад”. “Дикий Сад” расположен при слиянии рек Южный Буг и Ингул. Во время своего существования (конец XIII – начало IX вв. до н. э.) поселение занимало мысообразный выступ обрывистого края плато левого берега р. Ингул, которое ограждалось со стороны степи двумя рвами. Общая площадь сохранившейся территории около 3 га. В плане укрепленное поселение “Дикий Сад” имело форму овала, вытянутого по линии Ю-В – С-З.

Конструктивно городище состояло из **огражденной** **рвом “цитадели”** – 16 помещений (жилые, хозяйственные, ритуально-культовые) и ритуальный спуск-подъем – пандус в центральный храм поселения; **“предместья”** – 4 помещения (жилые); **“посада”** – 16 помещений (жилые, хозяйственные) и центральной площадки состоящей из 21 ямы (хозяйственные и ритуальные). Ограждал поселение **внешний ров** (рис. 1).

Архитектурные сооружения располагались вдоль реки Ингул в три-четыре ряда и практически примыкали друг к другу, создавая, таким образом, единый архитектурный комплекс. Практически все исследованные помещения

и сооружения возникли одновременно и локализуются на сравнительно ровной площадке [1, с. 53-55]. Культурный слой поселения однородный, находящиеся в нем артефакты относятся к эпохе существования белозерской археологической культуры. Его толщина и насыщенность неоднородна (0,30-0,75 м в помещениях и 1,0-1,5 м в рвах).

В основе материальной культуры жителей “Дикого Сада” лежат как местные традиции – формы керамической посуды, каменные и костяные орудия труда, так и значительно ощущаются культурные влияния и заимствования из соседних культур окружающей ойкумены эпохи финальной бронзы. Прежде всего, это западный и северный центр ойкумены – бронзовые предметы, некоторые формы кубков и горшков. Присутствуют артефакты и из более восточных регионов.

Керамическая посуда, зафиксированная во время раскопок (сосуды разных форм и типов – корчаги, кубки, горшки, урны (?), чаши, вазы, черпаки, жаровни, миски, миски-сковороды, с орнаментами – валики, наледи, упоры, каннелюры, прочерченные линии, округлые и овальные вдавливания), с одной стороны имеет генетические связи с сабатиновской керамикой, а с другой – сильное влияние культур раннего фракийского Гальштата На 1 (Бабадаг I) и белогрудовско-чернолесской культуры северной лесостепной зоны Украины.

Материальные предметы обнаруженные на поселении позволяют говорить о достаточно развитом ремесленном производстве. Прежде всего это серийное производство конской узды – пластина и псалии из рога оленя, переработка продуктов скотоводства – производство тупиков из нижних челюстей коня, стругов из ребер коня и т. н. “коньков” и производство орудий для ремонта такелажа.

Комплекс металлических изделий насчитывает 70 предмета. Среди металлических изделий 3 кинжала, 6 ножей, 8 ножей-пил, 20 шил, 2 рыбацких крючка, 2 бляшки, фрагмент небольшого долота, 3 булавы, 2 клепаных котла, 14 кельтов (5 типологических форм), наконечник дротика, 4 браслета (три целых, один фрагментарный), серьга, 2 фрагмента пронизей (около десяти деталей) и фрагмент фибулы (или булавки). Бронзовый нож и бляшки имеют прямые аналогии в материалах На I [2, с. 235].

Непосредственно с бронзолитейным производством связаны находки трех каменных литейных форм, сопла и тигеля. Первая форма – двухсторонняя (для отливки бронзового наконечника дротика, трехдырчатого псалия и кольца для конской узды). Вторая – односторонняя для отливки кельта, третья – для отливки большого долота.

Каменные орудия труда (более 300 единиц) использовались для переработки продуктов земледелия, дерева, костей, бронзы. Среди каменных орудий есть зернотерки, куранты, песты, наковальни и др.

Материальные предметы позволяют утверждать, что жители “Дикого Сада” успешно развивали промыслы, в частности рыболовство и охоту (находки большого количества костей диких животных и рыбы). Занимались скотоводством и земледелием (находки костей домашних животных, зернотерок, зерен злаков – пшеница, ячмень, просо). Развивали ремесла, среди которых необходимо отметить – керамическое (находки керамических сосудов), металлообработку (находки бронзовых вещей) и косторезное (орудия труда из костей и рогов животных) [3, с. 7-14].

Среди архитектурных сооружений укрепленного поселения “Дикий Сад” выделяются объекты, которые можно предварительно интерпретировать как оборонительные. К ним относятся внешний ров, ограждавший территорию поселения со стороны степи, и ров, ограждавший центральную часть поселения – “цитадель”. Подобные сооружения в регионе Степного Побужья в эпоху поздней бронзы являются нестандартными и на сегодняшний день зафиксированы только на территории “Дикого Сада”.

Внешний ров поселения проходил по оси юго-запад – северо-восток. Длина исследованной части 45 м, ширина 2-3 м, глубина 1,2-1,3 м от уровня материка (остальная часть рва была уничтожена современными постройками). В заполнении зафиксированы незначительные фрагменты керамической посуды, каменные орудия труда, фрагмент каменной литейной формы для отливки кельта, кости животных, рог КРС (рис. 2; 3,11). В юго-восточном борту рва, почти по всей исследованной длине, была зафиксирована гряда больших и средних известняковых плит (камни сползли во внутреннюю часть рва). Размер камней колеблется: ширина 0,1-0,5-0,9 м; длина 0,3-0,5-1,1 м; толщина 0,05-0,1-0,3 м. Грунт под сползшими камнями существенно не отличается от заполнения рва и состоит из суглинка светло-коричневого цвета. Каменные плиты имели слабые следы обработки – слегка подтесаны. Камень был рваным по слою, возможно, это следы раскалывания больших плоских глыб на более меньшие. Исходя из расположения камней можно предположить, что эта гряда была облицовкой внутреннего борта рва. Возможно также, что эта кладка выполняла функцию фундамента ограды или оборонительной стены. Судя по характеру завалов, каменная кладка состояла из трех – четырех слоев. Камни предположительно были

уложены с применением постелисто-ложкового принципа на глинисто-грязевом растворе со слабыми элементами перевязки.

Ров, ограждавший “цитадель” укрепленного поселения, в форме большой дуги, протянулся по оси юго-восток – северо-запад. Длина исследованной части рва составляет 80 м (общая длина примерно 120-130 м), ширина 5 м, глубина 2,5-3 м от уровня материка. На глубине 0,5 м проявился золистый слой, насыщенный керамикой, орудиями труда из горных пород, рогов и костей животных, бронзы, костями животных и рыбы, а также черепами и костями людей. Золистый слой внутри рва был целостным и не разделялся какими-нибудь мощными стерильными прослойками, а те из них, которые фиксировались в стратиграфических разрезах, были ограничены по площади. В нижней половине рва, на глубине 1,5-1,8 м, спорадически сохранились камни, которые облицовывали внутреннюю стенку рва. На восточном участке раскопанного отрезка рва полностью выявлен своеобразный строительный объект, состоящий из больших известняковых камней, предварительно интерпретированный как мост [4, с. 103]. Объект в плане прямоугольный, вытянутый поперек рва по линии север-юг с небольшим отклонением на северо-восток; размеры – 3,64 x 2,0 м, а в центральной части, через сдвиг камней, ширина составляет 1,4 м. Мост представляет собой двухфасадную кладку. Центральную часть, шириной в среднем 1,0 м, заполняли последовательно коричневый гумусированный суглинок и светло-серый золистый грунт, который содержал фрагменты керамики эпохи поздней бронзы, обычной для поселения. Кроме этого, на глубине 0,2-0,3 м от верха восточного фасада, находились мелкие и средние бутовые камни (0,12-0,37 x 0,09-0,25 x 0,03-0,05 м). Они залегали постелисто или с наклоном. Грунт под ними был чувствительно твердым в сравнении с заполнением. Керамика внутри кладки отсутствовала. Можно предположить, что указанные камни когда-то находились в кладке западного фасада и сдвинулись вглубь. По крайней мере три ряда кладки просели, образовав дугу верхнего контура конструкции. Не исключено также, что центральная часть сооружения была сначала заполнена бутом, который потом разобрали.

Верхний слой внутреннего заполнения центральной части фундаментной конструкции моста состоял из толстого слоя гумусированного суглинка. В центре, на глубине 1,1 м от верхнего уровня кладки фундамента моста, проявилась большая каменная плита с ровными краями (по всей видимости, она была выпиlena из более большого куска известняка). Под плитой тонкий слой гумусированного суглинка (0,1 м).

На глубине 1,3 м (2,26 м от современной поверхности) было зафиксировано скопление известняковых плит, сложенных под углом в 35°-45° на ребро с заходом один на один. Основное скопление каменных плит наблюдалось в северной части каменной конструкции фундамента. Подобная система кладки напоминает каменные заклады в античных погребальных камерах. Камни заклада внутренней части моста располагались в слое гумусированного суглинка светло-коричневого цвета с вкраплениями пятен ярко-желтого оттенка. Под каменными плитами, на глубине 1,8-1,85 м (2,8 м от современной поверхности), были зафиксированы три фрагмента стенок керамических сосудов и фрагмент венчика сосуда черного цвета. Керамика традиционна для форм посуды укрепленного поселения “Дикий Сад”. На глубине 1,95 м (2,9 м от современной поверхности) проявились известняковые плиты, уложенные плашмя по всей внутренней ширине конструкции и пятна глины бурого цвета (возможно, следы горения). Под ними опять располагались камни, уложенные на ребро под углом в 35°-45°.

В центре, этого своеобразного заклада, на глубине 2,1 м (3,06 м от современной поверхности) находились

камни, которые стояли на ребре, образуя своеобразный клин. Все камни примерно одинакового размера 0,4-0,5 x 0,35-0,4 м при толщине 0,07-0,1 м. Под камнями заклада, на глубине 2,35 м (3,31 м от современной поверхности), прослеживалось небольшое углубление, заполненное слоем гумусированного суглинка вперемешку с мелкими и средними бутовыми камнями. Вероятно, эта деталь сооружения выполняла функцию дополнительного крепежа для центральной части фундамента.

На глубине 2,45 м (3,41 м от современной поверхности) проявился слой материкового грунта – песок, на котором были зафиксированы мелкие кости (8 штук), принадлежащие рыбам и небольшим животным.

Таким образом, вскрытый заклад внутренней части фундамента моста, по всей видимости, выполнял функцию крепления для наружных стен конструкции, а следы горения, остатки керамики белозерского типа и костей животных на дне центральной части фундамента, несмотря на свою фрагментарность, вполне могут указывать на следы определенного ритуала, связанного с принесением строительной жертвы. Возможно, что жертва была принесена в керамических сосудах, которые были уложены в основание фундамента каменного сооружения для предания конструкции крепости и мощности в сакральном аспекте.

Ширина западного фасада кладки 0,2-0,7 м, восточного – 0,3-0,7 м. Форма кладки западного фасада повторяет очертание рва. Высота в центральной части – около 1,25 м, по краям рва – до 0,4 м. Кладка рядовая (от 2 до 8-9 рядов), но сплошные ряды прослеживаются не всюду. Между рядами – прослойки суглинисто-золистого раствора. Швы шириной 0,01-0,1 м. Расшивка швов отсутствует. Использован различной величины камень (мелкий, средний, большой), известняковый бут и плитняк (0,1-1,04 x 0,05-0,5 x 0,04-0,2 м). Следов обработки не наблюдается, камни рваные по слою. Впрочем, равные или едва искореженные стороны плит, возможно, есть следы раскалывания больших плоских глыб на более меньшие. Абсолютная глубина верха кладки – 0,91 м, низа – 2,78 м. Линия фасада хорошо выдержана. Габариты: верх – 3,64 м, низ – 0,9 м.

Кладка восточного фасада близка по форме к очертанию рва. Высота в центре – 1,55 м, по краям рва – 0,4-0,57 м. Проседания камней в средней части незначительные. Здесь находится большой камень (глубины – 1,6/-1,87 м), что не вписывается в рядность кладки. Его роль не понятна. Следует заметить, что в центре камня есть естественное углубление, так что можно предположить, что он использовался в качестве сопротивления для столба. Абсолютная глубина верха кладки – 1,185 м, низа – 3,32 м. Линия фасада и рядность кладки выражены хуже, чем в западном фасаде; часть рядов смещена относительно фасадной линии.

Прослеживается от 3 до 10 рядов кладки. Прослойки суглинисто-золистого раствора заполняют расстояние между рядами. Швы шириной 0,01-0,1 м. Расшивка швов отсутствует. Габариты: верх – 3,26 м, низ – 0,75 м. Исходя из конструкции каменного фундамента, мост, вероятно, был деревянным и служил для прохождения на “цитадель”. На дне рва, с обеих сторон сооружения, выявлены постелисто и орфостатно размещенные плиты крепления нижних рядов. Похороненный на дне рва свод черепа человека в окружении керамики белозерской культуры, техника кладки мостовой конструкции, ее грунтово-заполнение, которое содержало характерные для поселения находки (керамику, костяные орудия труда) – все это не вызывает сомнения относительно возраста оборонительных сооружений поселения – они, безусловно, относятся к эпохе поздней бронзы (рис. 2; 1-2,4-10, 12-14).

Таким образом, оборонительные сооружения укрепленного поселения “Дикий Сад” состояли из двух рвов – внешний ров ограждал все поселение (раскопана только сохранившаяся северо-западная часть); центральный ров ограждал “цитадель” поселения, в которой располагалось 16 помещений – жилые, хозяйственные, культовые и ритуальный пандус [5, с. 339-341]. Оба рва своими концами смыкались с коренными древними балками, замыкая круг обороны. При этом, необходимо отметить, что ров “цитадели” был насыщен сотнями артефактов (керамика, орудия труда из камня, костей животных, бронзы, костями животных, рыбы и человека), а внешний ров был практически пустой – несколько десятков фрагментов. Кроме этого, к системе оборонительных укреплений поселения можно отнести и часть помещений “цитадели” и “предместья”. К таким помещениям относятся помещения № 10, 15, 16 в “цитадели” и № 13, 17, 18 в “предместье” (рис. 1). Внешние стены этих помещений практически примыкали ко рву, образуя определенную преграду, хотя не исключено, что рвы имели и дополнительные укрепления в виде глинобитных конструкций (стена или вал). При этом, необходимо отметить, что ров “цитадели” мог выполнять и социальную функцию, стратифицируя членов общины “Дикого Сада” по производственным, этнокультурным и имущественным признакам. Косвенно это подтверждается анализом материальной культуры, хотя для более существенных выводов необходимы дальнейшие исследования.

Подводя итог всему вышеизложенному можно сказать, что на сегодняшний день “Дикий Сад” единственный археологический памятник конца II тыс. до н. э. в регионе Нижнего Побужья, на котором зафиксированы довольно сложные оборонительные сооружения. Наличие двух линий обороны (ров ограждавший “цитадель” и внешний ров ограждавший все укрепленное поселение) позволяет поставить вопрос о интерпретации “Дикого Сада” как городища. Оборонительные конструкции “Дикого Сада”, по определенным параметрам, можно сопоставить с оборонительными сооружениями Трои VII в. Исходя из этого, можно говорить о том, что в геополитическом плане укрепленное поселение (городище) “Дикий Сад” замыкало самую северную точку черноморского морского пути и контролировало два сухопутных маршрута по водоразделам: Ингул – Ингулец до Каменно-Днепровской переправы пути на Восток, и Ю. Буг – Ингул в Правобережную Лесостепь, а также переправу через Ю. Буг – пути в западном направлении. Вполне возможно, что “Дикий Сад” выполнял функцию культурно-религиозного и торгово-экономического центра южной части Восточно-европейского региона, и имел большое значение для населения Северного Причерноморья, а принадлежность степного окружения к т. н. Киммерийской культуре дает возможность отождествить укрепленное поселение “Дикий Сад” с упомянутым Гомером, в это время и в этом регионе, “градом людей киммерийских”. Дальнейшие археологические исследования памятника позволят окончательно определить место укрепленного поселения (городища) “Дикий Сад” в переломный исторический период – время перехода от использования бронзы к освоению и окончательному доминированию железа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбенко К.В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы “Дикий Сад”. Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Сборник научных работ. – Донецк, 2000. – С. 53-55.
2. Oleg Levitki Cultura Hallstattului canelat la rasarit de Carpati. Bucuresti, 1994. p.235. Fig. 58(4).
3. Горбенко К.В. Городище “Дикий Сад” у XIII-IX ст. до н. е. // Науковий щоквартальник “Емінак”. – Миколаїв, 2007. – № 1 (1) (липень-вересень). – С. 7-14.
4. Горбенко К.В., Гребенніков Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення “Дикий Сад” у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. – Вип. 7. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 100-104.
5. Горбенко К.В. Ритуально-культовые сооружения поселения “Дикий Сад” в контексте этнокультурных связей поселения Степного Побужья эпохи финальной бронзы // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. – Москва, 2001. – С. 338-343.

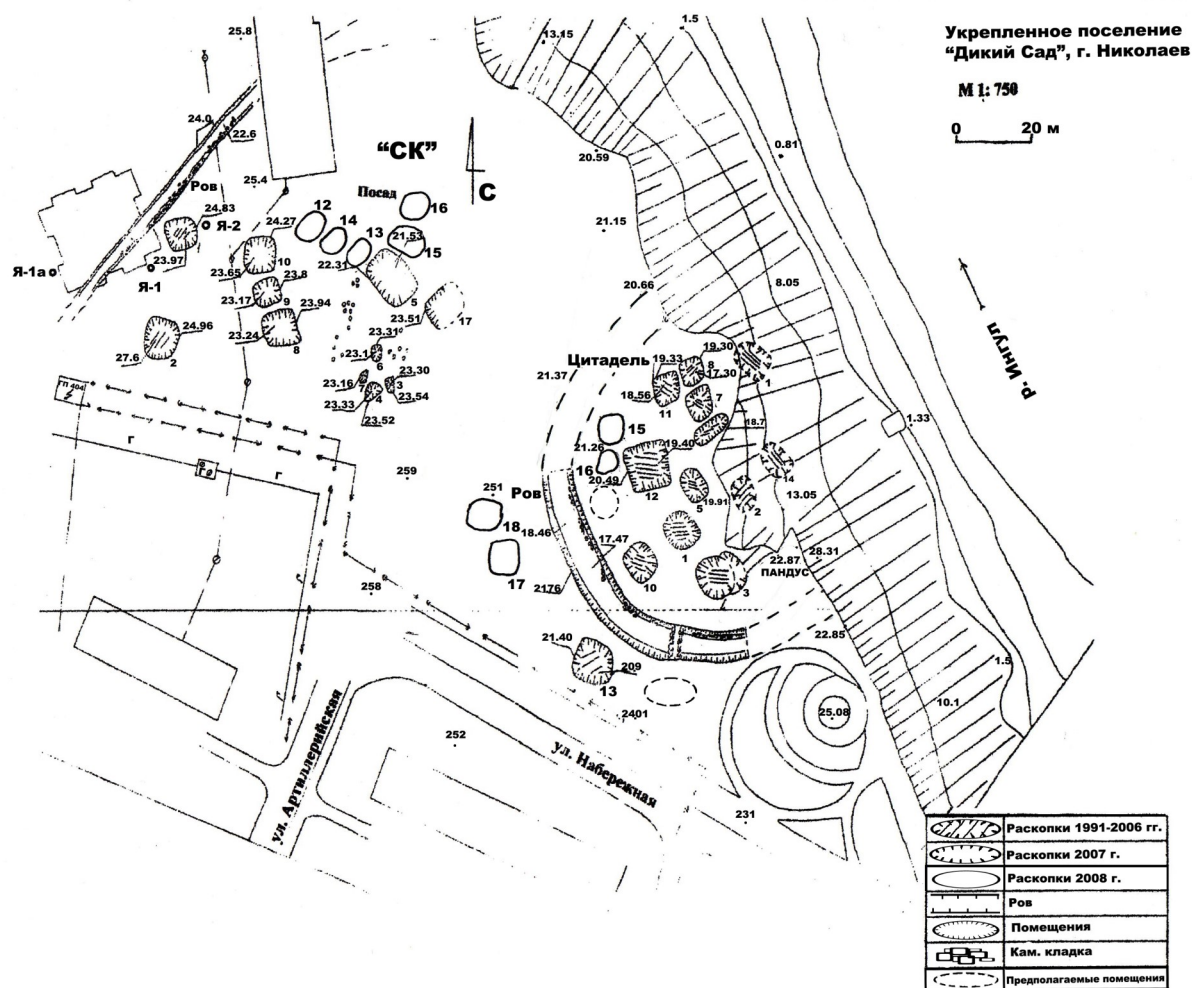
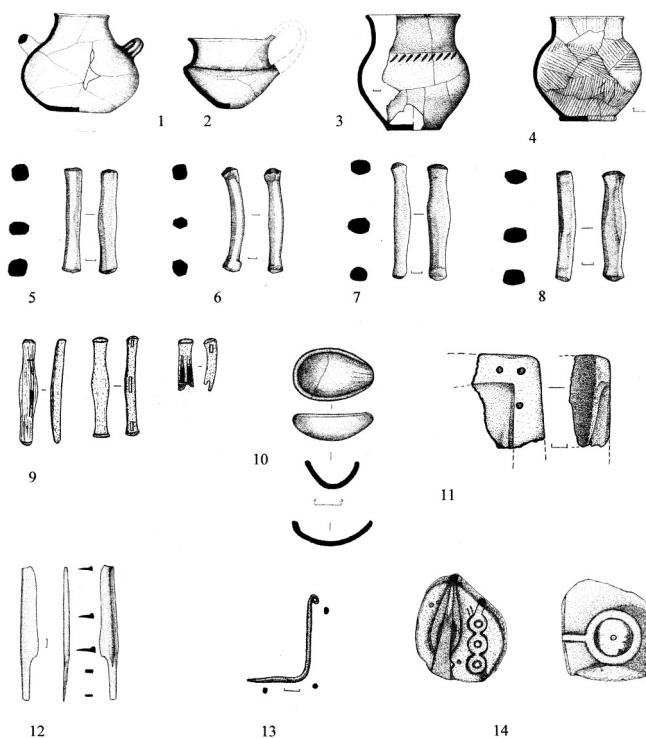


Рис. 1.



**МАТЕРИАЛЬНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ
ЗАПОЛНЕНИЯ РВОВ
УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ
"ДИКИЙ САД"**

Внешний ров – 3; 11;
ров "цитадели" – 1; 2; 4-10; 12-14.

Рис. 2. Керамическая посуда 1-4;
Псалии из рога оленя 5-9; Тигель 10;
Литейные формы 11,14; Бронзовый нож 12;
Бронзовая фибула 13

УДК: 902.2

ГРЕБЕННИКОВ В.Б.,

Миколаївська державна інспекція з охорони пам'яток культури.

Гребенников Віктор Борисович. У 1980 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. З 1986 р. працював науковим співробітником, а потім завідувачим сектором археології Миколаївського краєзнавчого музею. Зараз працює науковим співробітником Миколаївської державної інспекції з охорони пам'яток культури. Протягом 35 років працював в різних археологічних експедиціях України.

НОВІ ПОСЕЛЕННЯ У НИЖНІЙ ТЕЧІЇ Р. ЦАРЕГА

У даній публікації повідомляється про нові археологічні пам'ятки, знайдені автором у 2006-2008 рр., які належать різним епохам та культурам. Особливу увагу приділено двом поселенням салтово-маяцької культури, які до цього часу ще не знаходили у басейні Тилігульського лиману.

This publication is dedicated to the new archeological evidences found by the author in 2006-2008, which refer to various epochs and cultures. An especial attention is paid to two settlements of Saltovo-Mayaki culture. Until now such settlements had not been found in the basin of the Tiligul estuary.

Висловлюю щиру подяку колегам В.Н. Станко, Ю.С. Гребенникову та І.О. Снитко за допомогу у визначенні культурної належності пам'яток Люблине IV та Ташине V.

Річка Царега є лівою притокою Тилігульського лиману, її нижня течія протікає по території Березанського району Миколаївської області. Це звичайна степова річка, пересихаюча влітку, довжиною близько 30 км, яка має давню добре розвинену долину з великою кількістю балок, які виходять до неї. У своєму гирлі вона утворює затоку, яка сполучається з лиманом вузькою протокою.

Перші археологічні розвідки проводилися тут у 1950 р. загоном Буго-Дніпровської ІА АН УРСР [1], потім у 1977 р. Периферійним загоном Ольвійською експедицією ІА АН УРСР [2] і у 1995 р. розвідувальною експедицією Миколаївського краєзнавчого музею [3]. Під час цих обстежень у гирлі Цареги були відкриті поселення доби пізньої бронзи Люблине II, Новопетрівка I, II, елліністичного часу Люблине I, Ташине III та черняхівської культури Новопетрівка III.

Протягом 2006-2008 рр. автором були проведені нові розвідки у долині Цареги у межах Березанського району. У 2007 р. розвідувальним загоном експедиції Миколаївського державного університету на частині нових пам'яток була проведена шурфівка, яка підтвердила спостереження автора. Ось перелік відкритих об'єктів:

1. Люблине III. Розташовано в 1-1,5 км на південний схід від с. Люблине, на краю плато лівого берега р. Царега. Відкрите у 2006 р. Шурфівка проведена загоном МДУ у 2007 р. Площа поселення приблизно 2 га, задернована, потужність культурного шару 0,2-0,6 м. Знайдені залишки кам'яних кладок,

фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин, кременеві відщепи. Частина кераміки має прямий венчик, прикрашена пружком та врізними лініями. Датується сабатинівською культурою.

2. Люблине IV. Розташоване у 1,5 км на північний захід від села, на першій заплавної терасі лівого берега р. Царега. Відкрите у 2006 р. Прошурфоване загоном МДУ у 2007 р. Площа приблизно 1,5 га, задернована, культурний шар досягає 0,3 м. Знайдені фрагменти гончарної, добре замішаної кераміки сірого та темносірого коліру. Орнаментована темними пролощеними вертикальними або горизонтальними смугами. Один фрагмент світлосірого коліру з двома горизонтальними прорізними лініями. Вінчик сильно відігнутий назовні. Датується салтово-маяцькою культурою (VII-IX ст. н. е.).

3. Новопетрівка IV. Розташовано у південно-західній частині села (зараз воно нежиле), на городах присадібних ділянок, на високій заплавної терасі правого берега р. Царега. Відкрите у 2007 р. У цьому ж році прошурфоване загоном МДУ. Площа поселення приблизно 1 га, потужність культурного шару досягає 0,5 м, який сильно розораний. На поверхні зустрічається багато вапнякового каміння та шматки обпеченої глиняної обмазки. Знайдено велику кількість фрагментів грубої гончарної, сіро лощеної та ліпної кераміки, також багато уламків амфор і кісток. Біля поселення знайдена чотирикутна сердолікова намістина. Датується

черняхівською культурою. На території пам'ятки зустрічається ліпна кераміка доби пізньої бронзи.

4. Новопетрівка V. Розташовано у 1-1,2 км на південний захід від с. Ново петрівка та 2,5 км на північний захід від с. Ташине, за дамбою, на перший запланний терасі правого берега р. Царега. Відкрите у 2007 р. Площа поселення приблизно 2 га, культурний шар розташована ділянками, на яких видно виходи на поверхню кладок з вапнякового каміння. Можливо, там були розташовані окремі садиби на відстані кілька десятків метрів одна від одної. Потужність культурного шару не визначена. Зібрані фрагменти гончарної сіролощеної та ліпної кераміки, а також дрібні уламки кісток. Датується черняхівською культурою.

5. Новопетрівка VI. Знаходиться на північно-східній околиці села, на похилому схилі плато правого берега р. Царега, між городами селян та сільським кладовищем, на орному полі. Відкрите у 2008 р. Площа приблизно 0,1 га, культурний шар не досліджений. На полі зустрічаються дрібні уламки вапнякового каміння та дрібні фрагменти гончарної кераміки. Можливо, це могильник поселення Ново петрівка IV.

Разом зі знов відкритими пам'ятками, автором проведено обстеження території де у 1950 р. [1] було зафіксоване поселення Ташине III у західній частині села. На жаль, за 58 років ситуація на ділянці докорінно змінилася. Ферма повністю зруйнована і захаращена потужним шаром сучасного сміття, задерноване. Археологічного матеріалу знайдено не було.

6. Ташине V. Розташоване у північно-західній частині села, на городах селян на похилому схилі плато лівого берега р. Царега. Відкрите Старашуком Б.В. у 2008 р. Обстежено автором. Площа та потужність культурного шару не визначена. На розораній поверхні зібрано фрагменти гончарного посуду сірого коліру, прикрашеного темними підлощеними смугами та петлями. Датується салтово-маяцькою культурою.

Крім пам'яток у долині р. Царега, автором знайдено поселення недалеко від її гирла.

7. Ташине IV. Розташовано в 1,5 км на південний схід від села Ташине на схилі північного відрогу Кефалевої балки, яка виходить до лівого берега лиману. Знаходиться навпроти поселення Ташине I. Відкрите у 2006 р. Площа його приблизно 20 x 10 м, культурний шар май повністю змитий, але місцями він зберігся до товщини 0,1 м. На поверхні видно залишки кам'яної кладки. Можливо, це була якась окрема споруда від поселення Ташине I. Зібрані дрібні фрагменти ліпної кераміки, кісток тварин та уламок бронзової стамески. Датується пізньою бронзою.

Попереднє обстеження поселень доби пізньої бронзи та черняхівської культури дало матеріал, який свідчить про їх типовість для таких поселень у даному регіоні. Це підтверджують дослідження найближчих до них поселень сабатинівської культури біля села Анатолівка [4] та черняхівської культури Атаманка II [1].

Значно більшу цікавість привертають нові пам'ятки у цьому регіоні – поселення салтово-маяцької культури Люблін IV та Ташине V. Обидва розташовані на лівому березі р. Царега, на відстані 8 км одне від одного. Знайдена там кераміка має схожість зі столовим посудом поселень цього часу у басейні р. Дону [7]. Найближчі до царегських поселень це пам'ятки салтівської культури, які розташовані в басейні р. Чічіклеї у Веселинівському районі (Кременівка I, Луб'янка) [5]. Вони знаходяться на 50 км на північ від знов виявлених об'єктів. А поселень південніше від них не знайдено.

Таким чином, завдяки відкритим пам'яткам можна значно розширити південно-західну межу ареалу салтово-маяцької культури [6].

ЛІТЕРАТУРА

1. Сымонович Э.А. О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье // КСИИМК. – 1956. – Вып.65. – С.131-135.
2. Бураков А.В., Буйских С.Б. Отчёт о разведках по Тилигульскому лиману в 1977 г. // НА ИА НАНУ. – 1977/2, ф. э. – № 9094.
3. Снытко И.А., Гребенников В.Б., Гребенников Ю.С., Гаврилов С.И. Отчёт экспедиции НКМ о разведке в Березанском районе Николаевской области в 1995 г. // Фонды НКМ. – № 69.
4. Погребова Н.Н., Кондрацкий Л.В. Археологическая разведка в степях Тилигуло-Березанского района Николаевской области // КСИИМК. – 1960. – Вып. 78. – С. 76-87.
5. Никитин В.И. Отчёт сектора археологии НКМ об археологических разведках по Братскому и Веселиновскому районам // НА ИА НАНУ. – 1986/97.
6. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 108-109, 135-140.
7. Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. – № 142. – 1967. – С. 103-129; Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. – № 62. – 1958. – С. 107-116.

УДК: 902.2

КЮСАК Д.В.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Кюсак Дмитро Володимирович, аспірант Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – археологія кам'яної доби, статистична обробка радіовуглецевих дат, технологічний аналіз крем'яних індустрій.

АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ, ШЛЯХИ ТА МОДЕЛІ НЕОЛІТИЗАЦІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються моделі запропоновані останнім часом для пояснення процесів неолітизації у чотирьох ключових регіонах Південно-Східної Європи: Греції, Східної Адріатики, внутрішніх Балкан та Північно-Західного Причорномор'я. На підставі аналізу абсолютної хронології окремих стоянок, автор намагається пролити світло на можливість взаємодії місцевого мезолітичного населення на новоприбулих землеробів-скотарів.

The paper treats models of neolithization of four key regions of South-eastern Europe: Greece, Eastern Adriatic littoral, in-land Balkans and North-western Prychornomor'a. The absolute chronology analysis gave a possibility to estimate the validity of hypothesizes on interaction between autochthonous Mesolithic population and new coming farmers and herders.

Дискусія про шляхи неолітизації давно переросла у суперечку між міграціоністами та автохтоністами. Жоден зі спеціалістів більше не підтримує спрощені погляди, коли єдиним фактором поширення виробляючої економіки оголошувалися чи то привнесення інновацій ззовні, чи то локальний розвиток. В останні двадцять років виник та й досі існує широкий консенсус про складну багатофакторну природу розповсюдження нових типів економіки та суспільства на межі мезоліту та неоліту. Тим не менш, переважна більшість вчених все ще розподілені на два табори: один – тих, хто визнає стрімке поширення з Близького Сходу головних нововведень та заміну місцевого мезолітичного населення новоприбульцями миттєво та майже без взаємодії та другий – тих, хто підкреслює моменти співіснування та взаємодії автохтонів і мігрантів у розбудові нового неолітичного майбутнього. Спадкоємність обох груп вчених від їх попередників не лише полягає у вмісту їх концепцій, але й у шляхах та засобах аргументації. Перші надають перевагу методам та мові точних наук. Другі частіше апелюють до гуманітарного аспекту, намагаються інтерпретувати неолітизацію, перш за все, як історичний процес. Дискусія між автохтоністами та міграціоністами перейшла на новий рівень, і, здається, триватиме ще довго, хоча аргументи обох сторін стали більш витонченими – і ближчими до “золотої середини” [42]. Ця робота має на меті послідовне порівняння альтернативних моделей неолітизації заснованих на обох підходах для кількох ключових регіонів Південно-Східної Європи. Новітні методики статистичного аналізу радіовуглецевої хронології дають змогу перевірити хоча б просту можливість співіснування між місцевими мисливцями,

збирачами та рибалками і носіями відтворюючої економіки. Крім того, як і у будь-якій суперечці щодо напрямку дифузії культурних інновацій, у дискусії щодо шляхів неолітизації вирішальну роль мають відіграти дані хронології. Лише вони можуть закласти тверді підвалини для реконструкції історичного процесу.

Греція – “перша ластівка” процесу поширення відтворюючого господарства у Південно-Східній Європі. Саме поселення у Фессалії – найдавніші пам'ятки неоліту у цьому регіоні.

Перші дослідники фессалійських стоянок підтримували точку зору про місцевий розвиток неолітичної культури у регіоні. Так, Д. Теокарідіс проводив паралелі між кременовою індустрією Аргіссі та пізньопалеолітичними комплексами [36]. Досить швидко стала зрозуміла прямотинісність цих поглядів. Насьогодні, переважна більшість вчених погоджуються щодо потужного імпульсу з Малої Азії, який і призвів до появи землеробства і скотарства, разом з постійними поселеннями, будинками та яскравою розвинутою матеріальною культурою. Проте природа цього імпульсу лишається дискусійною. Пряма міграція, адопція місцевим населенням нових технічних ідей, чи про взаємодія зовнішніх та локальних компонентів – ось основні лінії інтерпретації, які застосовуються досі [25, 26, 34, 41].

К. Перле у своїй монографії підсумувала надбання “неоміграційного” напрямку думки та запропонувала новий синтез щодо шляхів та способів проникнення мігрантів на плодючі рівнини Північної Греції. Її опонентами виступили К. Котсакіс та Л. Тіссен, які запропонували “деконструкційні” моделі неолітизації.

За К. Перле виникнення неолітичного суспільства на західному березі Егейського моря не може бути пояснене лише дифузією ідей та контактами з носіями відтворюючої економіки. Присутність невеликих груп емігрантів видається неминучим висновком із наявних насьогодні даних. Вона вважає за необхідне дистанціюватися від “позитивістів 70-х років”, які розглядали впровадження землеробства та скотарства як суто економічний процес. Навпаки, вона підкреслює домінанту соціальної складової у цьому процесі.

На основі серії новітніх відкриттів, французька дослідниця відкидає традиційний *hiatus* на місці мезоліту, натомість, описуючи добре адаптований до навколишнього середовища, стабільний соціум. Проте нечисленність стоянок за нею відбиває низьку щільність населення. Вона не вбачає у грецькому мезоліті жодних тенденцій, які могли б призвести до формування у його надрах нового суспільства. Рибалки, збирачі та мисливці експлуатували наявні природні ресурси без жодних ознак потреби в інтенсифікації економіки. Вони мешкали окремими общинами, соціальна організація яких була далека від домогосподарств наступної епохи. Період співіснування двох технологічно різних суспільств був дуже коротким. По першій появі землеробства та скотарство стрімко поширюються. Кількість носіїв нової економіки у кілька разів перевищує максимально можливий демографічний потенціал автохтонів. Контраст між багатющою матеріальною культурою постійних поселень новокам'яного часу та кількома розсіяними стоянками попередньої доби видається занадто великим.

Неоліт з'являється у Греції вже з повним “неолітичним пакетом”. Крім традиційних кераміки та domestikованих тварин і рослин, К. Перле включає у цей “пакет” ще ослі поселення, наземні будинки, пластини, одержані відтисковою технікою, шліфовані сокири, розмаїті знаряддя праці з кістки, прикраси, артефакти з обпаленої глини, ритуальні фігурки та ін. Весь цей комплекс проявляє себе вже на стадії “акерамічного”, “пре-керамічного” чи “початкового” неоліту. Справжня неолітична кераміка – єдиний компонент, якого не вистачає на пам'ятках цього досить вузького хронологічного горизонту. Натомість, представлені окремі, дрібні фрагменти посудин з погано обпаленої та змішаної глини. Ця раптова поява цілої економічної системи і є основним аргументом на користь колонізації.

Переважає більшість domestikованих тварин та рослин не мають диких предків у Південно-Східній Європі. Тому вони, безумовно, мають походити з Близького Сходу. Прийняття цих нових джерел харчування через обмін виглядає досить сумнівно. Адже утримання одомашнених тварин та рослин потребувало значних змін в образі життя мезолітичних насельників Греції. Знання про екологію та особливості зростання біля 15 нових видів фауни та флори не так легко перейняти у ході епізодичних контактів, особливо, беручи до уваги цілком можливі лінгвістичні бар'єри.

Ця концепція була піддана систематичній критиці з боку К. Котсакіса, Д. Влахоса, Л. Тіссена [25, 26, 41]. На відміну від прихильників ідеї *Ex Oriente Lux*, вони вважають, що мала щільність мезолітичних стоянок в Греції не є наслідком слабкої заселеності території, а являє собою результат низької вивченості та особливих постдепозиційних процесів, які призвели до перепоховання більшості стоянок у алювіальних товщах долин. Підтримку своїй теорії вони знаходять у єдиній мезолітичній стоянці на фесалійській рівнині, печері Теопетра. В мезолітичному шарі цієї печери були виявлені фрагменти об'єктів з обпаленої глини. А. Кіпарісі-Апостолика вважає, що у Теопетрі вдалося зафіксувати безпосередню трансформацію мезолітичної общини у неолітичну [29]. Інші автори цитують ці погляди досить скептично, тим не менш вважаючи, що

наявність Теопетри досить промовисто свідчить про присутність мисливців-збирачів у зоні майбутнього інтенсивного заселення новоприбульцями. Тому, ця стоянка розглядається як свідчення на користь взаємодії автохтонів і мігрантів. Прихильники переважно східного впливу навпаки ставлять під сумнів тафономічну цілісність мезолітичного шаур печери Теопетра.

Л. Тіссен вказав на те, що неолітичні стоянки у Західній Туреччині датуються пізніше за поселення Фесалії. Розповсюдження відтворюючої економіки сухоходом зі Східної Малої Азії виявляється неможливим. Він ж детально проаналізував та порівняв кераміку неоліту Анатолії та Південно-Східної Європи і дійшов висновку, що європейська кераміка являє собою самобутнє явище пов'язане зі східними аналогами стадіальною, а не генетичною схожістю [41].

К. Котсакіс ставить під сумнів можливість чіткого проведення межі між мезолітичними і неолітичними суспільствами. Традиційну археологічну класифікацію він відкидає як статичну, як таку, яка не бере до уваги динамічні процеси трансформації на зламі епох. Він розглядає так званий акерамічний неоліт як археологічний відповідник “фази наявності”. Цей термін було введено М. Звелеблом, щоб описати стан, коли мисливці-збирачі вже володіють знаннями про наявність інших технологій і іновачій, та стоять перед вибором чи використовувати їх і як саме. Ключову роль відіграє питання радіо-вуглецевого датування. За Л. Тіссеном існує невеликий проміжок часу, коли мезолітичні та неолітичні радіовуглецеві дати перетинаються, а отже, рибалки, мисливці та збирачі співіснували із землеробами та скотарями. Навпаки, К. Перле вважає, що цей перетин є артефактом недостатньої точності методики датування [26, 33, 34, 35, 41].

Тому, звернімося детальніше до датувань та матеріалів цього перехідного періоду. Ми використаємо низку математичних алгоритмів програми OxCal, щоб пролити нове світло на цю проблему.

Перші прояви відтворюючого господарства на європейському березі Егейського моря пов'язані з так званим “початковим” (“акерамічним”) неолітом”. Вперше його було визначено у 1956 році у Аргіссі та Сескло і потому ще на кількох стоянках Фесалії. Реальність цієї фази довгий час була під сумнівом. І досі деякі дослідники не визнають її наявності. Доведено, що цей неоліт не був “безкерамічним”. Відклади цього часу містять керамічні фрагменти – але у незначній кількості і набагато гіршої якості, ніж чудова кераміка розвинутого неоліту. За першовідкривачами В. Мілойшичем та Д. Теокарісом обидіана та кременева індустрія найперших землеробів та скотарів характеризувалася як “архаїчна” та “мікролітична”, відмінна від своїх наступників часів “власне” новокам'яного віку і тісно пов'язана з місцевою мезолітичною традицією. Перегляд цих матеріалів на нових методологічних засадах, здійснений К. Перле, призвів до радикальної зміни цієї оцінки [36, 37].

Індустрія Аргісси, за К. Перле, – виразно пластинчата. Високоякісні пластини та мікропластинки одержувалися відтиском. Вони мають маленькі площадки та добре проведену підготовку поверхні сколювання, включно з редукуванням карнизу. 5/6 ретушованих виробів виготовлено на пластинчатих заготовках. Серед них переважають пластини та мікропластинки із затупленим краєм. Щодо геометричних мікролітів, то вони обмежені двома трапеціями та одним сумнівним сегментом. Технологічно та типологічно колекції початкового неоліту ближчі до ранньонеолітичних комплексів, ніж до досить специфічного грецького мезоліту [36, 37].

На кількох стоянках наявність “акерамічних” шарів була поставлена під сумнів. Насьогодні вважається, що початковий неоліт присутній на чотирьох стоянках: Франкті (Пелопонес), Кносос (Крит), Аргісса та Сескло (Фесалія) [12].

Радіовуглецеві датування цих стоянок одержали неоднозначні трактування. К. Котсакіс вказує на неодночасність дат із Франкції та Кнососу, з одного боку, та Сескло і Аргіссі, з іншого [25]. За К. Перлез дати навпаки є одночасними, а розбіжності між ними – наслідок широких меж похибок [37]. Е. Блоеду вказує на те, що під сумнів можна поставити кожен дату з цього часового горизонту, хоча й приймає сам факт його існування [12].

Кожна зі стоянок має від 3 до 5 визначень (усього 15). Слід згадати, новітній аналіз оксфордської лабораторії для Кнососу. Щодо нього відомий лише результат калібрування – 7040-6770 calBC з ймовірністю 1σ.

Всі дати утворюють безперервну послідовність, яка охоплює 7500-6010 calBC (7330-6050 calBC) з найвищим піком між 6650-6500 calBC. Таким чином, виокремити хронологічні етапи у розвитку цього явища не уявляється можливим.

“Класичний” неоліт розпочинається невдовзі із завершенням початкового. Він добре представлений у Егейській Греції численними поселеннями, особливо щільно розташованими у Східній Фессалії. Якщо хронологія окремих етапів розвитку лишається дискусійною, то загалом час їх появи добре зафіксовано великою серією радіовуглецевих дат.

Найбільша кількість визначень відома для теллей Ахіллейон та Неа Нікомедія. На підставі 15 дат із першої пам’ятки не можна хронологічно розрізнити окремі фази. Перший період існування поселення може бути обмежено рамками 6650-5890 (6510-5890 1σ) calBC.

Неа Нікомедія має дві серії датувань: першу, зроблену одразу по розкопках та новітню (у оксфордській лабораторії). Більшість ранніх аналізів вказують на дуже давній вік, який потім не було підтверджено новітніми дослідженнями. З урахуванням трьох дат 60-х років це селище функціонувало між 7550-5620 (7460-5710 1σ) calBC, без урахування – 6430-5620 (6400-5710 1σ) calBC.

Низка стоянок дуже важливих для розуміння раннього неоліту Греції мають лише декілька визначень.

Таким чином, існують дві моделі – модель різкого переходу від мезоліту до неоліту та модель співіснування, коли рибалки, мисливці та збирачі відігравали свою роль у формуванні нового неолітичного суспільства.

Прийmemo спочатку концепцію різкого переходу. Тоді має йтись про короточасну подію-інтрузію мігрантів із новою економікою та формами суспільного життя. Щоб визначити найвірогідніший час зміни фінального мезоліту на початковий неоліт – і останнього на ранній неоліт, ми склали Boundary-модель. За нею перший перехід мав місце 6990-6710 calBC, а другий – 6455-6395 calBC.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що період співіснування мезолітичного населення та неолітичних мігрантів справді мав місце, як і певна взаємодія між ними. Проте, ми мусимо зауважити, що цей період був досить коротким і тривав не довше, ніж життя кількох поколінь. До того ж масштаби впливу носіїв привласнюючої економіки на мігрантів з Близького Сходу не слід переоцінювати. Перш за все, останні перейняли сіть обміну від своїх попередників. Зараз виявлено мережу мезолітичних стоянок на низці островів Егейського моря. Рибалки мезолітичної доби впевнено перетинали цей невеликий морський басейн. Егейське море не відділяло Малу Азію від Балкан, а навпаки поєднувало їх у єдину систему комунікації. Саме через неї, скоріш за все, близькосхідні колоністи і довідалися про існування Фесалійських плодючих рівнин [25, 26]. Перші ознаки контактів потрібно шукати на островах. Недаремно, одне з найяскравіших поселень початкового неоліту виявлено на Криті (Кносос). Важливу роль у трансмісії відтворюючої економіки з Леванту до Європи відігравав і Кіпр. Як доведено у блискучій праці К. Ренфрю, мезолітичні мешканці печери Франкції здобували обсидіан на

острові Мелос у Малій Азії, цей самий шлях використовували і носії культури початкового неоліту, продовжуючи підтримувати трансегейські маршрути.

Також, складається враження, що землероби та скотарі перейняли ідею простого та функціонального наконечника у формі трапеції від місцевого населення. Трапеції та геометричні мікроліти не характерні для близькосхідних культур доби ППНБ (прекерамічний неоліт Б), що відповідає часу появи відтворюючої економіки у Південно-Східній Європі. Мешканці печери Франкції використовували їх у обмежених кількостях, виготовляючи геометричні мікроліти з грубих заготовок, що було одержано ударною технікою. Ще менше трапецій у шарах початкового неоліту. Але, наприклад, у Аргіссі, вони вже зроблені на регулярних пластинках, які сколювали у відтискній техніці. Незначна роль полювання у господарстві перших скотарів Балкан призводила до малої представленості трапецій у кременевих комплексах. Так, для всього початкового неоліту Греції відомо лише 8 трапецій. Їх функціональна роль у системі матеріальної культури фесалійських землеробів була відмінною від їх позиції у економіці мисливців-збирачів. Якщо для останніх вони мали велике соціальне значення, маючи переважний культурно-диференціюючий потенціал, то у неолітичному суспільстві вони перетворювалися на звичайне знаряддя підсобного роду діяльності (мисливства).

Серед інших запозичень можна згадати поховання з використанням кремації відомі у мезоліті та неоліті Греції та не характерні для близькосхідних культур.

В той же час, увесь комплекс матеріальної культури та структура економіки і використання довкілля суть повністю нові щодо мезолітичного способу життя і схожі на системи життєзабезпечення розвинуті у Малій Азії та у Леванті, але не аналогічні ним. Новоприбульці у ситуації обмеженого впливу з боку місцевого населення сформували нове суспільство, яке не є простим перенесенням східних форм на нові території, однак, являє собою самотутню і оригінальну, власне європейську модель неолітичного суспільства. Скоріш за все, правильно уявляти рівнини Фесалії як “киплячий горщик”, в якому переплавилися в єдине ціле елементи культури перенесені з різноманітних близькосхідних общин. Синтез був творчим і навіть досить складно говорити про переважний вплив певної конкретної культури з Анатолії чи Леванту. Час “плавлення” був досить коротким і має археологічний відповідник у стоянках початкового (акерамічного) неоліту.

Процес поширення відтворюючого господарства на адриатичному узбережжі, як і неолітизація Греції, розглядається за двома головними моделями. Згідно з переважаними поглядами головним механізмом появи землеробів та скотарів у регіоні була демічна дифузія – повільне просування носіїв прогресивних технологій вздовж берегу Адриатичного моря із зайняттям ними вільних екологічних ніш. За іншою схемою мезолітичні аборигени інтенсивно брали участь у формуванні нового неолітичного суспільства. Численні взаємодії пов’язували мешканців гір (мисливців та збирачів) та жителів великих селищ низовин.

Досить довгий час підкреслюється взаємний вплив обох берегів Адриатичного моря протягом розповсюдження керамічних стилів та їх носіїв. Новітні дослідження вказують на різний темп неолітизації східного та західного узбережжя.

Нещодавній аналіз радіовуглецевих дат проведений С. Форенбахером та П. Міраклем, хоч і був заснований на звичайній методології вивчення демічної дифузії, тим не менш виявив більш складну картину. Виявилось, що лінійна модель повільної міграції тут не спрацює. Авторі змушені були припустити наявність двох хвиль. Перша – це стрімкий

“стрибок” мігрантів у Південну Далмацію, відображений, перш за все, у відкладах печери Вела Шпілля. Друга – повільне, справді дифузійне, проникнення землеробів та скотарів на нові прибережні території, що знайшло свій вияв у матеріалах відкритих поселень [21].

Ідеологом пост-процесуального підходу до неоліту східного узбережжя Адріатики є М. Буджа. У своїй програмній праці він провів деконструкцію окремих неолітичних культур та дійшов висновку про штучність їх традиційного розділення за орнаментами кераміки. Навпаки, він та його учні схильні підкреслювати тривалість окремих структур соціального та економічного життя протягом неоліту [20].

Д. Млекуш нещодавно поширив цей підхід і на перехід від мезоліту до неоліту та піддав жорсткій критиці моделі дифузії. Він навів низку фактів, які не вкладаються у традиційні уявлення. Зокрема, йдеться про пізні дати для окремих поселень мисливців-збирачів та про наявність кісток вівці та/чи кози у мезолітичних контекстах [31, с. 18]. Він робить висновок про недоцільність розрізнення мезолітичних та неолітичних стоянок у перехідний період. На його думку, населення було поєднано у єдину спільноту. Економічний базис цієї спільноти включав як землеробство та скотарство – на низинних поселеннях, так і полювання та збиральництво – на висотних стоянках. Останні містять фрагменти кераміки та невеликий відсоток решток domestikованих тварин, які пропонуються розглядати не як наслідок міжобщинних обмінів, але як результат розподілу праці у межах єдиного соціуму.

Ранній неоліт Східної Адріатики у більшості випадків пов'язаний із культурою кераміки імпресо. В окремих випадках стоянки містять лише кілька фрагментів непридатних для культурної атрибуції кераміки. Відзначено ранню появу носіїв Старчево у Чорногорії [31].

Аналіз каліброваних радіовуглецевих визначень дозволяє зробити кілька спостережень. Перш за все, привертає увагу досить ранні показники для стоянки Сідарі з острова Корфу. Неоліт із грубою керамікою тут датується 6850-6200 calBC. Шари з керамікою імпресо мають календарний вік 6600-5800 (6400- 6050 1σ) calBC. Саме це датування розглядається як відправна точка для процесу неолітизації узбережжя Адріатичного моря.

Добре досліджена стратиграфія печери Одмут дозволяє застосувати Boundary – модель для визначення часу появи відтворюючої економіки у Чорногорії. Початок перебування у печері населення старчевської культури можна визначити як 6010-5750 (5950-5810 1σ) calBC [27]. Проникнення ж виробників кераміки імпресо у Південну Далмацію справді відбулося раніше. Побудована за стратиграфічною послідовністю печери Вела Шпілля Boundary-модель дозволяє припустити, що це явище мало місце між 6180-5890 (6080-5950 1σ) calBC [22]. Набагато пізніше відтворююче господарство поширюється у північній частині Адріатики – у Істрії та Трієстському карсті. Найдавніші визначення пов'язані ще з поселеннями, які містять кераміку імпресо. Проте переважна більшість радіовуглецевих дат походить з поселень пізніших груп Данило та Влашка. При чому проникнення землеробів і скотарів у регіон не призвело до зникнення мезолітичного населення. Серія пізніх дат для кастельновійського шару печери Едера та датування мезолітичної стоянки Подсойна Печ у Істрії дозволяють припустити короточасне співіснування мисливців та збирачів із носіями нових технологій. Трієстський карст остаточно було заселено останніми лише у середньому неоліті [32].

Таким чином, проникнення носіїв відтворюючої економіки у Адріатичний регіон відбулося у три стадії. Перші дві з них пов'язані з культурою кераміки імпресо. Спочатку було заселено острів у середині

східного узбережжя, якраз між двома концентраціями мезолітичних стоянок – у Істрії та у Чорногорії. Контакти з мисливцями – збирачами на цій стадії малопомітні та зведені до мінімуму. На наступній стадії взаємодія мезолітичного та неолітичного населення стає більш виразною та має археологічні відповідники у формі кісток domestikованих тварин та окремих фрагментів кераміки у контекстах із переважанням типової місцевої кременевої індустрії та дикої фауни. На цій стадії носії кераміки імпресо розселяються уздовж узбережжя. Остаточна неолітизація пов'язана вже з середнім неолітом, коли у процесі перетворення морського неоліту культури імпресо у суходільний неоліт груп Данило та Влашка, створюється принципове нове суспільство. Останнє вже переважно залежить від землеробства та скотарства. Полювання та збиральництво стають малозначними підсобними видами діяльності. Мисливці-збирачі зникають не лишаючи значних слідів у матеріальній культурі наступного неолітичного населення.

Неолітизація внутрішніх Балкан (Сербії, Угорщини, Румунії) довгий час була предметом запеклих дискусій. Проте без абсолютних датувальних суперечка зависала у повітрі і жодна зі сторін не могла довести свою правоту. Лише нещодавно кількість високоточних радіовуглецевих датувальних зросла у кілька разів і досягла розміру вибірки достатнього для змістовних інтерпретацій. У 2002 році Е. Старніні опублікувала низку нових датувальних для найраніших угорських стоянок культури Кереш [39]. Було опубліковано кілька нових дат для давно відомих і нововідкритих стоянок колишньої Югославії [24, 40]. Існуючий на той час стан вивчення питання було зафіксовано у низці оглядів [11, 45]. У 2005 році вийшла праця П. Бьяджі, М. Спатаро та С. Шеннена, в якій містилося 25 нових дат з одинадцяти поселень Румунії, Хорватії та Сербії, які здебільшого існували протягом перших двох етапів культури Кріш-Старчево [10].

П. Бьяджі зі співавторами схилився до моделі “модифікованої демічної дифузії”. На відміну від традиційного варіанта цієї моделі, він передбачає відмінні темпи поширення населення. Так зокрема, для першої (Кріш ІА-С чи Прекріш) фази у Румунії на сьогодні відомо 4 дати з 4 поселень, для другої (Кріш ІІ) – 6 з 3 поселень, для третьої – 12 датувальних, для заключної – 5. Калібрування результатів для перших двох фаз було проведено у програмі OxCal.

Отже, початкова фаза культури Кріш-Старчево охоплює період від останнього п'ятдесятиріччя сьомого тисячоліття до другого століття шостої тисячі календарних років до Р. Х. (calBC) [30]. Наступна, частково її перекриваюча – дві перших сотні років шостого тисячоліття calBC. Дата Grn -28455 відкинута як така, що явно випадає з часових рамок періоду. Третя фаза приблизно може бути обмежена 5800 – 5200 pp. calBC. Четверта – 5600 – 5200 pp. calBC [10, с. 43-44].

Така щільна послідовність етапів розвитку, що частково перекривають одне одного, змушує поглянути на культуру Кріш-Старчево як на довгочасну (біля тисячі років) стабільну єдність. За П. Бьяджі, М. Спатаро та С. Шенненом значні типологічні зміни у орнаменталізації кераміки, скоріш за все, не відбивають змін населення, а є наслідком внутрішніх факторів [10, с. 46].

Нові датування дозволяють по-іншому уявити процес поширення неолітичних культур на Балканському півострові. Неолітизація його відбулась дуже швидко – як єдина подія, що відбулась десь між 6200-5900 pp. calBC (рис. 2). Величезні території – аж до південноугорських стоянок на півночі (рис. 3) – були заселені першими землеробами та скотарями без будь-яких очевидних перешкод майже миттєво з археологічної точки зору. Вони, використовуючи долини річок, що течуть у меридіональному напрямку, стрімко долали гірські хребти. За течією Струми, Іскра, Олта вони проникли у Трансильванію та Банат, у

долини Мароша, Тиміша та Тиси, вздовж Вардара та Нішави – у долини Морави, Сави та Дріни. За приблизними підрахунками протягом 150 років було подолано 550 км, що значно швидше за темп поширення відтворюючого господарства з Анатолії в Фессалії та процеси неолітизації берегів Середземномор'я [10, с. 51].

Альтернативні моделі, що роблять наголос на взаємодії між носіями привласнюючої економіки та мезолітичним населенням у “внутрішніх Балканах”, здебільшого засновані на матеріалах стоянок Залізних Воріт. Одразу після відкриття мезоліту Д’єрдапа, популярними були ідеї локального розвитку низки неолітичних характеристик у середовищі носіїв присвійного господарства. Після масштабного перегляду хронологій розроблених у 70-х роках Д. Срейовичем та В. Боронянцем переважна більшість авторів не вбачали більше позитивних свідомств на користь мезо-неолітичних контактів та суттєвої ролі рибалок, мисливців, збирачів у розбудові суспільств новокам’яної доби [14, 15, 16]. Показовою у цьому плані є зміна поглядів Р. Трінхем. 1973-го року вона видала програмну статтю, в якій висунула сміливі ідеї про “перед-доместикацію” та контроль над стадами благородного оленю на кшталт сучасних оленярів тундри напередодні “неолітичної революції” у Південно-Східній Європі [43]. По двадцятиріччю, у новій роботі, американська дослідниця значно скептичніше висловила щодо можливої взаємодії носіїв різнотипних економік [44].

На сьогодні можна виокремити три групи поглядів щодо стосунків між фінальномезолітичним та ранньонеолітичним населенням у Залізних Воротах. І. Радованович неодноразово та систематично розробляла ідею мезо-неолітичних контактів на матеріалах стоянок Середнього Дунаю. За нею міжкультурна взаємодія має археологічні відповідники у імпортованій кераміці та кістках доместикованих тварин у мезолітичних контекстах Лепенського Віру, Падіни та Власацу. Проте, оскільки хронологія стоянок не з’ясована до кінця, чи є власне ці комплекси мезолітичними лишається дискусійним питанням [23, 38].

Д. Борич займає найкритичнішу позицію щодо хронології Д. Срейовича. Він припускає, що спосіб адаптації до середовища Залізних Воріт був настільки успішним, що йому вдалося зберегтися, незважаючи на зміну населення. Тому розрізнення мезоліту та неоліту в Д’єрдапі являє собою неординарну проблему [17, 18, 19].

К. Бонсел та співавтори припустили, що появи відтворюючої економіки передувало обезлюднення ущелин Дунаю через численні паводки протягом кліматичної події 8250-7900 BP. Лише Лепенський Вір продовжував функціонувати як ритуальний центр. Згодом, долина знов була заселена, але вже носіями культури Старчево, які за К. Бонселлом мали вже інший склад економіки та були менш залежні від прісноводних ресурсів [13, 14].

Проблема співіснування та контактів може бути вирішена лише на твердому ґрунті абсолютної хронології. Розрізнення структур середнього та нового кам’яних віків не є тривіальним питанням щодо відсотків присутності кераміки та решток одомашнених тварин. Хронології Д. Срейовича та І. Радованович, засновані на стратиграфії та типологічних паралелях, скоріш за все, мусять бути переглянуті. Єдина дійсна на сьогодні періодизація була запропонована К. Бонселлом та співавторами на підставі кореляції радіовуглецевих дат та вимірів стабільних ізотопів. Дослідники провели умовну межу між мезолітом та неолітом, запропонувавши некалібровану дату переходу. Її застосування для вивчення хронологічного співвідношення між мезолітом і неолітом призвело б до “замкненого кола” і навряд чи є методологічно коректним.

Дискусія щодо неолітизації Північно-Західного Причорномор’я розгорталася у різних напрямках та безумовно, не може бути описана у межах простої дихотомії між автохтонізмом та міграціонізмом. Низка авторів припускала локальну доместикацію тура, свині та кози/вівці. Інші заперечували таку можливість. Більшість дослідників досить високо оцінюють внесок мисливців-збирачів у формування неолітичних суспільств. Питання про час та значення їх внеску – одне з найбільш дискусійних у неолітознавстві України. Основним водорозділом дискусії стала проблема ролі балканського неоліту у виникненні та еволюції самобутньої буго-дністровської неолітичної культури Північно-Західного Причорномор’я.

На думку низки дослідників, балканський центр не відіграв ролі “первинного поштовху” процесів неолітизації на теренах півдня Східної Європи. Його впливи виникають на певному етапі, мають регіональний характер і набувають визначального значення лише у добу енеоліту [1, 3, 4, 5, 6, 7].

За іншими авторами, саме з території сучасних Румунії та Угорщини землеробство та скотарство прийшли в південноукраїнські степи. Внаслідок контактів із мешканцями Карпато-Дунайської зони, вони стали відомі населенням стоянок Буго-Дністровської культури. А вже через посередництво останньої відтворююча економіка розповсюдилася до Нижнього Дону [2, 8, 9, 28].

Для того, щоб пролити нове світло на це питання ми провели порівняльне датування першого етапу БДК та раннього неоліту Карпато-Дунайської зони. За періодизацією Н.С. Котової до першого етапу цієї культури відносяться стоянки Заньківці-2 (нижній шар), Сокильці-2 (нижній шар), Митьків острів (нижній шар), Базьків острів (нижній шар), Печера (нижній шар), Сокильці-1 (нижній шар). Для них відомо 13 радіовуглецевих датуваль [3, с. 103]. Ми візьмемо до уваги лише дати з “керамічних” стоянок

Половина з них істотно раніше від датуваль стоянок фази Кріш 1А-С. Інші – входять до меж можливого тривання першої стадії розвитку румунського неоліту. Навіть дати з болгарської пам’ятки Гулубник, яка як вважається, маркує собою початкову точку поширення неолітичних культур вглиб Балкан, значно молодші за радіовуглецевий вік Сокильців-2, Митькова острова.

Використовуючи функцію Span з програми OxCal 3.10, ми знайшли приблизний вік початку (6390-6100 pp. CalBC) та завершення (6170-5920 pp. CalBC) першого етапу БДК. Отже, за даними калібрування найпізніші пам’ятки цього етапу БДК співіснували з першими стоянками фази Кріш 1А-С.

Саме по собі радіокарбонне датування не може бути достатньою підставою для остаточних висновків. Його відомості можуть лише задати рамки для змістовного археологічного аналізу з урахуванням усіх наявних джерел.

Проте, на сьогодні, радіовуглецеве датування скоріш свідчить на користь того, що носії культури Кріш-Старчево не могли здійснювати впливу на населення першого етапу БДК. За тими ж даними гребениківська культура постала до того як неолітичні пам’ятки поширилися територією Румунії. Таким чином, радіовуглецева хронологія неоліту Карпато-Дунайської зони дає більше підстав для стриманої оцінки ролі балканського центру у поширенні відтворюючої економіки теренами Північного Причорномор’я.

Висновки:

1. Як автохтоністичні, так і міграціоністські моделі у своєму чистому вигляді на сьогодні переважно відкинуті. Передісторична наука віднайшла новий синтез щодо природи процесу неолітизації у Південно-Східній Європі.
2. Поширення відтворюючого господарства супроводжувалося творенням нових неолітичних

суспільств, які аж ніяк не можна розглядати як просту “кальку” соціумів-метрополій. У них творчо перетиналися елементи принесені колоністами різного походження та складові забезпечені місцевим населенням. Саме, таким чином, вдавалося вирішити проблему адаптації до нових екологічних умов.

3. Повільне поширення неоліту, викликане простим біологічним зростанням общин-піонерів (демічна дифузія) не може пояснити процес неолітизації у більшості випадків. Він переважно складається з двох етапів: стрімкого “стрибка” новоприбульців у межі “вільних земель” та повільної демічної дифузії їх з первинного центру (центрів).
4. Неолітизація Північно-Західного Причорномор'я, скоріш за все, не відбулася балканським шляхом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В.Н. Неолит України: Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы / В.Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.
2. Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. / Л.Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 305 с.
3. Котова Н.С. Неолітизація України / Н.С. Котова. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.
4. Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья / Л.Я. Крижевская. – Санкт-Петербург: 1992. – 177 с.
5. Станко В.Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья в мезолите / В.Н. Станко // Записки історичного факультету. – 1996. – № 3. – С. 3-14.
6. Станко В.Н. Епоха мезоліту / В.Н. Станко // Давня історія України / Під ред. В.Н. Станко. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 114-156.
7. Станко В.Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей / В.Н. Станко // Археологія і етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження / Під ред. В.Н. Станко. – Одеса: Астропрінт, 2000. – С. 7-20.
8. Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В.И. Цалкин. – 1970. – 278 с.
9. Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства / В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1980. – 332 с.
10. Biagi P. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula / P. Biagi, S. Shennan, M.P. Spataro // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Reports of Prehistoric Research Projects 6-7 / Ed. L. Nikolova and J. Higgins. – Salt Lake City & Karlovo: 2005. – P. 41-52.
11. Biagi P. New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starčevo-Cris and Körös Cultures / P. Biagi, M.P. Spataro // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Reports of Prehistoric Research Projects 6-7 / Ed. L. Nikolova and J. Higgins. – Salt Lake City & Karlovo: 2005. – P. 35-40.
12. Bloedow E. F. The ‘Aceramic’ Neolithic Phase in Greece Reconsidered / E.F. Bloedow // Mediterranean Archaeology and Archaeometry. – 1991. – Vol. 4. – P. 1-43.
13. Bonsall C. Radiocarbon and stable isotope evidence of dietary change from the Mesolithic to the Middle Ages in the Iron Gates: new results / C. Bonsall, G. Cook, R.E.M. Hedges та інші. // Radiocarbon. – 2004. – Vol. 46 (1). – P. 293-300.
14. Bonsall C. Climate, floods and river gods: environmental change and the Meso-Neolithic transition in southeast Europe / C. Bonsall, M.G. Maclain, R. Payton та інші. // Before Farming. – 2002. – Vol. 3-4. – P. 1-15.
15. Borić D. Places that created time in the Danube Gorges and beyond c. 9000-5500 BC / D. Borić // Documenta Praehistorica. – 1999. – Vol. 26. – P. 41-70.
16. Borić D. The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges / D. Borić // Antiquity. – 2002. – Vol. 76. – P. 1026-1039.
17. Borić D. The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges / D. Borić // Antiquity. – 2002. – Vol. 76. – P. 1026-1039.

18. Borić D. Continuity of foraging strategies in mesolithic-neolithic transformations: deating faunal patterns at Lepenski Vir (Serbia) / D. Borić, V. Dimitrijević // *Atti della Societa Preistoria a Protostoria Regione Friuli-Venezia Guilia*. – 2004-2005. – Vol. XV. – P. 33-80.
19. Borić D. Mesolithic and Neolithic (dis)continuities in the Danube Gorges: new AMS dates from Padina and Hajdučka Vodenica (Serbia) / D. Borić, P. Miracle // *Oxford Journal of Archaeology*. – 2004. – Vol. 23(4). – P. 341-371.
20. Budja M. The Neolithization of Europe. Slovenian aspect / M. Budja // *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*. – 1993. – Vol. 21. – P. 163-193.
21. Forenbaher S. The spread of farming in the Eastern Adriatic / S. Forenbaher, P. Miracle // *Antiquity*. – 2005. – Vol. 79. – P. 211-222.
22. Forenbaher S. A stratified site Vela Spila. Mesolithic / S. Forenbaher, P. Miracle // 2008. – 2008 01/08.
23. Garašanin M. A pot in the house 54 at Lepenski Vir I / M. Garašanin, I. Radovanović // *Antiquity*. – 2001. – Vol. 75. – P. 118-125.
24. Karmanski S. Donja Branjevina: a Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia) / S. Karmanski. – Trieste: Societa Preistoria a Protostoria della Regione Friuli-Venezia Guilia, 2005. – 308 p.
25. Kotsakis K. Mesolithic to Neolithic in Greece. Continuity, discontinuity or change of course? / K. Kotsakis // *Documenta Praehistorica*. – 2001. – Vol. 28. – P. 63-74.
26. Kotsakis K. From the Neolithic side: the Mesolithic/Neolithic interface in Greece / K. Kotsakis // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlés. – London: British School at Athens, 2003. – P. 217-222.
27. Kozłowski J.K. The Meso-Neolithic sequence from the Odmu Cave (Montenegro) / J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, I. Radovanović. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1994. – 72 p.
28. Origins of pastoralism in the steppes of Eurasia / Y.Y. Kuzmina // *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. Papers presented for the Symposium to be held 12.01-16.01 2000* / Ed. C. Renfrew. – Cambridge: McDonald's Institute for Archaeological research, 2000. – III. – P. 29-50.
29. Kyparissi-Apostolika N. The Mesolithic in Theopetra Cave: new data on a debated period of Greek prehistory / N. Kyparissi-Apostolika // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlés. – London: British School at Athens, 2003. – P. 189-198.
30. Mantu C.M. Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic / C.M. Mantu // *Analele Banatului, S.N.* – 2000. – Vol. VII-VIII. – P. 75-106.
31. Mlekuž D. The ethnography of the Cyclops: Neolithic pastoralists in the eastern Adriatic / D. Mlekuž // *Documenta Praehistorica*. – 2005. – Vol. 32. – P. 15-51.
32. Montagnari Kokelj E. GIS and caves: an example from the Trieste Karst (north-eastern Italy) / E. Montagnari Kokelj // *Section 1: Theories et methodes, sessions generales et posters, Actes du 14eme Congress UISPP, Universite de Liege, Belgique, 2-8 septembre 2001* / Ed. – Liege: Le Secretariat du Congres, 2003. – P. 63-71.
33. Perles C. The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe / C. Perles. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 344 p.
34. Perles C. An alternate (and old-fashioned) view of Neolithisation in Greece / C. PerlAs // *Documenta Praehistorica*. – 2003. – Vol. 30. – P. 99-113.
35. Perles C. Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems / C. PerlAs // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. PerlAs. – London: British School at Athens, 2003. – P. 79-87.
36. Perlés C. Les Industries lithiques taillees de Franchthi (Argolide, Grece). Les Industries du Mesolithique et du Neolithique / C. Perlés. – Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1990. – 288 p.
37. Perlés C. The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe / C. Perlés. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 344 p.
38. Radovanović I. Further notes on Mesolithic-Neolithic contacts in the Iron Gates Region and the Central Balkans / I. Radovanović // *Documenta Praehistorica*. – 2006. – Vol. XXXIII. – P. 107-124.
39. Starnini E. La transizione Mesolitico-Neolitico in Ungheria: uno sguardo critico sullo stato della ricerca / E. Starnini // *Omaggio a Santo Tiné. Miscellanea di studi di Archeologia preistorica e protostorica* / Ed. – Genoa: Museo regionale, 2002. – P. 173-190.
40. Tasic N. The White Painted Ornament of the Early and Middle Neolithic in the Central Balkans / N. Tasic // *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe* / Ed. L. Nikolova. – Oxford: British Archaeological Reports, 2003. – P. 181-191.
41. Thissen L. Thessaly, Franchthi and Western Turkey: Clues to the Neolithisation of Greece / L. Thissen // *Documenta Praehistorica*. – 2000. – Vol. 27. – P. 141-154.
42. Trigger B.G. A history of archaeological thought / B.G. Trigger. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 500 p.
43. Tringham R. The Mesolithic of Southeastern Europe / R. Tringham // *The Mesolithic in Europe* / Ed. S. Kozłowski. – Warsaw: 1973. – P. 531-550.
44. Voytek B. A. Rethinking the Mesolithic: the case of south-east Europe / B.A. Voytek, R. Tringham // *The Mesolithic in Europe* / Ed. C. Bonsall. – Edinburgh: John Donald, 1989. – P. 492-499.
45. Whittle A. In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary / A. Whittle, L. Bartosiewicz, D. Borić та інші. // *Antaeus*. – 2002. – Vol. 25. – P. 65-118.

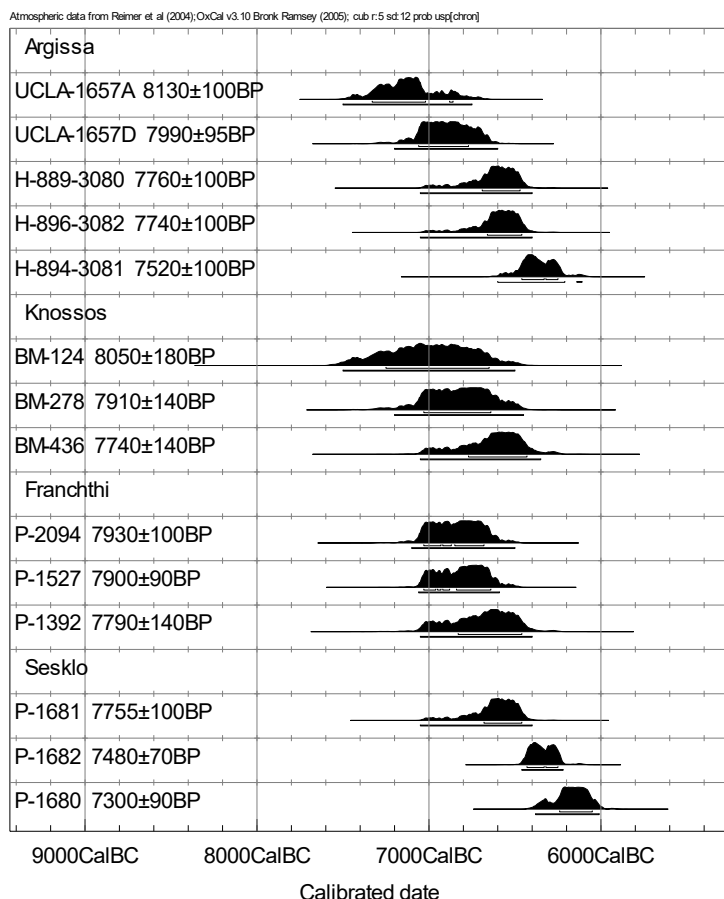


Рис. 1. Радіовуглецеві дати початкового неоліту Егейської Греції

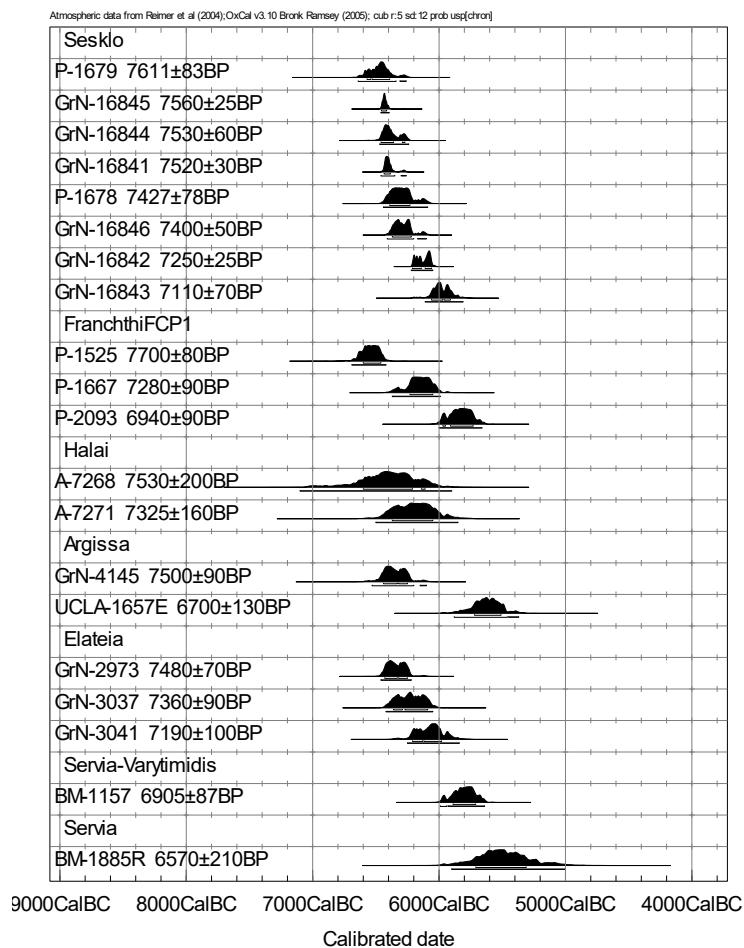


Рис. 2. Радіовуглецеві дати раннього неоліту Егейської Греції

Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub r:5 sd:12 prob usp[chron]

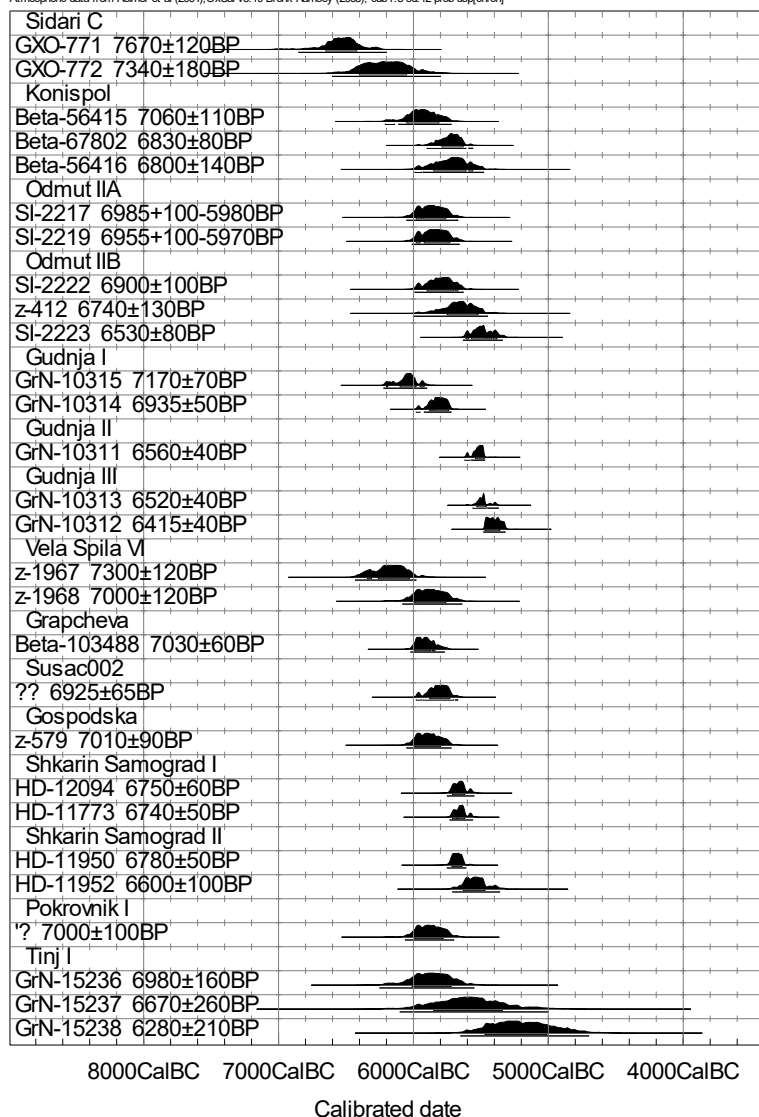


Рис. 3. Радіовуглецеві дати
раннього неоліту
Східної Адріатики

Atmospheric data from Stuiver et al (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:12 prob usp[chron]

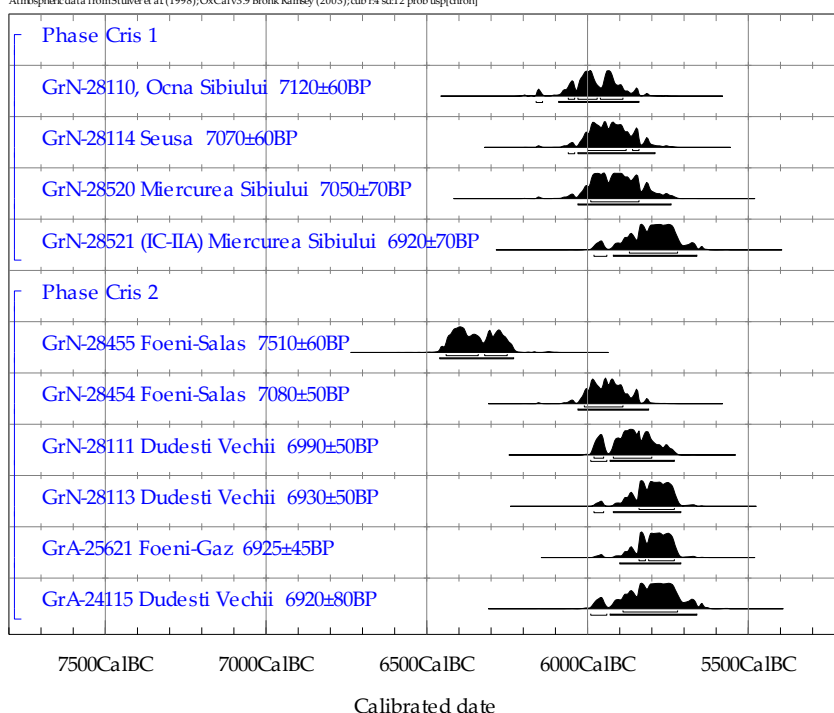


Рис. 4. Дати з пам'яток
Румунії, що належать
до фаз Кріш ІА-С
та Кріш ІІ

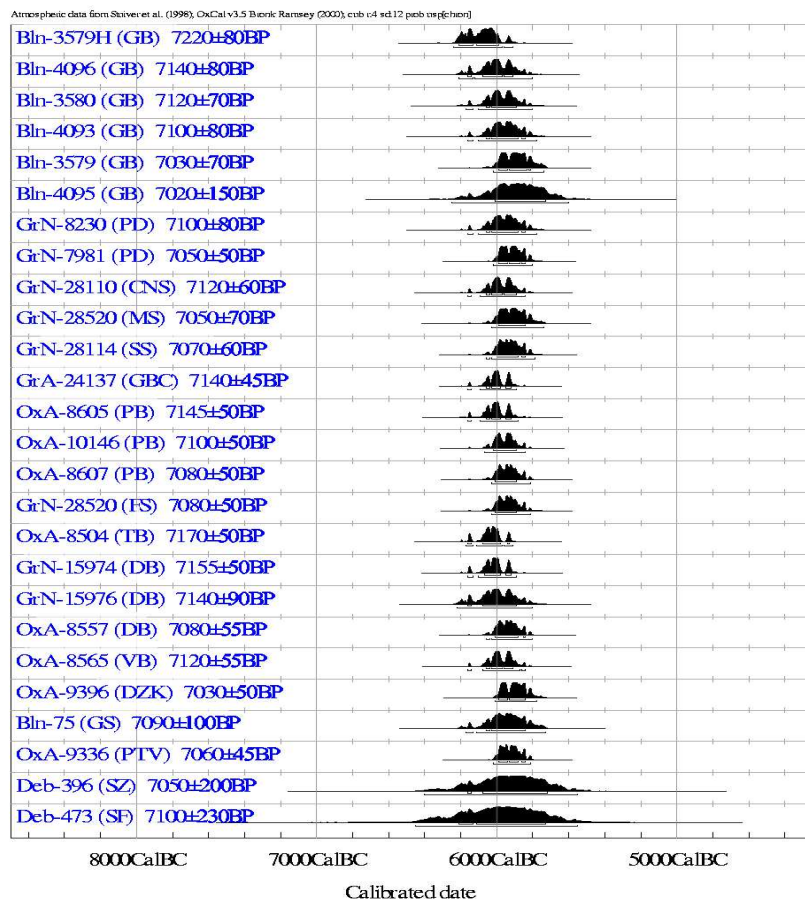


Рис. 5. Радіовуглецеві дати для деяких стоянок Балканського півострова (7250-7000 BP) у географічному порядку з півдня на північ

Галабнік (GB), Падіна (PD), Мьєркуреа Сібіулуй (MS), Окна Сібіулуй (CSN), Шеуша (SS), Гура Бачулуй (GBC), Фоені-Салаш^o (FS), Перлез-Батка (PB), Вінограді (VB), Тополе (TB), Донья Браньєвіна (DB), Дешк (DSZ), Пітварош (PTV), Шарваш56 (SZ), Гьялет (GS) and Шайоль-Фельшофольд (SF) (за Biagi et al. 2005)

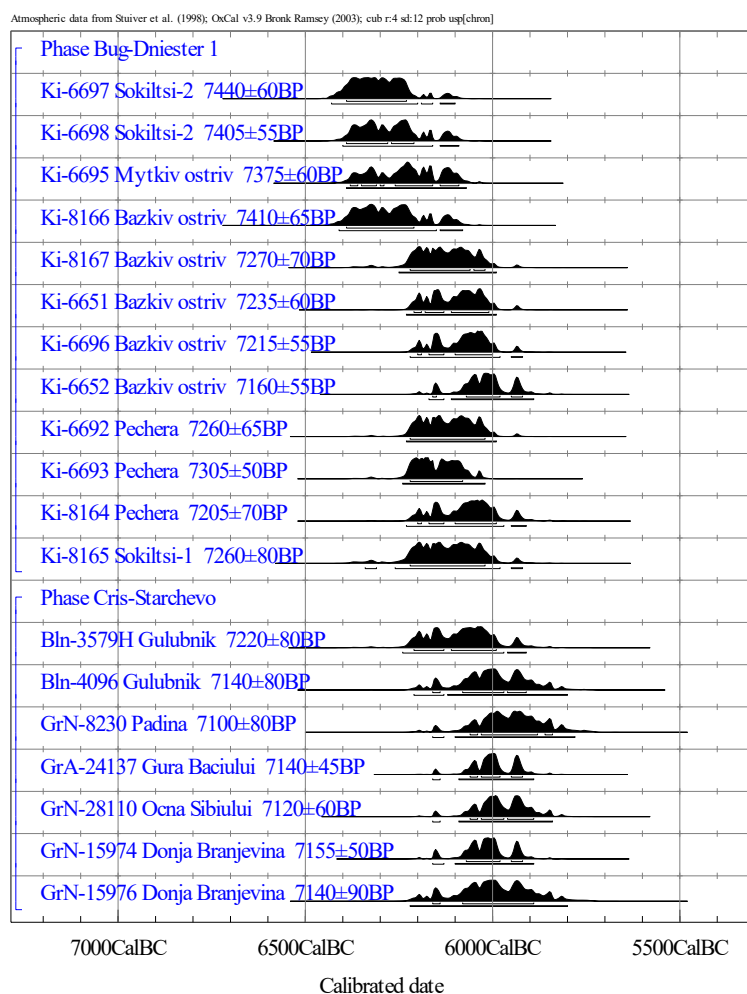


Рис. 6. Порівняльне датування першого етапу буго-дністровської культури (БДК) та раннього неоліту Карпато-Дунайської зони

УДК: 902.2

КОЦУРА А.Г.,

Одеський археологічний музей.

Коцура А.Г., співробітник Одеського археологічного музею.
Коло наукових інтересів – проблеми релігійних уявлень і
культових практик давніх греків Північного Причорномор'я.

РЕМЕСЛЕННЫЕ МОТИВЫ КОШАРСКОГО ЗОЛЬНИКА

У статті подається характеристика античних зольників як специфічних археологічних пам'яток. Акцентується увага на Кошарському зольнику.

Description of ancient ash-pits is given in the article, as specific archaeological monuments. Attention is accented on Kosharskomu to the ash-pit.

Античные зольники представляют собой своеобразные археологические памятники, вызывающие в историографии весьма спорные интерпретации. Принимая точку зрения тех исследователей, которые интерпретируют зольники, как сакральные сооружения, возникает вопрос: по какому принципу должно происходить деление находок, найденных там, на votivные и не votivные. К первым бесспорно относятся предметы, имеющие непосредственное отношение к области культа и ритуальным действиям: граффити с посвящениями божествам, терракотовые статуэтки и их фрагменты, керамические поделки в виде хлебцов, моделей зерен, свинцовые букрании, монеты, предметы вооружения, артефакты более древних культур, амулеты и т. д. Но обычно, находки такого типа составляют небольшой процент от числа всех найденных материалов зольника. Наиболее массовыми по количеству материалами представлены фрагменты различных сосудов, среди которых по численности первое место занимает амфорная тара. Такого рода находки в насыпи культового сооружения можно объяснить использованием сосудов в отправлении обряда подношения богам жертвенной пищи и питья, и совершения ритуальных возлияний, при которых использовалось вино и оливковое масло. Эти обряды находят своё отражение в письменной античной традиции [2, с. 92; 15, с. 408; 9, с. 80-81; 14, с. 95-181; 7, с. 67-68; 8, с. 121; 16, с. 24-25].

Небольшой, но весомой группой находок являются предметы, связанные с ремёслами и домашними промыслами. Это пряслица и грузила, точильные и растиральные камни, костяные и металлические изделия. Находки этих предметов связаны непосредственно с земледелием, рыболовством, ткачеством. Вопрос о роли которую они играли в культовых церемониях и причинах, по которым эти предметы приносились на святилище был впервые рассмотрен Н.В. Молевой на примере Китайского зольного святилища. По мнению исследовательницы, считать такие находки в святилище случайными неправомерно, так как они встречаются в слоях разных святилищ регулярно. Особенность таких находок в том, что все они –

единичные в контексте того или иного археологического комплекса [10, с. 267].

Близкую ситуацию мы наблюдаем и на зольнике античного поселка расположенного в с. Кошары, на левом берегу Тилигульского лимана.

Формирование населением этого древнегреческого поселка священной территории с зольником в центре, было вызвано отсутствием храмового комплекса. Первоначально на месте зольника были сооружены и функционировали несколько разновременных объектов, которые представлены полуземлянками и ямами. После прекращения их использования, они были засыпаны, поверхность выровнена и перекрыта слоем подсыпки из раздробленных раковин, известняковой крошки и песка. Впоследствии, в результате обрядовых действий, на подготовленной площадке образовались несколько небольших насыпей. В результате дальнейших досыпок сформировался общий зольный холм, вершину которого перекрыл плотный утрамбованный слой золистого грунта с толчеными раковинами [12, с. 123]. На данный момент Кошарский зольник представляет собой невысокий зольный холм, овальный в плане, диаметром 20-30 м, вытянутый в направлении северо-запад – юго-восток. Мощность отложений зольника достигает 2,5 м. Структурно он состоит из прослоек чистой золы, саж, раковин морских малюсков, камки (морской травы), песка, земли и плотно утрамбованной желтой глины. Среди многочисленных напластований выделяются отдельные микрозоны, связанные с непродолжительными, обрядовыми ритуалами. Они представлены небольшими загородками из галек, вымостками из камней, “материальными остатками бескровных разновидностей жертвоприношений – возлияний медом и оливковым маслом” [13, 101], локальными пятнами золы, небольшими углублениями и утрамбованными площадками. Расположение их на разной глубине дает нам право относить их к различным хронологическим группам. Данные объекты могли носить следы частного характера и принадлежать отдельным семьям поселка, исполняя функцию индивидуальных алтарей. На зольнике были открыты и общественные алтари, в частности 4-х

ступенчатый алтарь открытого типа, возведенный из глины с использованием сырцовых кирпичей или вальков. Общая датировка зольника конец V – вторая четверть III вв. до н.э.

Материал зольника многочислен и разнообразен: в нем обнаружено значительное число фрагментов керамики, монеты [19, с. 261-265], votивные изделия из глины [11, с. 64], фрагменты терракот, а также значительное число предметов, связанных с ремесленным производством и промыслами.

Среди них особое место занимают рыболовные снасти, которые представлены рыболовецкими крючками и грузилами. В Кошарском зольнике предметы, связанные с рыболовством среди всех “производственных” votивов по своей численности стоят на первом месте. Учитывая находки значительного количества костей осетровых рыб (позвонки, плавники, жаберные крышки и чешуйки) как в материалах зольника, так и поселка, наличие вкопанных пифосов для засолки рыбы и значительное число раковин морских моллюсков которые употребляли в пищу – рыболовство играло значительную роль в жизни населения Кошар. Предметы, связанные с рыболовством, по мнению исследователей, приносились в святилище мужчинами, которые занимались рыбным промыслом и обращались к богам с просьбой об удаче в рыбацком деле [15, с. 49]. В большинстве своём грузила изготовлены из ракушечника и песчаника, который был под рукой. Это в основном так называемые грузила “с перехватом”. Не столь многочисленны в насыпи грузила с просверленными отверстиями, чаще около одного из краёв плоского камня, реже – по центру. С женской частью населения были связаны находки частей рыбных блюд, морских галек и подвесок из раковин моллюсков, которые выступали и как амулеты. Это указывает на проявление сакральных связей с морской стихией и с культом Афродиты [10, с. 267].

Находки предметов ткачества пряслиц и ткацких грузил в насыпи Кошарского зольника – явление довольно регулярное, однако не массовое. Пирамидальной формы грузила использовались для лучшего натягивания продольных нитей при изготовлении полотна на вертикальном ткацком станке. Хотя часто встречаются и отвесы, изготовленные из других материалов, но, вероятно, несших ту же функциональную нагрузку. Это небольших размеров изделия из обломков амфор, их вес слишком мал для использования при рыбной ловле, но подходит для использования в качестве отвеса в ткацком ремесле. Находки пирамидальных грузил из хорошо промешанной, но необожжённой глины, позволяет говорить о них, как о votивных приношениях богам.

К этой группе находок следует отнести и находки пряслиц. Это преимущественно лепные биконические серо- и красноглиняные пряслица, использовавшиеся при изготовлении нитей.

Находки ткацких грузил, пряслиц и металлических иголок можно истолковать как предпочтительно женские приношения, поскольку на протяжении всего античного периода ткачество и рукоделие являлось типично женским домашним ремеслом, присущим всем слоям населения. Умение ткать вызывало уважение и почитание. С ткачеством была связана Афина, сама блестяще владеющая искусством прядения и подарившая его людям. Помимо бытовых и ремесленных качеств, прядение и ткачество обладало сакральностью. Предметы, связанные с прядением и ткачеством, усиливали процесс преобразования жертвы, перехода её в другой мир и иное качество [10, с. 264]. Иную функцию несли глиняные пряслица найденные в погребениях, где они могли быть принадлежностью погребального инвентаря и мужских захоронений и соответственно связаны с хтоническими культами. Именно с нитью в античной

мифологической традиции ассоциировалась человеческая жизнь, и богини судьбы Мойры. От них зависели рождение жизнь и смерть каждого смертного и каждого бога, даже Зевс не мог изменить их решение. Мойра Клофо (Ткачиха) ткала каждому человеку нить жизни, Лахесис (Жребий) определяла его судьбу, а Антропос (Неотвратимая) прерывала нить жизни и посылала смерть [2, с. 48-49; 6, с. 379-486]. Проявлением хтонического культа связанного с наличием на зольнике пряслиц является находка на площадке перед ступенчатым алтарем, статуэтки одной из Мойр (определяющих судьбу всех существ), а именно Клофо (прядущей).

Достаточно многочисленны в Кошарском зольнике находки предметов имеющих отношение к домашним промыслам, изготовленные из местных пород камня – это, в основном, точильные камни и растиральники.

В большинстве своём это небольшие оселки; их votивный и магический характер, а также скифское происхождение, отмечались неоднократно [17, с. 45-58; 18, с. 157-158; 5, с. 24-39; 10, с. 264-268]. С земледельческими культами определенно связаны и встречаемые в насыпи каменные орудия, предназначенные для растирания мелкого продукта, превращая его в муку.

Точила и растиральники в религиозных представлениях древних были связаны с первобытным фетишизмом, проявлявшимся в поклонении камням. Такие архаичные проявления были свойственны и верованиям греков и местного населения [10, с. 266]. Не случайно еще одной, очень часто встречаемой находкой в святилищах является морская галька разных форм, преимущественно яйцевидная, округлая плоская. Можно предположить, связь этих орудий с сакральным обрядом, путём косвенного участия в приготовлении жертвоприношения или же культовой трапезы, как-то – заточка ножей, участвующих в обряде, или растирание зёрен, трав, охры или других компонентов сакральной сцены.

Наряду с ремесленными принадлежностями из камня в слое Кошарского зольника встречаются костяные орудия труда. Наиболее частые из них – это проколки и их фрагменты. Встречаются и предметы иного назначения. В первую очередь, это находка наральника из рога животного с незначительными следами сработанности по рабочему краю. Наличие в сакральной зоне такого рода предметов, вероятно, может свидетельствовать об отправлении аграрных культов или культов, так или иначе связанных с плодородием, тем более что в контексте других находок ритуального характера это выглядит весьма вероятным. Кроме того, в античной литературной традиции сохранилась некоторая информация о вариантах ритуальных подношений в момент отправления аграрных культов [2, с. 198; 15, с. 371-372; 14, с. 102-103; 7, с. 128; 16, с. 56].

Также следует отметить находку костяного орудия серповидной формы, предназначенного, вероятно, для лощения поверхности сосудов. Такие подношения с соответствующими обращениями к божествам – покровителям домашних промыслов, могли делать люди, непосредственно связанные с гончарным ремеслом.

Довольно часто встречаются орудия и их фрагменты, изготовленные из ручек амфор. По особенностям стёртости рабочего края изделий можно предположить, что использовались они часто в качестве растиральников или пестов, некоторые из них могли служить и лощилами или, своего рода “формовками” при производстве лепной керамики. Интересна находка “лячки”, используемой в литейном производстве, изготовленной из обломка ножки амфоры.

Следует отметить отдельно также находки на зольнике фрагментов лезвий железных ножей и костяных рукоятей. Эти находки можно связать как с процессом жертвоприношения непосредственно, инструменты для разделывания жертвенной пищи, так и с домашними промыслами, в которых они использовались, а потом были принесены в качестве

дара во время жертвоприношения.

Находки в насыпи отдельных гвоздей как железных, так и бронзовых, на момент жертвоприношения не могли нести никакой функциональной нагрузки, кроме, как вотивной. По мнению Н.В. Молевой, гвоздь служил сакральным связующим элементом земного и подземного миров, и гарантировал дохождение жертвы в мир иной, при отправлении хтонических культов [10, с. 268].

Зольник Кошарского поселка, по структуре и вещественному материалу указывает на связь данного объекта с областью культа и позволяет причислить его к известным на территории Северного Причерноморья типам археологических памятников, таких как жертвенники-святые. Существование зольников, как разновидности общественного жертвенника, имеет корни в древнегреческом мире [15, с. 408]. Мы придерживаемся точки зрения А.С. Русаевой, что традиция сооружения зольников в Северном Причерноморье “восходит к периоду греческой колонизации... и была перенесена из метрополии совместно с почитанием богов и устройством святилищ” [20, с. 100].

Создание Кошарского зольника, как общественного алтаря, связано с религиозными представлениями населения поселка. Это могли быть верования, отражающие земледельческие культы Великих Элевсинских богинь, культы домашнего очага и хтонические культы [14, с. 109].

Нахождение предметов связанных с ремеслом и домашними промыслами, в числе находок Кошарского зольного жертвенника, не случайно, а связано с ритуальными действиями, отражающими эти культы.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античная мифология: энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Мидгарт, 2004. – 768 с.
2. Аполлодор. Мифологическая библиотека / Пер. с др. греческого В.Г. Боруховича. – М.: ООО “Издательство Астрель”, 2004. – 350 с.
3. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К.: Наукова думка, 1983. – 216 с.
4. Бессонова С.С. Религия скифов. – Николаев, 1992. – 142 с.
5. Высотская Т.Н. К вопросу о позднескифских зольниках // РА. – № 3. – 2002. – С. 24-39.
6. Гесиод. Феогонии / Пер. с др. греч. И. Анненского // Гесиод. Труды и дни. – Л.: Наука, 1973. – С. 379-486.
7. Гомер. Иллиада / Пер. Н.И. Гнедича. – М.: Гослитиздат, 1960. – 433 с.
8. Гомер. Одиссея / Пер. Н.И. Гнедича. – М.: Гослитиздат, 1959. – 436 с.
9. Еврипид. Вакханки / Пер. с др. греч. И. Анненского. – СПб.: Азбука классика, 2004. – 256 с.
10. Молева Н.М. “Производственные” вотивы в Китейском святилище // Боспорские чтения. – Том. V. – Керчь, 2004. – С. 263-269.
11. Носова Л.В. О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья (в связи с раскопками Кошарского археологического комплекса) // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. – Ч. 2. – СПб., 2002. – С. 62-68.
12. Носова Л.В. культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья (в связи с раскопками Кошарского археологического комплекса) // Древнее Причерноморье. V-е чтения памяти. проф. П.О. Карышковского. – Одесса, 2003. – С. 123-130.
13. Носова Л.В. Фракийские элементы в культуре Северо-Западного Причерноморья античной эпохи (в связи с раскопками на “теменосе” Кошарского городища) // Давняя история Карпато-Дунайского ареала и смежных регионов. Карпатика. – Ужгород, 2004. – С. 100-119.
14. Овидий Публий Назон. Героиды // Овидий Публий Назон. Любовные элегии / Пер. с лат. С. Ошерова. – М.: Харьков: Фолио, 2000. – С. 95-181.
15. Павсаний. Описание Эллады / Пер. Н.И. Гнедича. – М.: Гослитиздат, 1940. – 580 с.
16. Пинандр. Вакхлит. Оды. Фрагменты / Пер. М.Л. Гаспарова. – М.: Наука, 1980. – 504 с.
17. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. – М.: Наука, 1985. – 268 с.
18. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сарматских племен (опыт реконструкции скифской мифологии). – М.: Наука, 1985. – 186 с.
19. Редина Е.Ф., Raruci-Wladyka E., Bodzek J. Сакральное пространство Кошарского святилища // VIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Святилища и сакральные объекты. – Керчь, 2007. – С. 261-265.
20. Русаева А.С. Древнегреческие сакральные зольники в Нижнем Побужье // РА. – 2006. – № 4. – С. 95-101.

УДК: 902.2

КРАПИВИНА В.В.,

Ольвийская археологическая экспедиция Института археологии
НАН Украины.

Крапивина Валентина Владимировна (1950 г. р.). В 1973 г. с отличием окончила Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко и поступила на работу в Институт археологии НАН Украины. В 1988 г. защитила кандидатскую диссертацию "*Ольвия в первые века нашей эры (по данным археологии)*", в 2001 г. получила звание старшего научного сотрудника. С 1976 г. работает в Ольвийской археологической экспедиции ИА НАНУ, 1982-1994 гг. – заместитель начальника экспедиции, с 1995 г. – начальник экспедиции. Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины.

О ФИНАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИСТОРИИ ОЛЬВИИ

В статье рассматривается финальный этап истории Ольвии, который относится к последней четверти III-IV вв. н. э. Определение его характера имеет большое значение для понимания не только причин прекращения жизни на месте Ольвии, но и особенностей исторического развития всего региона Нижнего Побужья в это время. На основании проведенных исследований, можно констатировать, что Ольвия до конца сохраняет античные традиции, поэтому этот этап ее истории является позднеантичным, а не постантичным. При этом характер взаимодействия позднеантичной и варварской культур в регионе все еще нуждается в дополнительном изучении.

The article is devoted to the final stage in the history of Olbia, which is connected with the last quarter of the IIIrd-IVth centuries AD. Determination of its character is of great importance for understanding not only the reasons of stopping life on the place of Olbia, but also the specifics of historical development of the whole Lower Bug region at the end of the IIIrd-IVth centuries AD. According to fulfilled investigations it could be concluded that Olbia preserved Classical traditions till the end of its history, so this stage could be surely considered to be Late Antique, and not Post Antique. And the character of interaction of the Late Antique and barbarian cultures in the region still need to be investigated.

Заключительный или финальный этап истории Ольвии относится к последней четверти III-IV вв. н. э. После готского разгрома в 269-270 гг. н. э. жизнь здесь на какое-то время прерывается и возобновляется не ранее середины – конца 80-х годов III в. н. э. Находки римских монет этого времени относятся к правлению Диоклетиана (284-305 гг.) [1]. До недавнего времени этот этап считался наименее изученным в жизни города. Действительно, строительные остатки были сильно разрушены в новое и новейшее время и чаще всего просто отмечались исследователями, не подвергаясь тщательному изучению. Они особенно пострадали в результате разборки их при строительстве Очаковской крепости, а позднее – при строительстве с. Парутино. Тем не менее, определение характера этого этапа имеет большое значение для понимания не только причин прекращения жизни на месте Ольвии, но и особенностей исторического развития всего региона Нижнего Побужья в конце III-IV вв. н. э. Фактически Ольвия является единственным античным центром Северного Причерноморья, где не зафиксированы

средневековые слои, т. е. жизнь здесь прекратилась ранее, не пережив античной эпохи. От ответа на вопрос: по-прежнему ли Ольвия сохраняет античные традиции или же ее население полностью ассимилировано варварами и теперь, это только один из поселков черняховской культуры – зависит и определение последнего этапа ее жизни: либо как позднеантичного, либо как постантичного. В целом, необходимо учитывать специфику самого позднеантичного этапа, который был выделен именно потому, что отличается от предыдущего – римского – усилением роли варварского населения на территории как собственно Римской империи, так и на контролируемых ею землях.

За последних два десятилетия накоплен значительный материал, позволяющий решить вопрос о том, какой была Ольвия в конце III-IV вв. н. э. Частично он опубликован автором. К сожалению, часть исследователей предпочитает не замечать этих работ, и определяет Ольвию то как центр варварских племен [2], то как один из варварских поселков [3].

Следует констатировать, что Ольвия перестала быть центром большой сельскохозяйственной округи. Ее хора существует теперь только в радиусе 5-10 км, остальная территория занята поселениями черняховской культуры, которые появляются здесь, вероятно, немного позднее возрождения жизни на месте Ольвии, как отражение процесса возвращения части северо-причерноморских племен, в состав которых входили и готы, после разгрома их войсками Римской империи. Их количество более, чем вдвое превышает число приольвийских городищ 3 в. н. э. Плотность расположения памятников черняховской культуры уменьшается с запада на восток. В районе Ольвии скорее всего появляются грейтунги, постепенное продвижение которых к Днестру зафиксировал Аммиан Марцеллин (Amm. Marc., XXXI, 3, 1-5).

При этом надо отметить, что хотя основой экономики окружавшего населения черняховской культуры также являлось сельское хозяйство, оно имело свои отличия от ольвийского [4]. Черняховские поселения в Нижнем Побужье, как и во всем ареале распространения культуры, располагались на пологих склонах балок и долин небольших рек, реже – на обрывистых берегах лиманов, обычно в стороне от античных памятников. Иногда остатки отдельных жилищ зафиксированы на территории некоторых городищ ольвийской периферии предыдущего периода, однако оборонительные сооружения не были восстановлены ни на одном из них, что зафиксировано и опубликовано всеми исследователями хоры Ольвии [5]. Поэтому утверждение Б.В. Магомедова о восстановлении черняховцами оборонительных сооружений на античных городищах [6], не соответствует действительности.

Основой экономики Ольвии по-прежнему остается сельское хозяйство традиционных направлений с тем же набором сельскохозяйственных культур, что и ранее. Из-за сокращения хоры в Ольвии возрастает роль животноводства, которое характеризуется наличием мелкого и крупного рогатого скота, разводившегося в приблизительно равных количествах. Возрастает также роль ремесел и промыслов, однако в ремесленный центр Ольвия не превращается. При домах всегда существует большое количество хозяйственных ям, которые традиционно служили для сохранения зерна.

В это время в Ольвии не было собственной монетной чеканки. Однако немногочисленные находки монет римских императоров здесь известны от времени Диоклетиана (284-305 гг.) до времени Валента (364-378 гг.). Все это свидетельствует о значительном сокращении торговли и натурализации хозяйства Ольвии. Она в значительной степени оказывается в стороне от торговых путей. Тем не менее, фиксируются торговые связи с Боспором, Малой Азией, западными провинциями Римской империи, Северной Африкой [7].

Вероятно, происходит некоторая торговая переориентация Ольвии, более важными становятся торговые связи с населением черняховских поселений, возрастает значение посреднической торговли. В связи с тем, что и на памятниках черняховской культуры в Северном Причерноморье монетные находки единичны, можно предположить, что торговля в основном носила обменный характер.

Территория собственно Ольвии сократилась незначительно относительно предшествующего периода: это по-прежнему южная часть Нижнего и Верхнего города, за исключением центральной возвышенности [8]. Большое по площади производственно-хозяйственное предместье продолжает существовать в Нижнем городе, функционирует порт [9].

В это время Ольвия, скорее всего, не имела оборонительных сооружений, они были разрушены в 269-270 гг. и больше не восстанавливались. Пока это точно установлено только в отношении юго-восточной части оборонительной стены, располагавшейся вдоль склона к лиману. На ее месте зафиксированы водостоки,

а камни пошли на строительство, в частности, наружной стены жилого дома.

Характер строительных остатков конца III-IV вв. н. э. свидетельствует о сохранении прямоугольной планировки в пределах отдельных районов города. На территории бывшей цитадели выявлена вымостка Главной улицы города, располагавшаяся на верхней террасе почти параллельно склону. Ее южная часть расширяется в это время и образует небольшую площадь, замощенную каменными плитами и известняковой щебенкой, ограниченную в юго-восточной части бордюрными камнями. В южной части вымостки был найден бронзовый статер Рескупорида V (325-326 гг.). В северной части перпендикулярно этой улице к востоку отходили два переулка, также покрытые известняковой щебенкой и каменными плитами. К северу от бывшего здания претория была выявлена поверхность древней грунтовой дороги IV в. н. э. Она перпендикулярна Главной улице, ориентирована по оси запад-восток. Общая раскрытая длина дороги – 15 м, ширина – 7,8-8,8 м [10].

Застройка склона по-прежнему проводилась террасами. В последние годы продолжали раскрывать большое здание, сложенное на известковом растворе, предположительно общественного назначения. Отметим, что известковый раствор, столь характерный для римской строительной техники, в Ольвии применялся крайне ограниченно. Это первый случай его использования в кладках дома [11]. Здание было сооружено не ранее конца III в. н. э. Находка в завале камней к востоку от здания, у подошвы его стены бронзовой монеты императора Константина I (306-337 гг.), дает возможность связывать его с этим временем. На уровне вымостки одного из помещений была найдена небольшая стеклянная литая голова, выполненная в высоком рельефе, предположительно местной работы. Судя по иконографии, это изображение морского божества, рот которого полуоткрыт. Вероятно, голова служила вставкой в плиту фонтана, украшавшего интерьер дома. В слое конца III-IV вв. н. э. прослеживается не менее трех строительных периодов. Дома характеризуются значительной площадью, равнозначной – параллельным принципом планировки, иногда наличием вторых этажей, сочетанием жилых и хозяйственных помещений. Стены обмазывались глинистым раствором, штукатурились, в интерьере могли использоваться небольшие колонны и мраморные облицовочные плиты. Крыши были в основном черепичными. Дворы обычно вымощены камнем, имеют водостоки и водосборные колодцы, изредка – прямоугольные в плане алтари [12].

В южной части Нижнего города, вероятно, располагались жилые кварталы. Работы на участке НГФ-СВ выявили наличие в слое конца III – третьей четверти IV вв. н. э. не менее двух строительных периодов. Раскрыта площадь IV в. н. э. с системой водостоков различной конструкции (каменных и черепичных), с водосборными и даже “смотровым” колодцами, препятствовавшими попаданию воды на нижнюю террасу (ныне обрушившуюся в лиман). О существовании, по крайней мере, еще одной террасы в данном месте свидетельствует подпорная стена, обнаруженная к северо-востоку. В юго-западной части участка продолжали использоваться два помещения дома II-III вв. н. э. значительной площади [13].

Итак, на основании исследований, проведенных в Верхнем и Нижнем городе Ольвии, можно констатировать, что в планировке и строительной технике зданий конца III-IV вв. н. э. сохраняются античные традиции, а некоторое ухудшение качества строительства является, вероятно, следствием экономических причин. Интересно появление на последнем этапе жизни Ольвии новых улиц и площадей. Материальная культура Ольвии, в целом, также остается античной, хотя материалы этого времени по численности значительно уступают предшествующему периоду. Амфоры IV в. н. э. представлены четырьмя основными типами. Наиболее

распространены два типа амфор, которые производились в центрах Южного Причерноморья. Еще два основных типа амфор, однако, менее многочисленны, производились на Боспоре. Краснолаковая керамика позднеантичного времени (по данным участка Р-25) составляет около 2 % всего объема краснолаковой керамики (197 фрагментов), которые принадлежали известным группам позднеримской (позднеантичной) краснолаковой керамики (определения К. Домжальского).

Некрополь Ольвии этого времени пока не выявлен. Вряд ли он располагался далеко от города. С учетом того, что северная часть ольвийского некрополя, прилегающая к городищу, исследована достаточно хорошо, его следует искать к западу и юго-западу от города, за Заячьей балкой. Абсолютно необоснованно утверждение об открытии “целого ряда погребений заключительного этапа истории Ольвии на территории Ольвии” [14]. Единственное погребение, раскопанное в Нижнем городе и позднее перекрытое постройками предместья, относится к черняховской культуре и связано с готским разгромом Ольвии 269-270 гг. [15]. Информация о серии черепов черняховского типа, якобы выявленных в Ольвии [16], также не отвечает действительности. В НИАЗ “Ольвия” НАН Украины действительно хранилась серия черепов, происхождение которой неизвестно, но по информации исследователей Ольвии здесь их не находили. Характер сохранности этих черепов резко отличен от антропологических материалов из Ольвии. Кроме того, в НИАЗ “Ольвия” хранятся также материалы из раскопок на хоре Ольвии.

Жизнь на месте Ольвии прекращается на рубеже третьей – четвертой четверти IV в. н. э., практически на столетия раньше, чем на окружающих черняховских поселениях, что вряд ли было бы возможно, если бы Ольвия была центром окружающих племен. Здесь до конца сохраняются античные традиции, и этот этап истории Ольвии может рассматриваться только в качестве финального или заключительного этапа античной истории и определяться как позднеантичный, а не постантичный. При этом характер взаимодействия позднеантичной и варварской культур в регионе все еще нуждается в дополнительном изучении.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карышковский П.О. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. – 1968. – 1. – С. 178.
2. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин, 2001. – С. 20, 138; Магомедов Б.В. Ольвия і варвари в пізньоантичний період // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 47-54.
3. Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. – Симферополь, 2007. – С. 188-189.
4. Крапивина В.В. Нижне Побужья в III-IV ст. н. э. (до історії взаємовідносин греків та варварів) // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. – I том, частина I. – Маріуполь. – С. 96-99.
5. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 156-162, 219; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – Киев, 1990. – С. 77-97.
6. Магомедов Б.В. Ольвия і варвари в пізньоантичний період // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 47-54.
7. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н. э. – Киев, 1993. – С. 157; Крыжицкий С.Д., Русаева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С. 336-337.
8. Крапивина В.В. К вопросу о застройке Ольвии во II-III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья. – Киев, 1984. – С. 210-212.
9. Крыжицкий С.Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1984. – С. 57-63.
10. Крапивина В.В., Хмелевский Д.Н. Охранные работы на участках Л-1 и НГФ в Ольвии в 2004-2005 годах // АО 2004-2005 гг. – С. 238-241.
11. Крапивина В.В., Буйских А.В. Результаты досліджень 2002-2003 рр. на ділянці Р-25 в Ольвії // Археологічні відкриття в Україні у 2002-2003 рр. – К., 2004. – С. 177-178.
12. Крапивина В.В. О застройке Ольвии в конце III-IV вв. н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Откоп. Материалы VII Боспорских чтений. – Керчь, 2006. – С. 180-188.
13. Крапивина В.В., Буйских А.В., Крутилов В.В., Хмелевский Д.Н., Смирнов А.И. Охранные раскопки в южной части Нижнего города Ольвии в 2001 году (краткие итоги) // Археологічні відкриття в Україні у 2000-2001 рр. – К., 2002.
14. Зубарь В.М., Сон Н.А. Ук. соч. – С. 188.
15. Лейпунская Н.А. Детское погребение III-IV вв. из Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М., 2006. – С. 187-188.
16. Магомедов Б.В. Ольвия і варвари в пізньоантичний період // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 47-54.

УДК: 902.2

КРУТИЛОВ В.В.,
Институт археологии НАНУ.

Крутилов Валерий Викторович (1970 г. р.). В 1995 г. окончил исторический факультет Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. С 2001 г. – младший научный сотрудник Института археологии НАН Украины. С 2005 г. – начальник Березанской археологической экспедиции ИА НАНУ. Сфера интересов – металлообрабатывающее ремесло Березани и Ольвии.

НОВАЯ МЕТАЛЛООБРАБАТЫВАЮЩАЯ МАСТЕРСКАЯ НА ТЕРРИТОРИИ БЕРЕЗАНСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ (ПО ИТОГАМ РАБОТ 2008 Г.)

Стаття присвячена відкриттю нової металообробної майстерні на території теменоса Березанського поселення, яка була знайдена під час археологічних досліджень 2008 року. Майстерня датується кінцем VI – початком V ст. до н. е.

The article is devoted to the found of the new metal ware workshop at the temenos of Berezan city-site found during archaeological investigations of 2008. The end of the VI century and the beginning of the V century BC was the period when the workshop existed.

Во время полевого сезона 2008 г. с целью дальнейшего исследования античного поселения на о. Березань на участке “Т”, задачами которого было окончательное раскрытие ограды теменоса, к восточной части раскопа в кв. 130 ю-в, 131 ю-з, 150 в, 151 з, 170, 171 з, 189 ю-в, 190, 191 с-з, 209 с-в, 210 с была сделана прирезка общей площадью 100 кв. м. В ходе работ на прирезке были выявлены архитектурные остатки двух строительных периодов существования Березанского поселения. К первому периоду – середина – третья четверть VI в. до н. э. – относятся найденные здесь шесть углубленных в землю жилищ (полуземлянок) и две хозяйственные ямы. Второй период (последняя четверть VI – начало V вв. до н. э.) представлен остатками восточной ограды теменоса (каменный цоколь), фрагментом улицы № 12 (часть ее была раскопана в 2007 г.) и помещением железоделательной мастерской, примыкавшей к восточной ограде теменоса.

Помещение мастерской раскрыто в кв. 170 ю, 189 ю-в, 190, 209 с-в, 210 с на восточной прирезке 2008 г., южная часть уходит в борт раскопки. Оно примыкает к восточной ограде Березанского теменоса. Размеры помещения – 6,75-7,00 (с-в – ю-з) x 4,25-4,50 (с-з – ю-в) м, общая площадь около 30 кв. м. В северо-западной части оно разрушено грабительским шурфом, размерами 3,10-3,50 x 1,50-1,75 м, глубиной 1,00 м.

Мастерская представлена тремя кладками (северной, восточной и западной), хозяйственной печью под северной кладкой и двумя железоплавильными горнами в южной части помещения.

Северная стена помещения железообрабатывающей мастерской образована кладкой № 36. Она ориентирована

по оси северо-запад – юго-восток. Исследованная длина кладки – 4,50 м, ширина – 0,50-0,60 м, имеет небольшой наклон к югу, в сторону помещения. Кладка рядовая, регулярная с элементами иррегулярности, вследствие использования камней различных размеров, постелистая, двух-трехслойная, двухлицевая. Сложена на глинистом растворе из крупных известняковых плит, их обломков, крупного и среднего известнякового бута. Она сохранилась на высоту 1-го – 5-ти рядов, общая высота кладки – 0,17-0,90 м.

Восточная часть кладки № 36 уходит в борт раскопа, западная примыкает к восточной ограде теменоса, которая является одновременно западной стеной помещения мастерской. Она раскрыта на длину 7,00 м, ее ширина – 0,62-0,84 м, сохранившаяся высота – до 0,50 м. Кладка рядовая, регулярная с элементами иррегулярности, вследствие использования камней различных размеров, орфостатно-постелистая, трех-слойная, двухлицевая. Сложена на глинистом растворе из крупных известняковых плит, их обломков, крупного, среднего и мелкого известнякового бута.

От восточной стены мастерской сохранился только фундаментный ряд кладки № 37. Он ориентирован по оси северо-восток – юго-запад, перпендикулярно кладке № 36 и отстоит от нее на 2,50 м. Раскрытая длина кладки – 3,00 м, ширина – 0,50 м. Кладка постелистая, двух-трехслойная. Сложена на глинистом растворе из известняковых плит, их обломков и крупного известнякового бута.

Южная стена мастерской пока не обнаружена, вероятно она уходит в южный борт прирезки 2008 года.

Пол помещения мастерской был раскрыт на глубине 1,65 м от уровня современной дневной поверхности по восточному борту прирезки. На верхнем уровне пола выявлены хозяйственная печь № 1 и горн для выплавки металла № 2.

Под печи № 1 (рис. 1) располагался непосредственно под северной стеной мастерской (кладка № 36), на расстоянии 1,65 м от западной стены и 1,50 м от восточного борта раскопа. Форма – полукруглая в плане, размерами: 1,15 (с-ю) x 1,40 (з-в) м. Под сложен из глиняного раствора с примесью речного песка, сильно обожжен. В западной части по окружности пода печи выявлены две круглые ямки диаметром 0,15 и 0,20 м, глубиной до 0,35 м, в которые были вставлены вниз венчиками горла лесбосской красноглиняной и хиосской с белым ангобом амфор. Вероятнее всего, они несли конструктивное значение – поддерживали деревянную (?) конструкцию печи. Восточная часть пода укреплена пятью орфостатно стоящими в два ряда сырцовыми кирпичами, размерами в плане 0,18-0,45 x 0,10-0,12 м.

Судя по форме и оформлению внешней части пода, а также по следам обожженности кладки № 36, печь № 1 имела купольный свод и, вероятнее всего, служила для хозяйственных нужд.

Горн № 2 (рис. 2) раскрыт в юго-западной части помещения на верхнем уровне пола мастерской. Он выявлен на расстоянии 1,50 м к юго-востоку от западной стены мастерской и 4,90 м к югу от северной. От горна сохранилась его нижняя часть. Форма – прямоугольная в плане, длина – 1,00 м, ширина – 0,63 м, сохранившаяся высота – до 0,15 м. Стенки горна образуют орфостатно стоящие сырцовые кирпичи и плоские известняковые плиты, толщина стенок – 0,10-0,15 м.

Горн состоит из двух камер – топочной и плавильной. Размеры топочной камеры: 0,35 x 0,35 м, сохранившаяся глубина – 0,18 м. С востока к ней примыкает полуразрушенное устье топки длиной 0,05 м, шириной 0,25 м.

Плавильная камера имеет прямоугольную форму, размерами 0,35 x 0,40 м. Внутри камеры установлена ножка амфоры, исполняющая роль тигля, которая была полностью ошлакована и заполнена железными шлаками.

С севера и запада к горну № 2 примыкали две очажные ямы. Северная – аморфной в плане формы, размерами 0,57 (с-ю) x 0,63 (з-в) м, глубиной 0,10 м – была заполнена пепельным грунтом и угольками. Западная имела также аморфную в плане форму, ее размеры 0,75 (с-ю) x 0,50 (з-в) м, глубина – до 0,15 м. Дно этой ямы промазано лиманной глиной. Заполнение – зола, угольки и большое количество железных шлаков.

Толщина верхнего уровня пола мастерской – 0,10-0,20 м. Керамический материал из его заполнения многочисленный, датируется серединой – второй половиной VI в. до н. э.

Ниже раскрыт второй уровень пола помещения железоделательной мастерской, на котором был выявлен горн № 3 (рис. 2). Он практически полностью разрушен, от него сохранились лишь плавильная камера с тиглем и устье топочной камеры. По конструкции горн идентичен вышеописанному, раскрыт на расстоянии 0,50 м к востоку от него. Развал горна прослежен на длину 0,80 м, его ширина – 0,37-0,50 м, высота – до 0,12. Он также сделан из орфостатно стоящих сырцовых кирпичей и обломков известняковых плит.

Устье топочной камеры выполнено в виде двух орфостатно стоящих сырцовых кирпичей, ее длина – 0,15 м, ширина – 0,12 м. В плавильной камере размерами 0,25 x 0,30 м также сохранился тигель из дна амфоры, заполненный железными шлаками.

Отметим, что на территории мастерской не было найдено ни одного сопутствующего железоплавильному ремеслу инструмента, хотя, судя по наличию двух плавильных печей, она просуществовала довольно долго (около 10-15 лет).

Еще не совсем ясна конструкция вышеописанных горнов (аналогий на Березанском античном поселении пока не найдено), однако вполне понятно, что эти небольшие печи предназначались не для промышленной выплавки металла, а для нужд ближайшего ремесленного комплекса, каковым является раскрытая в 2005-2006 гг. кузнечная мастерская на территории Березанского теменоса [1-3], которая также датируется концом VI – началом V вв. до н. э.

Ранее остатки железоделательных мастерских на Березанском поселении были раскрыты на участке “О” [4-6] и “Т” [7], но все они датируются не позднее середины VI в. до н. э. Наша мастерская относится к позднеархаическому времени и является самой поздней на территории поселения. Это еще раз доказывает, что железоделательное производство играло здесь важную роль на протяжении всего архаического периода существования Борисфена. Вероятно, изделия из металла, производимые здесь, были призваны обеспечивать внутреннее нужды жителей поселения, а возможно, и служили товаром для торговли с местными племенами лесостепи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крутилов В.В. Помещение производственного характера с сырцовыми стенами на территории теменоса Березанского поселения // Боспорские чтения. Вып. VIII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь, 2007. – С. 195-196.
2. Крутилов В.В. Железоделательная мастерская с сырцовыми стенами на территории теменоса Березанского поселения // Древности Северного Причерноморья в античное время. – Симферополь, 2007. – С. 117-126.
3. Крутилов В.В. Ковальська майстерня на території теменоса Березанського поселення // Емінак, № 1. – Київ; Миколаїв, 2007. – С. 29-35.
4. Лапин В.В. Раскопки поселения на острове Березань в 1960 г. // КСИА. – Вып. 11. – Киев, 1961. – С. 47.
5. Лапин В.В. Раскопки поселения на острове Березань в 1966 г. // Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг. – Киев, 1967. – С. 148.
6. Доманский Я.В., Марченко К.К. Базовая функция раннего Борисфена // Borysthenika-2004. Материалы международной научной конференции к 100-летию исследования острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С. 26.
7. Назаров В.В., Кузьмищев А.Г. К проблеме интерпретации одной позднеархаической полуземлянки на о. Березань // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников. – СПб., 2005. – С. 178-180.



Рис. 1.



Рис. 2.

УДК: 902.2

КУЛАКОВСКАЯ Л.В.,
Институт археологии НАН Украины.

УСИК В.И.,
Институт археологии НАН Украины.

Кулаковская Лариса Витальевна, кандидат исторических наук, заведующая отделом Института археологии НАНУ. *Работает в области палеолита западных регионов Украины (Королево, Молодово, Межигорцы, Дорошивец).*

Усик Виталий Иванович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАНУ. *Работает в области палеолита западных регионов Украины (Королево, Берегово, Молодово, Межигорцы, Дорошивец).*

ОРИНЬЯКСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ ИЗ ГАННУСИВКИ НА ДНЕСТРЕ

Цю статтю присвячено докладному сучасному опису та атрибуції ориньякської колекції, яка походить з Середнього Придністров'я.

The article is dedicated to a detailed modern description and attribution of an Aurignacien collection from Middle Dniester valley.

В 1953 г. в монографии “Палеолит Украины” П.И. Борисковский опубликовал материалы из стоянки Ганнусивка в Среднем Поднестровье. Этот памятник известен давно благодаря работам Ю. Полянского (1935). Вместе с тем, ни один из авторов не указывает точных координат о ее местонахождении. Ю. Полянский вспоминает стоянку Ганнусивка вскользь, отнес ее к ориньяку с солотвейским влиянием. Основанием для этого послужил факт находки листовидного наконечника (Полянский, 1935, с. 17).

П.И. Борисковский практически впервые ввел этот материал в научный оборот, изучив коллекцию из 450 предметов в Институте археологии АН УССР. 250 артефактов им было отнесено к отщепам и осколкам, 35 – к пластинам, 15 – к реберчатым пластинам. Нуклеусы детально не охарактеризованы. Отмечено только то, что они более примитивны чем в других стоянках Поднестровья (Лисичники и Вороновица). Орудий в коллекции немного – резцы и скребки. По мнению автора среди орудий “устойчивую серию образуют лишь семь экземпляров типичных скошенных резцов. Резцы приготовлены на небольших плитках или массивных пластинах кремня и по своей выразительности не уступают экземплярам, воспроизводимым в руководствах по палеолиту. В позднем палеолите Поднестровья мне известен лишь один столь же типичный экземпляр – из Бабина 1” (с. 109-110). П.И. Борисковский отнес коллекцию к начальному этапу верхнего палеолита региона, сопоставив с материалами Бабина 1, Колчаковцев 1 и Стинки Рипичень (верхний ориньякский слой) (с. 108-110).

Упоминание об этой стоянке неоднократно встречается в специальной литературе (Береговая, 1960, с. 124; Черныш, 1973, с. 54; Археологічні ... 1981, с. 45).

Поисковые работы в окрестностях с. Ганнусивки проводились еще несколько раз. Было открыто местонахождение Ганнусивка II (Мацкевой и др. 1976;), сборы на котором проводились Прикарпатским отрядом ЗПЭ (Кулаковская, 1989). Еще один пункт в окрестностях села исследовал А.С. Сытник. Коллекции из этих пунктов близки к граветской индустрии.

Совсем недавно забытую коллекцию вспомнил Ю.Э. Демиденко. Он отнес этот материал к позднему/развитому ориньяку с кареноидными скребками и/или кареноидными резцами (2004, с. 187)

Возобновление палеолитических изысканий в Среднем Поднестровье коллективом Археологического музея ИА НАНУ напомнили о собрании из Ганнусивки, хранящемся в музее. Была предпринята еще одна попытка идентифицировать место стоянки, однако и она не увенчалась успехом.

О нахождении памятника можно сказать только одно, что стоянка Ганнусивка находится в окрестностях или черте одноименного села в Галичском районе Ивано-Франковской области на одной из террас правого берега Днестра.

Вероятно во время многочисленных переездов ИА НАНУ часть материалов потерялась и сейчас уже не приходится говорить о 450 находках. Однако, судя из количества наличных сейчас предметов, исчезли, скорее всего, отщепы и осколки.

Сейчас коллекция выглядит так:

№	Название	Количество
1	Нуклеусы и фрагменты нуклеусов	20
2	Отщепы	32
3	Пластины	59
4	Реберчатые отщепы	18
5	Реберчатые пластины	5
6	Сколы оживления ударных площадок	4
7	Скребки на пластинах	1
8	Скребки на ретушированных отщепах	2
9	Скребки a museau	3
10	Скребки сагій	1
11	Резцы на сломе	4
12	Резцы двугранные ассиметричные	1
13	Резцы двугранные угловые	2
14	Резцы вогнуто-ретушніе	1
15	Резцы косо-ретушніе	1
16	Резцы busquй	3
17	Резцы сагій	3
18	Отщепы с ретушью	6
19	Пластины с ретушью	4
20	Резцовый скол	1
	Всего	171

В коллекции присутствует также пять предметов из непатинированного кремня, среди которых фрагмент скребла и базальная часть двустороннего изделия, принадлежность которых к палеолиту сомнительна.

В коллекции наличны продольные и бипродольные нуклеусы, отмечено использование твердого и мягкого отбойника. В остальном характеристика индустрии полностью совпадает с таковой П.И. Борисковского, за исключением семи предметов, названных им скошенными резцами. К сожалению так не удалось найти т. н. “солотрейский наконечник”.

Конечно же, наиболее впечатляющим в материалах Ганнусивки есть хрестоматийные для ориньяка орудия: скребки и резцы карене, скребки “с носиком”, резцы бюске. Без преувеличения можно сказать, что этот небольшой набор один из самых ярких проявлений

ориньяка в Среднем Приднестровье. Наличие этих руководящих ориньякских форм, в частности, резцов бюске и карене говорит, скорее, в пользу отнесения этих материалов к ориньяку развитому.

Бесспорно, что Ганнусивка – не единственный ориньякский памятник в Среднем Поднестровье и здесь нельзя не согласиться с П.И. Борисковским, который выделил ориньякский этап в развитии верхнего палеолита региона, зачислив туда и материалы Ганнусивки. К этой же группе следует отнести и коллекцию 10-й слоя стоянки Молодово V (Черныш, 1987), в которой представлены кареноидные резцы и скребок “с носиком”. Материалы этого слоя датируются в пределах 32-30 тыс. лет назад (Haesaerts et al, 2003).

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття та Волині кам'яного віку / Ред. О.П. Черниш. –К., 1981. – С. 45.
2. Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. – 1960, 81. – 216 с.
3. Борисковский П.И. Палеолит Украины. – М.; Л., 1953. – 463 с.
4. Демиденко Ю.Э. Восточная Европа в контексте проблематики ориньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // Археологический альманах, 16, Донецк, 2004. – С. 161-195.
5. Кулаковская Л.В. Новые данные о палеолите Прикарпатья // Каменный век. – К., 1989.
6. Мацкевой Л.Г., Артюх В.С., Василенко Б.А., Козяк Я.Г. Исследования Прикарпатской экспедиции // АО. – 1975. – М., 1976.
7. Полянський Юрій. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бесарабської провінції. – Sevchenko-Gesellschaft der Wissenschaftler in Lehmberg. Abhandlungen der geographischen Kommission. Heft 1. (Праці географічної комісії. – Вип. 1. – 1935). – С. 3-21.
8. Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. (Карта и каталог местонахождений). – М., 1973. – С. 54.
9. Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. – М., 1987.
10. Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., J. van der Plicht. The East Carpathian loess-palaeosol record: a reference for the middle and late Pleniglacial in Central Europe. Quaternaire, 14 (3), 2003.

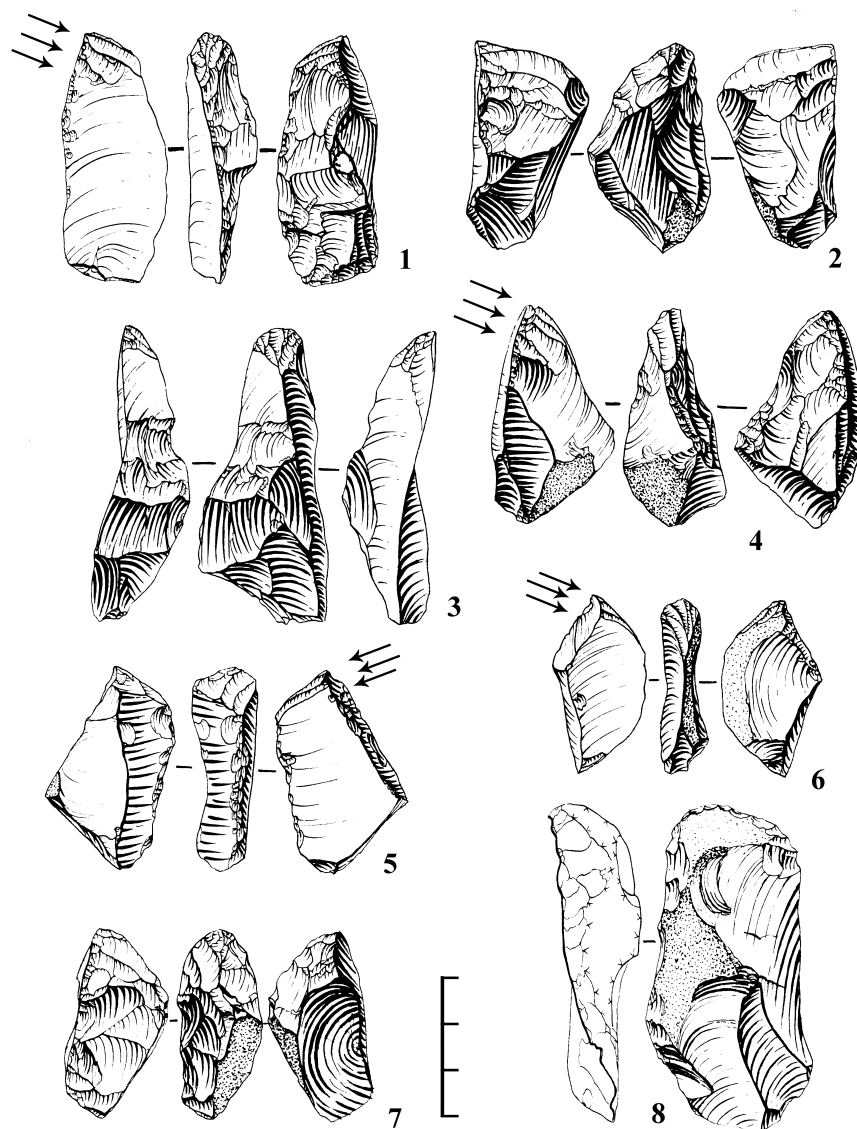


Рис. 1. Ганнусівка. Оруддя. 1, 4-6 – резцы, 2, 3, 7, 8 – скребки

УДК: 902.2

ЛЕОНОВА Н.Б.,

Московский государственный университет.

Леонова Наталия Борисовна (1944 г. р.). В 1967 г. закончила исторический факультет Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. Ст. лаборант НИИ и Музея Антропологии МГУ с 1967 г. о 1973 г. С 1974 по 1977 – аспирантка кафедры археологии истфака МГУ. В 1977 г защитила кандидатскую диссертацию “Закономерности распределения кремневого инвентаря на верхнепалеолитических стоянках и отражение в них специфики поселений”. Старший научный сотрудник кафедры археологии МГУ. В 1993 году защитила докторскую диссертацию “Современное палеолитоведение: методология, концепции, подходы”. Доктор исторических наук, профессор Московского государственного университета, исторический факультет, кафедра археологии.

КЛАДЫ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ КАМЕННАЯ БАЛКА II

В статье рассматриваются специфические скопления кремневого материала, прослеженные на верхнепалеолитических стоянках каменнобалковской культуры. Судя по археологическому контексту, они могут трактоваться как своеобразные клады. Состав и положение их в слое различно, однако их наличие позволяет говорить о формировании понятия “личной собственности”, а также судить об относительной длительности обитания на определенном месте.

The main point of this article is the specific accumulations of the flint pieces which were founded on the kamennobalkovskaja culture sites. According to the archaeological context there are may be interpreted as a “hidden treasure”. Their compositions and accommodation in the cultural layers are very various. But their existence takes us the opportunities for supposing of forming of the idea “private property” in this early period. Besides we may try duration of the occupation of these sites.

Памятники каменнобалковской верхнепалеолитической культуры расположены по бортам древней глубокой балки, впадающей в р. Мертвый Донец – старицу Дона (Ростовская область, РФ). Культура представлена рядом однослойных и двумя разновременными многослойными стоянками [Палеоэкология степного палеолита, 2006]. Это позволяет изучать развитие конкретной археологической культуры во времени и динамику адаптации обществ к подвижным условиям окружающей среды в финале плейстоцена.

В группу исследованных и исследуемых памятников Каменной Балки входят стоянки Каменная Балка I, II, III (Третий Мыс). Остальные местонахождения, часть которых была представлена стоянками с бедным или поврежденным слоем довольно многочисленны [Гвоздовер, 1964]. Стоянки балки Каменной были открыты М.Д. Гвоздовер в 1957 году и исследуются в течение 50 лет. На памятниках каменнобалковской культуры постоянно ведутся широкие комплексные палеоэкологические исследования [Палеоэкология равнинного палеолита, 2006].

Животный мир, представленный разнообразными фаунистическими остатками, найденными на стоянке, соответствует данным о характере климата и расти-

тельности, которые реконструируются по данным палинологического анализа.

Кремневые комплексы всех культурных слоев относятся к одной археологической культуре, которая имеет несомненные связи с верхнепалеолитическими культурами Закавказья и переднего Востока [Гвоздовер, 1967; Leonova, 1994, Палеоэкология равнинного палеолита]. Они имеют сходные черты и некоторые отличия. Возможно, это связано с временным фактором или различием в типах поселений.

На стоянке преобладают призматические одноплощадочные нуклеусы. Характерной чертой каменнобалковского инвентаря является широкая представленность резцов, включающих различные формы ретушных и полидрических резцов, разнообразных микропластинок с притупленным краем и микроострий. Среди резцов преобладают ретушные формы. Широко распространены концевые скребки, изготовленные на крупных пластинах и отщепях. Также часто встречаются транке и транкированные формы, которые могли использоваться для изготовления резцов и острий. Значительной серией представлены комбинированные орудия (в основном сочетающие в себе резцы и скребки).

Основным объектом исследований, проводимых Донской археологической экспедицией МГУ (руководитель д.и.н. Н.Б. Леонова) является изучение структуры

культурных слоев и их палеоэкологических характеристик и микростратиграфии, выявление жилых и хозяйственно-бытовых объектов и выяснение их соотношения во времени.

Наиболее полно исследована трехслойная стоянка Каменная Балка II, которая раскопана сплошной площадью около 1900 кв. м. Наиболее мощным является второй (основной) слой памятника, который датируется в интервале от 14,5 до 16 000 лет т. н.

Этот слой представляет собой остатки самого большого для каменнобалковской культуры поселения, имеющего площадь, согласно данным раскопок и шурфовки, около 2500 кв. м.

Основной культурный слой залегает *in situ* и отличается высокой насыщенностью кремневыми и костяными предметами и имеет сложное строение. Средняя плотность находок на 1 кв. м. – 150-200 предметов (с учетом микродебитажа – более 1000 фрагментов кремня на 1 кв. м.), встречаются участки с плотностью находок до 3000-4000 предметов на 1 кв.м. Внутри слоя, при помощи микростратиграфического расчленения, выделяются горизонтальные уровни сгущения находок, местами разделенные между собой тонкими “стерильными” прослоями мощностью от 1 до 4 см. Эти уровни или прослои с различным содержанием культурных остатков традиционно именуются микрогоризонтами, каждый из которых соответствует кратковременным периодам более интенсивного обживания стоянки [Леонова, Виноградова, 2004].

Кроме разнообразных участков и разнохарактерных скоплений, имеющих явную либо “жилую”, либо “производственную” специфику [Леонова, 2003; Vinogradova, 2004] в культурном слое Каменной Балки II можно выделить некоторые специфические виды скоплений, которые нуждаются в специальной интерпретации.

Эти скопления всегда находятся ниже уровня “пола”, то есть нижней границы того или иного уровня обитания. Но, при этом, они никогда не углублены слишком сильно – то есть не более чем на 3-5 см. Если раскопки проводятся с соблюдением норм современной полевой методики и все находки фиксируются в трехмерном пространстве, то и определение нижней границы распространения массовых находок не составит никакого труда. При этом, при построении микропрофилей слоя – все “спущенные” вниз объекты будут ясно видны на профиле распределения находок. А, при точной фиксации, будет легко определить их состав и характер распределения. Учитывая это, маленькие, но плотные скопления кремня прекрасно отделяются от других углубленных объектов – таких как ямки со вкопанными костями-элементами строительных конструкций, углубленные очаги и приочажные ямы типа поддувал, хозяйственные ямы и т. п. Плотность расположения находок, так же как их состав, позволяет достаточно легко выделять их.

В пространственном отношении их размещение достаточно свободно. Мы знаем, по материалам наших исследований, что они могут располагаться и у очагов, и у границ жилищных объектов, и на достаточно открытых пространствах вне жилищ.

Далее обратимся к их составу, который также весьма разнообразен. В некоторых случаях мы видим набор очень хороших заготовок – пластин. В других – разнообразные образцы расщепленного кремня представленные в большом количестве. В следующих, – крайне немногочисленные кремневые предметы, включающие орудия и какие-то сопутствующие предметы. Иногда эти скопления окрашивает или в них присутствует охра, иногда они отмечены вертикально стоящей костью, видной над поверхностью “пола”.

Приведем ряд конкретных примеров. В 1969 году одно такое скопление было обнаружено совсем рядом с длинным скоплением кости, расположенным в южной части стоянки. Само это скопление было очень любопытным, так как не походило ни на кучу мусорных отбросов, ни на склад костного материала –

подобные скопления уже были известны на стоянке. Скопление представляло собой длинную (около восьми метров), ориентированную по линии запад-восток, полосу достаточно крупных трубчатых костей. Ширина ее не превышала 45-50 см. Эта полоса выразительно загибалась в сторону юга. Под этой полосой кости, на равномерном расстоянии, приблизительно в 1,5 м, располагались ямки со вкопанными костями. В течение многих лет исследований стоянок Каменной балки выяснилось, что эти ямки являются остатками строительных конструкций [Леонова, 2003]. Так что, в данном случае, можно было полагать, что перед нами остатки такой конструкции, отделяющей небольшую часть стоянки от площадки с мощными производственными центрами, расположенную к югу от “стенки”.

Само скопление располагалось прямо под “стенкой”, с северной стороны, на кв. л-15, ниже уровня низа основного слоя (рис. 1). В его юго-западном конце обнаружена трубчатая кость, стоящая вертикально и возвышающаяся над уровнем пола. В нем было найдено около 200 различных предметов расщепленного кремня, которые прилегли друг к другу очень плотно, настолько, что между находками практически не было грунта. В составе находок были различные орудия, но, в основном, это был расщепленный кремь без первичной корки. Особой отсортированности по размеру и характеру заготовок не было отмечено. Это скопление подробно описано в публикации [Гвоздовер, Леонова, 1977] и было интерпретировано нами как клад – т. е. специально отложенный и, возможно, спрятанный сырьевой материал. Плотность прилегания находок друг к другу позволяет предполагать, что все они находились в какой-то небольшой емкости, ограничивающей их расположение в период позднейшего бытования. Это предположение о том, что такая емкость (например – кожаный мешочек) была специально отобрана и зарыта, подтверждает и то, что никаких скоплений производственного или бытового характера в ближайшем окружении с северной стороны стенки не было, а скопление явно находилось ниже уровня обитаемой поверхности.

Традиция создания таких достаточно больших, объемных “кладиков” или “складиков” была живучей. В 1979 году нами был открыт такой выразительный “клад”, расположенный значительно выше уровня второго культурного слоя и, вероятнее всего, опущенный (закопанный) с уровня верхнего слоя поселения.

Этот “клад” состоял из сорока отборных крупных пластин без малейших следов употребления. Размер пластин – длина – 12-15 см, ширина 3-4 см – совершенно не типичен для кремневого инвентаря Каменной Балки. Пластины значительно превышают по своим параметрам основные формы заготовок для орудий. Лишь охотничьи наконечники, которые, кстати сказать, очень редки в культурных слоях, достигают таких размеров. Крупные нуклеусы, с которых могли сниматься такие пластины, также очень редки, так как практически все нуклеусы, характерные для наших инвентарей сильно сработаны или переоформлены. Это обстоятельство объясняется тем, что кремь у жителей стоянок был приносной, так как поблизости нет его выходов. Судя по петрографическим анализам, добывали его достаточно далеко, примерно в 80-120 км, в долине р. Миус, на его правом притоке р. Крынке. Естественно, что при этом использование сырья было бережным.

Крупные пластины в описываемом скоплении – “кладе” лежали очень плотно прилегая друг к другу, не позволяя проникнуть внутрь скопления и крупинке грунта. Нижняя часть скопления и пятнышко вмещающей породы под ним были обильно окрашены охрой (рис. 2). Компактность залегания и форма скопления также позволяют предположить, что

первоначально отобранные, очень хорошие пластины были положены в какую-то емкость (мешочек?).

Начиная с 1980 года раскопки второго (основного) слоя приходились на ту часть стоянки, где располагались, в основном, жилые площадки, на которых происходила самая разнообразная деятельность – бытовая и хозяйственная [Палеоэкология равнинного палеолита, 2006]. Довольно часто у очагов на жилых площадках встречались небольшие, но очень компактные скопления кремня, состоящие либо из достаточно хороших заготовок – пластин, микропластинок, отщепов, на которых не прослеживалось следов употребления, либо к такому составу прибавлялось несколько орудий. Иногда в таком “маленьком” скоплении присутствовали и не кремневые предметы. Обобщая, можно сказать, что состав этих скоплений весьма разнообразен. Но всех их объединяет то, что они были углублены по отношению к нижней границе слоя, то есть располагались под “полом”.

Для примера опишем одно из таких маленьких скоплений, которое было обнаружено на кв. э-7. Оно расположено неподалеку от очага и опущено ниже основного уровня обитания на 4 см, прослеживается окрашенность охрой – (рис. 3). В его составе пять довольно крупных кремней, два из них – скребки, три – отщепы. Вместе с ними вертикально стоит крупный зуб лошади, а в нижней части скопления лежит идеально круглая конкреция известняка. Такие конкреции часто встречаются на наших памятниках, но при этом, следует отметить, что в ближайшей округе выходов известняка с подобными конкрециями нет. Вероятно, что их специально собирали и приносили на поселение, возможно, что они могли использоваться как боласы, или как-то иначе. Во всяком случае, эти манупорты имели какое-то значение в обиходе древних жителей стоянки, чем и можно объяснить его совместное нахождение с другими предметами в этой маленькой ямке.

По-видимому, и маленькие углубленные скопления могут быть истолкованы так же, как и вышеописанные, более богатые по количеству предметов. Они представляют собой какие-то заготовки, изделия и предметы, сознательно исключенные их пользователями из обихода и спрятанные.

В настоящее время на Каменной Балке II известно около 20 таких “маленьких” скоплений. Следует отметить, что два сходных по характеру и расположению скопления известны в жилище на стоянке Каменная Балка II, несколько встречено на стоянке Третий Мыс (Каменная Балка III).

Следует отметить, что в последние годы в специальной литературе встречаются упоминания о подобных объектах в верхнепалеолитических культурных слоях (моравские памятники, Южная Германия, Франция)

Обращаясь к общей теории культурного слоя, стоит вспомнить, что клады, как и погребения,

являются закрытыми комплексами, в которых материал строго ограничен определенными нормами деятельности и отрезком времени, в которое они создавались. Такой комплекс дает исследователю совсем иную информацию о жизни того или иного социума, чем, например, культурные напластования поселений, городищ и т. п. Информация, полученная из закрытого комплекса, всегда более ограничена, но более конкретна и точна при характеристике того или иного момента. Что же могут дать нам материалы наших поселенческих “кладиков” или “складиков”? Первое – эти комплексы не могли быть созданы коллективно, в силу крайне малых объемов и очень своеобразного сопутствующего контекста. Второе – в них находит отражение определенное (индивидуальное?) отношение к сырью и избирательной ценности некоторых его видов.

Рассматривая вопрос в более широком плане, можно сказать, что создание таких маленьких и, по-видимому, индивидуальных “хранилищ – кладов” вероятно можно считать косвенным указанием на определенную стабильность и оседлость обитания – люди рассчитывали на достаточно долгое обитание на определенном месте и возможность использовать свои сбереженные вещи. Кстати говоря, наши детальные исследования стоянок Каменной Балки позволяют говорить о практически круглогодичном обитании на них.

Кроме того, наличие таких “копилок” может дать некоторое представление о том, что верхнепалеолитическое население имело понятие о “личной собственности” и распространяло его на каменное сырье, орудия труда, и какие-то значимые предметы.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гвоздовер М.Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – М.; Л.: Наука, 1964. Вып. А I-5. – С. 37-41.
2. Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // Вопросы антропологии. – Вып. 27., 1967. – С. 82-103.
3. Гвоздовер М.Д., Леонова Н.Б., Клад кремня из верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977. – С. 127-136.
4. Леонова Н.Б. Виноградова Е.А. Микростратиграфия культурного слоя. Возможности интерпретации // Проблемы каменного века Русской равнины. – М., 2004. – С. 157-174.
5. Палеоэкология равнинного палеолита. Коллективная монография. – М.: Научный мир, 2006. – С. 360.
6. Vinogradova E. The use of living space in Prehistory // Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000, BAR, Oxford, 2004. – P. 61-72.
7. Leonova N.B. The Upper Paleolithic of the Steppe Zone // Journal of World Prehistory. June, 1994. – V. 8. – № 2. Plenum Press. – P. 3-50.
8. Leonova N. Dwelling in the eastern steppe zone // Perceived Landscapes and Build Environments. The cultural geography of Late Paleolithic Eurasia.; BAR, International Series 1122 England, 2003. – P. 17-24.



Рис. 2. Каменная Балка II. Клад кремневых пластин на кв. К-15.
Fig. 2. Kamennaya Balka II. The hidden treasure of the flint blades on the sq. K-15. – 1.tif

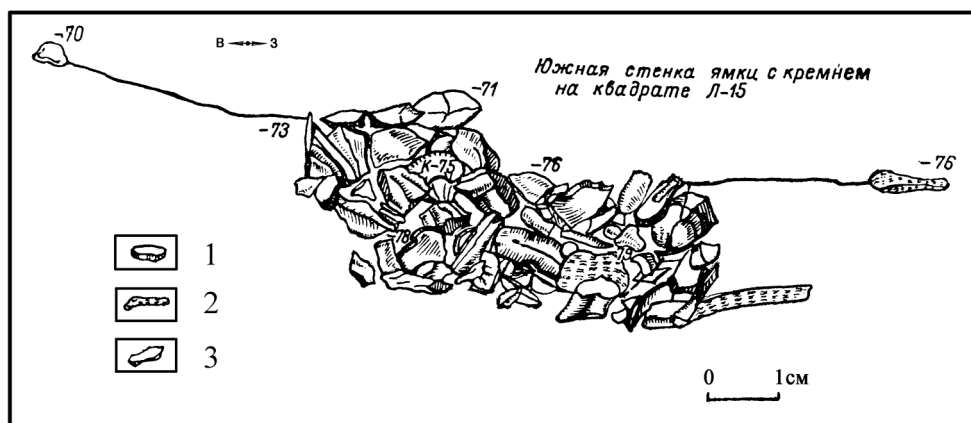


Рис. 1. Каменная Балка II. Ямка с кремнем (“кладик”) на кв. Л-16
 1 – камень, 2 – кость, 3 – кремнь
Fig. 1. Kamennaya Balka II. The little pit with flints (“little hidden treasure”) on the sq. Л-16
 1 – stone, 2 – bone, 3 – flint. – P7-4.tif



Рис. 3. Каменная Балка II. Ямка с зубом лошади на кв. Э-7.
Fig. 3. Kamennaya Balka II. The little pit with the tooth of horse inside, on the sq. Э-7. P-7-6.TIF

УДК: 902.2

МЕЛЬНИКОВА Е.С.,
Одеський археологічний музей.

К ВОПРОСУ О ДОМАШНИХ СВЯТИЛИЩАХ НА АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКАХ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ НАХОДОК ТЕРРАКОТ)

У статті розглядається роль домашніх святилищ у релігійних практиках давніх греків Північно-Західного Причорномор'я. Вони являли собою виділені ділянки у житлових приміщеннях (землянках), де відбувалися приватні ритуали, пов'язані з очищенням і приношеннями богині домашнього вогнища Гестії та землеробським богиням Деметри та Корі-Персефоні. Об'єктами-індикаторами виступають світильники та теракотові статуєтки богинь плодючості.

The paper treats the role of home sanctuaries in the religious practice of ancient Greeks from North-Western Pontic Region. They are the separated places in the residential houses (dwelling-pits). The private rites of purification and offerings in honour of hearth goddess Hestia and agricultural goddesses Demeter and Kore-Persephone took place in these loci. The indicator objects are lamps and terra cotta figurines of fertility goddesses.

В пантеоне эллинов Северного Причерноморья богиня Деметра, олицетворявшая земное плодородие занимала особое место. Деметра традиционно рассматривалась как аграрная богиня и хтоническое божество, олицетворяющее землю-Мать, однако она обладала гораздо более значительным спектром функций [Русяева, 2004. – С. 321]. У греков культ Деметры был очень распространен, ей повсюду воздавали почести и приносили обильные жертвы. По словам Овидия, это происходило потому, что “Деметра первая вспахала землю плугом, ей обязаны люди произрастанием всех плодов земных, служащих им пищей. Она первая дала нам законы и все блага которыми мы пользуемся, дарованы нам этой богиней” [Цит. по: Мифы в искусстве, 1996. – С. 68]. Деметра была милостивой и благодатной богиней, она не только заботилась о злаках, главной пище людей, но заботилась также об улучшении их жизни, покровительствовала браку. Многие знаменитые скульпторы, в том числе и Пракситель, воспроизводили Деметру, но только немногие статуи сохранились до наших дней. Изображения этой богини более известны по живописным произведениям, которые сохранились в Геркулануме. Одно из них, передает Деметру стоящую во весь рост, голова ее окружена сиянием, в левой руке у нее корзина, наполненная колосьями, а в правой – факел, который она зажгла от пламени вулкана Этны, когда искала свою дочь.

Не случайно, теракоты, изображающие Деметру и ее дочь Кору-Персефону получили широкое распространение

во всех областях греческой ойкумены. Они представлены разнообразными типами и изображают различные эпизоды мифа, рассказанные Гомером в гимне в честь Деметры. В этом гимне она является то в облике величавой, то гневной, то милостивой богини. В соответствии с этим она нередко изображается в коропластике то закутанной с головой в плащ, то сидящей на камне или простом сидении, то торжественно восседающей не троне, с диадемой, калафом или высоким полосом на голове [Передольская, 1962. – С. 54; Русяева, 1982. – С. 29-64]. Часто также встречаются и изображения Кору-Персефоны в виде протом, бюстов или полуфигур, символизирующих через идею возрождения восхождение богини подземного царства из -под земли на поверхность.

Находки теракотов с изображением Деметры и Кору-Персефоны встречаются в культурных слоях городов и поселений, в заполнениях ям, цистерн и подвалов, в святилищах и культовых комплексах, что свидетельствует о большой популярности и почитании божества. Значительное число статуэток Деметры и Кору-Персефоны найдены и в Северо-Западном Причерноморье. Однако эти находки не всегда могут проиллюстрировать те обряды, в которых использовались статуэтки богини. Поэтому рассмотрение новых находок данного типа теракотов, в закрытых археологических комплексах, является очень важным дополнением при рассмотрении обрядовой стороны поклонения древнегреческим божествам плодородия. Принимая типологию А.С. Русяевой, по

древнегреческим святилищам Северного Причерноморья, мы рассматриваем терракоты Деметры и Керы Персефоны, в контексте домашних святилищ [Русяева, 2005. – С. 178].

Один из таких комплексов, где зафиксированы остатки домашнего святилища – это помещение полуземляночного типа, исследованное в 1982 г. во время проведения охранных раскопок античного поселения Овидиополь-2, экспедицией под руководством А.Г. Загинайло.

Полуземлянка представляла собой помещение прямоугольной формы, ориентированное с юго-запада на северо-восток. В северном углу был оставлен материковый выступ и впущена в дно яма грушевидной формы. С юго-восточной стороны в полуземлянку вели материковые ступени. Вдоль северо-восточной стенки помещения находился комплекс состоящий из печи огражденной камнями и двух очагов. С северо-западной стороны у печи обнаружена вкопанная в материк горловина гераклейской амфоры. Между очагами, первый из которых был окружен стоящими вертикально известняковыми плитами, а второй представлял очаг открытого типа, находилась небольшая ограда, сооруженная из трех плитчатых известняковых камней, поставленных на ребро. Внутри ограды, у стены, была обнаружена терракотовая статуэтка богини на троне, лепной сосуд и часть лепной курильницы на ножке [Загинайло, 1985. – С. 48]*. На полу помещения, среди керамического материала, были найдены наконечники стел и раковины каури. Находка комплекса печи и очагов указывают на то, что помещение имело хозяйственное назначение, возможно, оно использовалось для сушки зерна, и имело выделенное загородкой домашнее святилище, для поклонения божеству. Подобные загородки, служившие для культовых целей, встречаются в подвалах жилых домов Ольвии [Лейпунская, 2001. – С. 64].

Терракота из Овидиополя передает образ богини восседающей на троне – устоявшийся и доминирующий тип изображений Деметры распространенный в архаической коропластике. Подобные статуэтки встречаются во всех ионийских городах [Копейкина, 1977. – С. 97]. Наша находка вероятно родосского производства. На Родосе производство терракот этого типа продолжалось на протяжении второй половины VI – начала V в. до н. э., затем производство прекратилось, и вместе с ним прекратился их ввоз в Северо-Западное Причерноморье [Русяева, 1982. – С. 32]. Со временем качество их изготовления постепенно ухудшалось, но типология практически не менялась. Статуэтка из Овидиополя имеет схематичные, условно переданные черты. Вероятно, ее можно датировать первой половиной V в. до н. э. Богиня сидит на троне, который сливается с телом. Руки лежат на коленях. Под ногами скамеечка. Женщина одета в длинный хитон без складок. Гиматий, накинут на голову, и закрывает почти всю фигуру. Из под хитона видны ступни ног. Лицо богини фестонами обрамляют волосы. Работа схематичная: слабо выделены детали лица, одежды, кисти рук. Это можно объяснить использованием стертой формы. Видны следы подправки стечкой. Задняя стенка статуэтки гладкая. Статуэтка полая, внизу открытая. Высота – 11,5 см. Глина красно-коричневая, плотная. Сохранились следы белой обмазки. Боковая правая и задняя стороны внизу покрыты копотью – статуэтка находилась вблизи горящего светильника (рисунок).

Стилистически близкие статуэтки сидящей на троне богини без атрибутов, по-разному интерпретируются исследователями [Русяева, 1982. – С. 34-35]. Некоторые полагают, что статуэтки данного типа использовались

в культах разных богинь ввиду слабой расчлененности их культов и функций [Назаров, 2004. – С. 162-163]. Однако для Северного Причерноморья считается признанным идентификация этого типа с образом Деметры [ОАК, 1918. – С. 40, Кобылина, 1961. – С. 29, Русяева, 1982. – С. 34]. Подтверждением этому служит и тот факт, что основная их масса была найдена в святилищах и храмах Деметры, а также в погребениях [Русяева, 1982. – С. 34].

В полуземлянке Овидиопольского поселения найден также фрагмент лепной чашечки-курильницы /светильника/, на высокой столбовой ножке (25 тип по классификации К.К. Марченко) [Марченко, 1988. – С. 102]. Сохранилась ее нижняя часть – овальная в плане, расширяющаяся к низу и плавно переходящая в округлое основание без выемки. Поверхность светильника шероховатая. Высота сохранившейся части – 5,7 см, диаметр основания – 5,5 см (рисунок).

Другая землянка, прямоугольной формы, в которой было отведено место для домашнего святилища, исследована на Лузановском поселении в 1972 году. Сооружение сгорело от пожара. У его северной стены сохранилась глинобитная площадка – “алтарь”, окруженная ямками (дополнительная конструкция для вертикально стоящих жердей?). У основания площадки располагались четыре амфоры с темными подтеками, от вылившейся во время пожара, жидкости. Одна из амфор была наполнена золой, судя по перегоревшим остаткам – растительного происхождения. Ближе к северо-западному углу помещения находились две лепные чашки – курильницы на высоких, чуть расширяющихся к низу ножках, плавно переходящих в широкое округлое основание с выемкой. Вместилище верхней части сосуда глубокое, округлое. Внешняя поверхность бугристая, слегка заглаженная, со следами копоти. Высота чаш – 8,5 см и 10 см, диаметр венчика у обеих – 8,5 см, дна – 6,5 и 7 см (рисунок). Там же, в заполнении, на 0,3 м выше дна землянки была обнаружена протома Керы-Персефоны. Она вероятно висела на стене помещения, когда случился пожар, поэтому оказалась придавленной рухнувшими брусками перекрытия. Протома Керы-Персефоны, аттического производства, односторонняя, оттиснута в форме, относится к последней четверти V – началу IV вв. до н. э. [Русяева, 1982. – С. 51]. Ее высота 19 см, ширина у основания 13 см. В верхней части терракоты, на уровне головного убора, проделано вертикальное отверстие – для крепления. Полуфигура богини передана в традиционной форме: правая рука в символическом жесте поднята к груди и держит продолговатый плод граната; левая – согнута в локте, поддерживает спадающее складками покрывало. Терракота имеет тщательно моделированные детали: лицо, одежду, головной убор, атрибуты и украшения. На терракоте хорошо сохранилась полихромная роспись [Диамант, 1980. – С. 118-119]. Сочетание плода граната и растительного орнамента на головном уборе богини подчёркивает и усиливает её значимость в культах хтонических и земледельческих божеств.

В связи с выделением сакрального места для домашних святилищ обратимся к замечанию А.С. Русяевой, акцентировавшей внимание на одном из главных признаков определяющих его наличие, а именно – присутствие очага. Домашний очаг у греков был под покровом его хранильницы – богини Гестии, которая непосредственно была связана с домом, его сохранностью и защитой. Очаг, открытого типа, в землянке из Овидиопольского поселения мог играть роль и алтаря. В таком случае мы имеем наглядное подтверждение выделенной в землянке определенной

* Загинайло датировал полуземлянку IV в. до н. э., однако найденные в ней терракотовая статуэтка и бронзовые наконечники стрел более ранние. На полу помещения найдены три башнеобразных наконечника (тип 9 по классификации Мелюковой [Мелюкова, 1964. – С. 22. – Табл. V]). Длина наконечников 2,3-2,7 см. Стрелы могут быть датированы V в. до н. э.

территории для молитвы и совершения культовых церемоний. В этом домашнем святилище обращались с просьбами к богине домашнего очага – Гестии (мы имеем комплекс печи и очагов) и земледельческим богиням Деметре и Коры. Это подтверждено находкой сидящей на троне Деметры, расположенной между очагами, в специально отгороженном ларе, в комплексе с курильницей на ножке и функциональным назначением самой полуземлянки. Хтоническая сущность аграрных богинь усиливалась сохранившейся на первоначальном месте, у печи, вкопанной горловиной амфоры, выполняющей роль примитивного алтаря – эсхары (*χ εσχαρα χοη*) для возлияний, ямой, впущенной в дно помещения и находками подвесок каури.

В землянке из Лузановского поселения наличие очага не отмечено, но зафиксирована глинобитная площадка служившая алтарем, возле которой и были найдены культовые предметы протомы Коры-Персефоны, курильницы на ножках и амфоры, одна из которых была заполнена золой и могла также быть связана с культом Гестии.

Обе землянки объединяют находки лепных курильниц. Они выполняли функции светильников или курильниц – об этом свидетельствует следы воздействия огня во вместилище на найденных целых чашах. Разграничить их использование в качестве курильниц или светильников практически невозможно – в обоих случаях внутри могли образоваться копоть и нагар [Зайцева, 2001. – С. 124]. Огню придавалось значение очистительного начала, и оно переходило и на светильники. Павсаний описывает такой эпизод: “... над провалом жителем Никостратом был установлен обряд спускания в него зажженных лампад в честь Коры, дочери Деметры...” [цит. по: Сорокина. – С. 51]. Атрибутом Деметры является факел, который она использовала, когда разыскивала свою дочь. “Факелоносной” названа Деметра в орфическом гимне. С зажженным факелом в руках Деметра и Кора-Персефона часто предстают на вазовой живописи и других произведениях искусства [ОАК, 1859. – С. 98].

Интересны в этой связи находки полуфигур Деметры найденные в Ольвии, с размещенной на голове чашей в виде перевернутого усеченного конуса. Как отмечает А.С. Русяева, эта чаша аналогична керносам, которые использовались в культе Деметры. [Русяева, 1982. – С. 60]. Такие мистериальные сосуды предназначались для дымных подношений и для огня – “маленькие очаги” [Корень, 2000. – С. 194]. Форма чаши на ольвийских терракотах напоминает верхнюю часть лепных курильниц на ножках. И если наши рассуждения верны, то курильницы на ножках могли играть роль атрибутов не только Деметры, что подтверждается значительным числом находок курильниц с терракотами аграрных богинь, но и Гестии, где они выступали в роли “маленького очага”. Однако это только предположение. Что касается встречаемости находок курильниц с фигурками Деметры и Коры, то здесь мы имеем дело с определенной устоявшейся системой. Такие чаши находят также в жилых домах, в хозяйственных подвалах, редко – в погребениях. Так, при раскопках раннеэллинистической усадьбы Дидова Хата в Нижнем Побужье, лепная чашечка была найдена рядом с углублением, в котором находился окрашенный белой краской фрагмент протомы Деметры [Рубан, 1984. – С. 109].

К вопросу о обрядовых действиях, проводимых в частности в полуземлянке Овидиополя, помещение статуэтки Деметры или Коры под землю имело символический смысл и было связано с хтоническими функциями этих богинь. В земледельческих обрядах важную роль играли различные углубления, пещеры или их имитации. Примером может служить комплекс культовых ям из архаического поселения Надлиманского III. В заполнении ям находилось

большое количество золы, а также разные предметы домашнего обихода, глиняные шарики – вотивные хлебцы, остраконы, фрагменты лутериев и светильников. В одной из таких ям глубиной 2,7 м, в слое золы мощностью 0,5 м найден обгоревший скелет собаки. Собаки использовались в качестве жертвоприношений в культах хтонических божеств. В этой же яме найдена верхняя часть статуэтки Деметры, датирующейся второй половиной VI в. до н. э. [Охотников, 1990. – С. 18, 61].

В Ольвии, местом проведения домашних церемоний в честь хтонических богинь, служил подвал жреца Агроты. Здесь найдено 19 фрагментов терракот и 2 фрагментированные формы, свидетельствующие о культе Деметры и Коры-Персефоны. При этом почти все терракоты были покрыты плотным слоем белой обмазки. На одном из обломков от женской фигуры в длинном хитоне обнаружено граффити, состоявшее из имени Коры, двух дельт и двух магических знаков. В этом подвале происходил обряд, основу которого, по мнению А.С. Русяевой, составляло магическое захоронение богини зерна и ее символическое сошествие в подземный мир [Русяева, 2005. – С. 185-186]. Обособленные святилища в жилых домах были присущи для богатых жителей, возможно для жрецов [Русяева, 2001. – С. 49], таких как упомянутый выше жрец Агрот в Ольвии.

Обряды, посвященные Деметре и Коры-Персефоне, проводились как в обычных жилищах, так и в местах, отведенных для обработки и хранения зерна. Для отправления культа могли служить домашние святилища, в виде отгороженного участка как в полуземлянке Овидиополя, и в жилищах Ольвии так и обычный угол. Небольшая ямка могла служить примитивным алтарем (возможно, таким алтарем было углубление в усадьбе Дидова Хата). Домашние святилища внутри жилых и хозяйственных комплексов были характерны для сельских поселений. Они часто маркировались наличием курильниц на ножках, которые являлись атрибутом культовых церемоний, связанных с земледельческими божествами и были характерны не только для Северо-Западного Причерноморья, но и Боспора [Масленников, 2007. – С. 316].

Традиция использования зажженных светильников на высокой столбовой ножке при совершении обряда, связанного с земледельческими божествами оказалась очень устойчивой. Она прослеживается с архаического периода до первых веков новой эры.

Так, в жилом доме Козырского городища, которое датируется серединой II – серединой III вв. н. э., было открыто помещение производственного назначения. Здесь, в отсеке для сушки зерна, под слоем перегоревшего проса был обнаружен своеобразный жертвенник в виде ямки, в которой лежали скелет овцы или барана и две чашечки на цилиндрических ножках [Бураков, 1976. – С. 31-35]. Видимо, здесь, так же как и в полуземлянке Овидиополя, церемонии проводились для успешного функционирования зерносушилки и одновременно в честь богов – покровителей земледелия [Зайцева, 2001. – С. 113].

Большой интерес представляют находки лепных чаш на поселении у дер. Семеновка (они датируются III в. н. э.). Так в жилом помещении 32 найдены две разные лепные чаши и две примитивно сделанные статуэтки богинь. И.Т. Кругликова считает эти фигурки изображениями верховного женского божества плодородия. Некоторые из найденных на этом поселении статуэток были покрыты толстым слоем гипсовой обмазки, что символизирует, по мнению Кругликовой сокрытие в почве семян до их прорастания [Кругликова, 1965. – С. 5-10]. Аналогичные статуэтки вместе со светильником на ножке найдены на поселении Мысовка на южном берегу Азовского моря [Зайцева. – С. 122].

Совместные находки статуэток Деметры и чаш на ножке встречаются также в сельских святилищах Боспора. На памятнике Генеральское-Восточное фрагменты

чаш обнаружены внутри алтаря, в нем же находилась терракота сидящей женщины в длинных задрапированных одеждах. А.А. Масленников интерпретировал ее как изображение скорбящей Деметры и датирует I в. до н. э. – I в. н. э. [Масленников, 2007. – С. 125].

Таким образом, на примере комплексов из поселений Овидиополь II и Лузановка мы можем с уверенностью говорить о месте домашних святилищ в религиозной практике древних греков Северо-Западного Причерноморья. Они представляли собой выделенные участки в помещении, которые наделялись сакральной силой. Там происходили частные обряды, связанные с очищением, молитвами и приношениями в честь богини домашнего очага Гестии и земледельческих богинь Деметры и Коры-Персефоны. Неугасимый огонь зажженный в вышеописанных курильницах на ножках, которые выступали и как светильники и даже как алтари, нес в себе надежду на благополучное будущее семьи, основу древнегреческого общества, под покровительством Великих богинь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. – К., 1976.
2. Диамант Э.И. Протома Коры-Персефоны из Лузанского поселения // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. – К.: “Наукова Думка”. – 1980. – С. 117-122.
3. Загинайло А.Г. Охранные раскопки поселения Овидиополь-II // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова Думка. – 1985. – С. 45-50.
4. Зайцева К.И. Лепные чаши на ножках I в. до н. э. – IV в. н. э. Из Северного Причерноморья // Археологический сборник. – 2001. – №35. – С. 112-125.
5. Кереньи Карл Элевсин: архетипический образ матери и дочери. – “Рефл-бук”, 2000. – 284 с.
6. Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. – М.: Изд-во АН СССР. – 1961. – 181 с.
7. Копейкина Л.В. Комплекс архаических терракот с Березани // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 92-104.
8. Кругликова И.Т. Раскопки поселения у деревни Семеновки // Поселения и могильники Керченского полуострова начала н. э. – МИА. – № 155. – 1970. – С. 4-260.
9. Лейпунська Н.О. Нижнє місто Ольвії (основні етапи розвитку) // Археології. – 2001. – № 4.
10. Назаров В.В. Культовая жизнь Березани // Материалы Березанской Нижнебугской античной археологической экспедиции. – Т. 1. – СПб. – 2006. – С. 139-170.
11. Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII – первой половине I в. до н. э. по материалам лепной керамики. – Ленинград: “Наука”. – 1988. – 143 с.
12. Масленников А.А. Сельские святилища европейского Боспора. – Тула: Гриф и К. – 2007. – 564 с.
13. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Вып. Д1-4. – 92 с.
14. Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI – V вв. до н. э. – К.: Наукова Думка. – 1990. – 85 с.
15. Рубан В.В. Раннеэллинистические фимиатерии из Нижнего Побужья // Новые археологические исследования на Одессчине. – К.: Наукова Думка. – 1984. – С. 108-111.
16. Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова Думка. – 1982. – 155 с.
17. Русяева А.С. Домашні святилища і культи в античних містах Північного Причорномор'я VI-II ст. до н. е. // Археологія. – 2001. – С. 41-51.
18. Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К.: “Стилос”. – 2005. – 558 с.
19. Передольская А.А. Терракоты из кургана Большая Близна и гомеровский гимн Деметре // ТГЭ. – 1962. – Т. VII. – С. 46-91.
20. Сорокина Н.П. Религия и короластика в античности. – М.: Восточная литература. – 1997. – 87 с.



1



2



3

Рис. 1. Находки из полуземлянки Овидиополия
(1-2 – статуэтка Диметры,
3 – нижняя часть светильника)



1



2

Рис. 2. Находки из землянки Лузановского поселения
(1 – протома Кору-Персефоны, 2 – светильник)

УДК: 902.2

ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П.,

Херсонська охоронна археологічна експедиція.

Оленковський Микола Петрович (1950 р. н.), м. Херсон, Україна. У 1985 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету. В 1989 р. захистив у Інституті археології АН України кандидатську дисертацію на тему “Пізній палеоліт та мезоліт Нижнього Дніпра” (керівник В.Н. Станко). З 1976 р. начальник Херсонської охоронної археологічної експедиції. Лауреат премії ім. Вікентія Хвойки (1999 р.). Автор понад 200 наукових опублікованих праць (у т. ч. 36 монографій та брошур). У 2004 р. завершив роботу над докторською дисертацією “*Епіграветт Південно-Східної Європи*”.

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА ТА МЕЗОЛІТИЧНА ЕКОНОМІКА ЗА ВІДСУТНОСТІ МІСЦЕВИХ СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ

У статті наводяться наслідки вивчення можливостей людини часів пізнього палеоліту та мезоліту виживати у кризових умовах, за повної відсутності технологічних ресурсів. На прикладі матеріалів з нижньодніпровського лівобережжя відтворюються адаптаційні шляхи історичних екстремальних економік.

The consequences of study of possibilities of man of times of late paleolith and mezolith to survive in crisis terms are pointed in the article, at complete absence of technological resources. On the example of materials from nizhnedniprovs'kogo left-bankness the adaptativni ways of historical extreme economies are reproduced.

За часів давнього та середнього кам'яного віку існували, як відомо, різні форми сировинної адаптації людини. Причому, з часом форми прилаштування урізноманітнювалися й поглиблювалися. Кількісно вони максимально зросли у період мезоліту-неоліту.

За відсутності на території постійного або тимчасового мешкання традиційної для виготовлення знарядь крем'яної сировини, палеолітичній та мезолітичній людині доводилось виходити зі скрутного становища, або переходячи на інші види сировини, або за рахунок організації власної її доставки, або отримання крем'яної сировини з інших регіонів через посередників.

У Центральній та Східній Європі відомо численні випадки використання у ці історичні періоди вкрай неякісної місцевої крем'яної сировини, а також різноманітних мінералів та гірських порід, що мали ті чи інші властивості розколюватися із заданими параметрами [15, 22-27]. Причому як вулканічного, так і кристалічного походження. Найбільш вживаними серед них були: обсидіан, андезит, кристалічні кварці (кварц, гірський кришталь, димчастий кварц, моріон), приховано-кристалічні кварці (халцедони та опали), яшма, кварцит, щільний дрібноструктурний пісковик, “окремнілий” вапняк, сланець. У випадку повної відсутності на значних просторах придатної (для розколювання)

кам'яної сировини давня людина іноді змушена була майже повністю переходити до використання “підручних” матеріалів – кістка, ріг, черепашки тощо.

Автор має можливість показати (на прикладі одного з регіонів Східної Європи) деякі шляхи економічної адаптації давнього населення до життя в проблемних сировинних зонах. На території України є специфічний регіон, де добре представлені достатньо численні пізньопалеолітичні та мезолітичні археологічні пам'ятки, але повністю відсутні не тільки крем'яна або інша кам'яна сировина, що піддається розколюванню, а й, взагалі, кам'яна сировина, придатна для використання давньою людиною. Це Нижньодніпровсько-Присиваський регіон. Тут відомі тільки два види твердих осадових порід – мергелі та нещільні вапняки (переважно черепашники). Особливо показовими є регіони Нижньодніпровської субаеральної рівнини та Північного Присивашся, оточені з усіх боків зоною відсутності будь-якої сировини, що складає від 150 до 250 км.

Саме такі сировинні ситуації дають можливість проведення реконструкцій адаптаційних можливостей палеолітичних та мезолітичних суспільств в умовах екстремальної економіки. Звичайно, у різних регіонах та у різних історичних ситуаціях по-різному могли вирішуватися близькі проблеми такого роду. Автором

розглянуто тільки шляхи адаптації, обрані пізньопалеолітичним та мезолітичним населенням зазначеного регіону.

Сума даних за палеолітичними та мезолітичними пам'ятками Нижнього Дніпра та Присивашся свідчить, що місцеве населення того періоду вирішувало проблему відсутності сировини двома засобами. По-перше, надзвичайною вимогливістю до складу та якості кам'яної сировини. По-друге, крайньою економністю у використанні сировини.

Аналіз матеріалів за усіма пізньопалеолітичними (153) та мезолітичними (біля 100) пам'ятками регіону чітко свідчить про абсолютну пріоритетність в імпортуванні сюди високоякісного кременю. Тільки у комплексах декількох ранніх пізньопалеолітичних пам'яток – Перемога I, Перемога XVII, Любимівка IV – та у комплексі фінальнопалеолітичної стоянки Леонівка поруч із виробами із високоякісної сировини є вироби з кременю, дещо гіршого за своїми технічними властивостями [6, 8].

У цілому, сировина надходила на цю територію у вигляді жовен та гальок. Тільки у комплексах декількох пам'яток представлено, іноді значною пропорцією, плитчастий кремій. Низькоякісний кремій практично повністю відсутній. Інші види сировини на пам'ятках або не виявлено, або представлено поодинокими виробами. Так на пізньопалеолітичному місцезнаходженні Василівський виступ I знайдено кілька кварцитових відщепів. Окрім крем'яного матеріалу на епіграфетській стоянці Дмитрівка виявлено скребок із димчастого кварцу, луска моріону, 2 відщепи з сірого кварциту. У комплексі стоянки Леонівка є кварцитові нуклеуси та відщепи. Сировинною базою мезолітичних пам'яток був виключно кремій.

Цікаво відмітити, що у подальшому, в періоди пізнього неоліту, енеоліту та бронзи, сировинна картина у Нижньому Подніпров'ї та Присивашші міняється. Значну частину сировини складає низькоякісний кремій, який у добу пізньої бронзи стає абсолютно переважаючим. В невеликій кількості, але постійно, зустрічається кварцит, “окремнілий” вапняк, щільний сланець.

Шляхи надходження крем'яної сировини у Нижнє Подніпров'я та Присивашся не вивчені. Практично в усіх комплексах стоянок пізнього палеоліту виявлено (у різних пропорціях) поєднання світло-сірого напівпрозорого, світло-сірого та темно-сірого, що просвічується, сірого та жовтуватого непрозорого, чорного кременю. У комплексах мезолітичних стоянок зменшується пропорція виробів з чорного та темно-сірого кременю, але у колекціях деяких пізньомезолітичних стоянок з'являються вироби з напівпрозорого та такого, що просвічується лимонно-жовтого, брунатного та рожевого кременю.

Скоріш за все, не поступала (або поступала дуже обмежено) у Нижньодніпровсько-Присиваський регіон відносно низькоякісна крем'яна сировина з регіону середньої течії Південного Бугу, добре відома за матеріалами стоянок району Анетівки [16-18]. Частина сировини – чорний та сірий жовтовий кремій – безсумнівно, походить із родовищ Криму. Вона добре відома автору за матеріалами палеолітичних пам'яток та за рядом особисто обстежених родовищ у межах Середньої та Зовнішньої гряд Кримських гір [2, 3, 5, 19-21].

Імпорт саме високоякісної сировини безсумнівно спричинявся вимогами економічного її використання, викликаного відсутністю місцевої сировинної бази. Навряд чи може викликати сумнів факт, що з високоякісної крем'яної сировини можна було отримати значно вищу пропорцію якісних сколів, готових для використання як знаряддя або у якості заготовок для знарядь з вторинною обробкою.

Дослідження показали, що економічне використання сировини у регіоні, що розглядається було ще й різноплановим. Перш за все, чітко простежується дуже висока пропорція використання пластинчастих та відщепових сколів-заготовок для виготовлення

знарядь з вторинною обробкою. Підвищується ощадливість сировини не тільки за рахунок більш повної утилізації нуклеусів, але й за рахунок використання сколів, які при достатній забезпеченості сировиною, значною мірою або повністю, йдуть у відходи виробництва. Простежено більш високий відсоток використання первинних відщепів та краєвих сколів. Як заготовки починають використовуватися різцеві сколи та луски. Й, нарешті, значна ощадливість сировини досягалася зменшенням розмірів як заготовок, так і усіх категорій та типів знарядь.

Висока пропорція використання пластинчастих сколів та відщепів для виготовлення знарядь з вторинною обробкою властива практично для усіх пам'яток пізнього палеоліту та мезоліту Нижньодніпровсько-Присиваського регіону. Можна навести це на прикладі основних пам'яток.

Так для основних стоянок та місцезнаходжень пізнього палеоліту (рис. 1, 1-15) пропорція вторинної обробки пластинок, мікропластинок та відщепів складає: для Любимівки I – 29 %; для Любимівки III – 24 %; для Любимівки IV – 37 %; для Сомової Балки – 29 %; для Леонівки – 30 %; для Першопокровки I – 23 %; для Перемоги I – 14 %; для Дмитрівки – 17 %; для Вознесенки IV – 11 %; для Нововолодимирівки II – 22 %; для Солоного озера VI – 13 %; для Солоного озера IX – 15 %; для Перекопу I – 29 % [8-10, 12, 13, 18]. Для основних пам'яток мезоліту (рис. 1, 16-28) ця пропорція складає: для Анастасівки – 25 %; для Великих Копанів 54 – 36 %; для Сальково I – 18 %; для Люблинки II – 20 %; для Веснянки I – 54 %; для Веснянки V – 24 %; для Іванівки-Присиваської – 19%; для Солоного озера VII“в” – 26 % [11].

Висока пропорція відібраних для використання пластинок, мікропластинок та відщепів дає й високий відсоток знарядь з вторинною обробкою у комплексах матеріалів стоянок, у цілому. Абсолютно об'єктивні дані, ясна річ, дають тільки комплекси пізньопалеолітичних стоянок, вивчених розкопками. В комплексі стоянки Вознесенка IV знаряддя з вторинною обробкою склали 7,7 %. У Нововолодимирівці II – 9,4 % (при тому, що біля половини знахідок – це найдрібніші ретушні луски, отримані промивкою ґрунту культурного шару). У Дмитрівці – 14,7 % [14]. У Солоному озері VI – 11,2 %. У Солоному озері IX – 11,5 % [28].

Достатньо повноцінними, у визначенні рівня використання заготовок для виготовлення знарядь, можна визнати й матеріали декількох стоянок мезоліту, матеріали яких зібрано у піщаних котловинах Нижньодніпровських пісків (аж до найдрібніших лусок та осколків) або на піщаних косах берега Сивашу. У комплексі стоянки Великі Копані I знаряддя з вторинною обробкою склали 8,5 %. У великих Копанях 54 – 13,0 %. У Сальково I – 17,0 %. У Веснянці V – 23,1 %. В Іванівці-Присиваської II – 18,9 %. Звичайно, не можна заперечувати можливість того, що частина пластинчастих та відщепових сколів з дрібною ретушню, насправді, й не ретушувалися, а є наслідком сильної спрацьованості країв знарядь без вторинної обробки. В принципі, це сутності проблеми, що розглядається не міняє. Адже базується на вимушеному тривалому використанні цієї групи виробів саме через проблеми недостатності сировинних ресурсів.

Високий рівень утилізації нуклеусів властивий більшості пізньопалеолітичних пам'яток регіону. Особливо він проявився в матеріалах таких стоянок та місцезнаходжень, як Любимівка I, Любимівка IV, Сомова балка, Першопокровка I, Нововолодимирівка II. У комплексах багатьох пам'яток нуклеуси складають дуже незначну пропорцію. Характерною рисою наборів нуклеусів є висока пропорція в них вторинних ядрищ (звичайно, понад 20 %). Ще більш показовою є ситуація відносно нуклеусів на пам'ятках мезоліту. В матеріалах стоянок долини Дніпра вони поодинокі й,

як правило, сильно спрацьовані. В комплексах присиваських пам'яток вони представлені дещо краще, але й тут складають невеличкі серії, звичайно, з високим рівнем утилізації (за виключенням місцезнаходжень Веснянка І та Сергіївка І, де нуклеуси представлені більш високими пропорціями та менш утилізовані). Апогей кризи забезпеченості сировинними ресурсами припадає на період фінального мезоліту, представленого у Нижньодніпровському регіоні стоянками Нижньодніпровських пісків. На чотири десятки пам'яток, тільки в трьох стоянках виявлено поодинокі та сильно спрацьовані нуклеуси. В комплексі Великих Копанів 54 знайдено тільки 2 залишкових ядрища.

У деяких випадках ощадливість сировини досягалася використанням, у якості заготовок для виготовлення знарядь з вторинною обробкою, не тільки таких достатньо малопривабливих у звичайній сировинній ситуації сколів, як краєві та первинні, але й різцевих сколів та лусок (до 10 мм). Найбільш показовим у цьому плані є комплекс пізньопалеолітичної стоянки Нововолодимирівка ІІ. У якому виявлено серію унікальних знарядь у вигляді мікроскребачок високої форми, виготовлених на різцевих сколах (на первинних та в одному випадку на підправочному). Є у цьому комплексі й кілька лусок із ретушню, що очевидно використовувалися як знаряддя. Ретушовані луски та окремі скребковидні знаряддя на лусках є й у кількох комплексах мезолітичних стоянок – Подо-Калинівка 8, Великі Копані 1, Великі Копані 7, Великі Копані 54, Великі Копані 63 [7].

Маленький розмір як заготовок та знарядь, так і відходів виробництва – характерна риса матеріалів майже усіх пізньопалеолітичних та мезолітичних стоянок регіону. Причому, ця закономірність майже не залежить від культурної приналежності пам'яток. Однак, колекції деяких пам'яток виділяються навіть на цьому загальному фоні. Очевидно, що вони є показником особливо кризових ситуацій із забезпеченістю сировиною. Водночас ці пам'ятки демонструють граничні можливості адаптації первісної людини до екстремальних умов, а також можливості виживання "соціальних організмів давнини" в періоди їх максимальної ізольованості. Найважливішим наслідком проведеного автором аналізу матеріалів пам'яток є висновок про те, що зменшення розмірів виробів ніяк не впливало на їх типологічний склад. А це означає, що люди в умовах недостатності сировини продовжували свою виробничу діяльність у руслі традицій, що склалися.

З точки зору мініатюризації виробів, найпоказовішою пам'яткою пізнього палеоліту регіону є, однозначно, стоянка Нововолодимирівка ІІ [13, с. 33-48]. У плані культурних аналогій індустрія цієї пам'ятки типологічно близька індустрії стоянки Амвросіївка [1, 4]. З різницею лише у значно менших розмірах усіх категорій виробів. Близькі ці пам'ятки й за віком. Радіовуглецева дата Нововолодимирівки ІІ – 19340 ± 95 (Ki-6203). Загальна кількість крем'яного матеріалу нараховує 2011 екз. (рис. 2). До 97 % з них отримано розкопками стоянки. Невикористані сировинні ресурси (гальки, жовна, плитки) відсутні. Колекція поділяється на 17 нуклеусів, 8 нуклевидних кусків, 2 сколи оновлення площадок нуклеусів, 124 пластинки та знаряддя на них, 195 мікропластинок та знарядь на них, 506 відщепів та знарядь на них, 1186 "відходів виробництва" (23 осколки, 13 краєвих сколів, 68 різцевих сколів, 1064 луски).

Вироби з вторинною обробкою нараховують 186 екземплярів. На пластинках виготовлено 41 знаряддя, на мікропластинках 36, на відщепах 96, на краєвих сколах 3, на різцевих сколах 6, на лусках 2. Підрозділяються на: 4 мікрівістря з притупленим краєм, 27 мікропластинок з притупленим краєм, 3 мікропластинки з мікроретушню, 12 долотовидних знарядь, 8 скребків, 27 різців, 4 комбінованих знарядь, пластинка зі скошеним кінцем, пластинка з поперечною

ретушню, 6 скребковидних знарядь на різцевих сколах, косоретушне вістря, 5 проколки, свердло-розвертка, 26 пластинок із ретушню, 55 відщепів із ретушню, 2 луски з ретушню, пластинка з підтіскою, відщеп із підтіскою. Як видно, типологічний склад матеріалу тут нічим не відрізняється від традиційних комплексів пізнього палеоліту.

Розмір нуклеусів Нововолодимирівки ІІ знаходиться у межах 1,8-4,7 см. Тільки три ядрища мають максимальний розмір, що перевищує 3 см (рис. 2, 1). Параметри більшості нуклеусів вкладаються у межі 2,5-3,0 см. Максимальна довжина цілих пластинок без вторинної обробки складає 4,1 см, ширина – 1,8 см. Ширина біля 70 % усіх пластинок складає 0,8-1,2 см. Мініатюрними є й мікропластинки без вторинної обробки. Максимальна довжина цілих екземплярів досягає тільки 2,8 см. Тільки 7 % мікропластинок перевищує за довжиною 2,0 см. Дві третини мікропластинок не перевищує за шириною 0,5 см. Багато виробів завширшки 0,2-0,3 см. Максимальний розмір відщепів без вторинної обробки досягає 3,9 см. До 80 % відщепів не перевищують 2,0 см, а біля половини – знаходяться за своїми метричними параметрами в межах 1,0-1,5 см.

Така ж мініатюрність властива й виробам із вторинною обробкою. Серед різців виділяються тільки два знаряддя, розмір яких досягає 4,3-4,4 см (рис. 2, 7, 13). Усі інші різці не перевищують 3,0 см, й знаходяться у межах 1,4-3,0 см. Довжина кінцевих скребків не перевищує 3,2 см (рис. 2, 6). Мініатюрні й нуклевидні скребки – 1,7-2,4 см. Розмір комбінованих знарядь (скребки-різці) лежить у межах 1,4-2,9 см (рис. 2, 17). Довжина цілих мікрівістрів та мікропластинок з притупленим краєм складає 0,8-2,1 см (рис. 2, 22, 25, 28, 31). За середньої ширини мікрознарядь – 0,4-0,6 см. Знаряддя на різцевих сколах (рис. 2, 18-21) не перевищують у довжину 2,5 см. Максимальна довжина пластинок та мікропластинок зі скошеним кінцем або з поперечною ретушню не перевищує 2,5 см (рис. 2, 38-40). Проколки та свердла (за винятком одного свердла на різцевому сколі, довжиною 3,9 см) не перевищують 3,0 см (рис. 2, 41-42). Максимальний розмір долотовидних знарядь досягає 3,3 см (рис. 2, 44), за довжини більшості інших 1,7-2,8 см. Ретушовані пластинки дещо відрізняються від неретушованих у бік збільшення параметрів. У довжину вони сягають 4,9 см, завширшки – 2 см. Відщепи ж з ретушню майже не відрізняються від неретушованих.

Ще більш показовими, у плані розуміння кризової сировинної ситуації, у якій перебували мешканці стоянки, є параметри загальної маси використаного кременю. Сумарна вага 2011 крем'яних знахідок складає усього 847 грамів. На групу нуклеусів (власне, нуклеуси, нуклевидні куски та сколи оновлення площадок нуклеусів) припадає 128 грамів. На вироби з вторинною обробкою – 275 грамів. На заготовки (пластинки, мікропластинки та відщепи без вторинної обробки) – 352 грами. На відходи (краєві сколи, осколки та луски) – 92 грами. Показовою є дуже висока вагова пропорція, що припадає на знаряддя з вторинною обробкою (до 30 %). На стоянках, повністю забезпечених сировиною, така пропорція звичайно не перевищує 2-3 % від ваги усього крем'яного комплексу. Цікавими є дані за ваговим розподілом категорій знарядь з вторинною обробкою – вага різців складає 69 грамів, скребків – 33 грами, знарядь мікрокомплексу – 3 грами, пластинок та мікропластинок зі скошеним кінцем – 2 грами, проколки та свердла – 14 грамів, комбінованих знарядь – 19 грамів, долотовидних знарядь – 27 грамів, пластинок з ретушню – 34 грами, відщепів з ретушню – 73 грами.

Вірогідно, лінійні параметри розмірів та вагові параметри використаної сировини є мінімальним показником повноцінної виживаємості первісного

колективу протягом певного часу. Ця розкопана повністю пам'ятка реконструюється як сезонна стоянка невеликої групи людей (родини?), що мешкала в одному житлі. Час перебування тут людей визначався запасом їжі, що складався з одного коня та одного бізона.

У мезолітичний час економія сировини, що досягалася шляхом зменшення розмірів виробів простежується, перш за все, на пам'ятках Нижньодніпровського Лівобережжя. Для долини Дніпра у цьому плані можна відмітити лише матеріал Любимівки V. Більш виразно мініатюризація індустрій виявляється у матеріалах більшості пізньомезолітичних стоянок Присивашшя. Для території Нижньодніпровських пісків ця закономірність є абсолютною (продовжується вона тут й у період раннього неоліту).

Прикладом відносної мініатюрності виробів присиваських пам'яток може слугувати колекція стоянки Люблинка II [13, с. 84-87]. Це типова пам'ятка пізньомезолітичного етапу кукурекської культури. Зібрано відносно невелику колекцію, що нараховує 325 екз. (рис. 3). Типологічно вона підрозділяється на: фрагмент дрібної гальки, дрібне жовно, 11 цілих та фрагментованих нуклеусів, 8 нуклевидних кусків, 5 сколів оновлення площадок нуклеусів, 47 пластинок, 14 мікропластинок, 160 відщепів, 58 виробів з вторинною обробкою, а також – краєві та різцеві сколи, осколки.

Серед нуклеусів тільки одне ядрище достатньо масивне – призматичний нуклеус, що досягає 4,9 см (рис. 3, 1). Є два цілих олівцевидних нуклеуси – розміром 4,1 та 2,8 см (рис. 3, 2-3). Інші нуклеуси – підпризматичні та аморфні ядрища, розміром від 2 до 3 см, а також фрагменти олівцевидних ядрищ. Цілі пластинки та мікропластинки без вторинної обробки не перевищують 3 та 2 см, відповідно. За винятком кількох виробів (що досягають 3-4 см), майже усі відщепи без вторинної обробки знаходяться, за своїми параметрами, у межах 1-3 см. Розмір скребків лежить у межах 1,2-2,4 см. Різці досягають 1,6-2,9 см. Ретушовані пластинки та відщепи також дуже дрібні, показники їх параметрів знаходяться у межах розмірів пластинок та відщепів без вторинної обробки.

Вагові параметри крем'яної колекції Люблинки II дещо відрізняються від параметрів Нововолодимирівки II. Загальна вага складає 588 грамів. Достатньо високою є вагова пропорція групи нуклеусів (нуклеуси, нуклевидні куски, сколи оновлення площадок нуклеусів), що досягає 124 грами. Вага виробів з вторинною обробкою – 123 грами. На заготовки (пластинки, мікропластинки, відщепи без вторинної обробки) припадає 294 грами. Вага відходів виробництва (краєві та різцеві сколи, осколки, луски) складає 43 грами.

Практично усі мезолітичні пам'ятки Присивашшя знаходять аналогії у кримських археологічних культурах. Цей фактор, вірогідно, пом'якшував сировинну кризу для населення регіону через можливий доступ до кримської крем'яної сировини.

Для території Нижньодніпровських пісків особливо показовою є колекція стоянки Великі Копані 54 [8, с. 150-153]. Пам'ятку досліджено у північній частині піщаної котловини, з перепадом висот між днищем та оточуючими буграми – 5-7 м (рис. 4). Культурний шар перевідкладений. Матеріал зібрано на поверхні та добуто з оолового шару. Загальна кількість крем'яних знахідок складає 515 екз. Колекція підрозділяється на: 2 нуклеуси, 32 пластинки (з урахуванням знарядь з вторинною обробкою), 35 мікропластинок (з урахуванням знарядь з вторинною обробкою), 96 відщепів (з урахуванням знарядь з вторинною обробкою), 138 лусок (з урахуванням знарядь з вторинною обробкою), 212 осколків. Виробів з вторинною обробкою 67 екз. Вони типологічно підрозділяються на: 5 трапецій, 4 мікровістря, 4 мікропластинки з притупленим краєм, проколка, 5 скребків, 3 різці, мікропластинка зі скошеним кінцем, пластинка виїмкою, 5 пластинок з ретушню,

3 мікропластинки з ретушню, мікрознаряддя трикутної форми, 23 відщепи з ретушню або мікроретушню, 10 лусок з ретушню або мікроретушню, фрагмент знаряддя. Усі знахідки відрізняються крайньою мініатюрністю. Понад 90 % виробів не перевищують 1,5 см. Найбільша знахідка розміром 3,2 см.

Нуклеуси гранично спрацьовані. Один представлений фрагментом. Другий – залишкове ядрище, розміром 1,2 x 1,0 x 0,4 см (рис. 4, 1). Особливо показові (у плані мініатюризації) основні категорії виробів із вторинною обробкою. Трапеції по висоті не перевищують 0,9 см, а за довжиною нижньої основи – 1,2 см. Ширина більшості знарядь з притупленим краєм (мікрівістрів та мікропластинок) знаходиться у межах 0,2-0,5 см. Тільки два цих знаряддя мають ширину в межах 0,5-0,7 см. Проколки представлено одним цілим знаряддям, довжиною 1,2 см. Косоретушне вістря на мікропластинці та мікропластинка зі скошеним кінцем виготовлені на заготовках завширшки 0,4 та 0,6 см. Ширина пластинок з виїмкою 0,8 см. Скребки, за своїми максимальними параметрами, знаходяться у межах 0,9-1,4 см. Різці не перевищують 1,0 см. Максимальна ширина пластинок з ретушню – 1,4 см. Ширина мікропластинок з мікроретушню складає 0,5-0,7 см. Відщепи з ретушню, у цілому, не перевищують 1,7 см. Осібно виділяються два відщепи з ретушню, що досягають 2,6 та 3,2 см (найкрупніші вироби комплексу).

Максимальна ширина пластинок без вторинної обробки досягає 1,1 см. Тільки чотири пластинки перевищують за шириною 1,0 см. Біля половини мікропластинок без вторинної обробки не перевищують завширшки 0,5 см. Серед відщепів без вторинної обробки тільки два вироби перевищують 1,5 см (їх розмір 1,6 та 2,4 см). Тобто найширші пластинки та найкрупніші відщепи відбиралися для знарядь з вторинною обробкою.

Ще показовішими для стоянки Великі Копані 54 є параметри маси. Загальна вага колекції, що нараховує 515 крем'яних виробів, складає 71,1 грама. На нуклеуси припадає 1,3 грама, на знаряддя з вторинною обробкою – 19,3 грама, на “заготовки” (пластинки, мікропластинки та відщепи) – 14,3 грама, на “відходи” (луски, осколки, невіразні уламки) – 36,2 грама. Вага виробів із вторинною обробкою (за окремими категоріями) складає: трапецій – 0,7 гр., мікрівістрів та мікропластинок із притупленим краєм – 0,7 гр., проколки – 0,1 гр., знарядь зі скошеним кінцем – 0,2 гр., пластинки з виїмкою – 0,4 гр., скребків – 1,5 гр., різців – 0,5 гр., вкладинки з підтіскою 0,2 гр., пластинок із ретушню – 2,8 гр., мікропластинок із ретушню – 0,3 гр., відщепів із ретушню – 10,5 гр., лусок із ретушню – 1,4 гр.

Цілком вірогідно, що матеріал пізньопалеолітичної стоянки Нововолодимирівка II та мезолітичної стоянки Великі Копані 54 наймініатюрніший у палеоліті й мезоліті Європи. В усякому разі, про щось подібне авторів не відомо.

Не зважаючи на те, що дослідження стосується переважно питань давніх технологій та первісної економіки воно має вихід на вирішення значного кола питань історичного плану – шляхи заселення, території заселення, адаптивні можливості людських соціумів до екстремальних умов виживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисковский П.И. Палеолитичне місцезнаходження біля м. Амвросіївки // Археологія. – Т 5. – Київ, 1951. – С. 143-159.
2. Демиденко Ю.Э. Буран-Кая-III, слой В – технико-типологическая характеристика и анализ артефактов, модели общей кремнеобработки и редукции орудий // Грот Буран-Кая-III, слой В – эталонный памятник кииккобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремнёвых артефактов. – Киев-Симферополь: Шлях, 2004. – С. 31-88.
3. Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки района Белогорска. – Киев: Наукова думка, 1986. – 206 с.
4. Кротова О.О. Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – Київ, 1998. – С. 87-89.
5. Курбюн М. Каталог единиц сырьевого материала кремнёвых артефактов горизонта В1 слоя В Буран-Кая-III // Грот Буран-Кая-III, слой В – эталонный памятник кииккобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремнёвых артефактов. – Киев-Симферополь: Шлях, 2004. – С. 150-186.
6. Оленковский Н.П. Стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1983. – С. 77-88.
7. Оленковский Н.П. Позднемезолитические и неолитические стоянки в Нижнем Поднепровье // Материалы каменного века на территории Украины. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 75-90.
8. Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 202 с.
9. Оленковский Н.П. Позднепалеолитические памятники Нижнего Днепра // КСИА. – Вып. 206. – 1992. – С. 64-68.
10. Оленковский М.П. Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. – Вип. 1. – Херсон, 1992. – 64 с.
11. Оленковский М.П. Пам'ятки мезоліту та неоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. – Вип. 2. – Херсон, 1992. – 92 с.
12. Оленковский М.П. Нові палеолітичні та неолітичні пам'ятки в Присивашші // Археологічна збірка. – № 1. – Херсон, 1999. – С.179-197.
13. Оленковский М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епіграфету України. – Херсон, 2000. – 171 с.
14. Оленковский М.П. Нові дослідження епіграфетської стоянки Дмитрівка // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях, 2002. – С. 96-105.
15. Панкрушев Г.А. Мезолит и неолит Карелии. – Ч. 1. – Мезолит – Л.: Наука, 1978. – 136 с.
16. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наукова думка, 1990. – 107 с.
17. Станко В.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 113-125.
18. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – 140 с.
19. Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004. – 324 с.
20. Яневич А.А. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали). – Херсон, 1992. – С. 20-31.
21. Яневич О.О. Буран-кайська культура граветту Криму // Археологія. – № 2. – 2000. – С. 11-19.
22. Barta Juraj. Nove poznatky o osidleni Slovenska v epipaleolite // Archeological collection. – № 1. – Kherson, 1999. – P. 22-26.
23. Bitiri M. Citeva observatii cu privire la paleoliticul din Oas si periodizarea lui // SCIV, T. 18. – № 4. – 1967. – P. 623-643.
24. Chirica V. The Gravettian in the East of the Romanian corpathians. – Jassy, 1989. – 240 p.
25. Dobosi V.T. La recherché du Paleolithique en Hongrie // La Paleolithique et le Neolithique de la Roumanie en contexte. – Jasi, 1990. – S. 90-104.
26. Gabori M. Regionale verbreitung palaolithischer kulturen Ungarns // Acta Archaeologica Hungaria, T. 21. – Budapest, 1969. – F. 3-4. S. 155-165.
27. Nicolaescu-Plopsor C.S., Paunescu Al., Mogosanu Fl. Le paleolithique de Ceahlau // Dacia, N.S. – T. X. – Bucuresti, 1966. – P. 5-116.
28. Olenkovskiy Mikola. Upper Palaeolithik of the Sivash Region // The Use of Living Spase in Prehistory. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000. Oxford, 2004. – P. 51-59.

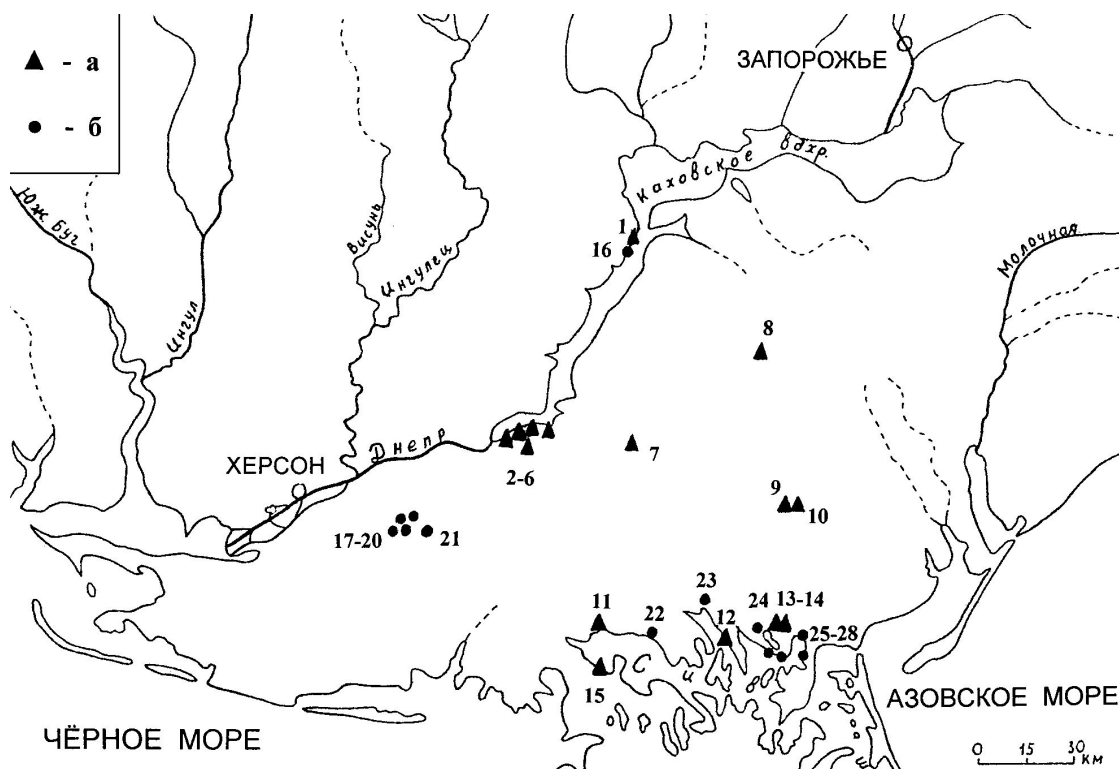


Рис. 1. Карта археологічних пам'яток (а – пізній палеоліт, б – мезоліт)

1 – Леонтівка, 2 – Любимівка III, 3 – Любимівка I, 4 – Сомова балка, 5 – Любимівка IV, 6 – Василівський виступ I, 7 – Дмитрівка, 8 – Першо-Покровка I, 9 – Перемога I, 10 – Перемога XVII, 11 – Нововолодимирівка II, 12 – Вознесенка IV, 13 – Солоне озеро IX, 14 – Солоне озеро VI, 15 – Перекоп I, 16 – Анастасівка, 17 – Великі Копані I, 18 – Великі Копані 7, 19 – Великі Копані 54, 20 – Великі Копані 63, 21 – Подо-Калинівка 8, 22 – Іванівка-Присиваська II, 23 – Сергіївка I, 24 – Солоне озеро VII“в”, 25 – Веснянка I, 26 – Веснянка V, 27 – Люблинка II, 28 – Салькове I

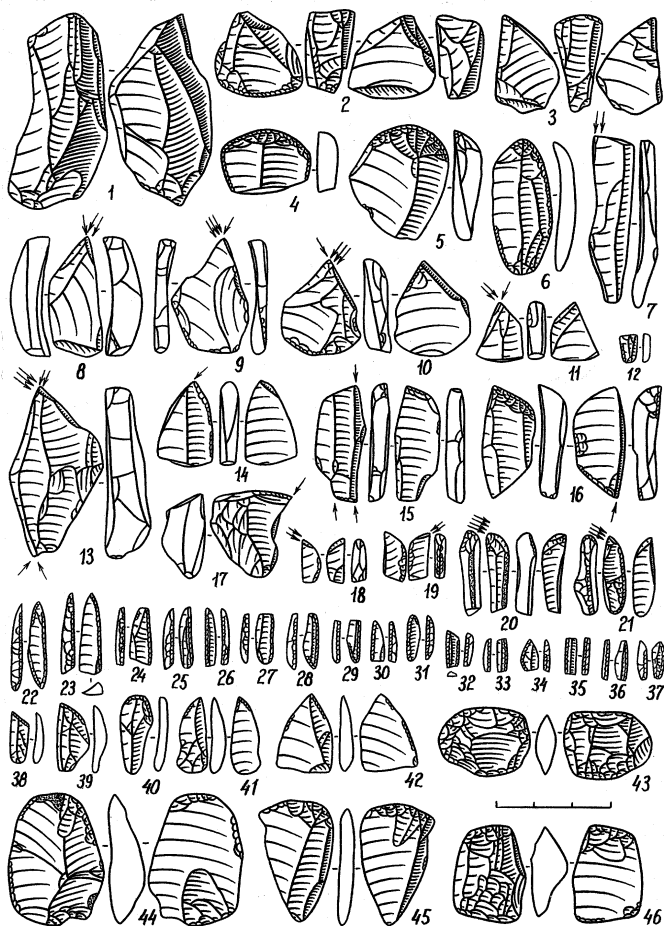


Рис. 2. Археологічний матеріал пізньопалеолітичної стоянки Нововолодимирівка II

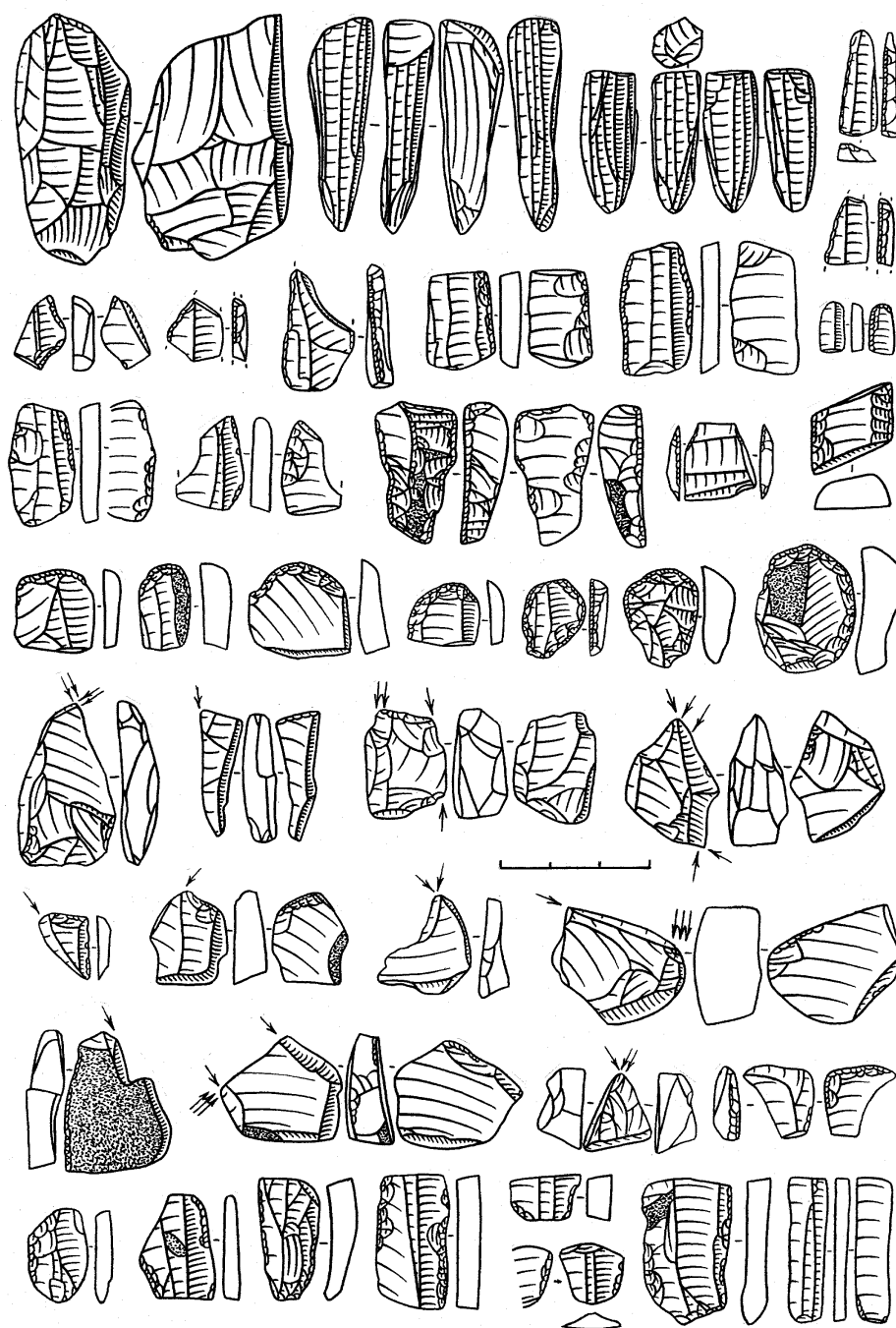


Рис. 3. Археологічний матеріал мезолітичної стоянки Люблинка II

УДК: 94(477,7)

СМИРНОВ О.І.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Смирнов Олександр Ігорович (1981 р. н.). Археолог, викладач кафедри всесвітньої історії та археології інституту історії та права МДУ ім. В.О. Сухомлинського. У 2003 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Миколаївського державного університету, з 2005 року – аспірант МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Тема наукових досліджень – *стародавня історія Північно-Західного Причорномор'я та взаємозв'язки варварського світу та античної Ольвії.*

ПІДНЕСЕННЯ ТА КРАХ УЛУСА НОГАЯ (ІІ ПОЛОВИНА ХІІІ СТ.)

Дана робота присвячена улусу темника Ногая на території Південної України у другій половині ХІІІ ст. Розглядається підвищення та занепад цього державного утворення спираючись на археологічні (поховання, нумізматику) матеріали знайдені в регіоні.

This work describes ulus Temenos Nogay on the territory of Southern Ukraine in the second half of XIII century. Prosperity and decline of this public formation was examined based on archeological (i. e. interment and numismatics) material found in the region.

Якщо до 60-х років ХІІІ століття ми не знаходили достовірно датованих археологічних пам'яток, пов'язаних із кочовиками у межах річки Дністра і Дунаю чи змушені виділяти їх із загальних історичних міркувань, то їх поява тут може впевнено пов'язуватися з останньою третиною ХІІІ ст., або з першою половиною ХІV ст.

Те, що поховання не вміщують багаточисельного інвентарю, або ж в них мало вузько датованих матеріалів, не дає, іноді, можливості провести чітку межу між пам'ятками різних періодів. І тому, у нашій джерелознавчій ситуації, достатньо ефективним може бути аналіз нумізматичних даних. Здається очевидним, що для вивчення історії кочовиків у районі, в якому випадкові знахідки монет у степах, зокрема, в похованнях, не пов'язані з поселеннями і містами, досить важливі. Значення топографії одиничних монетних знахідок на заході Золотої Орди поки що, видно, недооцінюються дослідниками [1]. Не менш важливі і знахідки скарбів, тезаврація яких звичайно пов'язана з певними кризовими подіями в Орді. Ми звертаємо на це увагу не випадково – раніше Г.О. Федоров-Давидов припустив, що знахідки джучидських монет на заході причорноморських степів можуть вказувати на більш інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин у степовиків Придністров'я у другій половині ХІІІ ст., ніж десь у південно-європейських степах (рис. 1) [2].

Звертаючись вслід за цим автором й іншими нашими попередниками до нумізматичних знахідок, можна легко знайти у Північно-Західному Причорномор'ї нерівномірність їх топографічного розміщення. До цього ж хронологічного розподілу знахідок відмітимо, що на захід від Дністра воно інше, ніж на схід. Так в землях, що прилягають до Нижнього Дунаю, переважають монети ХІІ ст. – порівняно з монетами ХІV ст. їх набагато більше. У той самий час на схід від

Дністра число джучидських монет, карбованих раніше початком ХІV ст., не дуже велике. Навпаки, випадкові знахідки мідних джучидських монет ХІІІ ст. у придунайській полосі Добруджі і Мунтенії особливо часті [3]. Також на захід від Дністра відомо три великих скарби, заритих на рубежі ХІІІ-ХІV ст. Подібні скарби східніше Дністра поки що не знайдено, виключаючи скарб на о. Березань, територіально віддаленого від Дністровсько-Дунайських земель [4]. Скарби на захід від Дністра – Акерманський, Оцеленський і Узунбаїрський – нараховують сотні монет кінця ХІІІ ст. і в цьому відношенні з ними не може зрівнятися жоден із відомих скарбів джучидських монет більш пізнього часу. Картування монет хана Токти частіше всього сарайські чи їх імітації. Тезаврація скарбів із картуваннями не пізніше 1299-1300 рр., як нам здається, пов'язані з міжусобною війною кінця ХІІІ ст. в Золотій Орді між ханом Токтою і темником Ногаєм.

На думку О. Ілієску і Т. Сіміона [5], знахідка Узунбаїрського скарбу свідчить про те, що на Нижньому Дунаї у кінці ХІІІ ст. виник й існував деякий час якийсь центр кочовиків. Так це чи ні – судити поки що важко. Однак ясно, що політична влада золотоординців, безсумнівно, до цього часу розповсюдилась на правобережжя Дунаю і навіть на Балкани. Про це, зокрема свідчать монети болгарського царя Георгія І Тертера (1280-1292), карбовані після 1285 року. На них зображено місяць і зірку, а також фігуру людини. Поява цих символів вказує на підкорення Болгарії Золотою Ордою [6].

Крім того, одна з монет Узунбаїрського скарбу начебто прямо вказує на його місцеве походження, а також пояснює політичну обстановку в Нижньому Подунав'ї наприкінці ХІІІ ст. – на ній читається ім'я

Ногаю. Монета місцевого, невідомого раніше, картування (відкарбована у місті Вічині, у гирлі Дунаю) і є одним із свідчень достатньо стійкого володарювання Ногаю на цій території, який загинув у 1300 році у битві під Кугальником (Куяльником) із загонами Токти.

Більшість пам'яток матеріальної культури (у тому числі датовані знахідками монет) на Нижньому Дунаї досить чітко пов'язується з часом діяльності Ногаю. Місце знаходження його ставки східні автори виділили як "Залізні ворота" і "Ісакча" [7]. Нам уявляється, що співставлення топоніма "Залізні ворота" з їхньою сучасною назвою і місцем знаходження в повіті Мехединця в Румунії, сумнівне – воно дуже віддалене від Ісакчі. Ставка Ногай могла розміщуватися на місті теперішнього селища Ісакча, на правому березі Дунаю, в Тульчинському повіті, напроти с. Орловка. Крім того, саме поняття "Залізні ворота" з давніх-давен пов'язується з переправою через Дунай [8]. Така переправа з часу персидського царя Дарія була відома у районі Ісакчі і у всі часи була для кочовиків джерелом до Південно-східної Європи. Тут же, на лівому березі Дунаю спостерігається і більш висока, порівняно з іншою територією Буджаку, концентрація кочових пам'яток.

Політична історія Ногай описана достатньо докладно [9]. Для нашої теми важливе те, що в результаті завоювань темника в 70-х рр. XIII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї склався улус, який політично відділявся від Золотої Орди. Території, які підкорились Ногаю на захід від Дніпра розширились на південь по побережжю Чорного моря до гирла Дунаю. Це посилювало натиск татаро-монголів на сусідні держави і народи в цьому регіоні. Темник вмішувався у справи балканських держав, у болгарсько-візантійські відносини, тримав під загрозою вторгнення Угорщину, підштовхував князів Південно-Західної Русі на військові дії проти Польщі та Литви, намагався встановити самостійні дипломатичні відносини з другими країнами. Очевидно, у зв'язку з утворенням ногайського улусу в контактній зоні Північно-Західного Причорномор'я виникали демографічні зміни, які, за археологічними спостереженнями, пов'язані з відступом у цей час населення із межиріччя Пруту і Серету у передгір'я Карпат [10]. Можливо, це було східнослов'янське землеробське і вівчарське, а також волоське населення.

У зв'язку із сказаним, немає підстав встановлювати "доменальні" кордони улусу Ногай на захід від Серету, а також на південь від гирла Дунаю. Зрозуміло, політичний вплив темника значно розповсюдився на південь і захід. Однак, археологічні і нумізматичні спостереження у сукупності з відомостями про розповсюдження ординських кочувань приблизно окреслюють якраз вказаний нами ареал. Натиск кочової стихії на заході в цілому не збільшився, а демографічне напруження по всій зоні південноруських степів виразилося лише в міжусобних війнах рубежу XIII-XIV ст. в Золотій Орді.

Таким чином, після походів Бурундая на Південно-Західну Русь у 1258-1259 рр. дійсно починається активне вторгнення завойовників у Північно-Західне Причорномор'я. З царювання Ногаю цей край перетворюється на плацдарм для походів на Болгарію і Візантію. Однак, при цьому не виключено, що на Нижнє Подунав'є і на південь Пруто-Дністрів'я продовжувала претендувати і Болгарія. За повідомленням Гійома Рубрука в середині 1250-х рр. – ця земля належала Асеню [11]. Ясно, що це повідомлення належить до золотоординського періоду. Мабуть, претензію на

Подунав'є пред'являла і Візантія – наприклад, Кілія в XIII-XIV ст. залишалась місцем вигнання високопоставлених візантійських осіб. Це не означає, що загальна кількість тут населення (кочового і землеробського) зменшується, – можливо, вона навіть дещо збільшується, при переселенні сюди, наприклад, частини східних слов'ян може наявно свідчить знахідка енкалпйону київського виробництва [12]. Деякі групи кочовиків продовжують переміщуватися у Подунав'я із Поросся.

Отже, очевидно, що з середини 60-х рр. XIII ст. в регіоні володарюють степовики. Ногай, який тут оселився, проводить самодіяльну політику, яка, іноді іде розрізняє з інтересами центральної золотоординської адміністрації, опираючись на підвладне йому місцеве населення. Він відмінє тут не лише баскачество, але і допомагає Болгарії і Візантії придушити повстання Івайла, стає фактично володарем улусу Джучі. В руських літописах Ногай часто іменується царем чи ханом [13]. В Північно-Західному Причорномор'ї утворився другий політичний центр Золотої Орди, його правитель вступає у самостійні відносини з Єгиптом, видає "ярлик" на велике князювання Дмитру Переяславському [14], саджає на престол хана Токту, захоплює Крим і дарує його своєму онукові [15]. Союзу з Ногаєм добивається багато європейських держав – Польща, Угорщина, Болгарія, Сербія ті інші. Сіючі ворожнечу в руських землях, він дає тому ж Дмитру Переяславському в 1283 р. військо для походу на Новгород. Про ведучу роль кочовиків-завойовників можна слідкувати та судити, як вже говорилося, за випадковими знахідками джучидських монет в степах: вони в XIII ст. реєструють найбільший розвиток торгівлі у Нижньому Подністров'ї, який затухає в XIV ст. після краху авантюри Ногаю.

Будучи скутий необмеженим всевладдям темника, хан Тохта під приводом покарання заколотників-емірів, котрі знайшли прилисток у Ногай, вступає з ним у відкриту боротьбу. Воєнні дії тривають з мінімальним успіхом декілька років. Зрештою у 1300 р. Тохта, прихиливши на свій бік болгарського царя й підкупивши низку емірів із оточення Ногай, здобуває остаточну перемогу в битві біля Куяльницького лиману, Ногайський улус припиняє своє існування. Тохта відновлює єдність Золотої Орди. Спроби Джека, сина Ногай, повернути собі владу над улусом батька не призвело до успіху.

Протягом 40-х років темник Ногай відіграв головну роль в політичному житті Золотої Орди. З одного боку, він, будучи досвідченим воєм, значно збільшив її володіння, з іншого – своїми сепаратистськими діями завдав першого істотного удару по її могутності [16].

ЛІТЕРАТУРА

1. Нудельман А.А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. – Кишинев, 1985.
2. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 216-218.
3. Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. – М., 1973. – С. 345-350.
4. Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани // ЗОАО. – Т. 1 (34). – Одесса: 1960. – С.38-46.
5. Piescu O., Simion G. Le grand Trésor de monnaies et lingots de XIII et XIV siècles // Revue des études sud-est européenne. – Vol. II. – 1964. – № 1-2. – P. 217-220.
6. Златарски В. История на българската държава през средните векове, в 2-х т. – София: БАН, 1972. – С. 298.
7. Параска П.Ф. Вказ. прац. – С. 63.
8. Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России // ЗНУ. – Одесса, 1879-1880. – С. 198.
9. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // ЗРАН. – 1922. – Т. 13. – Вып. 6. – С. 44-50.
10. Zaharia N., Petrescu-Dimbovita M., Zaharia Em. Aezariu din Moldova de la paleolitic pina in sec. XVIII. – Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1970. – P. 141-142.
11. Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 89.
12. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
13. Насонов А.Н. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – М.; Л., 1940. – С. 70.
14. Карышковский П.О. Восстание Ивайлы // ВВ. – 1958. – Т. 13. – С. 107-135.
15. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Уч. записки Мордовского гос. ун-та. – Саранск, 1960. – С. 54-56.
16. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 214-216.

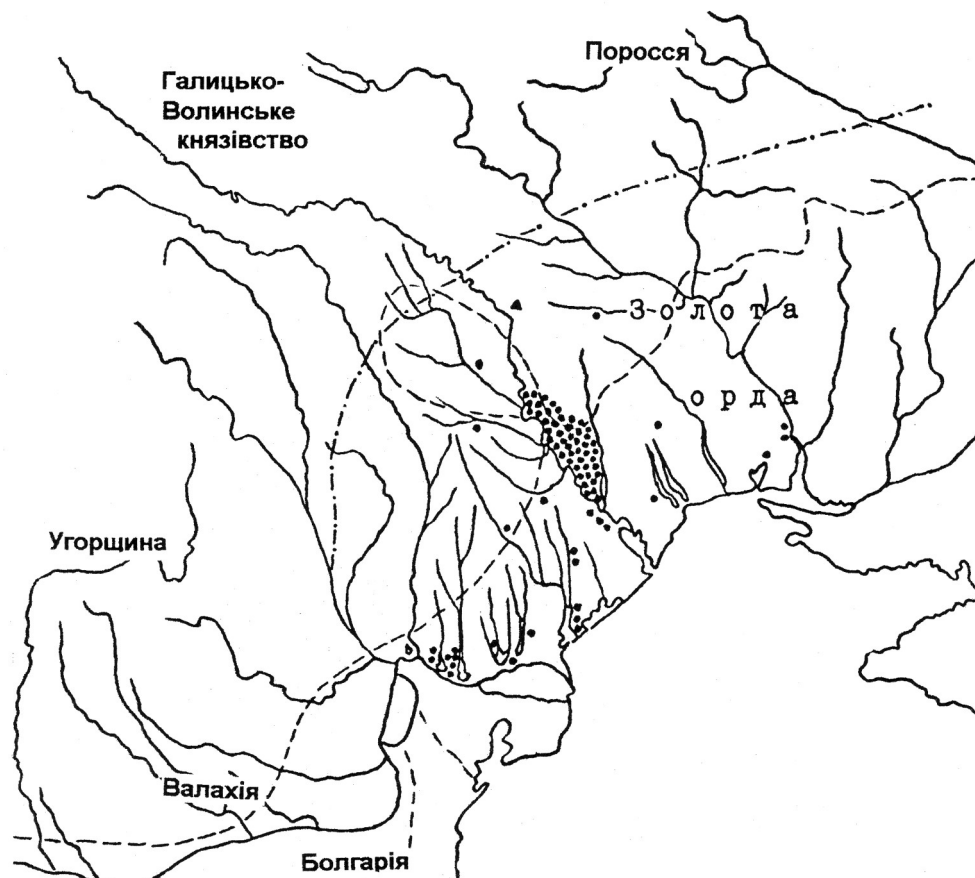


Рис. 1. Західні терени Золотої Орди в період утворення улусу Ногея

УДК: 902.2

СНИТКО І.О.,

Державна інспекція з охорони пам'яток культури в Миколаївській області.

Снитко Іван Олексійович (1960 р. н.), старший науковий співробітник державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській області, археолог. Є автором більше, ніж 70 наукових праць з археологічної тематики. Основна тема досліджень – *антична археологія*.

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА БРАТСКОГО РАЙОНА НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ В 1997 Г.

У статті описуються археологічні пам'ятки Братського району Миколаївської області, знайдені у процесі розвідки 1997 року. Наводиться їх географічна прив'язка до сучасних населених пунктів та водних джерел, топографія, вказуються основні знахідки. Надається загальна кількість пам'яток району на сьогоднішній день, їх типи, культурна та хронологічна характеристика.

The archeology monuments of Bratsky Region, Nikolaev Area, discovered during the prospecting in 1997 are described in the article. The geographic affixment to the modern inhabited localities and water sources, topographic data are described, and the fundamental finds are pointed out. The common number of the monuments located in the region to present day, their types, cultural and chronological characterization is given.

Археологические исследования Братского района были начаты в 1972 г. Сотрудниками Николаевского краеведческого музея был исследован курган эпохи бронзы на северо-восточной окраине пгт Братское в районе рынка.

В 1975 г. в связи с началом строительства оросительной системы Ингульской экспедицией Института археологии АН УССР (руководитель Шапошникова О.Г.) была раскопана группа курганов, состоявшая из 5 насыпей в районе села Петропавловка. Курганы содержали захоронения эпохи энеолита – бронзы [2]. Экспедиция проводила археологические разведки в окрестностях села Петропавловка по побережьям реки Мертвовод, в результате которых, была найдена стоянка эпохи верхнего палеолита Украинец-1.

В 1986 г. в связи с подготовкой издания Свода памятников истории и культуры УССР заведующим сектором археологии Николаевского краеведческого музея Никитиным В.И. была проведена фиксация курганных памятников на землях района.

Большую помощь в проведении археологических разведок и раскопок оказывал местный краевед Радкевич М.Н.

В 1997 г. совместная экспедиция НКМ и НГПИ под руководством автора провела фронтальное обследование района, в результате которого, были зафиксированы 141 курган и 30 ранее неизвестных древних поселений (В работе экспедиции принимали участие сотрудники сектора археологии НКМ Гребенников В.Б., Гаврилов С.И. и преподаватель НГПИ Гребенников Ю.С.). Еще одно

поселение найдено в 2004 г. Была существенно дополнена археологическая карта района.

Задачей настоящей работы является описание древних населенных пунктов, обнаруженных в 1997 г., пока не введенных в научный оборот. Экспедицией проводилось обследование побережий малых рек Каменно-Костоватая, Камышевская, Мазница (приток реки Каменно-Костоватая), Мертвовод и прилегающих к ним древних балок. Фиксировались не только памятники древности, но и заброшенные села и хутора XVIII-XIX вв. прошлого тысячелетия (время заселения Николаевщины), по которым отсутствуют какие-либо архивные материалы [1]. Приводим описание памятников.

Побережья реки Камышевская

1. Поселение эпохи неолита Новомарьевка-1.

Находится на невысокой надпойменной террасе правого берега реки Камышевская на северо-западной окраине с. Новомарьевка, в 300 м к югу от современной фермы. У подошвы террасы наблюдаются выходы гранита. Поселение задерновано. Его размеры, судя по немногочисленным невыразительным находкам на поверхности обнаженного грунта, примерно 100 x 50 м. С юга и с севера ограничивается небольшими оврагами. Среди находок фрагменты кремневых отщепов, тонкостенной неорнаментированной лепной керамики эпохи неолита. Шурфовка не проводилась.

2. Поселение XVIII-XIX вв. Новомарьевка-2 [1].

Находится на невысокой надпойменной террасе с выходами гранита правого берега реки Камышевская на северо-западной окраине с. Новомарьевка, в 50 м к

югу от неолитического поселения Новомарьевка-1. Его ориентировочные размеры 100 х 100 м. Задерновано. На поверхности визуально прослеживаются незначительные всхолмления, которые, возможно, являются остатками разрушенных и оплывших наземных построек. На указанной площади найдено большое число фрагментов гончарной посуды конца XVIII-XIX вв. Шурфовка не проводилась.

3. Поселение трипольской культуры (?) Новомарьевка-3. Зафиксировано на невысокой надпойменной террасе правого берега реки Камышевская (северо-западная окраина с. Новомарьевка) в 50 м к югу от поселения Новомарьевка-2. На площади 50 х 50 м собраны фрагменты красноглиняной лепной керамики трипольского облика. Профилирующих фрагментов посуды не обнаружено. Поселение задерновано. Шурфовка не проводилась.

4. Поселение Новомарьевка-4 (неолит, поздняя бронза, XVIII-XIX вв.). Обнаружено на надпойменной террасе правого берега реки Камышевская на правом склоне древней балки впадающей в реку, напротив юго-западной окраины с. Новомарьевка. Подъемный материал различных эпох собран на территории размером 100 х 150 м. Поверхность памятника распадается. К IV-III тысячелетиям до н. э. относятся находки фрагментов пластинчатых и нуклеидных отщепов, тонкостенной неорнаментированной лепной керамики. Эпохой бронзы датируются фрагменты стенок лепных сосудов и известняковый шарообразный боласт. В конце XVIII-XIX вв. на месте древних памятников, очевидно, существовал небольшой хутор. От него сохранились незначительные каменистые всхолмления, фрагменты серой и красноглиняной гончарной посуды с незатейливым линейным орнаментом, найденные на поверхности. Шурфовка не проводилась.

5. Поселение черняховской культуры Обуховка-1. Находится в 300 м к северу от с. Обуховка, на надпойменной террасе правого берега реки Камышевская. Примерные размеры поселения 300 х 100 м. Подъемный материал составляют фрагменты стенок грубой гончарной и серооленной керамики, стенки амфор. Поселение распадается. Шурфовка не проводилась.

6. Поселение черняховской культуры Обуховка-2. Зафиксировано в 100 м к северу от с. Обуховка на надпойменной террасе правого берега реки Камышевская. Подъемный материал в виде стенок лепной, грубой и серооленной гончарной керамики собран на площади 50 х 100 м. Поселение распадается. Шурфовка не проводилась.

Побережья реки Мазница (приток реки Каменно-Костоватая)

7. Поселение эпохи поздней бронзы Анновка-1. Обнаружено на южной окраине с. Анновка, на надпойменной террасе левого берега реки Мазница, впадающей в реку Каменно-Костоватая. Подъемный материал, состоящий из стенок лепных сосудов, собран на площади 50 х 100 м. Поселение распадается. Шурфовка не проводилась.

8. Поселение эпохи поздней бронзы Анновка-2. Находится к юго-западу от с. Анновка на надпойменной террасе левого берега реки Мазница. Примерные размеры поселения 50 х 100 м. Среди находок фрагменты стенок лепных сосудов. Поселение распадается. Шурфовка не проводилась.

9. Поселение XVIII-XIX вв. Анновка-3 [1]. Находится в 600 м к юго-западу от с. Анновка на надпойменной террасе левого берега реки Мазница. На распаханной поверхности прослеживаются скопления мелкого известнякового камня, возможно, остатки оплывших наземных построек. Примерные размеры 50 х 50 м. Среди находок фрагменты посуды XVIII-XIX вв. Шурфовка не проводилась.

10. Поселение эпохи поздней бронзы Анновка-4. Обнаружено в 1 км к юго-западу от с. Анновка на левом берегу реки Мазница. На распаханной поверхности надпойменной террасы, на площади 80 х 70 м найдены фрагменты стенок лепных сосудов, обломок каменной зернотерки. Шурфовка не проводилась.

11. Поселок XVIII-XIX вв. Анновка-5 [1]. Остатки поселка зафиксированы в 1,1 км к юго-западу от с. Анновка на левом берегу реки Мазница, на надпойменной террасе. На площади 100 х 100 м собраны фрагменты сероглиняной и красноглиняной гончарной керамики XVIII-XIX вв. Шурфовка не проводилась.

12. Поселение эпохи поздней бронзы Анновка-6. Находится в 1,5 км к юго-западу от с. Анновка, на надпойменной террасе левого берега реки Мазница. Размеры поселения ориентировочно составляют 50 х 60 м. Поверхность памятника задернована. Шурфовка не проводилась.

13. Поселение эпохи поздней бронзы Анновка-7. Обнаружено в 2 км к юго-западу от с. Анновка на надпойменной террасе левого берега реки Мазница. Размеры поселения 75 х 100 м. В 50 м к северо-востоку от поселения находятся остатки кладбища, очевидно, начала XX века. Поверхность памятника задернована. Собраны фрагменты стенок лепных сосудов. Шурфовка не проводилась.

14. Поселение эпохи поздней бронзы Анновка-8. Зафиксировано в 2,5 км к юго-западу от с. Анновка на надпойменной террасе левого берега реки Мазница. Его размеры ориентировочно составляют 50 х 140 м. Поверхность памятника задернована. На поверхности и обнажениях грунта найдены фрагменты стенок лепных сосудов. Шурфовка не проводилась.

15. Поселение черняховской культуры Анновка-9. Находится в 3 км к юго-западу от с. Анновка, на надпойменной террасе левого берега реки Мазница. Поверхность задернована. Подъемный материал, состоящий из стенок грубой гончарной керамики, амфор III-IV вв. н. э. собран на территории 250 х 100 м. Шурфовка не проводилась.

Побережья реки Каменно-Костоватая

16. Поселение эпохи поздней бронзы Каменно-Костоватое-1. Найдено на северо-восточной окраине с. Каменно-Костоватое, на плато правого берега реки Каменно-Костоватая. Фрагменты стенок лепной посуды найдены на площади 50 х 100 м. Территория поселения систематически распадается. Шурфовка не проводилась.

17. Поселение неолитического времени Пятихатки-1. Находится на северо-западной окраине с. Пятихатки в 150 м к югу от трассы Братское – Елизаветовка, на надпойменной террасе правого берега реки Каменно-Костоватая. Ориентировочные размеры поселения 200 х 100 м. Шурфовка не проводилась. Среди находок фрагменты кремневых отщепов и стенок лепной посуды IV-III тыс. до н. э. Найдены фрагменты сельской гончарной керамики XVIII-XIX вв.

18. Поселение XVIII-XIX вв. Пятихатки-2 [1]. Расположено на северо-западной окраине с. Пятихатки на надпойменной террасе правого берега реки Каменно-Костоватая в 100 м к югу от поселения Пятихатки-1. Керамика XVIII-XIX вв. собрана на площади 100 х 150 м. Задерновано. Шурфовка не проводилась.

19. Поселение XVIII-XIX вв. Прищеповка-2 [1]. Находится на северо-западной окраине с. Прищеповка (правый берег реки Каменно-Костоватая), на левом склоне балки, впадающей в реку Каменно-Костоватая. Фрагменты гончарной посуды XVIII-XIX вв. найдены на площади 150 х 200 м. Задерновано. Шурфовка не проводилась.

20. Поселение XVIII-XIX вв. Прищеповка-3 [1]. Зафиксировано на надпойменной террасе левого берега реки Каменно-Костоватая в 1,5 км к югу от с. Прищеповка. Обломки гончарной керамики XVIII-XIX вв. собраны на площади 200 x 50 м. Задерновано. Шурфовка не проводилась.

21. Двухслойное поселение Братское-2 (неолит, черняховская культура). Находится на надпойменной террасе левого берега реки Каменно-Костоватая в 2 км к северо-востоку от пгт Братское, напротив карьера. Ориентировочные размеры поселения 200 x 150 м. Задерновано. Находки IV-III тыс. до н. э. представлены небольшим числом кремневых отщепов и фрагментами тонкостенной неорнаментированной лепной посуды. К IV-III вв. н.э. относятся фрагменты стенок амфор и грубой гончарной керамики. Шурфовка не проводилась.

22. Поселение неолитического времени Братское-3. Находится на надпойменной террасе левого берега реки Каменно-Костоватая, на северо-восточной окраине пгт Братское в 300 м к югу от поселения Братское-2. Размеры поселения 50 x 100 м. Задерновано. Шурфовка не проводилась. На поверхности памятника найдено несколько кремневых пластинчатых отщепов, кремневое лезвийное орудие труда и фрагменты лепной посуды IV-III тыс. до н.э.

23. Поселение эпохи поздней бронзы Братское-4. Находится на северной окраине пгт Братское в 300 м от моста, на левом берегу реки Каменно-Костоватая, в устье, при слиянии с рекой Мертвовод. Задерновано. Ориентировочные размеры поселения 50 x 100 м. Шурфовка не проводилась. На поверхности найдены фрагменты стенок лепных сосудов, обломки каменных зернотерок и растиральников.

Побережья реки Мертвовод

24. Поселение неолитического времени Братское-5. Находится на северной окраине пгт Братское, на первой надпойменной террасе правого берега реки Мертвовод. Ориентировочные размеры поселения 50 x 100 м. На задернованной поверхности найдены пластинчатые кремневые отщепы и мелкие фрагменты лепной посуды IV-III тыс. до н. э.

25. Поселение Кривая Пустошь-1 (неолит, черняховская культура, XVIII-XIX вв. [1]). Находится на плато левого берега реки Мертвовод в 700 м к западу от с. Кривая Пустошь. Ориентировочные размеры поселения 50 x 100 м. Из находок к IV-III тыс. до н. э. относятся фрагменты стенок лепных сосудов, односторонний кремневый скребок, обломок двухстороннего кремневого скребка, пластинчатые кремневые отщепы. III-IV вв. н.э. датируются фрагменты стенок амфор и грубых гончарных сосудов. Имеется керамика XVIII-XIX вв. Шурфовка не проводилась.

26. Поселение эпохи неолита Кривая Пустошь-2. Расположено на плато левого берега реки Мертвовод в 2 км к юго-западу от с. Кривая Пустошь. Размеры поселения ориентировочно 50 x 100 м. Поверхность задернована. Шурфовка не проводилась. К IV-III тыс. до н.э. относятся найденные на поверхности обнажений пластинчатые кремневые отщепы и фрагменты лепной посуды. Имеется современная керамика XVIII-XIX вв., очевидно, оставленная жителями находящегося рядом заброшенного хутора, где визуально прослеживаются небольшие всхолмления — остатки оплывших разрушенных хат.

27. Поселение эпохи поздней бронзы Каменоватка-1. Найдено на надпойменной террасе левого берега реки Мертвовод, на юго-западной окраине с. Каменоватка у заброшенной фермы. Ориентировочные размеры поселения 50 x 100 м. Распахивается. На поверхности найдено несколько фрагментов стенок лепных сосудов и каменный болас. Шурфовка не проводилась.

28. Поселение неолитического времени Украинiec-2. Найдено на первой надпойменной террасе правого

берега реки Мертвовод, на восточной окраине с. Украинiec. Поверхность памятника распахивается. Ориентировочные размеры 50 x 50 м. Среди находок фрагменты стенок лепных сосудов и кремневая пластинчатая трапеция неолитического времени. Шурфовка не проводилась.

29. Поселение Петропавловка-1 (неолит, XVIII-XIX вв. [1]). Найдено на первой надпойменной террасе левого берега реки Мертвовод, на восточной окраине с. Петропавловка. Поверхность задернована. Материал, относящийся к IV-III тыс. до н. э., собран на ориентировочной площади 100 x 100 м. Из находок можно выделить кремневые нуклеидные и пластинчатые отщепы, кремневую пластинчатую трапецию. Найдены в большом числе фрагменты гончарной керамики украинского типа XVIII-XIX вв., свидетельствующие о возможном наличии на описываемой территории поселка этого времени.

30. Поселение Петропавловка-2 (эпоха бронзы, черняховская культура). Зафиксировано в 2004 г. госинспекцией по охране памятников культуры в Николаевской области в процессе обследования земельного участка планируемого для выделения фермерскому хозяйству под сельхозугодья. Находится на надпойменной террасе левого берега реки Мертвовод в 4 км к северо-востоку от с. Петропавловка. На распаханной поверхности, на ориентировочной площади 100 x 100 м найдены фрагменты лепной посуды эпохи поздней бронзы и керамика датирующаяся III-IV вв. н. э. Шурфовка не проводилась.

В настоящее время на территории района известно 277 курганов, 35 поселений и 1 стоянка. Указанные памятники охватывают хронологические рамки от эпохи верхнего палеолита до времени начала заселения края в 60-70 гг. XVIII столетия. Район выделяется наличием значительного числа памятников неолитического времени (10). Поселения и стоянки эпохи неолита на Николаевщине достаточно редки и сосредоточены в основном на территории Доманевского, Вознесенского и Первомайского районов. Наличие их в Братском районе, как и в указанных соседних, очевидно, связано с расположением его на границах Южноукраинского кристаллического щита, где в изобилии имеются выходы природного кремня для изготовления орудий труда, присутствием сразу четырех рек, имеющих удобные для древних охотников, земледельцев и скотоводов преимущественно невысокие берега с достаточно богатой степной флорой и фауной.

Хотя на территории относительно небольшого по площади района области выявлено значительное число памятников археологии, все же, следует считать, что в археологическом плане он исследован недостаточно. Кроме контрольных разведочных шурфовок, необходимы широкомасштабные археологические раскопки курганов, наиболее перспективных в научном плане поселений и стоянок для более детальной характеристики древних культур данного региона, включающей изучение домостроительства, хозяйственной деятельности, духовной культуры и погребального обряда древнего населения края.

ЛІТЕРАТУРА

1. Снитко І.О., Лобко О.Г. До питання про заселення Миколаївщини у XVIII-XIX ст. (за археологічними матеріалами) // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2006. – С. 74-75.
2. Шапошникова О.Г. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1975 г. – На Иа НАНУ. – 1975/3. – Ф.Э. – № 7497 – 7498.

УДК: 94(477.73) "632"

ТОЛМАЧОВА О.І.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Толмачова Оксана Іванівна (1973 р. н.). У 2004 році закінчила Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського. В 2007 році – аспірантуру цього ж ВУЗу. Ст. викладач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів – *первісна історія та археологія*.

ПРОБЛЕМА МИСЛИВСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ГОМІНІДІВ ДОБИ СЕРЕДНЬОГО ТА ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

У статті аналізується мисливська поведінка неандертальців та сучасних людей доби середнього палеоліту на природознавчих матеріалах та результатах археологічних досліджень іноземних фахівців.

In article the hunting behaviour of Neanderthal men and modern people on the basis of the given natural sciences and archaeological researches of foreign experts is analyzed.

Проблема відмінностей неандертальців від сучасних людей набуває все більшого значення в передісторії. Справа у тому, що в більшості джерел неандертальці, або *гомосапієнс* неандертальс зображені як недорозвинена ланка еволюції, тупикова спільнота, що не мала жодних шансів на існування в час, коли відбулося вторгнення у Європу сучасних (тут і далі маються на увазі *гомосапієнс*) людей. Дослідження радянських часів базувалися, в основному на пам'ятниках Західної Європи та Криму, які отримали статус класичних, оскільки були добре вивчені, описані в літературі. Поява неандертальських пам'яток у інших регіонах, як то Кавказ та Передня Азія створили передумови для перегляду цієї проблематики. Одною з основних тем дослідження її стало вивчення мисливської поведінки людей та спроба на основі її аналізу поставити основні антропологічні характеристики, оскільки саме модель господарства визначає ступінь розвиненості спільноти, її здатності до виживання. Отримані результати роботи дали дані, що не відповідають, а іноді й заперечують "класичний" варіант реконструкції неандертальця. Аналіз археологічного матеріалу розкопок, реконструкції природного середовища, підрахунки ефективності полювання як галузі господарства ставляться за мету даної статті.

Міждисциплінарні дослідження мустьєрської доби кавказького регіону були проаналізовані за результатами розкопок, радянських, грузинських та іноземних археологів. З'явилися передумови для нової інтерпретації реконструкції історичного процесу Південного Кавказу, а може й для усієї доби середнього палеоліту. Дослідження починаються з 1970 років Д. Тушабрамішвілі, який працював в печері Скала Два Ока. Розкопки були частиною довгострокового проекту дослідження в області Імереті. Реконструкція історичного процесу палеоліту

вимагає характеристики природного середовища – флори і фауни, клімату, археологічного матеріалу та ін. За останні п'ять років природознавчі аспекти передісторії знайшли відображення в працях Володічевої Н. [1], Тарасової П.С., Волкової В.С., Безусько Л.Ж., Безусько Т.В., Осіпової І.М., Букової Г.В. Дорофєюк Н.І. Квавадзе С.В. [2], Adler, D.S., Н. Тушабрамішвілі [4], та ін. Клімат регіону вивчався Долухановим П.М. [3].

Печерні стоянки характерні для доби середнього палеоліту. Оскільки територія Південно-Східного Кавказу в доісторичні часи як і сьогодні характеризується як гориста, тепла, волога, з великими лісовими масивами, то не дивно, що неандертальці співіснували поряд із людьми сучасного виду під час так званої киснево-ізотопної стадії 3 [1]. Численні глибокі долини, що були сформовані ще у верхньому плейстоцену, складають різноманітні екологічні ніші, які напевне приводили до обмеження експлуатації більш високих територій під час холодних сезонів. Ландшафт складався з лісів та полів, і тому біомаса такого регіону була значно більшою, ніж в закритих лісових масивах. У значній мірі була поширена високоякісна крем'яна сировина, окрім високих гірських масивів. Під час прохолодного і сухого клімату, що наступив під час оксигенізотопної стадії 3, стали поширюватися хвойні рослини, але це практично не вплинуло на зміну фауністичного комплексу крупних ссавців [4]. Незважаючи на екологічну катастрофу в Європі – льодовиковий період, події не були такими драматичними на Кавказі в середньому плєнігліціалі. Зміна клімату все ж таки впливала на деякі області південного та північного Кавказу, проте область Чіатура, де зосереджений комплекс первісних стоянок і дослідження якої взяті за основу статті, не була під впливом цих подій [3]. Ці умови були створені позитивним впливом Чорного моря і

Кавказькими горами, що затримували холодні вітри та створювали субтропічний клімат [1, 2]. Ці особливості ландшафту допомогли захистити територію Південного Кавказу від кліматичних коливань під час оксигенізотопної стадії 3, тому і неандертальці і люди сучасного типу існували тут протягом тисячоліть.

Дослідження печерних стоянок демонструють, що і неандертальці, і люди сучасного типу в значній мірі практикували ідентичну мисливську тактику. Їх поселення дають важливу біогеографічну інформацію щодо експлуатації природних ресурсів, та вивчення поведінки промислових тварин. У сучасній антропології визнано, що традиційні моделі поведінки неандертальців не дійсні. Ці зміни виникли тому, що дослідники почали вивчати людину середнього палеоліту, враховуючи дані порівнянь із поселеннями більш пізнього періоду, з їх культурними, лінгвістичними та ідеологічними посланнями. Проте, після двадцяти років такого дослідження було визначено, що неандертальці були спроможні до складного діапазону поведінки [5, 6].

Історія палеолітичного дослідження у Євразії поступово отримувала детальне розуміння середньо- та верхньопалеолітичних стратегій мисливства, соціальних відносин, використання ландшафтів. Неандертальців потрібно розглядати у системі пристосування до численних та різноманітних екосистем. Таке розуміння виступає проти твердження, що неандертальці загинули тому що не змогли швидко пристосуватися до зміни кліматичних та культурних умов, чи що люди сучасного типу були більш успішними, тому, що володіли більш досконалими технологіями [7]. Інша гіпотеза стверджує, що люди могли експлуатувати ресурси більш ефективно, наприклад, через спеціалізоване мисливство, або розширення харчового раціону, що сприяло розвитку популяції [8]. Висока конкуренція в період між середнім та верхнім палеолітом показала перевагу сучасних людей, що дозволяла їм замінювати неандертальців всюди, де вони з ними зустрічалися.

Категорії зооархеологічних даних використовуються для того, щоб показати різні інтерпретації мисливства на економічні системи в залежності від гомініда. Наприклад, природа мисливської стратегії неандертальця була названа “авантюристською”, в той час як дані щодо сучасних людей інтерпретуються як розширення харчового діапазону. Полювання неандертальця на єдину промислову тварину було показано, як неспроможність ним експлуатувати різноманітні природні ресурси, в той час як та сама практика, що була поширена в сучасних людей вказувала на спеціалізацію мисливського господарства.

Скала Два Ока розташована за містом Чіатура, що на 35 м вище західного берегу ріки Черула, притоку ріки Квирила, що тече в Чорне море через ріку Ріоні. В 9 шарі був знайдений зуб, що був приписаний *Homo neanderthalensis*. Н. Тушабрамішвілі описав стоянку як типовий муст'є. Із 19 372 фауністичних екземплярів ідентифіковано 12,4 % та визначено 11 різновидностей. Домінує кавказький тур (*Capra caucasica*) (85 %). Також є степовий бізон (*Bison priscus*), олень (*Cervus elaphus*), зубр (*Bos primigenius*), дикий кабан (*Sus scrofa*), косуля (*Capreolus capreolus*), та хижак – печерний ведмідь (*Ursus spelaeus*), бурий ведмідь (*Ursus arctos*), вовк (*lupus*), лиса (*Vulpes vulpes*), що представлені в менших пропорціях. Як видно з фауністичного комплексу, представлені як висотні альпійські екосистеми, так і лісові біотопи [9].

Важливим фактором є те, що скелясті стоянки Грузії є ключовими в великій області, що простягається від Кавказу до Загросу і Тавру. Дослідження в цьому регіоні можуть бути прекрасним стартом, щоб перевірити старі гіпотези, та провести новий аналіз. Цьому в значній мірі сприяє нове датування стоянки Скеля Два Ока. Воно проводилося за допомогою трьох методів – мас-спектрометрія

акселератора (AMS), термолумінесценція (TL), та електронного резонансу (ESR). В якості досліджуваного матеріалу використовувався колаген кістки і деревне вугілля для AMS, спалені кремені для TL, зуби ссавців для ESR. Датування проводилося в Інституті Weizmann Науки (Ізраїль), у Фонді Національної Наукової Лабораторії в Арізоні (U.S.A), Науковій Лабораторії des du Climat и de l'Environnement (Франція), та в Університеті McMaster (Канада). За результатами аналізу датування дорівнює приблизно 21 000-19 000 рокам BP для шарів 2 і 3, відповідають середньому плєнігліцалу і останньому льодовиковому максимумі верхнього палеоліту, та корелюються з 2 стадією кисневого ізотопу, під час якого більша частина Євразії перенесла кліматичні зміни [2]. Шар 3 корелюється з островом Гренландія інтерстадіал 2. Шари 4a, 4b датуються приблизно верхнім палеолітом 27 000 років BP і пов'язані із глобальним періодом наступу льодовика до останнього льодовикового максимуму. Як уже було зазначено, внаслідок географічної особливості, кліматичні умови на Кавказі не погіршилися до того ступеня, як у сусідніх областях. Шари 6 і 7 мають дату 43000-42000 років BP, шари 9 і 10 датовані приблизно 50 000 років BP і представляють теплу фазу кисневого ізотопу стадії 3, що корелюються з часом перебування неандертальців. Ці кореляції можна порівняти з іншими стоянками Європи. Наприклад, Geissenklo sterle, Abric Romani, l'Arbreda, el Castillo, Willendorf II, Bacho Kiro.

Хронологічні дані Північного Кавказу, Криму, Іберії говорять, що ці області були найпершими верхньопалеолітичними поселеннями, що були колонізовані. Про причини цього явища ми можемо тільки здогадуватися, але вони можуть включати геологічний, екологічний та кліматичний аспекти. Розселення велося, можливо, вздовж прибережної Анатолії, а потім через Дунайський коридор у північні широти.

Дати верхнього палеоліту, що були недавно отримані для стоянок узбережжя Леванту Турції [10], і останні дати самого раннього верхнього палеоліту Південного Кавказу [11], та Криму показує популяційне розширення, що відбулося приблизно 36 000-35 000 років BP, в той самий час, коли неандертальці в Європі почали зникати. Причини їх остаточного зникнення можливо криються в контексті дослідження Південного Кавказу. Фауністичний набір та зооархеологічні дослідження поведінки мисливства, що пов'язані з полюванням та обробкою тваринних ресурсів показують, як доісторичний гомінід структурував свої дії відносно здобичі.

Поведінка тура доби плєйстоцену не суттєво відрізняється від сучасних тварин. Вони покривають територію близько 45000 квадратних кілометрів, можуть підніматися вгору на 800-4200 м. Взимку кормова територія тварин значно скорочується. Середня щільність турів оцінюється в 50-160 осіб на 1000 га. Сьогодні ці тварини занесені в Червону Книгу. Всі ці фактори обумовлювали спосіб життя неандертальців, демонструючи, що вони та люди сучасного типу були однаково вправними мисливцями. Технологію та координацію групи задля полювання на тура важко оцінити, проте, перевага серед остеологічних залишків дорослих особин тура показує, наскільки ефективним було полювання, у випадку, що тварини досить невлесими, живуть на скалах. Зважаючи на ці фактори, полювання на кавказького тура було непростю справою як для неандертальців, так і для сучасних людей, але ймовірно, що і неандертальські, і людські групи були однаково спроможні до здійснення методів та технологій полювання.

Можливо, і неандертальці, і сучасні люди йшли за мігруючими тваринами влітку, що розсіювалися по горах, та займали стоянки в печерах та гротах. Крем'яний інвентар широко представлений саме в них, говорячи про те, що впольовані тварини оброблялися тут. Крем'яна індустрія археологічних шарів, що

відповідають добі середнього палеоліту, належить до техніки леваллуа [11]. Використовувалася місцева сировина, проте, є і нелокальна – обсидіан, найближче джерело якого в 100 км на південний схід в області Джавакеті. Ці дані наводять на думку про рухливість неандертальських спільнот. Неандертальці використовували скребки, люди сучасного типу – мікроліти. Спочатку використовувалася місцева сировина, але в більш пізні часи реєструється присутність нелокальної сировини, що показує експлуатацію великих територій, рухливість спільнот, та обміну між ними. Такі явища спостерігаються практично на всій території Європи у верхньому палеоліті.

Схема полювання неандертальців та сучасних людей суттєво не відрізнялися. Проте ці схеми, скоріш за все, характерні тільки для Південного Кавказу в силу згаданих вище особливостей, і не поширюються на інші території. І неандертальці, і сапієнси мали великий досвід з експлуатації широкого діапазону екологічних ніш, що свідчить про глибоке розуміння навколишнього середовища та сезонних розподілень харчових ресурсів. Володіння таким знанням та передача його з покоління в покоління адаптація та координація групи.

Складні знаряддя, мікроліти, вироби з оленячого рогу часто репрезентують ознаки виробництва сучасної людини, показуючи його перевагу над неандертальськими, проте, ці ознаки на завжди показують технологічні переваги виробника. Таким чином, ми не завжди можемо визначати “не конкурентоспроможність”, та “економічний колапс” неандертальців в Південному Кавказі. Для неандертальців суспільне життя було місцевим, для сапієнсів – розширених територій. Ключовою адаптацією стали різні форми інформаційної комунікації, що вирішила хід історії на користь сучасних людей та зникнення неандертальців [6]. Проте, це одна з численних гіпотез, що нам здається вірогідною. Крім того, різницю між цими гомінідами визначала здатність людей до пізнання. Люди унікальні

в їх спроможності до спілкування і проектуванні розумових конструкцій через мову, танець, музику, технологію та організацію. Така структурна складність проектується на штучні помешкання, одягу, ритуал поховань. У відносинах неандертальців і сапієнсів до дичини спостерігається різниця в експлуатації харчових ресурсів. На відміну від перших, другі значно розширили спектр здобичі за рахунок дрібних хижаків, зайців, птиць та водних ресурсів. Зміна ефективності харчового ресурсу привела до демографічного ефекту – збільшення чисельності популяції сучасної людини, та щільності поселень, що мають пряму залежність від суспільної організації, і які привели до витіснення неандертальців.

ЛІТЕРАТУРА

1. VOLODICHEVA, N., 2002: The Caucasus. In: M. Shahgedanova (Ed.): *The Physical Geography of Northern Eurasia*. P. 350376. Oxford University Press, Oxford.
2. TARASOV P.E., VOLKOVA V.S., WEBB III, GUIOT J., ANDREEV A.A., BEZUSKO L.G., BEZUSKO T.V., BYKOVA G.V., DOROFYUK N.I., KVAVADZE E.V., OSIPOVA I.M., PANOVA N.K., SEVASTYANOV D.V., 2000: Last glacial maximum biomes reconstructed from pollen and plant macrofossil data from northern Eurasia. *J. of Biogeography* 27: 609-620.
3. Dolukhanov, P.M. 1982. Upper Pleistocene and Holocene cultures of the Russian Plain and Caucasus: Ecology, economy, and settlement pattern. *Advances in World Archaeology* 1:323-58.
4. ADLER D.S., TUSHABRAMISHVILI N., 2004: Middle Palaeolithic Patterns of Settlement and Subsistence in the Southern Caucasus. In: N. Conard (Ed.): *Middle Settlement Dynamics*. P. 91-132. Publications in Prehistory, Kerns Verlag, Tubingen.
5. BELFER-COHEN A., BAR-YOSEF O., 1999: The Levantine Aurignacian: 60 years of research. In: W. Davies, R.Charles(Eds.): *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic: Studies in the Prehistoric Archaeology of the Near East and Europe*. P. 118-134. Oxbow Books, Oxford.
6. Wynn, T., and F.L. Coolidge. 2004. The expert Neandertal mind. *Journal of Human Evolution* 46:467-87.
7. Finlayson, J.C., and F. Giles Pacheco. 2000. The southern Iberian Peninsula in the late Pleistocene: Geography, ecology, and human occupation. In *Neanderthals on the edge*, ed. C.B. Stringer, R.N.E. Barton, and J.C. Finlayson, 139-52. Oxford: Oxbow Books.
8. MELLARS P., 2004: Neanderthals and the modern human colonization of Europe. *Nature* 432: 461-465.
9. TUSHABRAMISHVILI N., LORDKIPANIDZE D., VEKUA A., TVALCHERLIDZE M., MUSKHELISHVILI A., ADLER D.S., 1999: The Paleolithic rockshelter of Ortvale Klde, Imereti region, the Georgian Republic. *Prehistoire Europeenne* 15: 65-77.
10. SKINNER A.R., BLACKWELL B.A.B., MARTIN S., ORTEGA A., BLICKSTEIN J.I.B., GOLOVANOV L.V., DORONITCHEV V. B., 2005: ESR dating at Mezmaiskaya Cave, Russia. *Applied Radiation and Isotopes* 62: 219-224.
11. ADLER D.S., 2002: *Late Middle Palaeolithic Patterns of Lithic Reduction, Mobility, and Land Use in the Southern Caucasus*. Unpublished PhD. thesis, Harvard University, Cambridge. 488 pp.
12. MESHVELIANI T., BAR-YOSEF O., BELFER-COHEN A., 2004: The Upper Paleolithic of Western Georgia. In: P.J. Brantingham, S.L. Kuhn, K.W. Kerry (Eds.): *The Early Upper Paleolithic Beyond Western Europe*. Pp. 129-143. University of California Press, Berkeley.

УДК: 902.2

ФОМЕНКО В.М.,

Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України.

ТРЕБУХ О.О.,

Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України.

Фоменко Віктор Миколайович (1944 р. н.). У 1970 р. закінчив історичний факультет Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. З 1973 р. науковий співробітник Інституту археології НАН України. Керівник Миколаївської експедиції Інституту археології НАН України. *Спеціаліст в галузі пам'яток енеоліту – бронзи Північного Причорномор'я.*

Требух Олег Олексійович (1980 р. н.). У 2003 р. закінчив історичний факультет Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. З 2003 до 2006 року аспірант кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Молодший науковий співробітник Миколаївської експедиції Інституту археології НАН України.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВНІЧНІЙ ПЕРИФЕРІЇ САБАТИНІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ВІНОГРАДНИЙ САД

Запропонована стаття присвячена археологічним дослідженням поселення сабатинівської культури Виноградний Сад проведених в 2006-2007 рр. на його північній периферії. В статті поставлено акцент на стратиграфічні спостереження, домобудівництво, опису виявлених на поселенні об'єктів побутового та господарського призначення (житла, зольника, господарчих ям та ін.)

The offered article is devoted archaeological researches of settlement of sabatinivskoy culture Vine Garden of conducted in 2006-2007 on his north periphery. In the article an accent is put on stratum supervisions, house-building, to description of found out the on a settlement objects of the domestic and economic setting (habitation, ash-pit, economic pits, but other).

Миколаївська експедиція Інституту Археології НАН України 2006-2007 рр. продовжила поновленні 2005 року дослідження північної периферійної ділянки поселення сабатинівської культури Виноградний Сад (с. Виноградний Сад, Доманівського р-ну), що потрапило в зону затоплення Олександрійського водосховища.

На поселенні за 8-10 м, на захід від розкопу XVI (дослідженого у 2005 році, а нині затопленого), вище по схилу тераси, закладено розкоп XVII.

Під час досліджень додатково застосовувався метод біолокації (головним чином, для уточнення ширини стін і розташування входу в будівлю), успішно застосований на поселенні сабатинівської культури Щуцьке I [4]. Однак, можливості останнього виявились обмеженими через підвищену вологість ґрунту, просякненого водою на висоту понад 1м від рівня водосховища.

Розкопана площа виявилась досить слабо забудованою, що, взагалі, характерно для периферії цього поселення [1]. Так, і на розкопі XVI де було виявлено й частково досліджено залишки п'яти будівель, розташованих як

суміжно, так і на певній відстані одна від одної [5]. Археологічні об'єкти на південних і центральних ділянках розкопу XVII представлені непоганою збереженістю житла із прибудовою, зольником (попелищем) у пристосованому для цього котловані старою спорудою, господарчими ямами, а також скупченням матеріалу, яке свідчить про наявність у цьому місці навісу або легкої наземної будівлі.

Житло № 1 виявлено у південному кінці розкопу, у квадратах X та XI. Воно у плані прямокутної із заокругленими кутами форми, орієнтоване довгою віссю у напрямку північ – південь (рис. 2.) Загальна довжина його становила 12 м, ширина північної поперечної стіни 6,0-6,5 м. Південна частина була ширша за північну й дорівнювала 8,0м. Внутрішня корисна площа помешкання сягала 60 м². Каменю у будівництві було використано порівняно мало, причому, в основі південної стіни він був, взагалі, відсутній. Стіни зведені з сирцевої маси (замішаного й місями дуже слабо обпаленого гумусованого суглинку та чорнозему) з доданням великої кількості

кісток та биті кераміки в якості арматури. Оплив західної стіни з цього матеріалу, зокрема, добре простежувався у профілях центральної і західної бровок. За даними біолокації, ширина стін сягала 0,6-0,8 м. Методом біолокації простежено також вхід у вигляді пройому завширшки 1,2-1,3 м, влаштований у південній поперечній стіні ближче до південно-східного кута будівлі.

У бровках було простежено чітку послідовність як підготовки місця для розташування житла, так і безпосередньо його будівництва. На схилі тераси під будівлю, як і в багатьох інших випадках на поселенні, було вирито нерівномірно заглиблений коритоподібний котлован. Більше ґрунту було вибрано із західного підвищеного боку (на глибину 0,4-0,6 м від давньої поверхні). Землю скидали переважно вниз по схилу й у південний бік для отримання більш-менш горизонтальної площадки.

Конструкція основи стін неоднакова. Західний та північний борти котловану досить регулярно обкладені камінням, причому найбільш масивні брили (окремі з них прямокутної форми, явно оброблені) розміром 0,5-0,7 м і завтовшки 0,1-0,3 м зосереджені у середній частині західної стіни. Основою східної стіни служила "постіль" з нерівномірно накиданих досить дрібних уламків. Південну стіну, судячи з повної відсутності каміння й рівчак під фундамент, спорудили прямо на материк.

Всередині приміщення, ліворуч від входу, на підлозі зафіксовано пляму слабо обпаленого ґрунту (колір від чорного до червонуватого) діаметром 0,8 м – сліди короточасного вогнища. Необхідно відзначити також заглиблення для опорних стовпів. Два з них знаходились біля західної стіни на відстані 1,2 м від неї та одне від одного і являли собою дні круглі ямки діаметром до 0,4 м і глибиною 0,2 м. На дні кожної з них простежувалось невелике підтрикутне звужене донизу вдавнення, яке формою, ймовірно, відповідало підтесаному нижньому торцю дерев'яних стовпів. Третю ямку знайдено у північно-східному куті приміщення. Це, власне, було неглибоко вдавнене гніздо з викладених колом кількох камінчиків, на які спирався стовп. Гадаємо, що опорних стовпів було набагато більше, але на тлі дуже поритого землерийними тваринами материка простежити сліди їх виявилось неможливим.

Археологічний матеріал із житла, в цілому, одноманітний і порівняно нечисленний. Різко переважають кістки тварин, кераміки небагато. Серед інших знахідок можна назвати незакінчене грузило з м'якої породи – опоки, дрібні кістяні проколки, незавершене вістря стріли з рогу, фрагмент маленької ступки (?) з опоки.

Приміщення № 2. Останнє було прибудоване до південно-західного кута житла № 1. Північна частина його потрапила в розкоп 2006 р., однак, тут чітких ознак наявності цієї будівлі, за винятком, підвищеного скупчення археологічного матеріалу не було. Розкопками додаткової площі виявлено кам'яну кладку й невеликий коритоподібний котлован, що дали підставу інтерпретувати вказані знахідки, як рештки прибудови.

Котлован приміщення № 2 звичайний коритоподібний, овальний у плані, орієнтований по лінії південний схід – північний захід. Ширина його становила майже 4 м, зафіксована довжина близько 3 м. Лише західний борт, обкладений камінням, частина якого зсунулася на підлогу. Із зовнішнього боку приміщення, поруч з кладкою, знайдено у розвалі фрагмент великої посудини банкового типу. Поганий стан збереженості прибудови не дозволяє визначити місце розташування входу до неї. Доступ сюди міг здійснюватись як із зовнішнього боку, так і через лаз у стіні безпосередньо з житла № 1.

Зольник (приміщення № 3). З півночі впритул до описаного житла примикав зольник (рис. 1, 2), влаштований у котловані старої покинутої споруди типу вищеописаної. На останнє вказують отримані у бровках і бортах розкопу характерні розрізи. У поперечних розрізах, до речі, добре видно й викиди суглинку, переміщеного давніми будівельниками вниз по схилу у процесі земляних робіт. Попелясте заповнення його містило значну кількість археологічного матеріалу, переважно кісток тварин. У східних квадратах траплялось невелике каміння, а у квадраті XVII/25 на глибині 0,1-0,3 м від сучасної поверхні знайдено компактне скупчення кісток (майже виключно ребра та хребці) у вигляді лінзи діаметром понад 1,0 м та завтовшки 0,2 м. Цікаво, що кістки були дуже подрібнені, але з якою метою – лишається невідомим. На схилі західного борту котловану лежали кістки свійського бика (нога). По підлозі безсистемно розкидано небагато каміння, серед якого знайдено фрагмент нижньої щелепи людини. Тут також виявлено дві неглибокі господарчі ями. *Яма № 1* – грушовидної у плані форми, розмірами 1,1 x 0,7 м і глибиною 0,2 м. Орієнтована по лінії північ – південь із відхиленням на захід, дно дуже порите землерийними тваринами. Яма заповнена невеликим камінням, більш масивний уламок розмірами 0,4 x 0,3 x 0,2 м лежав у північно-східному її кінці. Між камінням траплялись поодинокі уламки кераміки й кісток. *Яма № 2* знаходилась в 2,3 м на південний схід від першої. У плані вона кругла, діаметром 0,85-0,9 м, збереглася на глибину близько 0,15 м, заповнення суглинкове з включеннями чорнозему і окремих дрібних уламків кісток. Дно бугристе, також порите землерийками. Між ямою № 1 і центральною бровкою, впритул до останньої із заходу, розчищено стовпову ямку того ж типу, що й у вищеописаному житлі. Вона відрізнялася від знайдених там стовпових ямок тільки меншими розмірами (діаметр 0,2 м, глибина 0,18 м) та наявністю під стінкою вертикальної підкладки із плоского уламку граніту (13 x 12 x 4 см) та великого сколу трубчастої кістки бика.

Господарча яма № 3. У північно-західному куті розкопу, в 3,5 м від зольника, розчищено досить велику господарчу яму № 3. Вона коритоподібна, неправильної овальної форми, розмірами 3,5 x 1,9 м, орієнтована зі сходу на захід із невеликим відхиленням у південний бік. Стінки дуже похилі, дно бугристе, із заглибинами різного розміру, порите землерийними тваринами. Глибина від давньої поверхні, орієнтовно, дорівнювала 0,2-0,3 м, із загальним нахилом дна на схід, до річки. На дні у західній половині ями лежав уламок граніту розмірами 0,3 x 0,2 x 0,15 м. ґрунт заповнення й нечисленні звичайні для поселення матеріали з неї такі ж, як і у зольнику.

Господарча яма № 4. Ще одна яма такого ж типу – яма № 4, досліджена за 4-5 м на захід від зольника. Попелясто-сірий, пілуватий структури золистий ґрунт заповнення містив звичайний археологічний матеріал – кістки тварин, кераміку тощо. Яма орієнтована довгою віссю з південного сходу на північний захід, і, ймовірно, мала овальну форму. Ширина ями 2,3 м, глибина 0,2 м від рівня давньої поверхні. Первинна довжина, напевне, дорівнювала 3 м. В заповненні виявлено 4 фрагменти кераміки, 184 кістки та камінь. Серед знахідок слід відзначити довгі кістки, нижню й частину верхньої щелепи та інші кісткові рештки від одної молоді особи бика, що траплялися у зolistому заповненні ями на різній глибині.

У середній частині розкопу чіткі рештки стаціонарних будівель відсутні. Проте, практично поряд із зольником з північного сходу, простежувалась підвищена концентрація матеріалу, який утворював

сегментовидну у плані пляму (решта заходила під західний борт розкопу), розмірами близько 10 х 5 м. Зовнішню межу її наче позначали кілька дугоподібно розташованих каменів (рис. 1, 1). Характерний для зольника ґрунт сюди не поширювався. Ймовірно, припустити, що знахідки фіксують наявність якоїсь легкої споруди наземного типу або навісу.

Північна частина розкопу досліджувалася нерівномірно. Матеріальні залишки доби пізньої бронзи виявлені на більшій глибині (0,6-0,8 м), зокрема при прокопуванні смуги квадратів, на дні крайнього зі сходу квадрату, найближчого до річки, на тому ж рівні (0,6 м) знайдено кілька каменів розмірами до 0,5 м, характерно розташованих, очевидно, в основі стіни будівлі. Але повна розчистка їх унеможлилювалась через досить швидке затоплення внаслідок фільтрації в розкоп річкової води скрізь захисну кількадеметрову перемичку. У південній стінці названих квадратів простежено поперечний розріз типового котловану або цілої ділянки тераси, мабуть, підготовленої під забудову. Справа у тім, що сліди проживання тут практично не зафіксовані – будівельний камінь відсутній, знахідки траплялись рідко, а заповнення різко відрізнялось від золистого заповнення житлових приміщень. В цілому, профіль читався не зовсім чітко, оскільки ґрунт заповнення (чорнозем) був лише трохи темніший за верхній відділ перехідного бурого суглинку, в який заглиблено дно. Загальна ширина спланованої ділянки по стінці 7,0-7,5 м, глибина нерівномірна: із західного, вищого боку тераси, вона дорівнювала 0,4-0,5 м від давньої поверхні, із протилежного – лише 0,1-0,2 м. Не виключено, що будівля все-таки існувала, але була з якихось причин покинута її мешканцями, а будівельний матеріал повністю вибраний і перевикористаний. Дещо вище дна (0,1-0,15 м) зі стінки вилучено неповний череп дорослої людини чоловічої статі. Череп мав добре помітну прижиттєву штучну деформацію баштового типу. Подібний звичай широко практикувався у племен більш ранньої донецької

катакомбної культури, але практично невідомий за доби пізньої бронзи.

Завдяки дослідженням 2005, 2006-2007 рр. на північній периферійній частині поселення виявилось, що межі поселення є більшими, ніж ті, які вважались раніше [3]. Цінним результатом досліджень, останніх років, стали стратиграфічні спостереження, що не вдавалося простежити в центральній, забудованій ділянці поселення. Дослідження в домобудівництві жител на периферії вказують на її особливості – меншу кількість застосування каменю в будівництві жител порівняно з центральною частиною поселення. Вперше на сабатинівському поселенні Виноградний Сад повністю та ретельно обстежено зольник. Слід констатувати, меншу кількість виявлених на північній периферії знахідок, у більшості ординарних. В цілому, кількісно і якісно вони значно поступалися знахідкам із центральної частини поселення, на що неодноразово наголошувалося [5]. Враховуючи обмежену кількість знарядь виробництва, слабку забудову ділянки об'єктами побутового та господарчого призначення, можна припустити, що північна периферія поселення не відігравала значної ролі в його соціально-економічному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балушкін О.М., Красильников К.І., Шарафутдинова І.М. Поселення Виноградний Сад на Південному Бузі // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 8-9.
2. Ключинцев В.Н. Поселения сабашиновской культуры Степного Побужья. – Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1993. – 327 с.
3. Красильников К.И., Тельнова Л.И., Филоненко А.Н. Отчет о проведении в 1993 г исследовательских работ отрядом Луганского пединститута на поселении сабашиновской культуры в зоне затопления Александровским водохранилищем у с. Виноградный Сад, Доманевский р-н., Николаевская обл., раскоп V, участки Б и Г // Науковий архів ІА НАНУ. – 1993/53.
4. Фоменко В.Н., Шевченко Н.П. О биолокационных исследованиях на поселении сабашиновской культуры Щуцкое I в Побужье // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). Материалы международной конференции. – Ч. 2. – Донецк, 1996.
5. Фоменко В.Н., Шевченко Н.П., Балушкін О.М., Требух О.О. Охоронні дослідження поселення доби пізньої бронзи Виноградний Сад // Археологічні дослідження в Україні в 2004-2005 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. – Вип. 8. – Київ; Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2006. – С. 372-373.

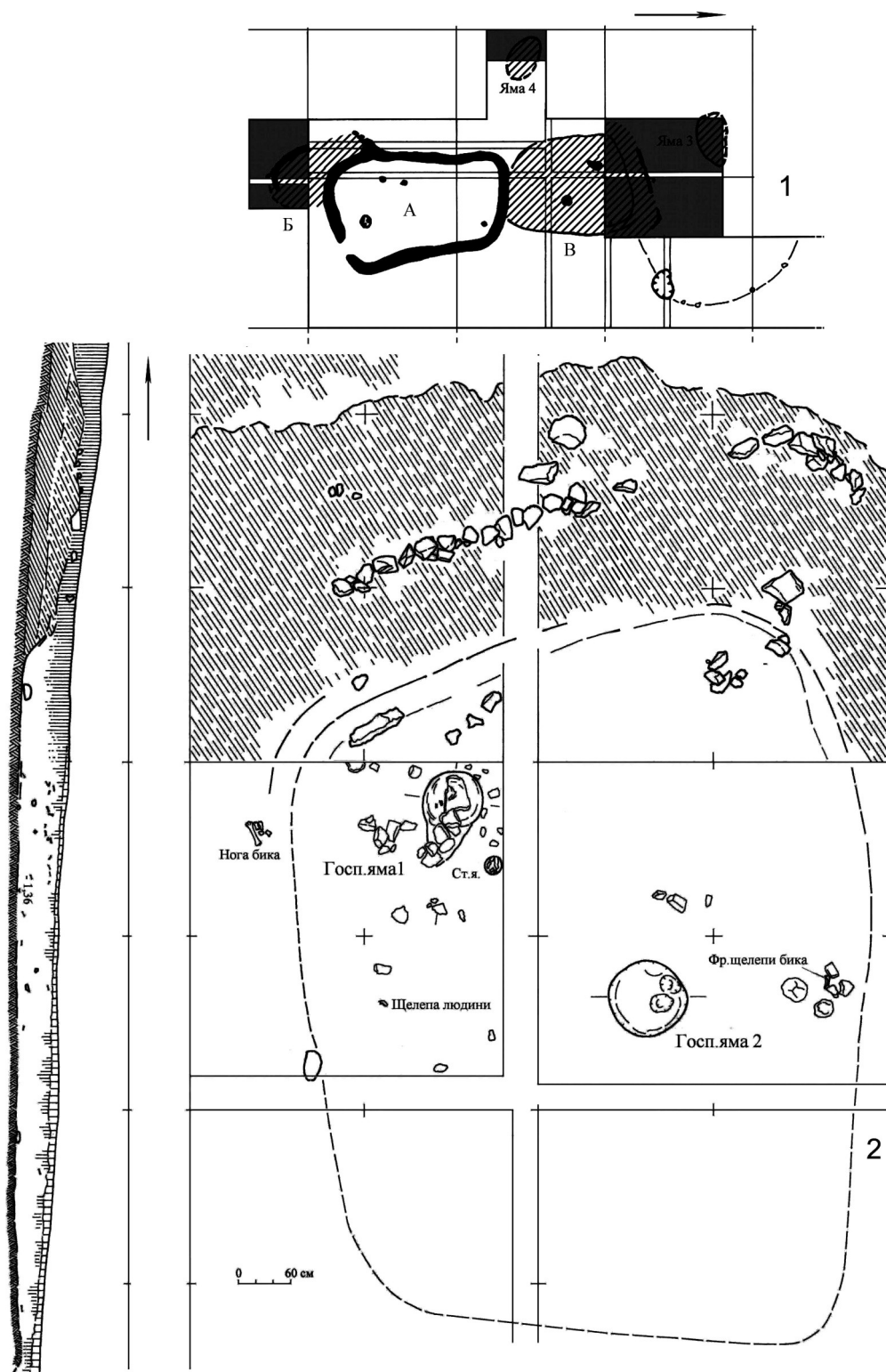


Рис. 1. Виноградний Сад, розкоп XVII:

1 – південна частина розкопу: А – житло № 1; Б – приміщення № 2 (прибудова); В – зольник (приміщення № 3).

Сірі тоновані ділянки розкопані у 2007 р.;

2 – Загальний вигляд зольника (приміщення № 3)

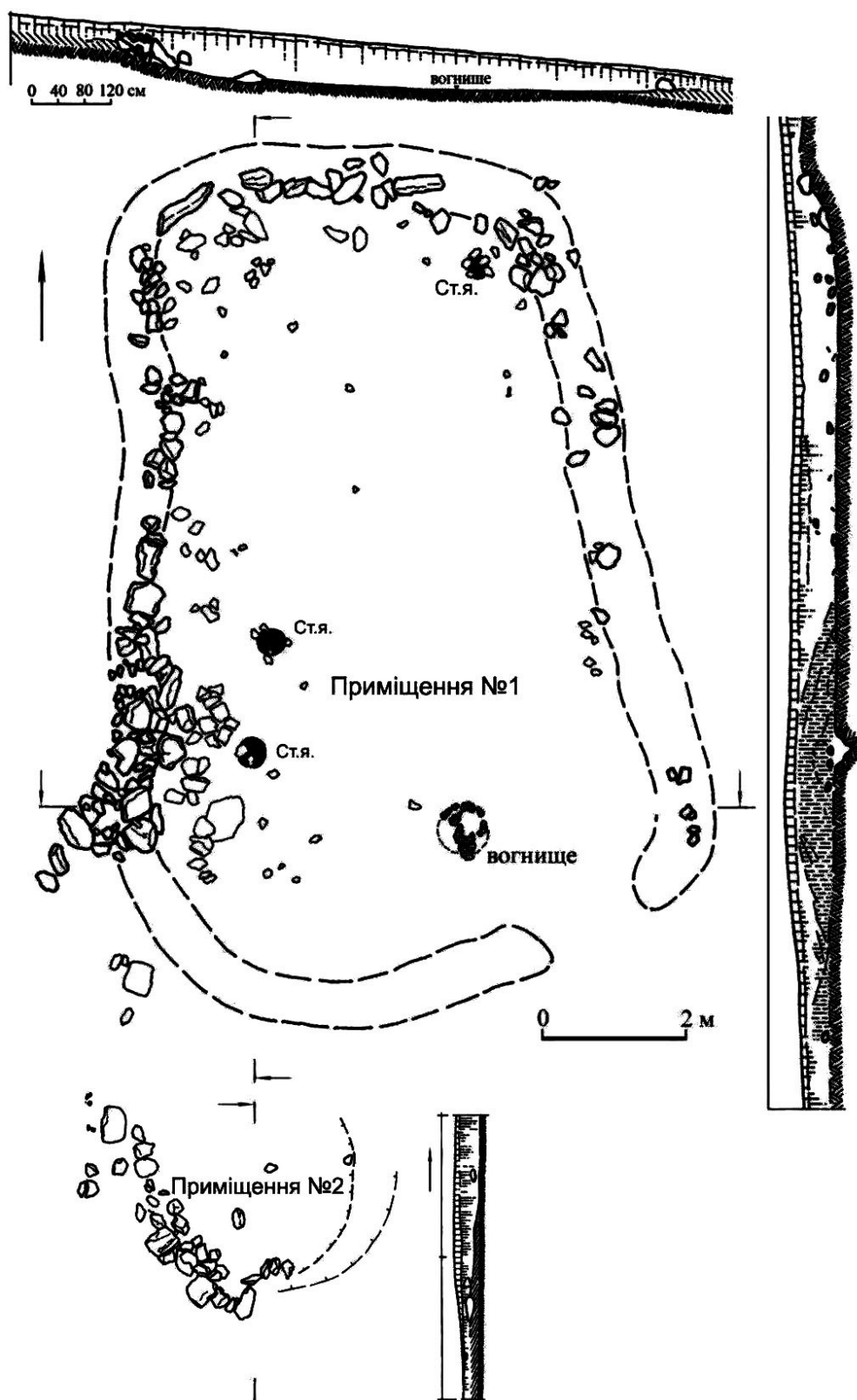


Рис. 2. Виноградний Сад, розкоп XVII.
Загальний план і розріз житла № 1 (приміщення № 1-2)

Розділ 3

ЕТНОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

УДК: 908(477)

ГЕОРГІЄВА Ю.В.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Георгієва Юлія В'ячеславівна – студентка факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Тема наукового дослідження – “Традиції болгарського населення Тернівки”.

ТРАДИЦІЙНІ ЖИТЛА БОЛГАР С. ТЕРНІВКА МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття містить повідомлення про історію заснування Тернівки та матеріал щодо будівництва жител болгарами. Автор розкриває традиції будівництва болгарських жител, які відрізняються від українських. Матеріал містить інформацію про саму побудову жител, їх зовнішнє та внутрішнє оздоблення. Завдання статті: відтворити загальну картину колонізаційного процесу, проаналізувати причини заснування болгарського селища розкриття особливостей побудови жител.

The article is the information about the history of the foundation of Ternovka and the report about the construction of Bulgarian dwelling in the village. The author tells about the traditions of the Bulgarian construction, which differs from Ukrainian. This article consists of information about the building, about the outside and inside decoration. The task of this article is: reflecting the common situation of the colonization, the analysis of the reasons of the foundation of the village, the description of the peculiarities of the building houses.

Тернівка – сучасний район міста Миколаєва, в якому проживають люди різних національностей. Панівним населенням є болгары, які зберігають свої етнічні традиції, звичаї та цінності. Історія поселення починається ще наприкінці XVIII століття. Певні відомості про життя поселенців у першій половині XIX ст. містяться у дослідженнях А. Скальковського “Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае” (1848 р.), А. Клауса “Наши колонии”, М. Державіна “Болгарские колонии Новороссийского края: Херсонская и Таврическая губернии” (1908 р.), Цветко С.І. У XX ст. історію Тернівки досліджують Гамза В.І., Демиденко Л.О., Станко В.Н., Нікітін В.І., Пригарін О.О.

У часи імператорства Катерини II та Олександра I кордони Російської імперії розширювалися з однієї сторони до Яіка та Уралу, а з іншої – до берегів Чорного моря, Кавказу, Пруга та Дунаю. Відкривши вихід до берегів Чорного моря, встановивши зв'язки із Західною Європою, зрозуміло, виникла необхідність розширення російського експорту.

Але здобутий простір (Новоросія) був рідко заселений, що не відповідало потребам ні внутрішнього, ні зовнішнього ринку.

Ця обставина примусила державну владу, а також поміщиків вирішувати проблему заселення степів. Колоністів потрібно було шукати за межами імперії. Це ясно розумів і російський уряд.

Катерина II видала з цього приводу 2 спеціальних маніфести, другий з яких (від 22.07.1763) став багатим каменем усієї іноземної колонізації Росії. Згідно з цим маніфестом, для заохочення іноземного поселення у Росії переселенцям надавали пільги, кошти для перебування на нових місцях проживання. Вони звільнялися від усяких податків протягом декількох років, а

також від воєнної та загальної служби, отримували безкоштовне житло, можливість мати свій суд та сповідувати свою релігію [2, с. 1].

У добу російсько-турецької війни 1787-1791 років колишній головнокомандуючий корпусу османських військ у Валахії Саліх-Ага, боячись розправи з боку султана Селіма III, вів таємні переговори з князем Г.О. Потьомкіним. Отримавши дозвіл імператриці, князь прийняв корпус Саліх-Аги під своє командування і подарував йому чин бригадира.

Після підписання Ясського миру у 1791 році та смерті Потьомкіна турецький корпус користується увагою з боку віце-адмірала М.С. Мордвінова, який вирішив поселити іноземців біля м. Миколаєва з розрахунком утворити своєрідну землеробсько-торгівельну колонію. Побудувавши на цій землі мечеть, Мордвінов хотів привернути увагу купців-мусульман з Османської імперії.

Тоді ж із корпусу Саліх-Аги 79 чоловік (71 чоловік та 8 жінок) погодилися прийняти підданство Російської імперії і оселитися поблизу Миколаєва.

Вже до 1795 року туркам-колоністам було побудовано млин, хлібний склад, дім імама Єфеді та 60 житлових будинків. Здавалось би, що ще потрібно? Держава виділяла засоби для утримання: кожній сім'ї видавали пару волів з підводою, корову та сільськогосподарське приладдя, а з 1794 р. – двічі надавалися необхідна кількість зернових для посіву ярових та озимових [5].

Про поселення писав у своїх спогадах П. Сумароков, який проїжджав по цій території у 1799 р.: “Колонія має назву Тернівка, складається з 63 дворів. Турки, які проживали там, були з числа полонених під Очаковом, котрі побажали залишитися у нашій імперії. Саліх-Ага привів нас у мечеть, збудовану з каменя, яка

мала добру фасадну будову з 2-ма мінаретами та декількома вежами” [7, с. 4].

Однак у 1794 році турки на чолі з Саліх-Агеем просять владу дозволити їм переселитися до Криму з його багаточисельним мусульманським населенням. Пізніше новий російський імператор Павло I іменним указом дозволив туркам Тернівки переселитися [5].

Тернівка була покинута. Згодом Російська імперія все ж таки знайшла жителів. Це були болгар.

Таким чином, болгарське переселення у Росію було викликане 2-ма імперіями: Турецька експлуатувала та пригноблювала цей народ, примушувала залишити батьківщину; Російська, у свою чергу, одночасно здійснюючи свої політичні та економічні вигоди, запрошувала болгар на свою територію. Скривавлена, стурбована жертва турецьких пашей неминуче потрапила у пазури не менш жадібного хижака, яким був російський абсолютизм [2, с. 1].

У новоросійських губерніях і Бессарабській області заселяється й щасливо починає жити багаточисельна сім'я болгарського народу, зайнявши найпустельніші степи та урочища. 29 вересня 1801 р. до Одеського порту прибув корабель з Константинополя (власником його був російський шкіпер, прапорщик Мускулі), котрого сильний шторм загнав до Румелійського берега, і на рейді Сизопільському він знайшов притулок [2, с. 1-2].

До нього прийшли жителі Кючюк-Баялику Андріапольського віласту, греки та болгар разом із своїм священиком, прохали шкіпера врятувати їх на його судні від розбійників, які під проводом турка Кара-Феджи роблять великі спустошення у їхньому окрузі. Мускулі вирішив узяти одного священика та 19 розорених сімей (148 душ) і перевіз їх до Одеси, сподіваючись на милосердя та покровительство Росії до єдиновірців і прийняття його нещасливих мандрівників.

В Одесі Новоросійський губернатор Міклашевський брав велику участь у цій еміграції. Він поклавився повідомити про прибуття емігрантів імператору Олександру I та додав, що у той же час до порту прибув воєнний корабель “Краснопольє”, командир якого – відомий учений, моряк, лейтенант Будищев – підтверджував розповідь Мускулі та болгар. За його словами, уся Болгарія потерпала від грабежів, пожеж, убивств від набігів розбійницьких шайок Насван-Оглу та Кара-Феджі, які мали під керівництвом 5000 чоловік. Нещасні болгар, яких у Андріапольському окрузі нараховувалося 360 сіл із 7000 жителів, були готові переселитися до Росії, якщо б тільки була на це воля та дозвіл уряду.

У результаті цього, 25.12.1801 р. було проголошено наказ, відповідно до якого Міклашевський повинен прийняти колоністів з човна Мускулі до російського підданства, надати їм усе потрібне, розмістити тимчасово разом із греками у Одесі на окремих землях, згідно з планами 1764 р.

Останніх же задунайських жителів офіційно викликати було заборонено у зв'язку з тогочасними політичними відношеннями з Туреччиною, але тих, хто добровільно прийде на Руську землю (болгар чи греків) дозволено приймати та облаштовувати.

Іншим указом (5.01.1802 р.) було вказано головному судді іноземних колоній Новоросійського краю, колегійному раднику Контоніусу відправитися до Одеси для проведення присяги та оселення болгарських поселенців [2, с. 2].

Перші колоністи почали улаштовуватися, будували маєтки. У Херсонській губернії були засновані колонії:

1. Малий (Кючюк) Боялик – у 22 верстах від Одеси біля гирла річки Великий Аджалик;
2. Великий (Бююк) Боялик – біля річки Кожечия та Фонтанів (Одеського повіту);
3. Тернівка – біля гирла річки Тернівка, яка впадала до р. Інгул; біля злиття останньої з Південним Бугом, у 5-7 верстах від Миколаєва Херсонського повіту.

У 1802 р. болгарськими емігрантами була заснована Тернівка на руїнах татарсько-турецького поселення, від якого залишилася мечеть, яку згодом переробили на православну церкву [3, с. 127].

Колоністи вважаються вихідцями з Малого Тирново та села Дербент Андріапольського округу, південно-східної Фракії [2, с. 3].

Щодо назви поселення Тернівка існує три гіпотези її походження. Одна полягає в тому, що перші жителі цієї території, приїхавши, побачили багато тернових дерев, які довелося вирубати, щоб побудувати житло та утворити сільськогосподарські угіддя. Друга версія походження назви колонії основана на тому, що через ці землі протікала степова річка Мокра Тернівка. Існує також думка, що болгар, вшановуючи пам'ять про свою історичну батьківщину Малково Търново, назвали поселення Тернівка. Але я вважаю, що можна спростувати останню гіпотезу, тому що у вищезазначених спогадах мандрівника П. Сумарокова така назва була ще у турецького поселення. Можливо, болгар-колоністи просто вирішили залишити назву у зв'язку з тим, що вона нагадувала їхні історичні корені.

Чисельність переселенців, які прибули у колонію Тернівка з 1802 до 1806 року [6, с. 88]:

Починаючи нове життя на півдні України, болгар будували собі житла. Знання про будівництво з плином часу змінювалися, доповнювалися, певні елементи унаслідувалися від інших народів. Такий дослідник, як Макачук С.А., писав, що на території Криму та Одещини є чимало змішаних болгаро-грецьких сіл, тому тип болгарського житла схожий із грецьким. Зазвичай, це комплекс двох будівель напівземлянки або хати й літньої кухні, які будували з лампачу (саману), а також із каменю. Дах хати міг бути дво- або чотирихилим і накривався соломомою чи очеретом. Як і в гагаузів, у болгарському житлі могло бути відкрите вогнище (огніщето). Аж до початку ХХ ст. житло та господарські будівлі були глинобитними. Двір обносили муро-

Рік	родин	чоловіків	жінок	разом
1802	16	42	43	85
1803	74	152	160	312
1804	20	49	45	94
1805	4	9	8	17
1806	4	6	11	17
Всього до 1.11.1806	118	258	264	525

ваною огорожею [4, с. 492]. Але деякі традиції збереглися і до нашого часу, і саме вони вирізняють болгарські будинки від інших.

Вважається, що народне зодчество болгар півдня України є найбільш вивченою галуззю творчої діяльності меншини. Перші описи будинків колоністів здійснювали А. Скальковський, А. Клаус, Н. Державін. Багато цікавого містять книжки вчених Л. Маркової, В. Наумко, Л. Демиденко.

У багатьох народів рідна домівка вважається знаком роду, зв'язку часу, нагадуванням про минуле. Дім – це модель світу. З того часу, як болгарські колоністи навчилися у корінних жителів будувати хати з “чамуру”, “лампацей”, виникло багато змін у народній архітектурній творчості самих українців. Трансформувалася вигляд болгарського сільського будинка-подвір'я. У Тернівці та багатьох болгарських селах Одещини майже половина будівель збудована з вапнякового каменю, але у кінці ХІХ ст. на розбудову Тернівки мала вплив міська архітектура. Тому в декорі помешкання тернівських болгар зустрічаються елементи, які широко використовувалися в архітектурі Миколаєва російського амперу. “Камінь-котелець” використовується як облицювальний матеріал. Такі ж будови зустрічаються у селах Болграду [8, с. 129].

Форма кам'яного блоку при будівництві відіграє роль у декоруванні стін, подвірних споруд, огорожі.

Окрім будівельних швів, на кам'яних поверхнях часто зустрічаються елементи архітектурних обломів, запозичені з класичного стилю минулих епох. Прослідковуються деталі різного кам'яного узору по шпательній декору. На одне з перших місць у архітектурно-художніх рішеннях житла виходить майстерність каменотеса та кам'яноріза. Відроджувалася аротність у дверних та віконних прорізах. Багато арок збереглися у старовинній народній архітектурі Тернівки.

Камінь (вапняк) використовувався широко. У Тернівці на багатьох подвір'ях досьогодні у господарстві використовується кам'яний посуд. Зберігаються кам'яні жорна, гарманні котки. Подвір'я вимощували каменем, з нього будували будки для собак, обмощували колодязі. Біля колодязя у болгар стояло велике кам'яне корито для худоби. Один двір відділявся від другого кам'яним, складеним насхо, парканом (дуваром). Біля хати – кам'яна прибудова – “пизул”. Вхід на подвір'я позначений вертикально зафіксованим камінням чи кам'яною аркою. Розселялися болгари таким чином, щоб один паркан переходив у інший, створюючи своєрідні геометричні комірки складної конструкції.

Спільним у помешканнях українців та болгар є використання просечної жердини. У Тернівці цей матеріал знаходив застосування для виготовлення водостоків (“корони”), рідше – димарів, гребенів даху. Особливістю серед інших болгарських селищ України є те, що на будинках Тернівки не вирізняються ініціали господаря.

Навіс над входом у болгарську оселю прикрашали зображеннями коней, оленів, хижаків, пташок, людей. Зустрічаються також виноградні грона, листя аканта, лаврові гілки. У болгар з'явилася потреба виділити свій дім, зробити його не лише національно-своєрідним, але й індивідуально неповторним, таким, щоб запам'ятався. З цією метою майстри почали широко використовувати літературні сюжети у пластичних прикрасах на дахах дому, при вході у дім, на воротах. Верхівка водостоків (“корона”) у Тернівці схожа з типами, які використовують інші жителі краю.

У народній творчості болгар півдня України сформувалася нова традиція. Її відрізняють не тільки основні типи верхівки водостоків – корона, ваза, кокошник, але й нове планування житлового комплексу, нові матеріали у творчості, нова архітектоніка і система декорування народного житла [8, с. 130].

Не дивлячись на те, що сучасні болгарські будинки мають по три та більше кімнат, існує народна традиція перебування всієї сім'ї у будь-яку пору року в одній кімнаті, там, де часто розміщували піч, а останнє житло існувало для декору [1, с. 52].

Провідне місце в інтер'єрі болгарського помешкання займає килимові тканини. До появи меблів дім болгарського колоніста був повністю застелений килимами. Чим більше було килимів, тим багатшим вважався дім та наречена в нім. Вовняні килими мали назву “халіште”. Ткали у болгарських родинах не тільки жінки, але й чоловіки [1, с. 51]. Пряжу готували самі. Фарбували фабричними пігментами. Основні відтінки – чорний, червоний, зелений, жовтий. Килими були двох типів: гладкі та ворсисті. Останні отримали у болгар назву “персидські”. Виготовляючи їх, чергували гладкі геометричні поверхні з рельєфними. Такі килими ткали на горизонтальних станках частинами, які потім зшивали. Ширина основи такої половини килима не перевищує 120 см.

Килимові тканини болгар нагадували молдавські та виглядали, як гладке чорне полотно з зеленими листочками троянд. Зустрічалися також рожеві та жовті відтінки. Сталих узорів не було, що забезпечувало їх різноманітність. Більш рельєфні, яскраві килими були у російських та українських селах, простіші – у болгарських. Часто можна було зустріти однакові килими, виготовлені різними народностями. На Болградському ярмарку взимку 1984 р. можна було побачити

“молдавські”, “українські”, “гагаузькі”, “болгарські” килими з однаковими візерунками на чорному фоні. І кожна з майстринь вважала свій килим національним. Так сформувалася нова традиція у мистецтві народів, пов'язаних єдиним соціально-економічним, географічним, природним середовищем та територією [8, с. 131].

Болгари, як у Тернівці, так і в селах Одеської області, також ткали доріжки з гомогенним орнаментом, рядно, покривала у стилі “папської ряс””. Болгарські майстрині, на перший погляд, не дотримуються якихось норм, канонів, традицій. Для візерунка брали усе, що попадалося під руку. Жінки, які ткали, заводили альбоми, куди перемальовували, наклеювали вже готові візерунки з книг, журналів, скатертин. Усе це запам'ятовували та враховували. Але, виробляючи за станком, все одно робили по-своєму. Етнічне у болгарському килимарстві проявлялося через рукотворне, майстерно зроблене та художнє.

Майстри Тернівки мали 3 основні типи килимової тканини. На тканині першого типу, золотисто-помаранчевого, червоного чи чорного відтінків, ритмічно зображували чорно-червоне дерево життя. Килими були зшиті з двох частин, кайма по всьому периметру, елементи прості. Їх використовували для покриття скринь, лавок, ліжка.

Килими другого типу з'явилися на межі XIX–XX сторіччя, мали гладеньку золотисту поверхню, на яку нашивали різнокольорові помпони. Такі килимки слугували як дитячий приліжковий килим, так і дитяче покривало, коли немовля виносили на вулицю. Ковдра виконувала функцію оберегу, як і український рушник [8, с. 132].

Третій тип візерункових килимових тканин – доріжки з гомогенним орнаментом. Тканина вовняна, без пряжі ці килимки не майструвалися. На сучасному етапі через відсутність пряжі та знавців-майстрів такі килими не виробляють. Роблять лише меланжировані підстільки-чорти. Старше покоління передавало таємниці ремесла своїм донькам лише тоді, коли ті ставали матерями.

Вікна болгар завішувалися білими занавісками [8, с. 133]. Взагалі такі занавіски поширені по всьому півдню України: у росіян, молдаван, українців, гагаузів, чехів, албанців.

Вишивка болгар не була ремеслом, слугувала для прикрасення одягу та помешкання. У Миколаївській та Одеській областях цей вид творчості розвивався різними шляхами.

В Одеській області майже не збереглися старі вишиті рушники – пишкіри. Вони ткалися з шовкових ниток. Візерунки були простими в композиції, вишивалися білим або червоним по білому. Дуже рідко додавали до червоного синій чи чорний кольори. У болгар, як і в багатьох народів світу, чорно-червона по білому вишивка була символічною за значенням кольорової тріади. Біле означало позитивне. Червоне – амбівалентне. Чорне – негативне. Біле та червоне мали силу. Дійсно, усі три кольори включали фізіологічний досвід людських відносин, а кольорова тріада – прообраз людини.

Терновські болгари увесь час знаходилися під впливом української орнаментальної та сюжетної міської вишивки. Традиційна болгарська геометрична вишивка вийшла на периферію творчості. Квадрати, кола, трикутники, ромби у різних комбінаціях та сполученнях зустрічалися на мережених та вишитих краях рушників, жіночого одягу, постільній та столовій білизні.

У Тернівці рушникові вишивки розвивалися під впливом церковної, буржуазно-поміщицької, народносільської та міської. Сильними були болгарські традиції до середини XIX століття, а пізніше все змішувалося. Спільно з українською традицією, болгарі прикрашали рушниками портрети, дзеркала, ікони, двері [8, с. 134].

Як і на українських рушниках, так і на болгарських, можна побачити тексти: “Бог правду бачить, але не скоро скаже!”, “Дивиться на рушник, хвалить мої руки!”, “Де любов – там Бог!”. На багатьох рушниках

вишивали ініціали автора виробу. Нерідко вишивали і зображення домівки. В образі народного житла були закладені прообрази, пов'язані з людиною. Землеробський початок у болгарській та українській народній естетиці пояснюють дім в оточенні дерев та квітів.

Одним із жіночих рукоділ у болгарок на другому місті після ткацтва було мереживоплетіння. Майстерність господині можна було помітити ще з вулиці: вікна завішані "фіранками". В інтер'єрі навіть до фабричних тканин дошивали мереживо. Ним прикрашали постільну білизну, рушники, краї килимів, домашні іконостаси [8, с. 135].

Болгари з пошаною зустрічали гостей у своєму домі. Той, хто заходив до хати, за звичаєм повинен був зняти взуття та одягнути терлички (кімнатні в'язані шкарпетки). Потім гостя пригощали різними смачними стравами та вином.

До сьогодення часу в болгар існує змагання у будівництві жител, покращенні його зовнішнього виду та внутрішнього оздоблення. Кожний намагається, щоб його дім був кращим, красивішим, ніж у сусіда, і це відбувається не без впливу жінки-господарки [1, с. 51].

Отже, аналізуючи історію появи болгар на півдні України та розкриваючи їх традиції будівництва та оздоблення жител, можна сказати, що болгари-колоністи принесли на свою нову батьківщину усталені традиції. Під впливом інших національностей з плином часу тернівчани внесли зміни у свої звичаї, або зовсім замінили їх. На сучасному етапі, розглядаючи житла Тернівки, можна простежити залишки тих старовинних традицій, але не в кожному домі. Тільки ті болгари, які залишилися у душі патріотами, намагаються зберегти спадщину пращурів. Інші асимілювалися місцевим населенням і забули про нарікання предків. Для того, щоб не втратити особливості своєї культури, болгарсь-

ке населення Тернівки повинно усвідомити цінність творчої спадщини своєї національної меншини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демиденко Л.О. Культура и быт болгарского населения в УРСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 140 с.
2. Историческая справка // Роден край. – 1990. – 22 июля.
3. История городов и сел Украинской ССР: Николаевская область. – К., 1981.
4. Макарчук С.А. Етнографія України. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
5. Никитин В. Скрытые страницы истории Терновки // Вечерний Николаев. – 2004. – 20 апреля.
6. Пригарин О.О., Самарітакі Є.С., Станко В.Н., Уварова Є.А. Тернівка: документи та матеріали з історії (1792-1882). – Миколаїв: Артіль, 2006. – 156 с.
7. Так начиналась Терновка / Радянське Прибужжя. – 1992. – 15 жовтня.
8. Украинско-болгарские культурные связи: история и современность ("Единение народов – единение культур"). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 126-139.

ДОДАТКИ

Додаток 1



Д.З. Міхова. Килим настінний (1940),
с. Дмитровка, Одеська обл.



Килимок дитячий. 20-ті роки XX ст.
с. Тернівка, Миколаївська обл.



Покривало ліжкове (кадрел)
80-ті роки XX ст.



Покривало ліжкове (кадрел)
80-ті роки XX ст.

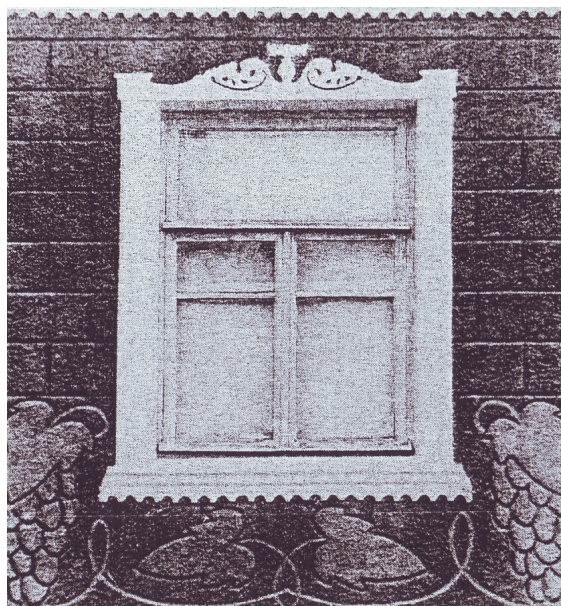


Килимок дитячий 70-ті роки XX ст.
А.Я. Чиклікчи, с Заря, Одеська обл.

Додаток 2



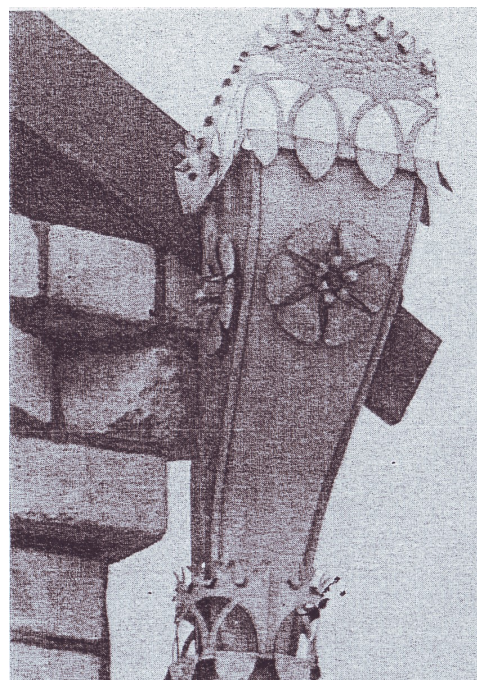
Фронтон дому, с. Новотрояни,
Одеська обл.



Декор віконного прорізу,
с. Тернівка, Миколаївська обл.



Кронштейни дверного навісу
60-ті роки XX ст.,
Болградський р-н, Одеська обл.

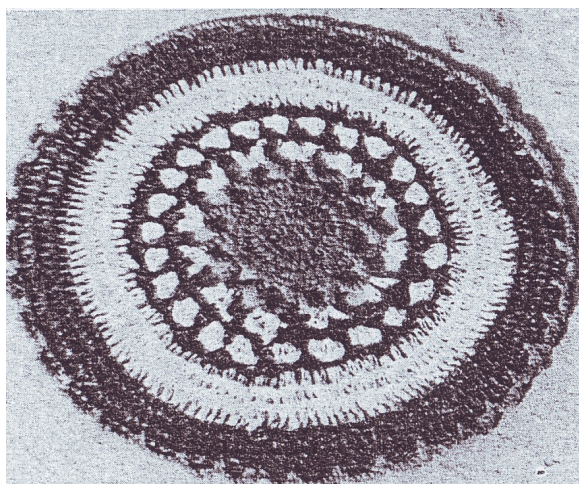
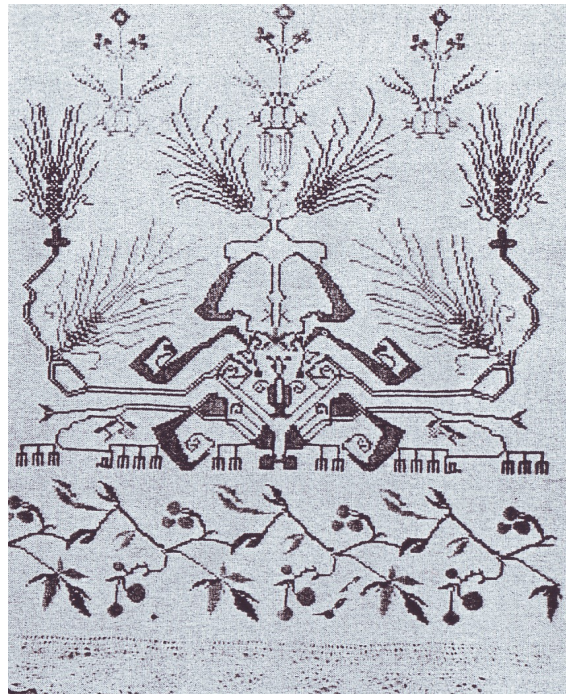


Водостік – “корона”, 80-ті роки XX ст.,
с. Тернівка, Миколаївська обл.

Додаток 3



Рушник (пишкыр), початок XX ст., с. Тернівка, Миколаївська обл.



Килимок із паперу
М.С. Константинова, 80-ті роки XX ст.



Килим “молдавський”
с. Огородное, Одеська обл.

УДК: 908(477)

МАРЧЕНКО О.М.,

Первомайський навчально-науковий центр Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ПРИГАРІН О.А.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Марченко О.М., к.і.н., зав. кафедрою Первомайського навчально-наукового центру ОНУ імені І.І. Мечникова.

Прігарін О.А., доцент, к.і.н., докторант кафедри археології та етнології України ОНУ імені І.І. Мечникова.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ ЯК СКЛАДОВОЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ХІХ-ХХ СТ.

У статті узагальнюється історіографічний досвід вивчення етнокультурної своєрідності населення Степового Побужжя. Аналізуються основні проблемно-тематичні здобутки у розробці теми, ставляться питання про потенціал окремих аспектів, демонструється можливість використання поняття “Степове Побужжя” у науковому обігу.

Historiography experience of study of ethno-cultural originality of population of Steppe Pobuzhzhya is summarized in this article. Basic problem thematic achievements are analysed in development of theme, questions are put about potential of separate aspects, possibility of the use of concept is demonstrated “Steppe Pobuzhzhya” in scientific circulation.

У свій час долі було потрібно, щоб інтереси нас, як авторів, зійшлися із зацікавленістю улюбленого Володимира Никифоровича Станко. Саме Степове Побужжя, яке є “малою Батьківщиною” для всіх нас (Первомайськ – Прибужжя – Тернівка), стало для нас “локусом пам’яті”. Завдяки йому ми вчилися у Вчителя уваги до дрібниць краснореччя, які складають важливі передумови для включення локальності до глобальної історичної картини Світу. Те, що він “робив” з різними осколками кременю, намагався передати нам, за що ми щиро вдячні йому! У складі загону археологічної експедиції в Анетівці зародилася ідея про сучасні етнологічні дослідження Степової України, і там же були створені та апробовані перші методики. Для кількох осіб органічне поєднання “Станко” та “Анетівка” стало певним орієнтиром і натхненням на все життя та науковим зростанням?!

Історія вивчення Степового Побужжя майже повністю може бути вписаною до загального контексту історико-етнографічних досліджень Півдня України. Детальна характеристика такої історіографії зроблена у відповідних розділах узагальнюючих монографій 1970-80-х рр. Серед таких нарисів укажемо найбільш ґрунтовні – В.М. Кабузана [1, с. 5-24] та О.І. Дружиніної [2, с. 5-9; 3, с. 4-8; 4, с. 21-26].

Даний історіографічний досвід може бути спрямований на Степове Побужжя. Крім того, останнім часом з’явилося чимало нової наукової літератури. Саме з урахування цих моментів доцільно буде розглянути питання про те, як вивчалася населення

Степового Побужжя та яких напрямків та результатів це вивчення набуло. Зосередимося на бібліографії історико-етнографічного змісту. Такій підхід дозволить не стільки підбити підсумки, скільки визначити “проблемні поля” та перспективи на подальше вивчення.

Умовно, за тематично-методологічними критеріями, можна виокремити такі хронологічні періоди в історії вивчення Степового Побужжя: ХІХ – початок ХХ ст.; 1920-ті рр.; друга половина ХХ ст. За цими періодами ми і розглядаємо питання, що та за якою методикою студіювалося під час пізнання феномена регіону та його населення.

ХІХ – початок ХХ ст. Регіон Степового Побужжя стає об’єктом наукового аналізу майже із часу приєднання до Російської імперії. Самобутність та оригінальність земель в історичному та культурно-побутовому планах відображається у низці робіт кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Власне, наукові студії такого роду з’являються з 1840-х рр., тобто від часу виникнення перших установ та товариств (РГТ, ОТС, ОТСГПР, Новоросійського університету тощо).

Перший період в українському історіографічному процесі припадає на початок ХІХ ст., українське народознавство з середини ХІХ ст. існувало паралельно з історіографією, почасти зливаючись із нею. У російській історичній науці, складовою частиною якої на той час була українська історіографія, утвердилися положення так званої “критичної історії”. У ній з’єднувалося історичне письменство та антикварна

діяльність, пов'язана з укладанням топографічних описів українських земель, щоденників урядовців, мемуарів приватних осіб. Автор, таким чином, поєднується в одній особі з критиком та збирачем текстів, історичних пам'яток і джерел. Цей період, як і наступний період романтизму 20-60-х рр. XIX ст., пов'язаний із впливом на українську історичну науку процесу українського національного відродження. У романтичному світосприйнятті суб'єктом історичного процесу є колективна особистість – народ, народність, нація, конкретні соціальні прошарки суспільства. Ідея національної самобутності реалізується за допомогою принципу локального колориту, що означає розкриття своєрідних рис певної історичної епохи в національному та географічному виявленні. Коло зацікавлень науковців на ділянці українознавства складають словесність, фольклор, історія, етнографія, археографічна діяльність.

Яскравим прикладом історіографії цього часу є роботи А.О. Скальковського, який заклав наукові підвалини щодо вивчення різних регіонів та груп населення Півдня України. Не обійшов він увагою й етноконтактну зону Побужжя, зокрема, чимало питань роз'язувалося їм стосовно заселення краю, соціальної та етнічної структури мешканців, особливостей різних культур Новоросійського степу. Вкажемо лише головні фундаментальні праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823” [5], “Опыт статистического описания Новороссийского края” [6], “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” [7]. У спадщині Аполлона Олександровича Скальковського є й роботи, присвячені конкретним пам'яткам народної культури, минулому різних етнічних груп мешканців Побужжя [8].

60-80-ті рр. XIX ст. характеризуються утвердженням в українській історіографії народницької ідеології. Предметом особливої уваги науковців цього періоду, який ототожнювався, перш за все, із селянськими масами, стала соціальна та побутова історія народу. Наукові дослідні на різних ділянках українознавства характеризуються аполітичним культурництвом. У другій половині XIX ст. сільською та земською інтелігенцією були створені монографічні дослідження, які розглядали історико-етнографічні аспекти виникнення та розвитку окремих сільських поселень. Серед таких праць укажемо праці Т.І. Осадчого, В.С. Лобачевського та інших. Описання переконали науковців та громадськість в унікальності окремих мікрорегіонів на Півдні України й можливості розглядати історичний процес у регіоні шляхом ідеографії – через розкриття складових (у даному випадку – конкретного поселення) пізнання цілого.

Деякі з авторів таких праць із часом від краєзнавчих тем переключилися на розробку сюжетів загального змісту. Важливо, що при цьому базовий емпіричний матеріал збирався у Степовому Побужжі. Прикладом цього є робота Т.І. Осадчого, присвячена селянському суспільному побуту та формам землекористування [9], або узагальнення щодо стану народного ткацтва В. Доліво-Добровольської [10].

Масові переселення селянсько-міщанського населення 1860-80-х рр. у південні губернії, як сезонні, так і на постійне проживання, були настільки значимим явищем у суспільстві, що майже одразу привернули до себе наукову увагу. Праці, присвячені цій темі, містять у собі цінний емпіричний матеріал про суспільний побут, звичаєве право, системи землекористування, типи скотарства та т.п. Зокрема, зверталися і до специфіки містечок та волостей Побужжя, до яких переселялося до третини всіх сезонних робітників [11; 12; 13].

З початку 90-х років XIX ст. до перших десятиліть XX ст. для української історіографії характерним є остаточне ідейно-концептуальне та організаційне оформлення. Розширення джерельної бази разом з удосконаленням методів критичного аналізу

матеріалів склали передумови для створення нових узагальнень. Серед таких особливе місце посідає робота відомого історика Д.І. Багалія. Його узагальнення процесів колонізації південноукраїнського Степу довгий час визначали головні підходи щодо вивчення регіону [14]. У роботі наводяться дані про природно-кліматичні умови краю, перебування запорожців на землях Півдня України, визначалися стихійні та організовані форми колонізації, господарські заняття населення. Вчений показував особливості колонізації та подальшого розвитку окремих складових Півдня, зокрема, “Очаківського степу” або “Ханської України”.

У кінці XIX ст. публікуються ґрунтовні розвідки іншого дослідника – Д.І. Яворницького, котрий всю свою увагу зосереджував на козацькому минулому України [15; 16]. Займаючись історією Січі та окремих паланок, дослідник визначав також вплив їхніх традицій у сучасній йому культурі регіону. Особливо яскраво це ілюструє робота історико-етнографічно-фольклористичного характеру – “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” [17]. Для нас праця тим більш корисна, що окремий розділ у ній був присвячений Бугогартівській паланці та Степовому Побужжю. Цінність праць Д. Яворницького полягає в тому, що вчений зібрав величезний та унікальний археологічний, етнографічний, лексикографічний, фольклорний, географічний матеріал.

Етнографічний напрямок в історіографії кінця XIX – початку XX ст. був представлений переважно роботами описового характеру. Розглядалися як комплекси народної культури, так і окремі явища та їх побутування у регіоні. Завдяки їм, своєрідність Степового Побужжя визначається на рівні узагальнюючих праць з етнографії того часу. Наприклад, чимало фактичного матеріалу міститься у роботах Хв. Вовка [18].

Отже, можемо констатувати, що Степове Побужжя у наукових дослідженнях XIX – початку XX ст. вивчалось активно, хоча і не привертало особливої уваги спеціальних історичних чи етнографічних робіт. Слід підкреслити, що саме історіографічний досвід цього часу переконливо показує специфічність регіону на тлі Південної України. У цей період також були закладені основні напрямки досліджень, окреслена їх проблематика.

XX – початок XXI ст. Розвиток історичної науки після 1917 р. можна поділити на такі періоди: 1) від революції 1917 р. до середини 30-х рр., 2) з середини 30-х до середини 50-х рр., 3) з середини 50-х до кінця 80-х рр.

У часи революції та Громадянської війни 1917-1920 рр. будь-яких кардинальних змін у стані вивчення району не відбулося. В умовах здійснення політики українізації у 1920-ті роки історична наука в Україні розвивалася вкрай інтенсивно. Широку дослідницьку роботу проводили наукові установи Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) – історична секція і численні комісії та кафедри. Після повернення 1924 р. з еміграції і обрання академіком історичну науку у ВУАН очолив М.С. Грушевський, під керівництвом якого утворилася велика наукова школа. Запропонована М.С. Грушевським нова ідеологія української історичної науки проголошувала принципи вивчення історії України у контексті загальної історії культури та соціального розвитку.

Наркомотом освіти УСРР при інститутах народної освіти були організовані науково-дослідні кафедри, які досліджували проблеми історії, економіки, культури. Найбільш широку діяльність розгорнула харківська науково-дослідна кафедра, яка з 1926 р. дістала назву кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. Філія цієї кафедри під керівництвом М.С. Слабченка працювала в Одесі. Співробітники кафедри, керовані Д.І. Багалієм, склали окрему наукову школу в історіографії, досліджували широке

коло проблем з історії України. З 1924 р. до початку 30-х років вони видали 10 томів наукових записок та збірників, ряд навчальних посібників та монографій.

Протягом 1920-х рр. продовжували розвиватися ідеї попереднього періоду у межах різних комісій та установ ВУАН. Степове Побужжя привертало увагу представників Крєсзнавчої, Етнографічної Комісії, Комісії Полуденної України, а також комплексних робочих груп, які працювали на місцях будівництва ГЕС та ГРЕС (у даному випадку – Буго-Інгільської експедиції). Узагалі цей етап характеризується стрімким збільшенням джерел різного типу, які були ведені до наукового обігу, а також тематично-методологічною зміною акцентів. Пріоритетними напрямками стає у той час вивчення селянського та робітничого минулого та культури на основі розгляду соціально-економічного детермінізму.

Яскравими прикладами робіт цього часу можна вважати праці Н.Д. Полонської-Василєнко [19] та Є. Загоровського [20, с. 49-71]. На підставі нових писемних джерел ці вчені створили узагальнюючі нариси історії залюднення Степової України, деталізуючи концепції Д.І. Багалія, наповнюючи його положення новим емпіричним матеріалом. Новою тенденцією є розгляд процесів колонізації як перманентних, що сприяло появі перспективного огляду історії регіону майже до часу написання цих робіт.

Продовжуючи працювати над районуванням Півдня України, автори цього часу завжди відзначали своєрідність колишніх західно-запорозьких територій, тобто тих, які ми зараз називаємо Степовим Побужжям. Серед таких особливостей, частіш за все, вказували маргінальний характер населення, а також роль контактування між різними культурними традиціями та становлення самобутніх варіантів тюрксько-слов'янських інститутів суспільної практики.

Це відчувається навіть у конкретних дослідженнях. Наприклад, у працях Ф.Є. Петруня, які були присвячені Степовому Побужжю у XVII-XVIII ст. [21, с. 164-185], показана умовна роль політичних кордонів у ці часи, а також форми міжетнічних зв'язків українського козацтва, польських підлеглих та ногайців у регіоні.

Специфіці історичної географії краю, суспільного побуту та господарської своєрідності присвячене ще одне дослідження того часу – В.М. Букатєвича [22]. Воно не втратило своєї актуальності до сучасності, являючись чи ні єдиною спеціальною монографією щодо інституту чумацтва.

Пожвавлюються етнографічні дослідження регіону. Поліетнічний склад мешканців сприяв компаративним дослідженням, яскравим прикладом таких порівняльних описів культурних традицій різних груп населення є низка робіт С.І. Цвятка [23]. Досліджуючи культуру локальної спільності Тернівських болгар (біля Миколаєва), він намагався розв'язати питання слов'янознавства, залучаючи матеріали своїх досліджень серед українців, росіян, молдаван та інших етнічних груп Побужжя.

З другої половини 1920-х років партійно-державна верхівка повела жорстку лінію на підпорядкування історичної науки своєму диктові і на боротьбу з українським націоналізмом, а у середині 1930-х років розгромила й ліквідувала наукові історичні установи й наукові школи, закрила наукові видання. Радянська система знеособлювала науку, нехтувала національними відмінностями та специфікою регіональних історіографічних процесів.

На жаль, про цілу когорту науковців можна сказати, що це “покоління маловідомих планів”. Більша частина їх спадщини залишилася неопублікованою, а розвиток їх ідей припинили масові репресії. Значно збагативши науку різноманітними джерелами та інноваційними підходами, вчені цього етапу трагічно загинули за ґратами та у концтаборах. Протягом 1920-х рр. було застосовано історико-етнографічний підхід щодо

вивчення Степового Побужжя як складової частини Півдня України. На той час це означало поєднання у предметі досліджень історичного процесу та культури повсякденності на основі розгляду соціально-економічних аспектів.

У другій половині XX ст. продовжується студіювання Степового Побужжя як складової Півдня України. Піднесення рівня історичної науки, а також значне розширення джерельної бази сприяли формуванню нових тематично-предметних напрямків. Серед них: дослідження колонізаційних рухів та освоєння територій регіону різними етносоціальними групами, соціально-економічний та господарський розвиток населення протягом XIX-XX ст., крєсзнавчі розвідки щодо минулого окремих поселень, етнографічні праці, які містять у собі матеріали з характеристики різних аспектів життєдіяльності населення Побужжя та інші.

Важливим напрямком досліджень стало вивчення етнічного складу населення. Для Степового Побужжя етнічний склад населення на різних етапах розвитку є важливим фактором формування його культурно-побутової специфіки. Південна Україна, як історико-етнографічний регіон, сформувалася під впливом, з одного боку, особливостей природно-географічного середовища, а з іншого, культурних традицій етносів, які брали участь в освоєнні, а в подальшому – їх етнічний взаємодії, в процесі якої були вироблені ті форми культурної адаптації, що характерні тільки для населення регіону, що розглядається. Представники різних народів, освоюючи ці землі в XVIII – першій половині XIX ст., потрапляли в нові умови життя (соціальні, економічні, правові, екологічні). На цьому історіографічному етапі ці питання намагалися вирішити вчені-історики, демографи, етнографи. Зокрема, В.М. Кабузан, В.О. Голобуцький, О.І. Дружиніна, О.С. Коцієвський, В.І. Наулко тощо. У роботах В.М. Кабузана подається загальна характеристика демографічних процесів на Півдні України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. [1; 24]. Він вдало залучив до своїх досліджень матеріали Ревізьких переписів, статистичні звіти, господарсько-фіскальні дані. У результаті показана в історичній динаміці роль та вага кожної із соціальних та етнічних груп. Незважаючи на дискусійність методики підрахунків, про що вже відзначалося в історичній літературі [4, с. 78, прим. 13], саме ці дослідження визначили кількісне співвідношення груп та верств населення регіону, демографічні процеси серед них, вплив конкретних факторів на ці процеси.

Визначною дослідницею соціально-економічних процесів на Півдні України кінця XVIII – першої половини XIX ст. була О.І. Дружиніна. В низці монографій цієї авторки на основі широкого кола джерел розглядаються процеси заселення та господарчого освоєння, розвитку галузей економіки Південної України протягом тривалого часу – від 1775 до 1861 р. [2; 3; 4]. Численні архівні та інші писемні матеріали, використані О.І. Дружиніною, дозволили їй представити різноманітні та докладні відомості про групи сільського населення регіону, складовою частиною якого є і Степове Побужжя. Спостереження про землі Півдня України, їх економічний розвиток після зруйнування Січі містить монографія радянської дослідниці “Северное Причерноморье 1775-1800 гг.”. О.І. Дружиніна розкрила процес поміщицької колонізації, подала цінні відомості про поміщицьке і селянське господарство, зв'язок його з ринком, показала значення виходу Росії до Чорного моря для економічного розвитку півдня України. У низці її монографій продовжується хронологічне дослідження колонізаційних процесів, господарчого розвитку та інших аспектів історії краю.

Плідно розроблялися питання історії та побуту запорізьких козаків, а також їх ролі у колонізації Півдня України В.О. Голобуцьким [25]. Щодо теми нашого дослідження, то варто вказати, що йому

вдалося на конкретному матеріалі показати історію освоєння західних паланок Запорозжя, господарські та економічні процеси на ранніх етапах заселення Степового Побужжя.

Слід відзначити і дослідження, присвячені формуванню стаціонарного населення у Буго-Дністровському межиріччі (“Ханська Україна”, “Очаківський степ”) протягом XVIII – першої половини XIX ст. Історії “осідання” українців, росіян, молдован присвятили свої праці О.С. Коцієвський [26], І.Б. Койфман [27], С.К. Марецький [28] та інші. Вони показали різні форми та шляхи формування населення регіону, зокрема, Степового Побужжя. Особливо зверталася увага на класифікацію Д.І. Багалія про стихійну та регульовану колонізацію Півдня.

У низці робіт запорізького дослідника Я.В. Бойка розглядається історія Південної України кінця XVIII-XIX ст. Ним, зокрема, здійснювалася розробка проблеми економічної основи міграційних процесів щодо заселення регіону у другій половині XIX ст., соціального складу населення в цей період [29].

Колоністський рух із заселення та освоєння Південної України східнослов'янськими спільнотами, молдаванами, німцями, носіями балканської культури, їх взаємовідносини на Україні досліджуються в роботах В.І. Наулка [30; 31]. В його роботах також розв'язуються питання етнічних процесів та культурно-побутових особливостей, у тому числі – за матеріалами Степового Побужжя.

Російсько-українські етнокультурні зв'язки в південних районах України детально розглянуті Л.М. Чижиковою на основі значного комплексу письмових джерел та польових матеріалів, зібраних автором в 1968-1969 рр. У Миколаївській області досліджувалися села: Балабанівка Жовтневого району, Сергіївка Братського району, Новокрасне Арбузинського району [32; 33; 34, с. 12 і далі]. На підставі широкого емпіричного матеріалу з народної культури дослідниці вдалося продемонструвати дію міжетнічного збагачення культур, форми та фактори інтеграційних та асиміляційних процесів.

До матеріальної культури неукраїнського населення даного району звертався цілий ряд дослідників із метою прослідкувати міжетнічні взаємодії. Застосування цих матеріалів дозволило їм виявити характер культурно-побутових контактів між носіями різних етнічних культур [31; 33].

Дослідженням специфіки побутування й розвитку народної творчості в умовах поліетнічних контактів Півдня України, зокрема, Степового Побужжя, займався мистецтвознавець Валерій Малина [35]. В коло його інтересів, таким чином, входили народні художні промисли, які розглядаються на основі великої кількості польових та музейних матеріалів.

У ході вивчення українського житла і його етнічної виразності були виявлені східнослов'янські, загально-українські і, для цілого ряду регіонів, локально-часові елементи в домобудівельній традиції українців. Цей досвід був узагальнений Т.В. Косміною у вигляді типології й районування народної архітектури України [36, с. 166; 37, с. 236-243; 38, с. 124]. Етнічну традицію в будівництві сільського житла вона визначила “як соціально стереотипізовані й етнічно усвідомлені форми масового архітектурного досвіду, що більш-менш присутні в суспільній свідомості і соціальній діяльності” [36, с. 162].

Паралельно з цим, в роботах, присвячених матеріальній культурі, намітився відхід від речознавчих описів і досліджень до вивчення семантики елементів і структур культури щоденності та їх місця й ролі в конкретних етнічних культурах. Такий підхід був конкретизований А.К. Байбуріним у 1983 р. в монографії, присвяченій східнослов'янській обрядовості, що пов'язана з будинком. У цій роботі простежується її

генеза і розвиток, сімейний статус дому і його частин через призму обрядів і вірувань [39].

У 1960-1980-х рр. в рамках комплексного дослідження матеріальної культури східних слов'ян вивчалися питання архітектурного стилю, конструктивних особливостей, типології житла України [36; 40]. В ході цього дослідження було вивчене українське народне житло цілого ряду історико-етнографічних районів України. Роботи, присвячені сільській архітектурі Південної України, належать М.П. Приходько [41], М.Л. Стрункій [42]. Дослідження житла Півдня України на сучасному етапі було продовжено авторами даної публікації, за їхніми результатами був опублікований ряд праць [43].

Календарні та сімейні свята та обряди, як невід'ємна частина традиційно-побутової культури, завжди входили в коло інтересів етнографічної науки. Вивчення традиційної святковості стосується цілого ряду важливих наукових проблем, якими є: етногенез і етнічна історія, етнокультурні контакти й впливи, міжетнічна інтеграція, трансформація явищ духовної культури залежно від економічних, соціально-політичних, релігійних та інших чинників. Роботи, присвячені обрядовості українців, є досить численними. Особливо треба відзначити монографію Н.К. Гаврилюк “Картографирование явлений духовной культуры: (По материалам родильной обрядности украинцев)” [44]. Збирання матеріалів для картографування явищ родильної обрядовості відбувалося за допомогою експедиційних досліджень, які торкнулися і території Миколаївської області, зокрема, с. Григорівка Братського району (Єлісаветградський повіт Херсонської губернії), с. Мар'ївка Баштанського району (Херсонський повіт Херсонської губернії), с. Пришиб Березнігуватського району (Херсонський повіт Херсонської губернії).

Продовження цих традицій студіювання дозволило й нам конкретизувати наукові уявлення про виразність обрядовості населення регіону [45]. В результаті, разом із ознаками матеріальної культури вдалося окреслити зміст історико-етнографічного поняття “Степове Побужжя”, визначив основні типологічні риси культурно-побутових традицій [46].

Досить великим слід визнати доробок філологів, які в XX ст. досліджували мовну проблематику степової України і чий праці можуть бути використані в роботі етнографів: монографія Л.С. Терешко “Українські говірки південного Надбужжя”, статті Д.С. Спанатія “Гончарний промисел на Миколаївщині: історико-лінгвістичний екскурс” [47, с. 65-70] тощо, Р.Д. Іванського “Запозичена лексика родильного обряду в степових говірках Бузько-Інгульського регіону”, “Вербальний компонент традиційного українського обряду в говірках Інгуло-Бузького межиріччя (відлучити = залучити дитину)” [48, с. 17] та ін.

Аналіз історіографії специфіки Степового Побужжя дозволяє зробити висновок, що передумови та фактори її розвитку вивчені недостатньо. Дослідження науковців – істориків і етнографів, які мали місце, були досить епізодичними. В той же час, Степове Побужжя являє собою територію надзвичайно перспективну з наукової точки зору. Її вивчення дає можливість простежити процеси міжетнічних контактів слов'янського та неслов'янського населення, носіїв досить різних за своїм характером культур протягом історичної перспективи. Таке дослідження можливе при умові залучення надбань історичної науки в галузі вивчення традиційної культури. Вивчення праць провідних науковців, які займалися подібною проблематикою, дозволяє проводити історико-генетичний та порівняльний аналізи етнокультурних явищ та процесів у Степовому Побужжя.

Можна констатувати, що протягом XIX-XX ст. накопичено значний та різноманітний історіографічний досвід. Серед аспектів, які вивчалися найбільш

докладно, слід назвати історію колонізації різними групами регіону, демографічний розвиток населення протягом XVIII – початку XX ст., соціально-економічні аспекти життєдіяльності мешканців Півдня України. Емпіричний матеріал із традиційно-побутової культури Степового Побужжя активно залучався до вирішення різнопланових узагальнень та теоретичних розробок. Наприклад, до типологічного картографування окремих комплексів української культури, з'ясування форм та механізму міжетнічного контактування у різних умовах, функціонування архаїчних обрядів та уявлень у сучасному суспільстві (питання трансформації, співвідношення традиційного та інноваційного у культурі) тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 1969. – 69 с.
2. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1959. – 279 с.
3. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 383 с.
5. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Ч. 1. – Одесса, 1836. – 287 с.
6. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – Одесса: Тип. Нитче, 1850. – 366 с.; Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса: Тип. Нитче, 1853. – 552 с.
7. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – В 3-х ч. – Изд. 3-е. – Ч. 1. – Одесса: Тип. Шульца, 1885. – 302 с.
8. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. – Одесса: Тип. Неймана и К^о, 1848. – 156 с.; О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии. – СПб., 1843. – 44 с.; Поездка по Запорожским урочищам // Журнал Министерства внутренних дел. – Т. 13. – СПб., 1846. – С. 54-57; Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах. – Одесса: Гор. типогр., 1842. – 17 с.
9. Осадчий Т.И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – Херсон: Тип. Ходушиной, 1894. – 198 с.
10. Доливо-Добровольская В. Улучшение ткачества в Тамбовской, Подольской и Херсонской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. IV. – СПб., 1897. – С. 17-35.
11. Чаславский В.И. Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян // Сборник государственных знаний. – Т. 2. – СПб., 1875. – С. 180-211.
12. Воропонов Ф.Ф. Вопрос о крестьянских переселениях // Вестник Европы. – 1876. – № 1. – С. 176-211.
13. Ядринцев С.Н. Наши выселения и колонизации // Вестник Европы. – СПб., 1880. – № 6. – С. 448-460.
14. Багалій Д.І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його по шляху культури. – К., 1889.
15. Яворницький Д.І. Вольності запорожських козаків. – СПб.: Тип. І.Н. Скороходова, 1890. – 385 с.
16. Яворницький Д.І. Історія запорожських козаків. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 518 с.
17. Яворницький Д.І. Запорожжє в остатках старини і преданнях народу. – В 2-х ч. – СПб., 1888.
18. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. II. – Пг., 1916.
19. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украине в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46; Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1942. – № 13. – С. 130-174.
20. Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер // Степова Україна. Економічно-географічні нариси. – Харків-Одеса, 1930. – С. 49-71.
21. Петрунь Ф.О. Ханські ярлики на українській землі. До питання про татарську Україну // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 164-185.
22. Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. – Одеса: Б./В., 1928. – 94 с.

23. Сергій Ілліч Цвятко був дядьком за матір'ю нашому В.Н. Станко, шануючи пам'ять якого він все життя слідував за етнографією та відтворив цей науковий напрямок в Одеському університеті: Цветко С.І. Хайдуцькі болгарські пісні, записані в с.Тернівці біля Миколаєва // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Ч. I. – 1924. – С. 22-23; Цветко С.І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Ч. 2-3. – 1925. – С. 22-23; Цветко С.І. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українським // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. 107-122; Цветко С.І. Генеза мотива крилатого змія в болгарських народних піснях // Етнографічний вісник. – 1930. – Кн. 9. – С. 3-30; Цветко С.І. “Хороба “урама” та її лікування в болгарській народній медицині // Етнографічний вісник – Кн. 10. – 1932. – С. 107-122;
24. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.; Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (Конец XVIII – первая половина XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1974. – 158 с.
25. Голобуцкий В.А. Запорожское козачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
26. Коциевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до присоединения ее к России // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. I (34). – С. 354-360.
27. Койфман И.Б. О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XVIII – начале XIX века // Ученые записки Кишиневского пед. института. – 1955. – Т. IV. Серия гуманитарных наук. – С. 98-103.
28. Марецкий С.К. Тирасполь. Историко-географический очерк. – Кишинев, 1958.
29. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-90 гг. (историко-экономическое исследование) – Черкассы: Сіяч, 1993. – 256 с.; Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 93-101.
30. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР. – К.: Наукова думка, 1965. – 188 с.; Культура та побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.;
31. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1975. – 274 с.
32. Чижикова Л.Н. Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. – М.: Наука, 1979. – 192 с.
33. Чижикова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С. 12-19.
34. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX-XX в.). – М.: Наука, 1988. – 251 с.
35. Малина В. Жестяные “короны” // Декоративное искусство СССР. – 1983. – № 11. – С. 22-25; Кам'яні хрести півдня України // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 4. – С. 15; Рушники Миколаївщини // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 3. – С. 78-82; Сюжетные рушники Украины // Декоративное искусство СССР. – 1985. – № 2. – С. 22-23.
36. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля: кінець XIX-XX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 191 с.
37. Косміна Т.В. Етнічна виразність народного житла // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 236-243.
38. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры / Отв. ред. К.В. Чистов. – М.: Наука, 1987. – 556 с.
39. Байбури А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 191 с.; Байбури А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л.: Наука, 1989. – С. 63-88; Семиотический статус вещей и мифология // Сборник МАЭ. – 1981. – Вып. 37. – С. 215-226.
40. Бломквист Е.А. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов: поселения, жилища, постройки // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 3-458; Самойлович В.П. Українське народне житло. – К.: Наукова думка, 1972. – 24 с.
41. Приходько М.П. Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 30-34.
42. Струнка М.Л. Українське народне житло Миколаївщини // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 2. – С. 62-66; Струнка М.Л. Украинское народное жилище нижнего Поднепровья: конец XIX – 70-е годы XX века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1986.
43. Пригарин А.А. Обряды по выбору места для строительства хаты у украинцев // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса, 1995. – С. 98-100; Пригарин А.А. Развитие и типология народного жилища Степного Побужья XVIII – первой половины XX ст. // Тези доповідей першої обласної наукової краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв, 1995. – С. 64-67; Пригарин О.А. Малодвірні поселення Південної (Степової) України XIX – початку XX ст. // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 61-66; Пригарин О.А. Етнічна виразність житла слов'янського населення Південно-Західної України (XIX-XX ст.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одеса: Друк, 1998; Пригарин О.А., Марченко О.М. Сільські поселення і житло Степового Побужья. – Первомайськ, 2003. – 56 с.; Пригарин А.А. Народная архитектура Терновки: локальная болгарская традиция в исторической и этнокультурной перспективе // Одесса българистика. – 2005-2006, № 3-4. – С. 53-63.
44. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. – К.: Наукова думка, 1966. – 198 с.
45. Марченко О.М. Громадський побут населення Степового Побужья // Записки історичного факультету. Вип. 14. – Одеса, 2004. – С. 152-157; Марченко О.М. Сімейна обрядовість Південного Побужья: нові польові матеріали // Культура народів Причорномор'я. – № 20. – Травень 2001. – С. 104-108; Марченко О.М. Культурно-побутові особливості військових поселень Херсонської губернії // Записки історичного факультету. – Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 125-132; Марченко О.М. Традиційна обрядовість Первомайщини (за результатами експедиції ПННЦ ОДУ 1999 р.) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження / Відп. ред. О.В. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 329-337; Марченко О.М. Хліб в обрядах сімейного циклу населення Первомайщини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Вип. 3. – С. 131-133; Марченко О.М. Церква і народно-традиційна культура

- кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалах Півночі Миколаївщини) // Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”, 22-23 травня 2004 р. – Ч. 2. – Вижиця: Черемош, 2004. – С. 219-223.
46. Марченко Олена Миколаївна. Сільське населення Степового Побужжя кінця XVIII – початку XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 206 с.
47. Спанатія Д.С. Гончарний промисел на Миколаївщині: історико-лінгвістичний екскурс // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наукових праць. – Ч. 2. – Миколаїв, 2003. – С. 65-70.
48. Іванський Р.Д. Вербальний компонент традиційного українського родильного обряду в говірках Інгуло – Бузького межиріччя: Дис. на здоб. ступ. канд. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 187 с.; Вербальний компонент традиційного українського обряду в говірках Інгуло-Бузького межиріччя (*відлучити* = *залучити дитину*) // Борисфен. – 1999. – № 4. – С. 17-21; Запозичена лексика родильного обряду в степових говірках Бузько-Інгульського регіону // Історія південної України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірка наукових праць ОДУ. – Ч. 1. – Миколаїв – Одеса, 1999. – С. 139-144.

УДК: 908(477)

НЕПОЛЮК Н.Ю.,

Державна інспекція з охорони пам'яток культури в Миколаївській області.

Неполюк Надія Юріївна – науковий співробітник Державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській області.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ЩОДО МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КОЛОНІЇ КАТЕРИНЕНТАЛЬ

У статті подається опис рис, притаманних матеріальній культурі німців-колоністів колонії Катериненталь (сучасне село Катеринівка Веселинівського району Миколаївської області).

In the article there is the description of the features which inhere in the German colonizers' material culture (modern Katerinovka village of Veselinovskiy district, Nikolayev).

Колонія Катериненталь знаходилася до 1944 року на території сучасного села Катеринівка Веселинівського району Миколаївської області. Залишки матеріальної культури німців-колоністів проілюстровано в статті сучасними фотографіями, які зроблені в 2007-2008 роках, та архівними фото. В 1944 році всіх німців з колонії було депортовано в Німеччину, до Східного Сибіру.

Заселена частина колонії була розташована по лівому боку Фухсталя (Лисячої балки), приблизно в 10 верстах від гирла річки Березань, й мала хрестоподібне розташування. Вже при перших замірах в колонії було виділено велику ділянку під школу та кірху. Зокрема, своїми архітектурними формами вражали кірха, пасторат (будинок пастора), будинок школи, каплиця у дворі кірхи, канцелярія, будинок кооперативу споживачів та гарні приватні будинки. Кірха знаходилася на перехресті основних вулиць: Обергасе, Шванцгасе, Швабенгасе та Йозефгасе. Якщо стояти перед входом у кірху, то справа тягнулася Шванцгасе у бік колонії Карлсруе, яка разом із довжиною Обергасе, розташованою зліва від кірхи, складала більше ніж дві версти. Сьогодні це вулиця Леніна. Гейдельберг (батьське селище) прилягав до вулиці Обергасе з боку Новокатериненталю (Новокатеринівка зараз), де в основному, були розташовані землянки та напівземлянки. Вулиця Швабенгасе поєднує центр Катериненталю з центром Ландау [Die kolonie Kathariental // Die deutschen Kolonien in Südrussland. – Nürnberg – München, 2000. – С. 518, знаходиться перед входом у кірху. За кірхою, у бік села Весняна Квітка тягнулася вулиця Йозефгасе, довжина якої разом з Швабенгасе становила одну версту. Сьогодні вона разом з Швабенгасе складають одну вулицю, яка називається “Широколанівською”. Основні вулиці розділяли колонію на чотири хутори, в кожному з яких було своє підсобне господарство: свиноферма, чи млин й т.п. Відомо, що на хуторі Єнгельсбург біля кірхи була збудована перша в Катериненталі школа (див. карту). Із заходу, паралельно Швабенгасе, знаходився провулок Канценгасе,

сьогодні – вулиця Комсомольська. Паралельно до вулиці Обергасе, вниз до долини, знаходилася ще одна вулиця – Лемгасе (“Лем” – глина), на захід від якої, на схилі балки, був розташований млинний двір. Сьогодні це вулиця Набережна. Паралельно від Швабенгасе на південь проходила одностороння вулиця Шнурантенгасе, на 2008 рік – це вулиця Горького. Паралельно до вулиці Шванцгасе, вниз до балки, тягнулася вулиця Ньюгасе, яка сьогодні називається “Степовою”.

Проводячи етнографічний опис Катериненталю, треба сказати, що німці XIX-XX століть у своїх поселеннях на території Миколаївської області намагалися зберегти національні риси: традиції, мову, релігійні обряди (В. Майснер. Исторический путь немцев в Украине // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – № 1. – С. 234).

Так як Причорномор'я має рівнинний ландшафт, поселення німців тут мають свої особливості: багаточисельність, довгі, прямі вулиці, будинки, які будувалися один біля одного, не розкидано, як, наприклад, на Волині (дати схему с. Катериновка) [фото 1]. Територію Катериненталю пересікали три ставки: 2 у верхній частині й 1 – біля Йозефгасе. З обох боків проїжджої частини були пішохідні доріжки, осаджені акаціями (В. Майснер. Исторический путь немцев в Украине // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – № 1. – С. 235.) в два ряди, що яскраво ілюструють сучасні фото [фото 2]. У Катериненталі садиби від вулиці відділяли високими кам'яними мурами; ворота й калитка прикрашалися колонами й арками та були різнобарвно викрашені. Але через невивантаження каменю в першій половині XIX ст. накидувалися валом. Із покращенням матеріального рівня більшість господарів пізніше почала будувати огорожу з каменю [фото 3]. Бутового каменю в Катериненталі не було, тому купляли його Ландау, чи, наприклад, у поміщика Малешевича [Die kolonie Kathariental // Die

dientschen Kobnien in Südrufßland. – Nürnberg. München, 2000. – С. 518].

Ґрунт на початок існування колонії – якісний чорнозем 1/2 – 1 аршина глибини з глинистим підґрунтям. Якість ґрунту ще в кінці XIX ст. дуже погіршилася. “Якщо в травні своєчасно не підуть дощі, то неврожаю не обійти...” [Das Katharinentaler Gemeindeland // Die dientschen Kobnien in Südrufßland. – Nürnberg. München, 2000. – С. 528]. Люди не розуміли того, що без природних та штучних добрив продуктивні сили землі слабшають – серед березанців відсутня необхідна в сільському господарстві та інших сільських ремеслах освіта. Хоча із собою німці привезли достатньо спеціалістів, щоб на відповідному рівні займатися сільським господарством та ремісництвом.

У 1842 році в Катериненталі на Південному хуторі, вниз до балки від вулиці Ньюгассе були закладені ліс та фруктовий сад, які давно вже занедбані. На цій ділянці існував лісний колодязь, без якого жителі Катериненталю не могли існувати (див. схему). Трохи пізніше лісу був закладений виноградник [Das Katharinentaler Gemeindeland // Die dientschen Kobnien in Südrufßland. – Nürnberg. München, 2000. – С. 528]. Основними видами діяльності жителів Катериненталю були землеробство та скотарство, а згодом – виноградарство. Свідомством широкого розповсюдження виноградарства слугують винні підвали [фото 4, 5, 22, 23, 24].

Архитектурний стиль будинків не відрізняється від стилю інших німецьких колоній. Усі будинки, крім кірхи, були одноповерховими [фото 6]. Житлова частина будинку починалася з сіней [фото 7], у яких у замкнутому господарстві зліва від вхідних дверей був вхід на горище [фото 8-11]. В частині горища, яка знаходилася над житловою частиною будинку зберігали зерно різних видів та насіння соняшнику. Навіть в будинках, які збереглися дотепер в Катеринівці, на горищах є вали, що відокремлюють відсіки для зерна [фото 12, 13].

З сіней були двері, що вели наліво в велику хату [фото 14], де міг бути ліжак [фото 15], прямо – в кухню [фото 7], де були одна чи дві печі й направо – в жилу маленьку кімнату [фото 16].

Як розташовували будівлі на ділянці – теж було чітко вирішено: з одного боку стояла витягнута хата, відокремлена від вулиці клумбою [фото 17, 18]. Як правило в будинку жили дві родини: родина батька та старшого сина. В німецьких колоніях розповсюджені були правила мінорату, коли спадок батька переходив до молодшого сина. Під одним дахом далі тягнулися господарчі споруди: сарай для крупного рогатого скота, курник, сарай для господарчого інвентарю [фото 19, 20]. З конюшні та корівника був ще один вихід на горище, де зберігали сіно [фото 21].

Вхідні двері в будинок виходили на літню кухню. Напроти вхідних дверей сараю для крупного рогатого скота розташовувався підвал та колодязь. Ці риси притаманні всім найбільшим німецьким колоніям Одеської й Херсонської губерній Раштадт, Мюнхен, Ватерлоу, Шпейер, Ландау, Катериненталь, Карлсруе, Зульц, Йоганесталь, Рообах, Вермс, Бергдорф, Гнюсталь, Кассель) [В. Майснер. Исторический путь немцев в Украине // Красназвичий альманах. – Миколаїв, 2004. – № 1. – С. 235.]

А.А. Велицин у своїй роботі “Німці в Росії” пише, що інтер’єр німецької хати XIX ст. не дуже виділявся розкішшю. Кімната досить велика, 2 вікна, в простінку між якими висіло велике дзеркало в старовинній рамі. Справа від нього стояло велике двоспальне ліжко з пологом, до самого верху застелене перинами та подушками. На спинці його, повернутій до вхідних дверей, була прибита дощечка з візерунковим написом зі вказівкою дня та року весілля господаря та господарки і в якому віці вони одружилися. Зліва стояв м’який диван, перед ним – стіл, покритий в’язаною скатеркою, велика лампа. Біля столу – декілька м’яких крісел та стільців. Об’ємний комод та годинник із зозулею доповнюють меблювання кімнати.

На початковому етапі існування колонії за токами знаходилися фруктові сади, які з часом майже всі перетворилися на городи.

Показником високої продуктивності праці є те, що одну й ту ж роботу п’ятьох українців німець виконає сам, але набагато краще. Німці впроваджували різні стимули, щоб працювати все краще: господарі-колоністи працювали разом з вільноємними селянами й показували собою приклад; оплата доброму працівникові була вищою, забезпечено п’ятиразове харчування.

На початку існування колонії була велика нехватка води. Колоністи першої партії вирили 8 колодязів глибиною 6-14 сажнів, але не змогли знайти воду. Доходило до того, що катеринентальці вимушені були часто купувати воду в сусідніх колоніях. Тому в колоніальній владі з’явилася ідея перевести поселення в інше місце. Але з часом в селі знаходили все нові джерела, викопували колодязі, й на початок XX століття в колонії кількість колодязів й платин стала настільки великою, що зникла проблема з водою як для людей, так і для скота. На даний час в декількох німецьких дворах збереглися недіючі засипані криниці.

Клімат дуже допомагав у боротьбі з епідемічними захворюваннями: колонія знаходиться досить високо, добре обдувається, а тепле й сухе повітря не дає можливості розмножуватися бактеріям – збуджувачам хвороб. У комплексі ці причини дають малі статистичні цифри епідемій. Більшість населення колонії має схожі риси у зовнішньому вигляді: середнього росту, але міцної статури. Жителі Катериненталю дуже старанні люди, але за прислів’ям: “Тихіше їдеш – далі будеш”, чи “Поспішай відпочиваючи”. За характером більшість із них – консерватори: вони міцно тримаються за старе, й перевіряють кожну новину з різних сторін, чи принесе вона користь. Родинне життя ще більш патріархальне, ніж в інших колоніях, й авторитет батьків визнається дітьми [Die kolonie Kathariental // Die dientschen Kobnien in Südrufßland. – Nürnberg. München, 2000. – С. 518-519]. Професор Жирмунський В.М. у 20-х рр. XIX ст. виділив серед вищевказаних колоній два говори: пфальський (католический й лютеранський типи) та змішаний франко-швабський.

У теперішній час в с. Катеринівка Веселинівського району не проживає ні одного німця, та і взагалі поу Миколаївській області спостерігається прогресія зменшення чисельності представників цієї нації, втрачаються характерні етнічні риси “російських німців”. Причин цьому декілька:

1. Відсутність економічних, соціальних та політичних умов для існування компактних колоній.
2. Упередження з боку корінного населення по відношенню до німців, викликані попередніми війнами, розв’язаними Німеччиною.
3. Відсутність умов вивчення рідної мови.
4. Асиміляція.

Як наслідок – спостерігається активна еміграція представників німецького етносу до Німеччини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велицин А.А. Немцы в России – Санкт-Петербург, 1893. – С. 98.
2. Das Katharintaler Gemeindeland // Die dientschen Kohnien in Südrufßland. – Nürnberg. München, 2000. – 710 с.
3. Майснер. В. Исторический путь немцев в Украине // Красзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – № 1.

Фото 1

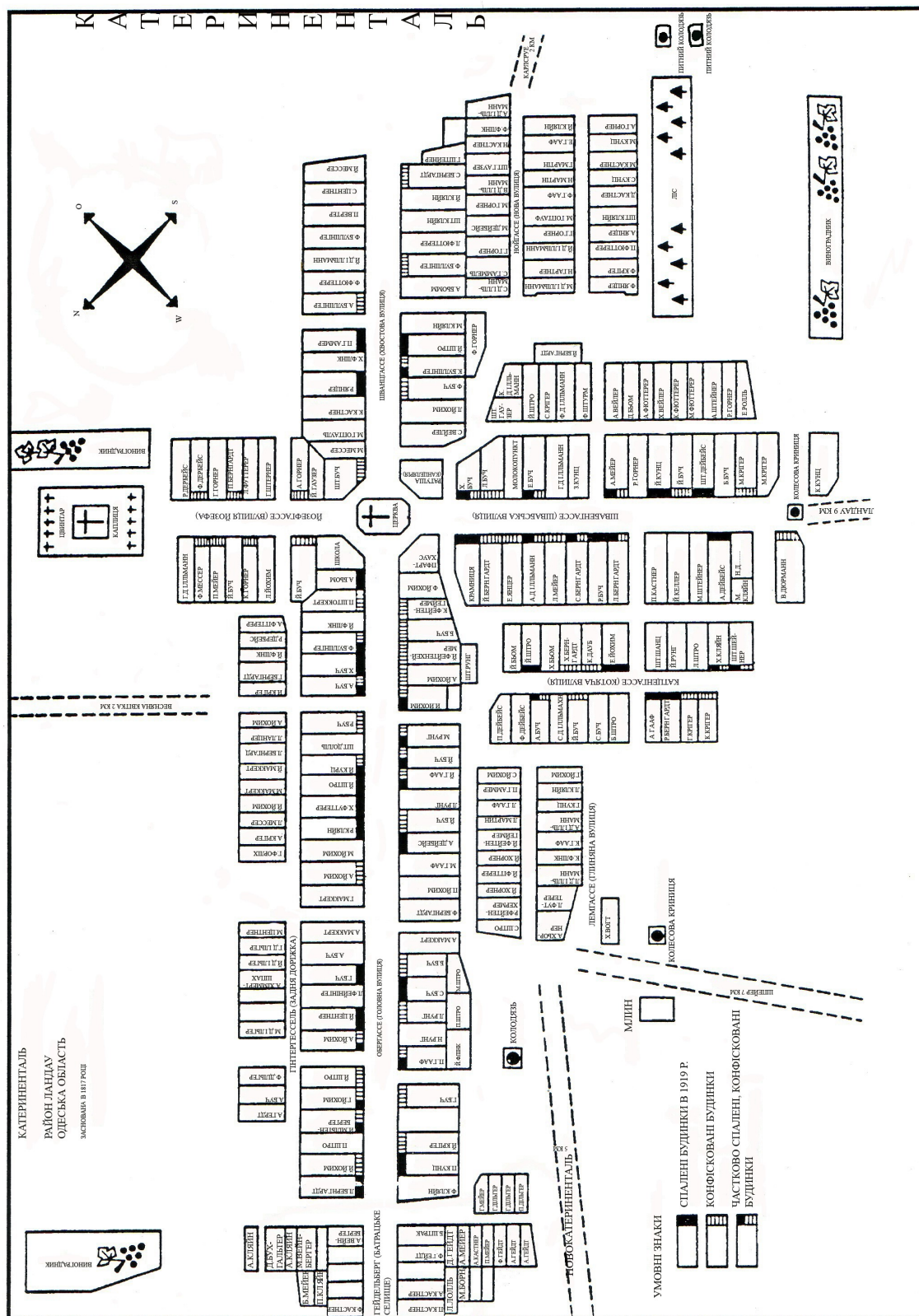




Фото 2



Фото 3



Фото 4



Фото 5



Фото 6



Фото 7



Фото 8



Фото 10



Фото 11



Фото 12



Фото 13



Фото 15



Фото 17



Фото 18



Фото 19



Фото 20



Фото 21



Фото 22



Фото 23



Фото 24

УДК: 94(477) "17":347.62

ПЕТРЕНКО І.М.,

Полтавський університет споживчої кооперації України.

Петренко Ірина Миколаївна (1977 р. н.). У 2000 році закінчила Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Навчалася в аспірантурі на кафедрі давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 2005 році на засіданні спеціалізованої вченої ради Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова захистила кандидатську дисертацію: "Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.)". Кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України. Основні наукові інтереси – *соціальна історія, історія Православної Церкви та освіти в Україні.*

ДВОШЛЮБНІСТЬ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ. (НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ "ХАРКІВСЬКА ДУХОВНА КОНСИСТОРИЯ")

У статті досліджується таке явище шлюбно-сімейних відносин, як двошлюбність серед населення Слобідської України кінця XVIII – початку XIX ст. Розкриваються причини двоєженства і двоємужжя, показано боротьбу з ними Російської Православної Церкви, а також з'ясовується роль духовенства в освяченні подібних незаконних шлюбів.

The author analyses such phenomenon of marriage-family relations as bigamy among population of Eastern Ukraine in the late 18-th-early 19-th centuries. The researcher discovers the reasons of man-and-woman bigamy and shows the struggle of Russian Orthodox Church against it. The role of clergy in sanctification of such illegitimate marriages is also represented in the article.

На сьогоднішньому етапі розвитку науки соціальна історія стала найбільш популярним і актуальним методологічним напрямком досліджень. Свідченням цього є збільшення кількості публікацій, присвячених різним аспектам соціальної історії. У контексті цього актуальності набувають розвідки з історії шлюбно-сімейних відносин, адже сім'я виступає не лише первинною, але й основною ланкою суспільства.

Слід зазначити, що брак студій з історії шлюбу і сім'ї гостро відчувається в сучасній українській історії. Родинні відносини практично залишаються поза увагою вчених. А втім, дослідження й аналіз шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності теперішнього. Сучасний український історик В.Л. Маслійчук зауважує, що історія родини й стосунків між людьми є "<...> загалом досить занедбаним полем знань, серед якого то там, то там видніються шматки цілини" [1].

Базовим елементом шлюбу, згідно з церковним ученням, є християнська любов, яка передбачає духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі уклали шлюб, мали поєднуватися на все життя, шукаючи духовної опори в словах Ісуса Христа з Біблії: "Что Бог сочетал, того человек да не разлучает".

Оскільки шлюб являв собою священний союз чоловіка та дружини, який повинен був тривати все життя, будь-які спроби його розірвання розглядалися священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї. Тож Церква за підтримки держави формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи позитивність шлюбу, і забороняла розлучення. Однак у реальному житті розлучення подружніх пар були не рідкісним явищем.

Одним із найбільш поширених способів припинення шлюбу було визнання його недійсним. Церква без поблажливості анулювала незаконні шлюби. В

історіографії традиційно приводи для розлучення подружжя і причини для визнання шлюбу недійсним розглядалися разом, адже вони обидва призводили до ліквідації шлюбу. Шлюб визнавався недійсним тоді, коли подружжя уклало його з порушенням шлюбно-сімейного законодавства (новий шлюб при існуванні попереднього, законного; порушення шлюбного віку; укладання четвертого шлюбу; шлюб, укладений у заборонених ступенях споріднення і свояцтва).

У вітчизняній історіографії шлюбно-сімейні відносини не були предметом спеціального наукового дослідження. Дана проблема розглядалася фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Однак дана стаття була б не можливою без наявності певної кількості праць, які так чи інакше торкаються цього питання. Серед дореволюційних учених – дослідників шлюбно-сімейних відносин – слід назвати О. Левицького, М. Сумцова, В. Демидова, А. Лебедева, О. Фотинського [2] та ін. У своїх працях вони вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, показували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовуючи причини сімейних конфліктів і їхнє розв'язання. Серед сучасних дослідників історії сім'ї варто назвати студії російських істориків М.К. Цатурової, Б.М. Миронова, Н.Л. Пушкарської, В.Ю. Лещенко, Е.М. Левшина [3]. В Україні шлюбно-сімейні відносини розглядали В.Л. Маслійчук, І.І. Лиман, О. Романова, М.М. Сулима, І. Ворончук [4].

У цій статті спробуємо на конкретних прикладах показати причини і наслідки двошлюбності серед населення Російської імперії, зокрема, української Слобожанщини кінця XVIII – початку XIX ст., дослідити ступінь участі православного духовенства в освященні незаконних шлюбів. Документальну основу розвідки складають матеріали фонду “Харківська духовна консисторія”, що зберігаються в Державному архіві Харківської області.

Перш, ніж перейти до розгляду справ про багатошлюбність, варто проаналізувати канонічний бік цього явища. Судові рішення, що виносилися в таких справах, ґрунтувалися на правилах святого Василя Великого і VI вселенського собору. Відповідно до церковних приписів, християнський шлюб є пожиттєвим союзом одного чоловіка й однієї жінки. Тож інший шлюб при існуванні першого, законно не розірваного, автоматично скасовується. Причому не мало значення, чи такий шлюб укладений навмисно, чи через помилку священика, чи навіть освячений церковним вінчанням, – він нічим не відрізнявся від звичайного перелюбу. Один із подружжя, що ухилився від існуючого, законного шлюбу й уклав інший, підлягав, за 87 правилом Трулльського собору 691 року, семірічній спитимі за перелюб. Та особа, котра уклала шлюб із тією, що вже перебувала в шлюбі, вчиняла блуд [5].

Ступінь злісного наміру в діях одного з подружжя впливав лише на міру покарання. Дружини, покинуті чоловіками, вступали в новий шлюб, не переконавшись, а лише припускаючи те, що їхні законні чоловіки померли, не позбавлялися “вини недбалості” (“вини небрежной”) [6]. Тому вони також піддавалися церковному покаранню. Лише в тих випадках, коли вірогідність смерті чоловіка зростала, за відсутності його досить тривалий період, або перебування в іншій країні, чи на війні, правила допускали поблажливість у багатошлюбності або пробачали його [7].

Тож другий шлюб при існуванні першого залишався незаконним і в тому випадку, коли перший шлюб припинився б унаслідок смерті одного з подружжя або законного з ним розлучення. Якщо б навіть одне з подружжя, втягнуте в багатошлюбність без своєї вини, стало домагатися визнання такого шлюбу дійсним (після законного припинення першого шлюбу), то з канонічної точки зору такий зв'язок не гідний називатися християнським шлюбним союзом. Водночас

другий недійсний шлюб не може звільнити подружжя від виконання подружніх обов'язків щодо першого шлюбу, тому чоловік, знайшовши свою першу дружину, може, за 93 правилом Трулльського собору, взяти знову, якщо забажає. Питання ж про дітей, народжених у другому, незаконному шлюбі, підлягали розгляду світського суду.

30 березня 1716 року імператор Російської імперії Петро I у 171 і 172 статтях Військового статуту ухвалив: “Кто при живой жене на другой сочетается браком, и таким образом будет иметь две жены, тот подвергается суду по церковным правилам. А ежели супруг, или хотя супруга к тому обмануты, в супружество вступит с тем, кто же женат, онный от всякого наказания уволен, и в прежней чести и достоинстве содержим будет” [8].

У фонді “Харківська духовна консисторія” міститься чимало справ, у яких причиною для визнання шлюбу недійсним є повторне одруження особи при існуванні першого законного, нерозірваного шлюбу. Така практика багатошлюбності найчастіше траплялася в середовищі найнижчих верств суспільства – козаків і селян. Це пояснюється їхніми побутовими, життєвими умовами, переходами з одного місця на інше в пошуках кращої долі. Наприкінці XVIII ст. Слобідська Україна являла собою прикордонні землі, населення її було рухливим і мобільним. Чоловіки активно мобілізувалися до російського війська з метою участі в закордонних походах, що надовго відривало їх від родин. Звичайно, все це невідгукно відображалось на міцності шлюбних союзів. Тому жінки, котрі знову наважувалися вийти заміж, виправдовували це потребою чоловічих рук у господарстві, своїми молодими літами, бідністю, необхідністю знайти собі притулок.

Розв'язання шлюбно-сімейних конфліктів належало до прерогативи духовних судів, найнижчою ланкою яких були духовні правління, що являли собою інстанцію, найбільш наближену до мирян. Порядок проведення шлюбнорозлучного судочинства в церковному суді з причини багатошлюбності був запозичений у цивільного. Так, справи про незаконні шлюби розв'язувалися слідчим порядком, пошуком, особливості якого полягала в тому, що направлення справи на розгляд сторін і вирішення громадою не підлягало. Такі справи порушувалися тоді, коли органу спархіяльної влади ставало відомо про існування незаконного шлюбу. Як правило, такі справи починалися з донесення зацікавленої особи, часто посадової. Приводом до початку розгляду справ були: донесення членів причту, в парафії яких виявилися двоєженці, заявами церковно-адміністративних органів і самих осіб [9].

Донесли до духовного правління передусім священики, котрим якимось чином стало відомо про сумнівні шлюби. Такі священнослужителі своїм доносом знімали з себе відповідальність за співучасть, потурання або приховування злочинної дії. Також донесли особи, права яких порушувалися незаконними шлюбами, наприклад, поміщики – власники одного з подружжя.

У випадках двоєженства і двоємужжя, як правило, духовний суд вирішував конфлікт таким чином, що винних осіб повертали до першого законного чоловіка або дружини, якщо покинута особа була ні в чому не була винною і нічого не мала проти того, тобто погоджувалася на відновлення подружнього життя. Винні ж підлягали, за церковними правилами, семірічній спитимі. Однак на практиці траплялося, що спитимія замінювалася тілесним покаранням, адже селяни, зайняті виконанням тяжкої чорної роботи, не мали можливості виконувати тривале церковне покарання. Чоловіків карали батогами, а жінок, зважаючи на їхню слабку стать, – різками [10]. Особи, котрі одружилися з тими, хто вже перебував у законному подружньому житті і приховував цей факт, як правило,

отримували право на укладання нового шлюбу з вільною особою. Однак у Білгородській єпархії і їх, як грішників, піддавали очищувальній єпитимії [11].

Тож спробуємо на конкретних прикладах показати причини і наслідки двоєженства і двоємужжя у Харківській єпархії кінця XVIII – початку XIX ст. Так, у серпні 1803 року казенна обивателька заштатного містечка Золочева Параска Ольховатська, за чоловіком Тендетнікова, звернулася до єпископа Слобідсько-Української і Харківської єпархії Христофора з проханням дозволити їй знову вийти заміж. У листі жінка так пояснювала обставини справи. 3 квітня 1790 року вона вийшла заміж за казенного обивателя Івана Тендетніка, з яким прожила у шлюбі два роки. У 1795 році її чоловік був виключений ревізією з казенних селян міста Золочева, і “<...> ныне где обретается... неизвестно <...>” [12]. Перебуваючи ще в молодих літах, маючи 30 років, Параска просила дозволити їй спробувати знову влаштувати подружнє життя.

Благочинний священик Іоанн Кіановський підтвердив те, що справді в метричних книгах зазначено, що Параска й Іван побралися 4 квітня 1790 року у золочівській Воскресенській церкві і ним же повинчані. 6 свідків – золочівських обивателів підтвердили те, що Іван справді втік у 1791 році, і нічого не відомо про його місцеперебування. Парасковія ж “<...>” продовжала життя свою беспорочно “<...>” [13]. Виходячи з того, що, відповідно до Кормчої книги, з часу зникнення Івана вже минуло 5 років, Парасці було дозволено знову вийти заміж. Однак було обумовлено, що у разі, коли Парасчин колишній чоловік з’явиться, то їй до нього не повертатися, а повідомити про це владі [14].

У липні 1804 року селянка села Яблучного Параска Косенко звернулася до Богодухівського духовного правління з проханням дозволити їй удруге вийти заміж через втечу першого чоловіка. У заяві вона пояснила, що вийшла заміж 13 січня 1790 року за мешканця села Яблучного Степана Косенка. Вони були повинчані парафіяльним священиком Федором Лободовським. Прожили спільно до липня того ж року, а потім “<...> муж мой Степан Косенко по годовому билету с двумя возами на волах пошел для промысла до моря за рыбою <...>” [15]. Через 4 роки після його відходу з дому від чумаків почула вона, що її чоловік продав віз і волів, почав найматися на заробітки. У 1801 році Параска через рибалок передала Степанові листа, у якому просила повернутися додому. Однак він їй написав відповідь, де вказав, що не бажає повертатися додому.

Через деякий час мешканець села Яблучного Семен Руденко, котрий передавав їй листа від чоловіка, повідомив, що нібито Степан знову одружився. У зв’язку з цим, Параска просила духовне правління дозволити їй знову вийти заміж за іншого вільного чоловіка. Духовне правління зважило на те, що Парасчин чоловік Семен живий, що словесно підтверджували чумаки, і вже 10 років проживав у місцях відомства Донського війська, доказом чого був написаний ним лист у 1801 році. Крім того, мешканець Яблучного Демид Либець бачив його поблизу Таганрога, і, за словами свідка, нібито він знову одружився. Тому “<...> оной Параскевиі Косенковой выходит в замужество за другого на основании узаконении Кормчей книги в 1-й части главы 15-й на листу 158-м и 2-й части главы 49-й на листу 179-м избранных дозволить невозможно <...>” [16]. Тому було прийнято рішення про розшук Семена Косенка і повернення його до законної дружини.

У вересні 1804 року з Куп’янського духовного правління до Слобідсько-Української духовної консисторії було передано справу про розірвання шлюбу селянина поміщика Івана Соболева Дмитра Селіхова з дружиною Палажкою Зерною. Пара була повинчана покійним

священиком Симеоном Любарським [17]. У шлюбі подружжя мало двох синів – Матвія й Івана. Згодом з’ясувалося, що і Дмитро, і Палажка вже мали законних дружин і чоловіка. Палажчиного першого чоловіка забрали в рекрути, а в Дмитра була дружина Євдокія, яку поміщик Соболев віддав у найми своїй дружині Ганні.

Тож вирок духовного суду був такий: “Брак Пелагеи Зерновой с крестьянином Дмитрием Селиховым, поелику они, как выше значить, вступили в онный незаконно, Зернова не получив сведения о смерти первого своего мужа взятого в военную службу, а Селихов при живой первой своей жене, по заключению Купянского духовного правления, на основании привнесенных в том заключенном правил, расторгнуть вовсе, и пока они не предоставят вернейших сведений, что Зерновой муж, а Селихова первая жена точно умерли, в новые браки вступать им не позволять” [18]. У зв’язку з тим, що священик Симеон Любарський уже помер, залишити його на суд Божий.

Однак Дмитра і Палажку було звільнено від відбування 7-річної єпитимії у зв’язку з царським Маніфестом від 2 квітня 1801 року, “<...> а велено по очищению совести понести оную на месте жительства под наблюдением духовных их отцов прописанным в том заключении порядком <...>” [19]. Долю дітей від другого шлюбу Палажки мав вирішити Куп’янський повітовий суд. Ті витрати, який поніс духовний суд, розслідуючи справу, зокрема папір, який тоді коштував дорого, мали компенсувати Палажка і Дмитро, а також Ганна Соболева, бо “<...> она есть главною виною незаконного их в брак вступления и сожигтия немалое время <...>” [Там само].

Прапорщику Іванові Соболеву духовним судом було винесено наступне рішення: “Хотя именного высочайшего указа 1787 года июля 5 дня состоявшегося 4-м пунктом изображено, что всякое дело, или преступление, которое в течении десяти лет не сделалось гласным, долженствует предано быть вечному забвению. Но как брак есть таинство, издревле установленное, православною нашею церковью принятое и всеми до ныне соблюдаемое, преступающих же, или нарушающими священное постановление оно, закон Божий и Святых Апостол и Отец правила подвергают духовному наказанию. Почему консистории брак крестьянина Селихова с Пелагеею Зерновой признать правильным, а детей прижитых ими Матвея и Ивана законными. Да и дело сие, по силе означенного именного высочайшего Манифеста, предать вечному забвению невозможно, по каковой причине крестьянин его Соболева Селихов и Купянским духовным правлением по оному делу от суда и следствия не освобожден, а только избавлен, так как и теперь обще с Пелагеею Зерною увольняется от несения в монастыре єпитимии” [20].

У лютому 1805 року в Слобідсько-Українській духовній консисторії була порушена справа, передана з Курської духовної консисторії, про розірвання шлюбу Михайла Мірошніченка – кріпака поміщика, генерал-поручика і канцлера Петра Петровича Коновніщина – з другою дружиною Мотрею Перебийносовою, укладеного за життя першої дружини Ксенії Новикової, і про дозвіл Мотрі знову вийти заміж.

Викликаний до духовного суду, М. Мірошніченко заявив, що у 18 років одружився зі своєю волі з Ксенією Новиковою. Після півроку щасливого подружнього життя дружина почала чинити перелюб і без усякої причини втекла від чоловіка. Через тиждень Ксенія повернулася додому, Михайло на неї жодного тиску не чинив, а чекав від неї “исправления и раскаяния” [21]. Однак через півроку вона знову втекла з дому, і їй не було 7 років. Від людей Михайло почув, що його дружина проживає у своїх батьків у Курській губернії,

де вже вдруге вийшла заміж. Тому він засватав “<...> проживающую в деревне Петровом в работницах девку Матрену Перебийносову <...>” [Там само].

Михайло Мірошніченко знав, що священик села Олександрівки Олександр Литвинов вінчати їх не буде, оскільки мав сумнів щодо законності шлюбу. Тому чоловік вирушив у село Мар'янку Павлоградського повіту до священика Йосипа Добровольського, котрий, не вимагаючи ніякого свідоцтва і не проводячи шлюбного обшуку, повинчав пару. Михайло лише пояснив йому, що його перша дружина вже 7 років, як втекла від нього, і він бажає знову одружитися. За вінчання Михайло заплатив ієреєві 1 руб 50 коп, мішок пшениці, а також вони разом випили півкварту горілки. Після вінчання Михайло “<...> с оною девкою Перебийносовою чрез недопущение брата ее еще не имел супружеского совокупления <...>” [Там само].

У духовному суді 18-річна Мотря заявила, що М. Мірошніченко вмовив її вийти за нього заміж і лише через 5 днів після вінчання “<...> сознавался ей, что у него жена первая есть в живых, но назад тому шестой год как бросила его и пошла к матери своей <...>”. Чрез то за такой обман она к супружескому сожитию с ним себя не допустила и почитать его за мужа не желает, и чтоб сей брак за действительный не почитался, и о позволении ей вступить с свободным лицом в замужество просила учинить рассмотрение <...>” [22].

Ксенія Новикова у духовному суді заявила, що Михайло першим її покинув і невідомо куди поїхав, тому вона була змушена повернутися знову до батьків. Там її засватав селянин Григорій Яценко, і через те, що жінка не мала ніяких відомостей про свого першого чоловіка, погодилася вийти за нього заміж. Пара звернулася до священика Павла Чехова, котрий мешкав у слободі Пени Богатирського повіту Курської губернії. Однак він, сумніваючись у законності шлюбу, відмовився вінчати Григорія і Ксенію. Тоді вони поїхали до сусіднього села Драгунського, де повинчалися місцевим священиком узимку 1797 року. У шлюбі подружжя прожило 5 років. На час розгляду справи у них було двоє дітей – 3-річна Степанида і піврічний Нестор. У духовному суді Ксенія заявила, що з “<...> Яценковым по смерть свою жить желает <...>” [23].

За рішенням духовного суду, Григорій Яценко і Ксенія Новикова на період ведення справи були відлучені від спільного життя. Їхні поручителі під час шлюбу Максим і Микита Яценки та дружина останнього Акуліна підтвердили те, що подружжя дійсно вінчав священик Симеон Кошляков з пономарем, за що взяв 3 руб. Цікаво те, що останній заявив, що не пам'ятає про те, чи вінчав пару в 1797 році. Пономар Василь Кошляков сказав, що він особисто не був присутнім на вінчанні цієї пари і точно не знає, чи вінчав їх священик.

Розглянувши справу, духовне правління прийняло рішення: шлюб Григорія і Ксенії розірвати, жінці повернутися до першого чоловіка. Григорієві Яценку і Мотрі Перебийніс дозволити укласти шлюб із вільними особами. Священика Симеона Кошлякова, “<...> который прежде сего за венчание незаконных браков троекратно был оштрафован, а в четвертый раз за обвенчание же незаконного брака...присужден был к отсылке в монастырь на пять лет без священнодействия, но от оной по всемилостивейшему Манифесту освобожден...и в пресечении таковых его поступков наводящих начальству напрасное затруднение, а другим убытков и волокиту, обязать в последний раз строжайшею подпискою о не венчании таковых браков <...>” [24]. Учинки Михайла Мірошніченка, котрий залишив свою дружину, і Ксенії Новикової, яка знову вийшла заміж, розцінювати як перелюб. Їм присудили 7-річну

епитимію і віддали на покаяння духовним отцям. Однак через те, що злочин було вчинено до видання царського Манифесту 2 квітня 1801 року, обоє підлягали амністії. Тому Михайла і Ксенію звільнили від епитимії, а “<...> чрез духовных отцов притверждением, чтобы они о содеянном прелюбодеянии принесли чистосердечное о согрешении их раскаяние <...>” [25]. Долю дітей, згідно з царським указом від 12 квітня 1722 року, ухвалили передати на розгляд світського суду.

У вересні 1805 року в Слобідсько-Українській духовній консисторії була порушена справа про розлучення казенного селянина Якова Городничого з другою його дружиною Євдокією Марковою, котрий оженився за життя своєї першої дружини Марії Степанової.

Під час розгляду справи з'ясувалося, що вдова Опанаса Ратиці, жителька слободи Мерефа Євдокія Маркова ще у 13 років була видана заміж у слободу Печеніги своїм покійним батьком. У шлюбі Опанас і Євдокія прожили 7 років. Потім чоловік помер, а вона 4 роки була вдовою.

Далі Євдокія розповіла, що була засватаана священиком Покровської церкви Олександром Кувичинським та іконописцем Ферапонтом Волинським за казенного селянина містечка Ізюм Якова Городничого. Його перша дружина Марія Степанова втекла сім років тому. Після вінчання подружжя прожило у шлюбі близько одного місяця, тому що у листопаді 1801 року раптово з'явилася перша дружина Якова Марія. Євдокія змушена була залишити свого чоловіка. Марію Степанову та Якова Городничого було викликано до духовного суду для з'ясування всіх обставин справи [26].

У духовному суді Яків виправдовував свій другий шлюб тим, що “<...> первая жена от него бежала лет восемь, и будучи в оных бегах точно умерла <...>” [27]. Далі він пояснював обставини справи тим, що нібито першим сам залишив свою дружину, оскільки вона через 20 років подружнього життя, у якому в них народилося 4 дітей, стала пиячити. Згодом Марія, поводячись розпусно, втекла з дому, лишивши дітей на нього. Через деякий час Яків переїхав жити до слободи Старокабаньє Куп'янського повіту.

Через сім років відсутності дружини він “вознамерился вступить во второй брак” [28], тому засватав у хуторі Мечетному в поміщика Лященка вдову Євдокію. Повінчалися Яків і Євдокія у слободі Старокабаньє вже покійним священиком Твердохлібовим. Під час виконання обряду були присутні іконописець Ф. Волинський і священик О. Кувичинський, причому останній “Апостол читал, и что следовало пел” [29].

У шлюбі з Євдокією Яків прожив сім місяців, коли раптом з'явилася його перша дружина. Вона розповіла, що, маючи пристрасть до пиття гарячого вина, весь час мешкала у слободі Знаменській у свата Романа Лопатки. Повернувшись додому, Марія заявила, що зі своїм законним чоловіком “<...> она ныне желает жить впредь в трезвости добropорядочно и по смерти неразлучно <...>” [30].

Священик Олександр Кувичинський, котрий, за словами Якова, їздив до поміщика Лященка сватати Євдокію, у духовному правлінні заперечив цей факт. Він зазначив, що справді навідувався до поміщика для того, щоб отримати обіцяну для своєї парафіяльної церкви хоругву. Однак коли з'ясувалося, що Лященко вже віддав її до іншої церкви, О. Кувичинський на його запрошення залишився у нього пару днів погостювати. Наступного дня він випадково побачив, як до Євдокії сваталися Яків Городничий і Ферапонт Волинський. О. Кувичинський заперечував і той факт, що нібито запевнив жінку в тому, що вона може сміливо вийти заміж за Якова, адже його перша дружина вже не повернеться до нього, бо померла.

Детально вивчивши всі обставини справи, ми можемо припустити, що священник О. Кувичинський говорив неправду. З документа зрозуміло, що він сам ініціював шлюб Євдокії та Якова. О. Кувичинський засватав пару і був присутній на вінчанні, де читав Апостол. Про це свідчить сам Яків Городничий. Однак на духовному суді ієрей заперечував це. Найвірогідніше і те, що сам поміщик Лященко змовився з О. Кувичинським, обіцяючи йому хоругву для парафіяльної церкви, якщо здійсниться шлюб Євдокії і Якова, однак сам же й обдурив священника, подарувавши її іншому храму. Поміщик був зацікавлений у збільшенні кількості своїх кріпосних душ, тому й домовився з панотцем, як представником духовної влади про те, щоб той сприяв шлюбу.

У підсумку, розглянувши всі обставини справи, духовний суд виніс наступне рішення: шлюб Євдокії і Якова розірвати, на останнього накласти церковну епитимію на 7 років (2 роки перебувати в монастирі й 5 років – під наглядом свого парафіяльного священника). Після спокутування гріха в монастирі дозволено знову жити з першою законною дружиною Марією через те, що вони обом виявили таке бажання. Євдокії ж, котра мала лише 31 рік, було надано можливість вийти заміж за вільного чоловіка. Священника О. Кувичинського заслали в монастир на 2 роки [31].

У жовтні 1809 року до Слобідсько-Української духовної консисторії з Богодухівського духовного правління було подано справу про розірвання шлюбу казенного обивателя Степана Безрідного з Анастасією Горбатенко. Рапорт до духовного правління надійшов від священника Миколаївської церкви села Лихачівка Григорія Подольського. Він повідомив, що Степан і його парафіянка Анастасія вінчалися в селі Високопілля у Миколаївській церкві священником Григорієм Малчевським, незважаючи на те, що в Анастасії був живий перший чоловік [32].

Викликаний до духовного суду, панотець Григорій повідомив, що повинчав пару, будучи впевненим у тому, що перший чоловік Анастасії пішов у чорноморці і від нього вже давно немає жодних відомостей, а Степан Безрідний був удівцем [33].

Однак до Богодухівського духовного правління надійшли відомості від городничого міста Сум про те, що обиватель Хома Горбатенко живий і мешкає за три версти від міста у поміщика, поручика Михайла Лаврентьєва [34]. Таким чином, з'ясувалося, що союз Степана й Анастасії незаконний, бо укладений при існуванні попереднього, нерозірваного шлюбу жінки з першим чоловіком Хоמוю.

У духовному правлінні 40-річна Анастасія повідомила, що 24 роки тому вийшла заміж за сумського обивателя Фому Горбатенка. У шлюбі з ним прожила 10 років, народила чотирьох дітей, із яких одна дочка померла. Мешкало подружжя в слободі Високопілля, однак через несплату подушних податків Хому було викликано до сумського городничого, і звідти він більше не повернувся. Анастасія ж 12 років прожила самотньою, і лише в 1802 році вийшла заміж за обивателя Степана Безрідного. Від цього шлюбу в неї народилася дочка [35]. Свій другий шлюб жінка виправдовувала тим, що її перший чоловік пішов на заробітки, звідки не повернувся, і про нього вже давно не було жодних відомостей.

45-річний Хома Горбатенко у духовному правлінні розповів, що у 1781 році одружився з Анастасією. Згодом через розпусне життя він відправив жінку до матері. Невдовзі чоловік пішов до Сум, де почав працювати у наймах. Додому він ніяких листів не писав і не повідомляв про своє місцеперебування, бо не планував повертатися до дружини і “<...> ныне за выходом ее во второе замужество принять ее к себе не желает <...>” [36]. Хома же сам не оженився знову,

однак не заперечував проти цього, якщо йому дозволить духовна влада.

Зрештою у Слобідсько-Українській духовній консисторії було прийнято рішення: розірвати шлюб Хоми й Анастасії, на неї і Степана Безрідного накласти епитимію на 7 років, а Горбатенку дозволити знову одружитися. У зв'язку з тим, що священник Григорій Подольський, котрий повинчав Хому й Анастасію, вже був покійним, то лишити його на суд Божий [37].

Отже, опрацьовані нами справи дають підстави виділити три причини того, чому чоловіки залишали своїх законних дружин: 1) перебування на військовій службі; 2) бажання переселитися, обжитися на незаселених слободах. Жінки покидали своїх чоловіків, як правило, через: 1) сімейні конфлікти, сварки; 2) бажання заробити. Потрібно зважати на те, що жінки, котрі мали дітей, не могли піти з дому (хоча були й винятки), тому й змушені були коритися лихій долі. Тривала відірваність чоловіків і жінок від рідних домівок і одне від одного сприяло тому, що вони волею-неволею втрачали одне одного. Зазвичай, обжившись на новому місці, колишнє подружжя називало себе неодруженими і пробувало ще раз створити нову сім'ю. Іноді ініціаторами таких повторних шлюбів були поміщики, які прагнули до збільшення кількості своїх кріпосних душ.

Спроба самовільно розірвати законний шлюб не завжди були наслідком наміру подружжя. Іноді на такий крок їх підштовхувала відсутність ясного усвідомлення нерозривності шлюбного союзу, наївне переконання, що достатньо обопільної згоди чоловіка і дружини, щоб безперешкодно укласти новий шлюб.

Слід наголосити на тому, що подеколи винним у двошлюбності було і саме духовенство, адже парафіяльні священники благословляли такі незаконні шлюби, покладаючись на свідчення зацікавлених осіб (родичів, поміщиків), які навмисно вводили їх в оману, коли їм це було вигідно, або вони самі не сподівалися на повернення законного чоловіка або дружини, свідомо порушуючи церковні приписи і маючи з цього матеріальний зиск.

Дана стаття стосується періоду кінця XVIII – початку XIX ст. й охоплює територіально лише межі Слобожанщини, тому подальші розвідки будуть спрямовані на розширення хронологічних і територіальних меж дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 77.
2. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – К., 1909. – Часть XVIII, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII – С. 1-120; Левицкий О. “Сговор малолетних” (страница из истории брачного права на Украине XVI ст.) // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 64-72; Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549-574; Левицкий Орест. Невінчані шлюби на Україні // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98-107; Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1-15; Сумцов Н.Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного обряда на малорусскую свадьбу. – К., 1886. – 24 с.; Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. – К., 1885. – 20 с.; Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Х., 1881. – 206 с.; Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 53-92; 1895. – Вып. 9. – С. 100-128; Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С. 1-31; Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С. 3-13.
3. Цатунова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – 112 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – СПб.: Издательство “Дмитрий Булавин”, 1999. – Т. 1. – 548 с., Т. 2. – 566 с.; Пушкарева Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в “новой” и “традиционной” демографической истории // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 66-79; Пушкарьова Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские / Отв. ред. В.А. Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С. 456-465; Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с.
4. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 243-263; Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.; Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. – 488 с.; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. – 400 с.; Романова О. Народне розуміння християнської “праведності” та “тріховності” (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст. // Студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С. 456-476; Сулима М.М. Грехи розмаїтї: єпитимійні справи XVII-XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.; Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI-XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2006. – Випуск 6. – С. 161-201.
5. Кормчая книга. – Б.м. и г. Правило Василия Великого. № 46.
6. Кормчая книга. – Б.м. и г. Правило Василия Великого. № 31.
7. Кормчая книга. – Б.м. и г. Правило Василия Великого. № 36.
8. Полное собрание законов Российской империи – Т. V. – № 3006.
9. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака // Христианское чтение. – 1902. – № 2. – С. 231.
10. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга II. – С. 7.
11. Там само. – С. 7-8.
12. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 1.
13. Там само. – Арк. 10 зв.
14. Там само. – Арк. 11.
15. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 2.
16. Там само. – Арк. 17.
17. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 143. – Арк. 1.
18. Там само. – Арк. 21 зв.
19. Там само. – Арк. 22.
20. Там само. – Арк. 22 зв.
21. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 121. – Арк. 1-1 зв.
22. Там само. – Арк. 2.
23. Там само. – Арк. 2 зв.

24. Там само. – Арк. 3.
25. Там само. – Арк. 3 зв.
26. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 5.
27. Там само. – Арк. 10.
28. Там само. – Арк. 51.
29. Там само. – Арк. 51.
30. Там само. – Арк. 51.
31. Там само. – Арк. 54 зв.
32. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 1.
33. Там само. – Арк. 4.
34. Там само. – Арк. 6.
35. Там само. – Арк. 16.
36. Там само. – Арк. 32 зв.
37. Там само. – Арк. 56.

УДК: 908(477)

СМИРНОВ І.О.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

СМИРНОВА А.О.,

Миколаївський будівельний коледж.

Смирнов Ігор Олександрович, доцент кафедри всесвітньої історії інституту історії та права МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – *антична та середньовічна археологія Північно-Західного Причорномор'я, середньовічна номадистика.*

Смирнова Антоніна Олександрівна, історик, заступник директора Миколаївського будівельного коледжу. Коло наукових інтересів – *історія Миколаєва та формування етнокультурних зв'язків.*

РАЗВИТИЕ БОЛГАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ГОДЫ ВИЗАНТИЙСКОГО ГОСПОДСТВА XI-XII ВВ.

У статті автори розглядають питання становлення національної культури болгар у XI-XII ст., вплив візантійського політичного панування в реаліях розвитку нової самобутньої культури на теренах Балканського півострова.

In the article the authors investigate the problem of development of Bulgarian national culture in XI-XII centuries; the influence of Byzantine political predominance in aspect of evolution the new original culture on the Balkan peninsula.

В феврале 1018 г. при осаде византийцами Диррахия погиб последний царь Первого Болгарского царства Иван Владислав. После его смерти абсолютное большинство болгарской знати сложило оружие. Император Василий II триумфатором въехал в столицу Болгарии Охрид. История существовавшего около трёх с половиной столетия Первого Болгарского царства завершилась. Его земли стали провинциями Византийской империи [1].

Процесс оформления болгарской раннефеодальной народности, осознания массами населения своей этнокультурной общности, отделяющих его от прочих народов, в том числе и от единоверных (греки, сербы), завершился в эпоху правления князя Симеона (893-927 гг.). Становление этнического самосознания болгар совершилось во взаимодействии с соседями, в среде которых также шёл процесс оформления народностей, хотя и более медленными темпами [2].

Период византийского господства показал прочность этнического самосознания болгар. Если бы решающим фактором их культурного облика было только христианство византийского обряда, то сохранение болгарской народности в XI-XII ст. и само возрождение болгарской государственности было бы необъяснимо. Тем более учитывая, что именно в эту эпоху Византия достигла значительных успехов в ассимиляции славянского населения Малой Азии, Южной Фракии и Пелопоннеса.

Условия развития болгарской культуры в эпоху византийского владычества, безусловно, ухудшились.

Лишь в первые два десятилетия они были сравнительно благоприятны: болгарская автокефальная церковь оставалась в руках местного духовенства. Без официального осуждения церковным собором нельзя было лишити священства ни одного служителя церкви. Пост архиепископа остался в руках болгарина Ивана Дебрского. К тому же Василий II обласкал болгарских иерархов, предоставив им своё покровительство.

Положение коренным образом меняется после смерти Василия II (1025) при его приемниках. В 1037 г. умер Иван Дебрский, в архиепископы Болгарии посвящен грек Лев. Затем последовательно все вакантные высшие и средние церковные посты были замещены греками, которые вели службу исключительно на греческом языке. Литургия на славянском языке сохранилась лишь в частных церквях в имениях крупных болгарских феодалов [3].

Церковная политика византийских политических деятелей, с точки зрения интересов империи, была вполне целесообразной: от поведения болгарского духовенства, которое составляло некогда опору независимого престола, являлось хранителем национальных традиций Болгарского царства, создавало памятники славянскоязычной письменности и литературы, зависела теперь в существенной мере прочность власти империи в завоёванной стране. Но, как оказалось, замена болгарского духовенства византийским не обеспечила забвения болгарам своего прошлого.

Внутренний духовный мир представителей болгарской народности не сводился к усвоению идеалов христианства, его нравственно-этических и эстетических норм. Спектр духовных ценностей болгарской этнической общности был гораздо богаче: историческая память о былом величии своего царства, плеяда народных героев, легенды и предания, родная речь, народные музыка и песни, сложившиеся обычаи – всё это обуславливало своеобразные сложившийся до завоевания Болгарии Византией культуры и нашло воплощение в самосознании народа. Именно с этой исторической реальностью пришлось иметь дело византийским властям; именно эта реальность и обусловила размах восстания болгар и их упорство в борьбе за свою независимость.

С ликвидацией государственной самостоятельности деятели болгарской культуры лишились столь могущественного стимула, как материальная, организационная и моральная поддержка со стороны центральной власти. Важнейшие культурные центры подверглись разгрому, крепостные стены столиц Болгарии, дворцы её князей и царей были намеренно разрушены как символы былой независимости. Все члены правящей династии, а также наиболее видные государственные деятели, представляющие образованную элиту страны и являющиеся хранителями политических и этнокультурных традиций Болгарии, были выселены, изолированы от своих соотечественников [4]. Греческое духовенство в Болгарии, подобно чиновничеству, как правило, не проявляло служебного рвения и рассматривало своё назначение как тягостную ссылку.

Необходимо, конечно, не упускать из виду, что Болгария была включена в состав наиболее культурной страны Европы того времени. Стали более тесными контакты деятелей болгарской и византийской культуры, более интенсивным процесс обмена культурными достижениями. На землях Болгарии продолжали действовать крупнейшие центры культуры, основанные еще до завоевания монастыри: Ивана Рылского, Вирпинский, св. Климента, св. Наума. Основывались и новые обители: Гавриила Лесновского, Иоакима Осоговского, Прохора Пшинского [5]. Сохранились до наших дней славяноязычные рукописи вероучительных и литургических текстов, переписанные в Орхиде и других центрах той эпохи [6]. Архиепископ Феофилакт Илист перевёл на греческий славянское житие св. Климента, другой византиец написал на греческом житие Ивана Рылского, введя его в пантеон общеимперских святых [7].

Действия византийских властей, таким образом, нельзя рассматривать как политику целенаправленного преследования славяноязычной болгарской культуры. Такая политика была не свойственна официальному политическому курсу властей империи, полиэтнической по своей сути. Народы, населявшие Византию, обладали своей письменностью, литературой, отечественным духовенством, проводившим церковную службу на

родном языке. Политика империи в Болгарии преследовала, прежде всего, цели упрочения своей власти и удерживания населения в повиновении.

Однако объективно развитие болгарской культуры в эпоху византийского владычества существенно замедлилось. Процесс ассимиляции захватил часть болгарской знати, устремившейся в целях личной карьеры к слиянию с имперской аристократией и восприятию греческой культуры [8]. Снижился общий уровень образованности славяноязычного духовенства. Именно оно хранило традиции славянской письменности, но почти не имело возможностей для его творческого развития, будучи в оппозиции и к власти, и к греческим иерархам. Из его среды выходили ересиархи, предводители богомоллов, авторы запрещенных книг. Падение уровня отечественного духовенства способствовало распространению в Болгарии различных еретических учений [9].

Сохранившиеся с тех пор памятники архитектуры, монументальной живописи, иконописи имеют, как правило, византийское происхождение, так как создавались по вкусу византийской и византиефильской болгарской знати византийскими мастерами [10].

Немногочисленными очагами болгарской культуры оставались лишь указанные выше монастыри. В немногих оригинальных памятниках староболгарской литературы четко проводились антивизантийские, патриотические идеи: эпоха Симеона и Петра объявлялись временем благоденствия; Кирилл и Мефодий безоговорочно считались болгарами и, соответственно, не общеславянскими, а болгарскими просветителями; утверждалось, что св. Дмитрий оставил своё византийское отечество – Фессалонику – и перешёл на сторону болгар, чтобы помогать им в борьбе за свободу против империи [11].

Итак, 170 лет иноземного владычества могущественной Византийской империи с её высокоразвитой цивилизацией не привели к коренным изменениям в этнокультурном развитии Болгарии. К началу борьбы Византии за подчинение болгар у них уже сложились основы своей оригинальной культуры, славянской по облику и болгарской по духу, которая стала фактором сохранения народности и средством борьбы за возрождение независимого государства.

ЛІТЕРАТУРА

1. История Болгарии. – Т. 1. – М., 1954. – С. 108-110.
2. Ibid. – С. 58-60.
3. Ibid. – С. 120-121.
4. Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI-XII вв. – М., 1960. – С. 50-51.
5. Ibid. – С. 111-114.
6. Марков Д.Ф. Из истории болгарской литературы. – М., 1973. – С. 57-58.
7. Литаврин Г.Г. Указ. соч. – С. 120-121.
8. Ibid. – С. 70-73.
9. Ibid. – С. 140-144.
10. Цапенко М. Архитектура Болгарии. – М., 1953. – С. 52-58.
11. Зарев П. Панорама болгарской литературы. – Т. 1 – М., 1978. – С. 136-138.

УДК: 908(477)

СТОЯНОВА Г.М.,

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

Стоянова Галина Миколаївна – доцент кафедри археології та етнології Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

ТЕМА ДОРОГИ В ПОХОРОННОМ РИТУАЛЕ (НА МАТЕРИАЛАХ СЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ)

Стаття присвячена темі дороги у поховальному ритуалі. Дана тематика розглядається на основі польового матеріалу, зібраного серед українського, російського та болгарського населення Південної Бессарабії.

This Article describes roads in funeral rituals. This theme is being considered under the information collected from Ukrainians, Russians and Bulgarians living in the South Bessarabia.

Дорога по своей семантической и функциональной нагрузке – наиболее значимый локус. Именно с дорогой связаны представления о жизненном пути, пути души с “этого мира” в потусторонний; кроме этого, дорога является разнovidностью границы между “своим” и “чужим” миром и считается мифологически “нечистым” местом, где избавляются от вредных и опасных объектов, совершаются вредоносные магические и лечебные действия [1]. Семантическое выражение находит дорога в родильном, свадебном и похоронном ритуалах. Остановим свое внимание на похоронном ритуале, состоящем из обрядовых действий, совершаемых, начиная с момента смерти и заканчивая поминанием умершего. Дорога и связанные с ней представления составляют сердцевину похоронного обряда [2]. Нашей задачей будет проследить данную тематику на конкретном материале, а именно – похоронных обычаях и обрядах, зафиксированных среди украинского, русского и болгарского населения Южной Бессарабии [3].

После всех необходимых действий подготовки умершего к погребению (омовения и обряджения), покойника перекладывают в гроб. Среди предметов, которые кладут в гроб (расческа, платок, головной убор, взрослым могли положить предметы, символизирующие их занятие при жизни, детям – игрушки), особое место отводится деньгам (зафиксировано на украинском и русском материале). Среди объяснений целью данного действия является выкуп (места на кладбище, места на “том свете”). Кроме этого, среди русских встречаем и следующее объяснение: это именно те 40 копеек, которые должен каждый собрать по копейке на протяжении жизни. Собранные копейки завязывали в платочек и клали в гроб, “чтобы выкупить дорогу на 40 дней” (с. Троицкое Беляевского р-на). Согласно христианским представлениям, именно 40 дней душа блуждает, пока не попадет к нужному месту: “душа до 40 дней ходит здесь” (с. Шевченково Килийского р-на). Душа умершего не просто блуждает по этому миру, но и преодолевает препятствия. В подтверждение этому

встречаем у русских-старообрядцев такое представление: 40 дней душа ходит “по мотырям” (по-видимому, от “мытарства” – русс.). В похоронных обрядовых действиях в качестве преград между миром живых и миром мертвых выступает вода. В связи с этим встречается в полевом материале еще одно объяснение относительно денег, которые нужно положить в гроб: клали 41 копейку в карман умершего, потому как, по поверью, умерший, чтобы попасть на тот свет, должен пройти 41 мост и за каждый заплатить по копейке.

У восточных славян также считалось, что деньги могут понадобиться умершему, чтобы заплатить за перевоз через “огненную реку” [4]. Образ огненной реки передает единство комплекса вода-огонь у славян [5]. В погребальном обряде вода и огонь в равной степени выступают в качестве очистительного средства: омовение умершего, омовение рук после кладбища, сжигание предметов, связанных с умершим (одежды, щепок от гроба), зажигание огня (свечей) во время поминальной трапезы. Вода и огонь выступают не только как преграда между этим и “тем” миром, но и как связь между ними.

Распространенным в славянской среде является обычай оставлять на месте смерти покойного хлеб (зерно, муку) и воду на 40 дней (этот обычай объясняется верованием в потребности души в питании и еде, пока она окончательно не покинет этот мир). Наряду с этим, рядом с угощением для души весь этот срок должна гореть свеча или лампадка. Зажигание свечки объясняется необходимостью в освещении пути души на “тот свет”.

Во многих зонах расселения как восточных, так и южных славян обязательным в обрядовой практике является зажигание свечи при умирающем. Смерть без свечи, по народным представлениям, считалась большой бедой: умерший будет блуждать во тьме, не найдет других покойников, может стать вампиром. Русские ставили в изголовье умирающего чашку с водой, чтобы душа, выйдя из тела, “обмыла свое лицо

(крылья)” [6]. По славянской традиции, смерть и потусторонний мир связаны с переходом из “белого света” в мир тьмы [7].

У славян, как и других народов, известна сказка, где смерть живет под землей, в большом доме, полном свеч, одни из них начинали гореть, другие – уже догорали. То есть, по этому сюжету, человек, рождаясь, получал свою свечу; как только она угасала – человек умирал [8]. Относительно вышеупомянутого уместно вспомнить записанное во время похорон высказывание, касающееся покойницы: “Ее свеча уже догорела” (с. Мирное Килийского р-на).

Тематика дороги в похоронном ритуале связана не только с представлениями о преодолении препятствий (огненной и водной стихий, мостов через реку), но и с воплощением пути в движении по вертикали, и при этом в движении ступенчатом. Например, 40 или, в другой традиции, 24 (26) мытарств, вам, вами, вамите (болг.), которые душа проходит в течение 40 дней после кончины, расположены как ступени [9]. Ступенчатое движение моделирует процессия с остановками и раздачей жертв на каждой остановке (особенно характерная для украинского обряда).

Среди украинского населения было зафиксировано следующее. По пути похоронная процессия останавливалась на перекрестках улиц. Во время этих остановок осуществлялись определенные ритуальные действия. Хозяйка стелила дорожку, на которую клали калач и платочек. Покойного переносили через это и шли дальше. Дорожку забирали, а калач и платок кому-либо отдавали (с. Першотравневое Измаильского р-на), в другом варианте фигурирует только калач, без платка (с. Фурмановка Килийского р-на). В обрядовой практике украинцев также встречаем обычай нести хлеб и соль, которые клали на край гроба. В полевых материалах фиксируется количество калачей, которые нужно было раздать, когда похоронная процессия останавливалась “на вуглах” (перекрестках улиц). Нужно было раздать 12 калачей, причем брали с собой немного больше, потому что калачи раздавали, когда шли к церкви и от церкви на кладбище, а пару калачей должны были оставить в церкви (с. Шевченково Килийского р-на). Зафиксировано также, что когда останавливались, гроб клали на дорожку, и священник на каждой остановке должен был “поправить” (“отчитать”) над покойником и покадить гроб. Дорожку потом забирали те, кто ее стелил. А перед тем, как двигаться дальше, впереди гроба бросали ветку. Бросание ветки впереди гроба после каждой остановки, по-видимому, должно было предотвратить возвращение мертвеца.

Похожие ритуальные действия встречаем у русских. Во время остановок похоронной процессии на перекрестках улиц (“переулках”) над покойным священник читал Евангелие, под которым склонялись родные умершего (с. Васильевка Килийского р-на). Во время каждой остановки на крышку гроба выкладывался один калач, отрез ткани или платочек. После возобновления движения процессии калач и платочек отдавали тому, кто встретится по пути. Всего по пути к церкви и от церкви к кладбищу раздавалось 12 калачей, 3 из которых оставляли в церкви. Нести и раздавать калачи поручали определенной женщине (с. Васильевка Килийского р-на). Также зафиксировано, что одна женщина раздавала калачики или пампушки с медом, другая несла пшеницу с конфетами, которой на каждой остановке посыпала дорогу (“просеивала

путь”), а третья – землю, взятую из могильной ямы и “запечатанную” в церкви.

У русских-старообрядцев определенных ритуальных действий во время движения похоронной процессии не зафиксировано. С представлением о лестнице связан обычай вкладывать в руки умершему лестовки (четки) как символ духовного восхождения.

У болгар по поводу остановок на каждом перекрестке улиц говорили: «покойник *“прощается”*». Священник читал молитву. На перекрестке расстилали полотенце, на которое родственники бросали деньги. Потом женщина, которая несла полотенце в начале процессии, забирала его, а дети разбирали деньги. Деньги могли бросать просто на землю.

Обычай стелить на перекрестке дорог белое полотно, через которое проходила похоронная процессия, символизировал собой препятствия, которые нужно преодолеть покойнику, чтобы попасть в “царство небесное”. По мнению исследователей болгарской обрядовой практики, этот обычай в прошлом был одним из самобытных элементов не только болгарской, но и молдавской и украинской похоронной обрядности [10].

Кроме моделирования ступенчатого движения, следует обратить внимание еще на один аспект остановок похоронной процессии, а именно значение места остановки – перекрестка. Именно в месте скрещения двух или нескольких дорог в наибольшей степени проявляется мифологическая семантика и ритуальные функции дороги. На обочинах дорог, перекрестках у восточных славян было принято хоронить самоубийц, некрещеных детей и других “заложных” покойников [11]. В нашем материале мы встречаем обычай хоронить некрещеных детей на пограничных местах: на отдельном участке кладбища, в один ряд, “на край”, или возле кладбища в канаве, у ограды или под воротами кладбища, а самоубийц – за кладбищем или на меже полей двух сел.

Если же рассмотреть все ритуальные действия, которые осуществляются во время движения похоронной процессии, то приходим к выводу, что все они в совокупности и каждая отдельная символизируют проводы в дорогу. По традиции, хлеб, платочек, дорожка – это необходимые атрибуты во время проводов члена семьи в дальний путь.

Таким образом, каждая составляющая похоронного обрядового комплекса пронизана темой дороги – набор предметов, положенных в гроб, представления о преградах, ожидающих душу умершего на пути в “тот мир”, и, конечно же, сама похоронная процессия как непосредственное выражение образа пути.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левкиевская Е.Е. Дорога // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т. 2. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 124.
2. Невская Л.Г. Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде // Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С. 228.

3. Используются полевые материалы, собранные автором во время этнографических экспедиций кафедры археологии и этнологии ОНУ имени И.И. Мечникова в украинских, русских и болгарских селах Одесской области.
4. Агапкина Т.А., Плотникова А.А. Деньги // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т. 2. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 57.
5. Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М.: “Индрик”, 2004. – С. 53.
6. Терновская О.А., Толстая С.М. Агония // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т. 1. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 91.
7. Толстой Н.И. К реконструкции семантики и функции некоторых славянских изобразительных и словесных символов и мотивов // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л.: Наука, 1990. – С. 51.
8. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – В 3-х т. – Т. III – М.: Современный писатель, 1995. – С. 104.
9. Седакова О.А. Указ. соч. – С. 54.
10. Демиденко Л.В. Культура и быт болгарского населения в УССР. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 82.
11. Левкиевская Е.Е. Указ. соч. – С. 124.

Розділ 4

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА КРАЄЗНАВСТВО

УДК: 94 (477.7)

ДЕЛІБАЛТОВА Ю.В.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Делібалтова Юлія Володимирівна, аспірант кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – історія органів міліції України.

СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МІЛІЦІЇ НА ОДЕЩИНІ (40 -ВІ РР. XX СТ.)

Стаття присвячена утворенню та діяльності органів міліції на Одещині в 40-х рр. XX ст.

This article is devoted to foundation and activities the police on Odessa region of the 40 th century.

Дослідження історії української міліції в наш час набуває нового значення та актуальності, тим більше, що багато її сторінок було сфальсифіковано. Особливу цікавість викликає діяльність залізничної міліції на початку Великої Вітчизняної війни. Цій проблемі і буде присвячена наша стаття. Серед історіографічного доробку останніх років стосовно досліджуваної проблеми слід виділити публікації В. Дегілева та І. Ніколаєва [1; 18], проте вони повністю не задовольняють дослідницький інтерес, що є суттєвим аргументом на користь продовження вивчення історії залізничної міліції.

22 червня 1941 р. із початком Великої Вітчизняної війни в історії міліції Одеської залізниці настав новий етап. Керівництво всіма структурами НКВС, куди входила і залізнична міліція, здійснював начальник НКВС в Одеській області майор державної безпеки Л.А. Малінін. Уже вранці 22 червня він, відповідно до мобілізаційного плану, поставив своїм підлеглим конкретні завдання. Органи були переведені на цілодобовий режим роботи, посилено охорону об'єктів державного значення, введено цілодобове патрулювання в місті, на вокзалах, у порту. Під час наради з НКВС надійшла кодограма, яка одразу ж була оголошена Малініним учасникам термінової наради. Ось її текст:

1. Привести в мобілізаційну готовність весь оперативно-чекистський апарат НКГБ – УНКГБ.
2. Провести изъятие разрабатываемого контрреволюционного и шпионского элемента.
3. Мобилизовать внимание всей агентурно-осведомительной сети на своевременное вскрытие и предупреждение всех возможных вредительско-диверсионных актов в системе народного хозяйства, и в первую очередь – на предприятиях оборонной промышленности и железнодорожного транспорта.
4. При поступлении данных о готовящихся государственных преступлениях – шпионаже, терроре, диверсии, восстании, бандитских выступлениях, призыве к забастовкам, контрреволюционному саботажу и т. д. – немедленно принимать оперативные меры к пресечению всяких попыток вражеских элементов нанести ущерб Советской власти.
5. Совместно с НКВД – УНКВД обеспечить:
 - а) строгую охрану важнейших промышленных предприятий, железнодорожных узлов, станций, мостов, радиотелефонных, телеграфных станций,

аэродромов, банков и т.д.;

- б) мобилизовать внимание работников милиции на борьбу с возникшими проявлениями паники;
- в) привести в боевую готовность пожарные команды.

Намічені заходи необхідно було узгодити з першими секретарями ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів ВКП(б), і про результати проведеної роботи телеграфувати НКГБ СРСР терміново.

Протягом 22 червня до УНКВС Одеси надійшло багато шифротелеграм із рішеннями Уряду та вказівками НКВС.

Місто, порт та залізницю безперервно бомбардували. Однак міліція чітко виконувала свої обов'язки в нових умовах. Увечері 24 червня Л.А. Малінін підбив короткі підсумки роботи та ознайомив учасників наради з новими вказівками Центру. Наводимо повний текст шифротелеграми: “В дополнение к нашей директиве от 22 июня за № 127/5809 напоминаю еще раз о необходимости соблюдения максимальный организованности, бдительности и напряжения всех сил в борьбе с врагами советского народа.

В условиях военного времени органы НКГБ должны еще тверже стоять на своём посту, действуя в тесном контакте с командованием частей Красной Армии и рационально используя совместно с органами Наркома внутреннего отдела чекистские оперативные войска.

Предлагаю:

1. Форсировать эвакуацию арестованных, в первую очередь из районов, в которых создалось напряженное положение.
2. Архивные материалы и другие секретные документы, не являющиеся необходимыми для текущей оперативной работы, тщательно упаковать и отправить в тыловые органы НКГБ под надежной охраной.
3. Особо охранять шифры, совершенно исключив возможность попадания их в руки противника.
4. Ни в коем случае не покидать обслуживаемой территории без специального разрешения вышестоящих органов НКГБ. Виновные в самовольной эвакуации, не вызванной крайней необходимостью, будут отданы под суд.
5. Совместно с органами НКВД организовать решительную борьбу с парашютными десантами противника, диверсионными и бандитско-повстанческими группами, организованными контрреволюционными элементами.

В каждом органе НКГБ создать крепкие, хорошо вооруженные оперативные группы с задачей быстро

- и решительно пресекать всякого рода антисоветские проявления.
6. Особое внимание обратить на вопросы связи, принимать все необходимые меры, чтобы быть в курсе происходящих событий, в частности знать, в каком состоянии находится тот или иной периферийный орган НКГБ.
 7. Не ослаблять работы с агентурой, тщательно проверять полученные материалы, выявляя двурушников и предателей в составе агентурно-осведомительной сети.
 8. Агентуру проинструктировать: в случае отхода наших войск оставаться на местах, проникать в глубь расположения войск противника, вести подрывную диверсионную работу. При возможности обуславливать формы и способы связи с ними.
 9. Не реже двух раз в сутки информировать НКГБ СРСР всеми доступными способами о положении дел на местах.
 10. Решительно пресекать малейшие проявления паники и растерянности среди оперативного состава органов НКГБ, арестовывать паникеров и трусов. Каждый сотрудник НКГБ должен проникнуться чувством огромной ответственности за дело, которое поручено ему партией и правительством Советского Союза.

Уверен, что органы НКГБ с честью выполнят свой долг перед Родиной” [1, 165].

На нараді був присутній Жуйков – начальник Дорожного відділу міліції Одеської залізниці капітан міліції (це спецзвання прирівнювалося до звання полковника). На його плечі лягала значна частина того, що вимагала Директива.

У перший же день війни всі працівники Дорожного відділу, а також лінійних органів міліції за сигналом бойової тривоги прибули на місце роботи і зайняли бойові посади згідно з бойовим розкладом.

Як уже було сказано вище, начальником Дорожного відділу міліції Одеської залізниці був капітан міліції Жуйков. Його заступниками – Морський і Морозов. Політчастину відділу очолював Бліндерман. Начальником відділення карного розшуку був Горянський, відділення БХСС очолював Тепцов, зовнішню службу – Г.К. Коваленко, адміністративно-господарською частиною керував Ануфрієв, фінансовим відділенням – Лактіонов, відділом кадрів – Коєн. Начальниками лінійних органів були: на станції Одеса – Головна – Гудимчак, його заступником – Григорович, на станції Котовськ – Фротер, його заступником – Здор, на станції Помошна – Христус, на станції Бобринська (імені Т. Шевченка) – Сахаров, політчастиною керував Касько, на станції Знаменка – Марченко, на станції Миколаїв – Куракін [2].

Ще 22 червня Президія Верховної Ради СРСР видала Указ “Про воєнний стан”, а 27 червня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили Постанову “Про порядок вивозу і розподілу людських контингентів і коштовного майна”, 1 липня РНК СРСР прийняла Постанову “Про загальну обов’язкову підготовку населення до протиповітряної оборони”, 6 липня вийшов Указ “Про відповідальність за поширення у воєнний час панічних чуток, що збуджують тривогу серед населення” і т. ін. Ці й інші документи покладали на залізничників і на залізничну міліцію додаткові обов’язки.

В Одесі на залізниці утворилося напружене становище з перших годин війни. Вокзал був заповнений курортниками, що прагнули терміново виїхати з міста. Стали прибувати перші групи родин військовослужбовців із прикордонних населених пунктів, а також ешелони з пораненими. Почалася евакуація населення, заводів, устаткування і матеріальних цінностей. У той же час, це було першочергове завдання, треба було забезпечити перевезення на фронт бойового поповнення та військових вантажів.

І все це в умовах постійних ворожих авіанальотів. Уже 22 червня на Одеській залізниці ворог бомбардував

станції Карпове і Знаменка. У наступні дні – практично всі вузли дороги, особливо Роздільну, Котовськ, Знаменку, Христинівку, Шевченко, Помошну, Вознесенськ, Балту [1, 167]. А за перші шість тижнів війни фашисти здійснили більш як 350 нальотів на дорогу. За неповними даними, було скинуто 5500 авіабомб різного калібру. У результаті було зруйновано 55 тисяч погонних метрів рейок, 687 стрілочних переводів, 1310 ліній зв’язку, 111 службово-технічних будинків, 35 вокзалів і багато чого іншого. Руйнування були страшними, але ремонтні групи відновлювали зруйноване полотно, робили все можливе, щоб рух потягів не припинявся [1, 169].

За розпорядженням начальника НКВС області Л.А. Малініна та на підставі Директиви Центру, в Дорожному відділі почалося формування бойового підрозділу, названого дивізіоном. Командиром його був призначений старший інспектор відділення служби і бойової підготовки сержант міліції Ямнюк, начальником штабу – старший лейтенант Тепцов і політруком – сержант держбезпеки Костенко.

Начальником Дорожного відділу був виданий наведений документ.

“Приказ По Дорожному отделу милиции НКВД Одесской железной дороги от 26 июня 1941 года № 1.

Содержание: О сформировании дивизиона сотрудников Доротдела и Одесского Линотделения милиции НКВД Одесской железной дороги.

В связи с военной обстановкой, налетами авиации противника на объекты железной дороги, высадкой парашютистов-шпионов и диверсантов на нашей территории, и в целях быстрого оперативного реагирования

Приказываю:

Организовать боевой дивизион из оперативного и рядового состава Дорожного отдела и Линотделения милиции станции Одесса – Главная по прилагаемым расчетам.

Командиром дивизиона назначаю старшего инспектора отделения службы и боевой подготовки сержанта милиции т. Ямнюка, начальником штаба дивизиона – старшего лейтенанта милиции тов. Тепцова и политруком дивизиона сержанта Госбезопасности тов. Костенко.

Дивизион приводится немедленно в боевую готовность по моему приказанию или моего заместителя. В остальное время весь командно-оперативный и строевой состав выполняет свои служебные функции и находится на казарменном положении.

Всякая отлучка из расположения Доротдела возможна только с моего разрешения или моего заместителя. Выезды и боевые операции дивизиона проводить также по моему заданию или моего заместителя.

Ежедневно, по боевой команде, всему командно-оперативному составу, а также свободному от нарядов рядовому составу производить тренировку работы в противогазах, доводя эту работу к концу очередной недели до одного часа. Контроль за выполнением этих мероприятий возлагаю на старшего инспектора Дорожного отдела сержанта милиции тов. Ямнюка и ответственных дежурных по Доротделу или отделению.

Начальнику АХО Доротдела лейтенанту милиции тов. Ануфриеву полностью обеспечить бойцов дивизиона оружием и боеприпасами и дооборудовать помещение для отдыха, снабдив кроватями и постельными принадлежностями” [1, 173].

Цей взвод також складався з двох відділень у складі 21 працівника оперативного і рядового складу Дорожного відділу та відділення міліції по боротьбі з десантами ворога.

Бійці дивізіону одержали зі складу бойову зброю, у тому числі і кулемети, протигази, боеприпаси. Особовий склад був розміщений у службових кабінетах та інших приміщеннях, розташованих поблизу залізничних об’єктів Одеського залізничного вузла [3, 245].

Під особливу охорону був узятий будинок управління Одеської залізниці, в якому було розміщено телеграф. Бійці дивізіону затримували диверсантів, ракетників,

що сигналізували напрямок для бомбардування важливих об'єктів, парашутистів, та льотчиків з підбитих ворожих літаків.

Наприкінці липня 1941 р. з Одеси було евакуйовано слідчий ізолятор. Операцію (охорону та супроводження) забезпечував конвойний полк у повному складі. Залізнична міліція допомагала йому, знаходячись в оперативному підпорядкуванні.

Залізничники країни, в тому числі й Одеської магістралі, робили все для забезпечення безперервної роботи транспорту. У статті "Герої транспорту" в газеті "Гудок" відзначалося: "Фашистські стервятники безперервно бомблять залізничну мережу і поблизу фронту, і в далекому тилу, але це не заважає залізницям вірно служити радянському фронтові. Можна розбомбити станцію, можна в окремих місцях зруйнувати полотно, можна з бриючого польоту розбійно обстрілювати мирні потяги з беззахисними пасажирами, але не можна залякати радянських залізничників. Вони твердо стоять на своїх постах" [5, 366].

На початку серпня ворог прорвав оборону Південного фронту на північ від Тирасполя, форсував ріку Дністер і вийшов у район Вознесенська. Залізничний шлях з Одеси до центру країни було паралізовано. Відправляти будь-які потяги стало неможливо. Евакуація залізницею припинилася. Фашистські війська, одержавши оперативний простір, стрімко пішли на Одесу. Радянські з'єднання, що знаходилися тут, одержали наказ Ставки обороняти місто. У ньому говорилося: "Одесу не здавати й обороняти до останньої можливості, залучаючи до військових дій Чорноморський флот". День прийняття директиви – 5 серпня 1941 року – вважається початком оборони міста.

В умовах блокади евакуаційний потік було переключено на морський шлях. З 8 серпня до 14 жовтня 1941 року в Одеський порт було подано більш 4000 вагонів із призначеними для евакуації вантажами й устаткуванням, вивезено з порту 200 вагонів військових вантажів, доставлених морем.

За розпорядженням НКВС були вжиті заходи і для евакуації залізничного майна, зокрема, паровозів, проте спеціальних судів для цього не було. Довелося вантажити паровози в плавучі доки, які теж слід було евакуйовувати. Два доки з 50 паровозами безпечно дісталися до місця призначення. Третій, на який завантажили 36 паровозів, був потоплений ворожою авіацією. Після війни ці паровози вдалося підняти, привести до ладу, і вони ще довго служили залізничникам [1, 178].

У розпалі воєнних дій для організації охорони Котовського залізничного вузла з Одеси на станцію Котовськ був відряджений начальник відділення зовнішньої служби Дорожного відділу міліції Одеської залізниці ст. лейтенант міліції Георгій Кузьмич Коваленко, який організував там загін, що проводив бойові операції зі знищення диверсійних груп і парашутистів супротивника.

Із наближенням до Одеси фронту багато співробітників транспортної міліції були призвані до Радянської армії. Колишній начальник штабу дивізіону Тепцов став командиром роти, нагороджений багатьма орденами і

медалями. Заступник начальника Дорожного відділу міліції Морський призначений начальником відділу контррозвідки військової частини. Старший слідчий Лінійного відділення станції Одеса – Головна Дрикер був призначений оперуповноваженим відділу контррозвідки військової частини. Після закінчення Великої Вітчизняної війни він повернувся знову в органи міліції. Окремі співробітники міліції і Шляхово-транспортного відділу НКВД Одеської залізниці, такі як Славецький, Коротинський та інші, пішли в партизанські загони, де загинули смертю хоробрих.

Із працівників Одеської магістралі був створений спеціальний залізничний батальйон, який вписав яскраву сторінку в історію оборони міста.

Трудівники магістралі віддавали захистові міста всі сили. Ворог втра-тив під Одесою понад 160 тисяч солдат і офіцерів, 176 літаків, багато танків, артилерійського устаткування та інших видів озброєння.

Підбиваючи підсумки 73-денної оборони Одеси, газета "Правда" писала: "Уся радянська країна, увесь світ із захопленням стежив за мужньою боротьбою захисників Одеси. Вони пішли з міста, не заплямувавши своєї честі, пішли, зберігши свою боєздатність, готові до нових боїв з фашистськими ордами. І на якому б фронті не боролися захисники Одеси – усюди будуть вони бути прикладом доблесті, мужності, героїзму..." Ці слова з повним на те правом можна віднести і до працівників залізничної міліції, котрі нарівні з усіма боролися проти загарбників.

Таким чином, історія залізничної міліції Одещини є до кінця не вивченою і вимагає залучення нової джерельної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дегілев В.Д. Міліція Одеської залізниці. – Одеса: Скайбук, 2004. – 368 с.
2. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 118. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 47.
3. Советская милиция: история и современность (1917-1987). – М.: Юрид. лит.-ра, 1987. – 336 с.
4. Петухов Г.Е., Челябин В.А. Из опыта борьбы местных правоохранительных органов за украинскими революционными законами. – Одесса, 1921. – 188 с.
5. Органи державної безпеки Київщини 1917-2006 рр. У фотографіях та документах / Під ред. О.І. Шевченко – К., 2006. – 480 с.
6. Умеренков О. Вперед, на лінію вогню // Південна правда. – 1978. – 10 вересня.
7. Чуніхін В. З архівів НКВС // Південна правда. – 1989. – 10 грудня.
8. Ніколаєв І.С. Репресована політика Радянської держави проти працівників правоохоронних структур в період 1937-1939 рр. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Микол. обл. краєзн. конф. – Миколаїв, 2004. – С. 101-106.
9. www.sbu.gov.ua.

УДК: 94(477) (656.612)

ДЕМІДОВ А.В.,

Первомайський інститут Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Демідов Андрій Васильович (1983 р. н.). У 2005 р. закінчив історичний факультет Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Аспірант Одеського державного економічного університету. Тема наукового дослідження – “Діяльність Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі на півдні

ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПАРОПЛАВНИХ КОМПАНІЙ ЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

На основі історичної літератури та документального матеріалу охарактеризовано розвиток пароплавної справи в Чорноморському басейні у другій чверті XIX ст.

The development of steamship business in the Black Sea basin in the second fourth of the XIX century is described on the basis of historical literature and documentary material.

Здобуття Україною незалежності дало можливість розпочати перехід від командно-адміністративних, бюрократичних методів управління економікою до ринкових. У країні розпочався швидкий процес розвитку приватного підприємництва, в тому числі і в сфері морських перевезень. Тому досвід, накопичений у XIX ст., сьогодні потребує детального вивчення.

У зв'язку з цим, актуальним, важливим і повчальним є вивчення діяльності перших пароплавних компаній у Чорноморському басейні в другій чверті XIX ст. На жаль, ця проблема протягом багатьох десятиліть висвітлювалася недостатньо.

У науковій літературі дослідження історії розвитку торговельного флоту розпочалося ще в XIX ст. Однак у цих роботах майже не звертали увагу на соціально-економічні передумови виникнення торговельного флоту та зводили все до політичних подій, які відбувалися в імперії. Крім того, роботи дорадянського періоду характеризуються описовістю та недостатнім рівнем теоретичного узагальнення через домінування позитивізму в тогочасній історичній науці. Серед праць особливо виокремлюються роботи Скальковського К.А., Спаського П.Х., Позера М.В. та Руммеля Ю.В. [1].

У роботах радянської доби зазвичай не приділяли уваги дожовтневому періоду, тому історію розвитку торговельного парового флоту розпочинали з 1920-х рр. Виключенням є спеціалізовані робота з історії пароплавства. Серед них виділяється монографія Залеського Н.А. “Одесса выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море 1827-1855 гг.” та колективна монографія “Под флагом родины. Очерк истории черноморского пароходства” [2]. Важливою в плані теоретичної розробки проблеми є стаття Мельника Л.Г. “Виникнення

і розвиток пароплавства на Чорному і Азовському морях” [3].

У сучасній українській науковій літературі інтерес до вивчення історії морського флоту поступово відроджується. Доказом цього може слугувати поява монографій із вказаної проблематики. Серед яких виділяються роботи Шаповалова Г.І., Шляхова О.Б. та Щипцова А.А. [4].

Однак у роботах і публікаціях з історії розвитку торговельного флоту період зародження та еволюції пароплавних компаній на Півдні України до Східної (Кримської) війни розглянуто недостатньо. Тому автор даної статті поставив собі за мету розглянути питання про соціально-економічні та політичні передумови виникнення торговельного флоту, а також дослідити основні тенденції розвитку ліній пароплавного сполучення і підприємств, що їх обслуговували. Для розгляду даного питання автором були залучені дані Державного архіву Одеської області та Комунальної установи Ізмаїльський Архів.

Зародження пароплавних компаній у Чорноморському басейні було тісно пов'язане із соціально-економічним розвитком Південної України. У другій чверті XIX століття процес розкладу феодалізму в південних губерніях носив український і суперечливий характер. У цей історичний період у надрах феодально-кріпосницької системи посилюється визрівання нових, капіталістичних відносин, під тиском яких рушилися старі, відживаючі форми господарства. На зміну підприємствам, заснованим на примусовій праці, приходять мануфактури капіталістичного типу, які належали купцям, міщанам та капіталістам [5]. Суттєві зрушення відбуваються і в сільському господарстві внаслідок появи нових форм господарювання. Ці зміни

сприяли інтенсифікації економічного розвитку районів, що прилягали до Чорного та Азовського морів [6].

Розвиток капіталістичних відносин та товарного виробництва все більше втягував Україну дореформеної доби в систему світового ринку. В цей час зовнішня торгівля почала набувати нового змісту і значення для економіки країни, тому у другій чверті XIX століття її розміри значно зростають.

Зрушення в економіці сприяли розвитку міст, які стають торговельними центрами. Головний порт півдня Одеса стає другим портом Російської імперії з вивозу товарів і третім за торговельними оборотами [7]. Зростає товарообіг портів Азовського моря (Маріуполя, Таганрогу) і Криму. Відбувається зростання обсягів та вартості вантажоперевезень. Так, з 1825 до 1853 року обсяги експорту товарів через Чорноморські порти зросли більш ніж у 7 разів [8]. Проте таке зростання відбувалося за рахунок суден під іноземним прапором [9].

Уряд Російської імперії реагував на потреби ринку повільно. Тому перші пароплави у чорноморському басейні з'являються лише у 1820-х рр. [10]. Поступово виникають і перші регулярні лінії пароплавних сполучень. У липні 1827 р. пароплав "Наdejда" відкриває першу регулярну лінію Одеса – Херсон. Цю дату умовно можна вважати початком комерційних вантажо-пасажирських перевезень на Чорному морі. Однак до 1828 р. контроль над пароплавними сполученнями у Чорному та Азовському морях належав виключно Чорноморському Адміралтейству [11].

Ситуація змінилася у 1828 р., коли на кошти міста Одеси за пропозицією Новоросійського генерал-губернатора графа М.С. Воронова на Миколаївській верфі був збудований пакетботний вантажний пароплав у 60 к. сил, який отримав назву "Одеса". У липні 1828 р. пакетбот "Одеса" відкрив вантажо-пасажирське сполучення між Одесою та Кримом [12]. Ця дата вважається початком регулярного судноплавства на Чорному морі. Він здійснював рейси між Одесою і Кримськими портами, проте через недосвідченість команди часто порушував графік та простоював [13].

Таким чином, до початку 30-х рр. пароплавне сполучення на Чорному та Азовському морях було розвинутим недостатньо. Це пояснюється тим, що в Російській імперії капітали в руках буржуазії нагромаджувалися повільно, а розвиток пароплавства вимагав вкладення значних коштів і розвинутого ринку. Тому перші пароплавні компанії під вітчизняним прапором з'являються лише на початку 30-х рр.

У 1833 р. для встановлення швидкого, регулярного і постійного сполучення між Одесою і Константинополем було створено на 10 років "Акціонерне товариство Чорноморського пароплавства". Уряд надавав товариству різну допомогу та пільги. В його розпорядження були віддані три казенні пароплави з тим, щоб чистий прибуток розподілявся порівну між казною і акціонерами, але згодом казна відмовилася від дивідендів і надала ці пароплави в повну власність акціонерної компанії. Для обслуговування лінії Одеса – Константинополь у 1834 р. до Одеси прибув пароплав "Нева", побудований у Петербурзі на заводі Берца. У 1835 р. за розпорядженням Головного місцевого начальства було встановлено сполучення між Одесою, Євпаторією, Ялтою, Керчу, Бердянськом і Таганрогом. Для налагодження ліній товариство отримало три нові пароплави. Свою увагу товариство звертало і на підтримку сполучень із Кримськими портами. На цій лінії курсувало 4 пароплави, які щороку перевозили до 2000 пасажирів та 10 тисяч пудів вантажу [14].

Справи "Акціонерного товариства Чорноморського пароплавства" через значну конкуренцію з боку іноземних пароплавних компаній йшли невдало. Уряд 25 квітня 1839 р. Положенням Комітету Міністрів призначив акціонерній компанії допомогу на три роки з Державного Казначейства у розмірі 75 тис. крб асигнаціями в рік. У той же час спостереження за

діями компанії було доручено Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору.

Статутний капітал першого пароплавного товариства Південної України був незначним. Він складав лише 500 тис. крб [15]. Такої суми було недостатньо для організації регулярного сполучення між Одесою та Константинополем, а відсутність страхового капіталу не захищала товариство від різних "форс-мажорних" обставин. Тому після пожежі на пароплаві "Николай I" у 1840 р. пароплав "Император Александр" протягом двох років самотужки обслуговував Одесько-Константинопольську лінію. Через відсутність коштів товариство не мало змоги поставити на вказану лінію інший пароплав. З'явилася навіть загроза припинення сполучення з Константинополем узагалі [16].

Розуміючи необхідність власного торговельного флоту, князь М.С. Воронцов у 1841 р. надсилає клопотання до уряду з проханням подовжити допомогу товариству на два роки з тим, щоб воно продовжувало безперервне сполучення з Константинополем до 1843 р. Для кращого забезпечення діяльності ще у 1841 р. в Англії було замовлено 4 пароплави-фрегати по 250 к.с. кожен. Кошти на придбання пароплавів були виділені з державної скарбниці. Вибір Англії був не випадковим. Уряд прагнув отримати сучасні пароплави, які держава могла залучити для захисту Чорноморського басейну від потенційного ворога [17]. На жаль, можливості побудувати такі пароплави на вітчизняних верфях не було через низьку якість їхньої продукції. Пароплави-фрегати прибули до Одеси з Англії в 1843р. На їх утримання державою було виділено за державним розписом 74 428 крб 33 коп сріблом. Проте, внаслідок прийняття Тимчасового Положення про встановлення постійного сполучення між Одесою і Константинополем, ці чотири пароплави були відразу передані створеній у 1843 р. "Експедиції постійних пароплавних сполучень". "Експедиція" взяла на себе обслуговування міжнародних перевезень. Завідування справами "Експедиції" було віддано Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору [18].

Утримання сполучення між Кримськими та Азовськими портами було залишено за "Акціонерним товариством Чорноморського пароплавства". Держава відмовилася надавати будь-які дотації на утримання цих ліній. Товариство повинно було самотужки шукати кошти, інакше сполучення переходило до інших власників. Відсутність фінансової підтримки з боку держави негативно вплинуло на діяльність товариства. Поступово пароплави починають прибувати невчасно, а лінії утримувалися нерегулярно.

Для налагодження роботи ліній, у зв'язку зі зростаючими потребами регіону, князь М.С. Воронцов в 1844 р. звертається до Уряду Російської імперії з проханням дозволити замовити за державний рахунок в Англії ще чотири нових пароплави для кращого налагодження сполучення між внутрішніми портами Чорного та Азовського морів. У тому ж році було замовлено 4 пароплави-фрегати по 260 к.с. Вони отримали назву "Одесса", "Херсонес", "Крым" та "Бессарабия" [19]. У 1846 р. до вказаних пароплавів додалися пароплави "Андия" і "Дарго" [20].

Діяльність обох товариств, незважаючи на оновлення матеріально-технічної бази, була незадовільною. Тому у 1845 р. керівництво справами обох підприємств та сполученнями між Одесою і Константинополем та між Одесою, Кримськими та Азовськими портами було передано до створеної "Одеської Пароплавної Експедиції" [21]. Таким чином, у руках новоствореної "Експедиції" були зосереджені як міжнародні, так і внутрішні перевезення. Всього на придбання пароплавів, що перейшли у розпорядження "Експедиції" з державної скарбниці в різні роки, були запозичені кредитні встановлення на суму понад 2 млн крб [22].

Фінансова допомога з боку держави дозволила "Експедиції" звернути увагу на опанування придунайського регіону. Створюється нова лінія Одеса –

Галац, на яку був поставлений пароплав “Петр Великий”. Судно збудовано в Англії у 1834 р. на верфі “Wallis Blackwall” у Лондоні. Описуючи властивості пароплава, одеські газети відмічали його “витончену конструкцію і оздоблення”. Він відповідав вимогам часу, а його вартість складала 279 547 крб [23]. “Петр Великий”, обслуговуючи лінію Одеса – Галац, заходив у порти Ізмаїлу, Рені, Суліну, що сприяло налагодженню регулярного сполучення з дунайськими портами. Було встановлено і чітку вартість тарифів на перевезення [24].

Керівництво морським відомством приділяло значну увагу опануванню судноплавства по Дунаю. Для врегулювання спірних питань у цій галузі між Австрійською та Російською імперіями було укладено у 1840 р. Конвенцію “Про судноплавства на Дунаї”, її дію подовжено у 1850 р. [25]. Відповідно до конвенції, російські пароплавні компанії отримували певні привілеї та пільги. Їм дозволялося безперешкодно курсувати гирлом Дунаю та в кінці навігації залишатися на зимі. Були окреслені і правила митного контролю [26].

Незважаючи на енергійні зусилля Уряду, сполучення в регіоні знаходилося у незадовільному стані. Слабкий розвиток пароплавних сполучень, на думку командуючого Дунайською флотилією контр-адмірала Сальті Первело, був зумовлений рядом факторів: “розвитку судноплавства у регіоні заважало занесення фарватеру мулом та відсутність маяків” [27].

Напередодні Кримської (Східної) війни Одеська Пароплавна Експедиція утримувала монопольний контроль над усіма перевезеннями під вітчизняним прапором у Чорноморському басейні. Експедиція мала власний паровий флот із дванадцяти пароплавів-фрегатів, які мали потужність парових машин, яких було майже 2 тис. к.с., що дозволяло перевозити близько 1 млн пудів вантажу на рік [28].

Уряд не тільки приділяв значну увагу збільшенню потужності торгівельного флоту, а й намагався налагодити роботу пароплавної компанії. Була розроблена ціла система “Правил і штатів для експедиції пароплавних сполучень Одеси з Російськими та іноземними портами” та положення “Про управління Новоросійським пароплавством”, які регулювали діяльність ліній та кількість персоналу пароплавної компанії [29].

Не дивлячись на всі зусилля уряду напередодні Східної війни, пароплави Експедиції приносили незначні прибутки. На початку 50-х рр. XIX ст. прибуток з перевезення вантажів та пасажирів складав 80-100 тис. крб на рік. Держава змушена була надавати Експедиції постійні дотації та компенсації з різних джерел. На початку 50-х рр. на утримання ліній пароплавного сполучення виділялося: з Одеських міських доходів – 9 428 крб, з Таганрозького митного збору – 3 428 крб, з Тагарського збору в Криму – 2 857 крб і з Бессарабського збору – 5000 крб. На перевезення по Дністру з Бессарабських обласних доходів щорічно виділялося майже 25 тис. крб, а прибутки державної скарбниці від Дністровської переправи на рік складали від 12 до 16 тис. крб [30].

Паралельно з Одеською Пароплавною Експедицією діяло Дністровське пароплавство. Воно було засноване 4 жовтня 1838 р. Згідно з Положенням Комітету Міністрів, керівництво справами пароплавства було зосереджено в руках Бессарабського генерал-губернатора. З самого початку свого існування діяльність пароплавства була направлена на полегшення сполучення між містами Дністровського лиману і повинна була сприяти збільшенню збуту солі з Бессарабських озер. Уряд прагнув поживити промисловість краю та більш активно використовувати його ресурси. Пароплавство почало діяти у 1840 р. рейсами пароплава “Граф Воронцов”. Для поживлення діяльності Дністровського пароплавства Уряд у 1843 р. виписав у Англії пароплав “Дністер” із усім необхідним устаткуванням [31]. На придбання пароплава було асигновано 133 028 крб. Кошти були виділені за розпискою Бессарабським

Соляним Правлінням. Узагалі з 1839 до 1845 р. на утримання Дністровського пароплавства з державної скарбниці було асигновано 312 348 крб. Прибутки пароплавства за зазначений період складали лише 202 630 крб. Збиткове підприємство у 1845 р. було передано в управління Одеської Пароплавної Експедиції [32].

Причинами збитковості пароплавних товариств були невдалі методи господарювання та конкуренція з боку іноземних пароплавних компаній. Держава, як монопольний власник, не могла самотужки розвивати галузь. Відсутність коштів, необхідних для розширення матеріально-технічної бази та утримання ліній пароплавного сполучення, значною мірою гальмувала розвиток вітчизняного судноплавства. Визначення ліній пароплавного сполучення було зумовлене не комерційними інтересами, а геополітичними пріоритетами. Неефективною була і система контролю за діяльністю перших вітчизняних пароплавних компаній. Чиновники, які призначалися на посади, не приділяли достатньо уваги справам пароплавства, і тому робота компаній була неекономною та неефективною. Така ситуація призводить до того, що пароплави під вітчизняним прапором складали лише декілька відсотків від усіх пароплавів, які обслуговували південні порти.

У Великій Британії, Франції, Німеччині та Австрійській імперії пароплавна справа виникла раніше і тому була більш розвинутою. Становленню та вдосконаленню морської справи сприяла протекціоністська політика урядів цих країн. Зацікавленість у розвитку власного флоту зумовила значні урядові дотації акціонерним пароплавним компаніям. Країни Західної Європи намагалися ефективно експлуатувати колонії та сировинні бази, які знаходилися на відстані від метрополій. Все це сприяло залученню капіталів у розвиток пароплавної справи. Інтенсивний розвиток галузі сприяв появі технічних нововведень, що, в свою чергу, дозволило зменшити собівартість перевезень. Тому саме іноземні пароплави комерційно були більш привабливими, а їх послуги коштували менше, ніж послуги пароплавів під російським прапором. Іноземні корпорації вели справи набагато ефективніше. Пароплави під іноземним прапором були заповнені вантажем під час рейсів постійно. До портів Північного Причорномор'я імпортувалося різноманітне обладнання, вугілля, тканина, а експортувалися зерно та продукти тваринництва. Це теж сприяло зменшенню собівартості перевезень. Серед іноземних пароплавних компаній напередодні Кримської війни найбільш активно у Чорноморському басейні діяли французька компанія “Messageries Imperiales”, “Австрійський Ллойд” та англійська “Peninsular Company”. У регіоні працювала також і компанія турецьких державних пароплавів – “Mahsousse”. Вона, як і британські та французькі, отримувала від уряду Османської імперії суттєві дотації, що сприяло її активній діяльності. Держава вимагала від таких компаній у мирний час утримувати поштове сполучення, а у випадку війни залучати їх ресурси для посилення військово-морського флоту [33].

Постійне пароплавне сполучення у Чорному морі було перервано у 1853 р. з початком війни між Російською та Османською імперіями. Залучення до війни Великої Британії, Франції та Сардинського королівства призводить до знищення військового флоту Російської імперії. Торгівельний флот теж зазнав суттєвих збитків. Іноземні корпорації отримують монопольний контроль на ринку перевезень, а з 12 пароплавів, які перебували у складі Одеської Пароплавної Експедиції, чотири було затоплено під час облоги Севастополя [34].

Таким чином, як свідчить здійснене автором дослідження, інтенсивний соціально-економічний розвиток регіону сприяв виникненню в другій чверті XIX ст. пароплавних компаній. Уряд Російської імперії всіляко допомагав налагодженню справи і надавав значні пільги. Однак перші компанії виявилися

неприбутковими, що, в свою чергу, пояснюється тотальним контролем держави за їх діяльністю. Незначна капіталізація та дистанціювання буржуазії від пароплавної справи призводить до відсталості в розвитку галузі від провідних країн Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Познер М.В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. – СП(б), 1895. – 173 с.; Руммель Ю.В. Исторический очерк развития торгового флота в главнейших государствах. – СП(б), 1907. – 32 с.; Руммель Ю.В. Отечественный флот как средство обороны и международной политики. – СП(б), 1907. – 85 с.; Руммель Ю.В. Торговый флот в экономической жизни страны и виды на его развитие в России. – СП(б), 1907. – 132 с.; Скальковский К.А. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. – СП(б), 1887. – 554 с.; Спасский П.Х. История торговли и промышленности в России. – Т. 2. – СП(б), 1911. – 191 с.
2. Залесский Н.А. “Одесса” выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море 1827-1855 гг. – Л., 1987. – 151 с.; Под флагом Родины. Очерк истории черноморского пароходства. – Одесса, 1967. – 356 с.
3. Мельник Л.Г. Виникнення і розвиток пароплавання на Чорному і Азовському морях // Український історичний журнал. – 1972. – № 11. – С. 49-54.
4. Щипцов А.А., Ефремов В.С. Транспортное освоение Азовского моря. – К.: Будівельник, 1995. – 144 с.; Шляхов О.Б. Судовласники і моряки. – К.: Київський університет, 1994. – 167 с.; Шаповалов Г.І. Судноплавання у духовному житті населення України. – К.: Друк, 2003. – 195 с.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860). – М., 1981. – С. 198-205.
6. Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К., 2004. – С. 87.
7. Державний архів Одеський обласний (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 174. – Спр. 15. – Арк. 31.
8. Государственная внешняя торговля в разных ее видах. – СПб., 1826-1857.
9. Мельник Л.Г. Виникнення і розвиток пароплавання на Чорному і Азовському морях // Український історичний журнал. – 1972. – № 11. – С. 49.
10. Летопись грузового пароходства на Черноморско-Азовском бассейне / Музей морского флота СССР. Методическое пособие к разделу “Русское общество пароходства и торговли (РОПиТ) и другие пароходные общества России во второй половине XIX века”. – Одесса, 1876. – С. 1.
11. Там само.
12. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 63. – Арк. 13-117.
13. Залесский Н.А. Вказ. пр. – С. 18.
14. Иловайский С.И. Исторический очерк пятидесятилетия основания Русского Общества Пароходства и Торговли. – Одесса, 1907. – С. 1-3.
15. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 63. – Арк. 216.
16. Мельник Л.Г. Вказ. пр. – С. 50.
17. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 63. – Арк. 219-220.
18. Спасский П.Х. Вказ. пр. – С. 18.
19. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 60(д). – Арк. 23-94.
20. Под флагом родины. Очерк истории черноморского пароходства. – С. 26.
21. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 68. – Арк. 11-24.
22. Иловайский С.И. Вказ. пр. – С. 3.
23. Там само. – С. 12.
24. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 60(д). – Арк. 11-65.
25. Комунальна установа Ізмаїльський Архів (далі – КУІА). – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 603. – Арк. 2.
26. КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 84.
27. КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 13.
28. Скальковский К.А. Вказ. пр. – С. 28.
29. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 80. – Арк. 5-7.
30. Иловайский С.И. Вказ. пр. – С. 5.
31. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 69. – Арк. 32.
32. Спасский П.Х. Вказ. пр. – С. 18.
33. Филипов Ю.Д. Торговое мореплавание. – СПб., 1905. – С. 40-43.
34. Спасский П.Х. Вказ. пр. – С. 18.

УДК: 396.4

ДОБРОВОЛЬСЬКА В.А.,

Херсонський національний технічний університет.

Добровольська Вікторія Анатоліївна (1978 р. н.). У 1999 році закінчила з відзнакою історичний факультет Херсонського державного педагогічного університету, в 2000 р. – магістратуру. З 2001 року – аспірантка Херсонського національного технічного університету. Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету. У 2006 році захистила кандидатську дисертацію: *“Історія жіночої освіти Півдня України (1901-1910 рр.)”*.

ЖІНОЧІ ПРОФЕСІЙНІ ШКОЛИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється процес становлення системи професійної освіти у другій половині ХІХ століття, розглядається мережа жіночих професійних навчальних закладів Півдня України на початку ХХ століття та зміст навчально-виховного процесу.

The article highlights the process of setting of the professional educational system in the second half of the XIX century. It examines the network of women professional educational establishments of the south of Ukraine at the beginning of the XX century as well as the contents of the educational process.

Професійна освіта є важливою складовою освітньої політики нашої держави, бо вона тісно пов'язана із соціально-економічним розвитком країни. З метою задоволення потреб народного господарства в кваліфікованих робітниках працює мережа професійних навчальних закладів. Ці школи готують молодь до професійного вибору, даючи сукупність певних знань і навичок, виховуючи морально-психологічні якості, необхідні фахівцям певної галузі трудової діяльності. Вважаємо, що досвід діяльності жіночих професійних шкіл Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття може стати в нагоді при реформуванні системи професійної освіти.

Автор прагне висвітлити основні аспекти діяльності жіночих професійних шкіл на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. В історіографії ця проблема недостатньо вивчена. Праці радянських істориків розкривають історію професійної освіти дорядняського періоду, побіжно висвітлюючи діяльність окремих жіночих профшкіл Півдня України [2, 5]. Дослідниці Л. Применко, Т. Сухенко займаються питаннями історії жіночої освіти в Україні та подають деякі відомості про профшколи Півдня України [3, 18]. Окремі дослідники розглядають діяльність профшкіл окремих регіонів – Миколаївщини та Катеринославської губернії [13, 16]. Метою даного дослідження є спроба висвітлити вплив реформ 1860-1870-х років на процес утворення системи професійної освіти, розглянути мережу професійних шкіл для жіноцтва Півдня України на початку ХХ століття, з'ясувати особливості матеріального становища освітніх закладів, структуру навчально-виховного процесу.

У другій половині ХІХ століття відбувалося залучення жіноцтва до виробництва – суспільного та промислового, що було результатом проведення демократичних реформ 60-70-х років. Царський уряд активно створював законодавчу базу системи жіночої професійної освіти. У 1900 році при Міністерстві народної освіти був створений спеціальний відділ для керівництва жіночими професійними навчальними закладами [1].

На Півдні України відбувався процес становлення різномірної системи профосвіти. Автором пропонується поділяти професійні навчальні заклади за типом на школи, майстерні, курси, класи, училища; за метою навчання – на технічні, сільськогосподарські, ремісничі, педагогічні, медичні, комерційні, мистецькі та ін.; за підпорядкованістю – школи Міністерства народної освіти, Відомства установ імператриці Марії, Міністерства торгівлі й промисловості, морського відомства та ін.; за засобами утримання – земства, міста, товариства, міністерства, приватних осіб. У даній роботі приділяється увага діяльності нижчих та середніх жіночих профшкіл технічного і ремісничого профілю.

У другій половині ХІХ століття на Півдні України була сформована мережа нижчої та середньої професійної освіти. До нижчих професійних закладів для жінок відносилися жіночі професійні школи, ремісничі навчальні заклади, професійні курси і класи. Система жіночих професійних шкіл була дуже різноманітна і заплутана, бо один і той же навчальний заклад у різних звітах виступав як училище, курси, класи та ін.; школи часто змінювали свою назву,

зростаючи від закладу третього розряду до гімназії з професійними відділеннями.

“Основні положення про промислові училища” (1888 р.) встановлювали в країні три типи технічних училищ: середні, нижчі, ремісничі. Пізніше було створено низку спрощених типів шкіл: школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи, сільські ремісничі навчальні майстерні з трирічним курсом навчання. Вони готували ремісників, робітників технічних професій і сільського господарства [2].

На початку XX століття були законодавчо оформлені ремісничі та професійні відділення при початкових школах, що здійснювали підготовку майстринь ткацького та швейного ремесел. Середню освіту дівчата могли здобути у відповідних фахових училищах та на курсах.

Кількість жіночих професійних шкіл була незначною. У 1901 році в імперії налічувалося лише 129 жіночих професійних шкіл із контингентом 9920 осіб [3]. Цей факт був результатом низки факторів: недостатньої фінансової допомоги держави; відсутності перспективи переходу із профшколи до середніх та вищих освітніх закладів; прагнення вищих верств суспільства розвивати насамперед чоловічу професійну освіту; відсутності цілісної системи жіночої професійної освіти.

У нижчих технічних і ремісничих навчальних закладах дівчат навчалася менше, ніж хлопчиків. Про це свідчать такі статистичні дані: у 1905 році в Одеському градоначальстві Херсонської губернії у зазначених школах навчалася: хлопців – 1421, дівчат – 1310 [4]. У жінок з гуманітарною освітою було більше шансів працювати за спеціальністю і заробляти собі на життя, а технічна сфера виробництва вважалася сферою переважно чоловічої праці; успіхи жінки на цьому терені вважалися винятком.

На початку XX століття характерним явищем була професіоналізація початкової школи. Вперше ручна праця (як навчання ремеслу) була введена до практики загальноосвітніх шкіл країни у 60-70-х роках XIX століття, а з 1869 року ремісничі заняття виступали в якості необов'язкових предметів у початкових навчальних закладах [5].

Розглянемо процес професіоналізації початкової школи Півдня України на конкретних прикладах. Ремісничі відділення існували при Керченському двокласному парафіяльному жіночому училищі, Каховському двокласному міністерському змішаному, Покровському жіночому початковому, Євпаторійському караїмському приватному жіночому училищі третього розряду. У 1909 році тут навчалася 649 учнів, із яких 437 навчалася протягом двох-п'яти років ремеслом: швацькому, ткацькому, витонченому рукоділлю, крою і шиттю дамського та дитячого одягу. На утримання цих відділень найбільше коштів надійшло від земства – 1662 крб, трохи менше від уряду – 1240 крб, товариств – 963 крб, плата за навчання склала 60 крб, а в результаті продажу виробів і виконаних замовлень було отримано 402 крб. [6].

Здобути вміння і навички з певного ремесла дівчата могли і в ремісничих училищах, наприклад, у жіночому ремісничому училищі Євпаторійського караїмського товариства піклування про бідних, де працювали два відділення: кравецької майстерності й витонченого рукоділля; крою та шиття дамського і дитячого одягу [7]. Випускниці самі обирали подальшу долю: продовжувати навчання у середніх школах, виконувати замовлення вдома або знайти роботу у великих міських майстернях.

Середню жіночу спеціальну освіту дівчата могли отримати у школах певного типу. Так, професійні училища готували вчительок та фахівців із жіночого рукоділля. Приймалися жінки із середньою освітою для навчання протягом двох-п'яти років. Жіночі професійні школи приймали учениць із початковою

освітою і готували їх протягом п'яти-семи років для праці у різних швацьких майстернях. Професійні курси були розраховані для працюючих жінок і надавали знання з окремих предметів із домоведення та рукоділля. Термін навчання – від двох місяців до одного року.

У Сімферопольському районі в 1909-1910 н.р. працювали дві приватні професійні жіночі школи – християнська та єврейська. Християнська школа складалася з п'яти класів, два останніх з яких були спеціальними з крою та шиття жіночої сукні й білизни. Єврейська школа розподілялася на два відділення – початкове (три класи) і професійне, де дівчата оволодівали модно-кравецьким, швацьким ремеслами і вивчали шиття білою і кольоровою гладдю. У 1910 році в цих школах навчалися 318 учениць, 207 з яких – у єврейській [8].

Матеріальне становище жіночих професійних шкіл складалося з різних джерел. Наприклад, статті утримання двох шкіл – приватної безкоштовної жіночої професійної школи випускниці вищих жіночих курсів А. Машковцевої та жіночого єврейського професійного училища вчительки А. Коган-Зусманович – склалися у 1909 році з таких пунктів: допомога християнській школі від держави – 4000 крб; земства – 500 крб; міської влади християнській школі – 750 крб, єврейській – 550 крб; пожертвування для школи А. Машковцевої – 1600 крб, для школи А. Коган-Зусманович – 6296 крб; інші джерела для християнської школи – 5605 крб, для єврейської школи – 2194 крб за рік [9, 10]. Християнські професійні школи були у кращому матеріальному становищі, бо отримували допомогу від держави і органів місцевого самоврядування, на відміну від єврейських.

На початку XX століття професійні жіночі школи належали різним відомствам, приватним особам, товариствам, тому відрізнялися різною структурою навчально-виховного процесу і змістом освіти.

У навчальних планах більшості жіночих професійних навчальних закладів чільне місце посідали загальноосвітні дисципліни, що мали професійну спрямованість, і при викладанні яких враховувалися потреби місцевого населення та природнокліматичні умови конкретного регіону. Поряд із цим значна увага приділялася релігійному вихованню та практичній підготовці учениць. Зміст навчальних програм мав певні особливості: професійне спрямування загальноосвітніх та практичне – фахових дисциплін. Розглянемо особливості навчально-виховного процесу таких шкіл на конкретних прикладах.

До розряду нижчих професійних училищ відносилося Миколаївське училище для доньок нижчих чинів Чорноморського флоту, яке підпорядковувалося Відомству установ імператриці Марії [11]. На навчання приймали дівчат не менше восьми років. Протягом шести років викладали закон Божий, російську мову, арифметику, історію, географію, чистописання, церковний та світський співи. Головним завданням було навчити в'язанню, шиттю, кулінарній і пральній справі, прибиранню та одному з ремесел – швацькому, вишивальному або дамсько-кравецькому. Система оцінювання була 12-бальною [12]. Училище, як і більшість жіночих профшкол, приймало приватні замовлення: прання білизни, в'язання, вишивання і шиття жіночого одягу, а гроші виплачувалися випускникам. Після закінчення училища дівчата отримували направлення на роботу до майстерень Адміралтейства, а, головним чином, – у приватні будинки на посади кухарки та прачки [13].

Зміст освіти жіночих ремісничих училищ, що відігравали роль проміжної ланки у здобутті певної спеціальності, носив обмежений характер, бо вони надавали освіту з рукоділля і певних ремесел, не

маючи чітко встановленого терміну навчання, стабільної загальноосвітньої програми [14].

Строк навчання та тривалість занять у ремісничих відділеннях початкових училищах встановлювалися на місяць залежно від виду ремесла, мети навчання та рівня підготовки учнів. Акцент робився на вивчення графічного мистецтва – креслення, малювання, крім того, окремі положення технології ремесел (швацького, витонченого рукоділля, крою і шиття дамського та дитячого одягу) або виробництва та інші предмети, які стосувалися спеціальності ремісничого відділу [15]. Ремісничі відділення початкової школи в деякій мірі замінили ремісничі та технічні училища, яких було недостатньо.

Власники підприємств були зацікавлені у створенні початкових навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників. Із цією метою у селі Мар’їне Павлоградського повіту Катеринославської губернії відкрилося приватне двокласне училище за кошти власника суконної мануфактури П. Гелена [16]. Хлопці та дівчата вивчали закон Божий, російську і церковнослов’янську мови, читання з граматики, арифметику, основи алгебри та елементарну геометрію, креслення, історію Росії, світознавство та основи ремесел (столярну та слюсарну справу для хлопців, шиття та вишивання для дівчат). На четвертому році навчання дівчата вчилися кроїти та фарбувати тканину у майстернях, а також паралельно навчалися шиттю та гаптуванню. Випускники поступали на роботу до мануфактури П. Гелена як повноцінні кваліфіковані працівники.

У зазначений період в Олександрівську Катеринославської губернії працювало училище-хутір глухонімих, назване Мар’їнським. Метою діяльності

цього закладу було навчання протягом дев’яти років звуковій (усній) мові, читанню, письму, закону Божому, чистописанню, арифметиці, малюванню і кресленню, а також деяким ремеслам. Якщо хлопців навчали працювати з деревом, то дівчата займалися протягом трьох років традиційною справою – рукоділлям. Заняття з рукоділля тривали з 14.30 до 18-ої години: крій, в’язання на спицях і крючком, латання одягу і білизни, вишивання, шиття [17].

Навчальні програми середніх жіночих професійних шкіл із загальноосвітніх предметів нагадували програми гімназій, але були дещо скорочені за обсягом у зв’язку із наявністю значної кількості спеціальних предметів [18]. Навчальні плани та програми зазначених шкіл розробляла педагогічна рада кожної школи, тому вони були різними (див. табл. 1) [складено за: 19, 20].

Таблиця 1

Розподіл тижневих уроків у жіночих професійних школах Феодосії та Сімферополя

Навчальні предмети	Феодосійська громадська жіноча професійна школа	Сімферопольське жіноче професійне єврейське училище А.Коган	
		Початкове відділення	Професійне відділення
Закон Божий	1	1	1
Російська мова	3	10	3
Арифметика	2	5	2
Малювання	4	–	2
Креслення		–	–
Чистописання	2	2	–
Російська історія	2	–	1
Географія	2	2	2
Природознавство		–	–
Гігієна і надання першої допомоги	2	–	1
Товарознавство і припасоведення	1	–	–
Рукоділля	21	5	31
Спів	1	2	2
Єврейська мова	–	4	2
Історія євреїв	–	3	2
Геометрія	–	–	1
Фізика	–	–	1
Всього	41	34	51

Отже, різниця у навчальних планах прямо залежала від ініціатора створення навчального закладу. Жіноча профшкола, відкрита Феодосійським міським громадським управлінням, та приватна єврейська школа у Сімферополі мали низку спільних загальнообов’язкових предметів. Навчальний курс єврейського училища А. Коган був

розширений за рахунок фізики, геометрії та власне національних предметів (єврейської мови, історії євреїв).

Професійні жіночі навчальні заклади Півдня України, залежно від мети навчання і виховання, мали відповідний соціальний контингент (див. табл. 2) [складено за: 23, 24, 25, 26, 27].

Таблиця 2

**Контингент жіночих та змішаного типу професійних шкіл
Півдня України на початку XX століття**

Назва навчального закладу	Кількість учнів	Розподіл учениць	
		за станами	за віросповіданням
Приватна безкоштовна жіноча профшкола А. Машковцевої (Сімферополь)	73	Дворян – 3, чиновників – 1, почесних громадян – 2, купців – 1, міщан – 29, селян – 31, іноземців – 1, інших – 5	Православних – 68, лютеран – 3, католиків – 2
Миколаївське музичне училище Російського музичного товариства	191	Дворян – 26, почесних громадян – 4, купців – 9, міщан – 147, іноземців – 4, духовного звання – 1	Православних – 48, лютеран – 5, католиків – 8, іудеїв – 130
Жіноче професійне училище Дніпровського повіту Таврійської губернії	58	Дворян і чиновників – 10, купців – 3, міщан – 30, селян – 10, інших – 5	Православних – 36, католиків – 1, лютеран – 2, інших – 19

Отже, дані таблиці свідчать, що соціальний склад жіночих професійних шкіл був неоднорідним: у нижчих професійних школах навчалися в основному діти нижчих станів, у середніх – вищих і середніх, що пов'язано із фінансовою можливістю останніх здобути якісну освіту. Переважання того чи іншого віросповідання залежало від національного характеру школи (єврейська, караїмська та ін.), кількості представників національних меншин у певній місцевості.

Система викладання у різних професійних навчальних закладах могла бути предметною (наприклад, у Сімферопольській приватній профшколі А. Машковцевої, професійному відділенні Сімферопольської приватної єврейської профшколи), або класною, тобто коли пояснення матеріалу здійснювалося всьому класу одночасно (початкове відділення Сімферопольської приватної єврейської профшколи) [21, 22].

Таким чином, на початку XX століття на Півдні України існувала розгалужена система жіночої професійної освіти, що сприяла активному залученню жіноцтва до суспільного і промислового виробництва, підвищенню їхньої ролі у суспільстві. Ініціаторами відкриття шкіл були приватні особи, товариства, органи місцевого самоврядування, саме тому зміст освіти кожного закладу мав свої особливості. Навчальними планами передбачалося вивчення загальноосвітніх дисциплін (за програмою гімназій) і спеціальних (ремісничих, технічних тощо). Релігійне виховання і практична спрямованість навчання були тими факторами, що об'єднували усі різноманітні жіночі професійні навчальні заклади.

Матеріал статті може стати в нагоді при вивченні питання історії освіти України, у тому числі й жіночої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX століття): Нариси / М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко, С.І. Гончаренко та ін. – К.: Рад. школа, 1991. – С. 322.
2. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища школа, Головное изд-во, 1980. – С. 15.
3. Применко Л.В. Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть XX століття): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1994. – С. 62.
4. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 г. с очерком грамотности населения губернии по данным всеобщей переписи 1897 года. – Херсон: Типо-литогр. наслед. О.Д. Ходушиной, 1907. – С. 53.
5. Доватор Р.Л. Из истории трудового воспитания и обучения в России. Разработка проблем ручного труда // Вопросы истории и педагогики дореволюционной России. Сб. науч. тр. / Под ред. Э.Д. Днепров. – М.: НИИ общей педагогики АПН СССР, 1978. – С. 81.
6. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 256-257 зв.
7. ДААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2302. – Арк. 89-130 зв.
8. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 52-53.
9. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 2 зв.
10. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 115 зв.
11. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1461. – Арк. 16.
12. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1155. – Арк. 32.
13. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры южного Прибужья (от истоков до начала XX века). В 3-х кн. Кн.1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – Николаев: Тетра, 2000. – С. 108.
14. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 30 зв.-31.
15. ДААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 257 зв.
16. Білецький О. Розвиток приватної початкової освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Рідна школа. – 2004. – № 3. – С. 69.
17. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 18-19.
18. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 72.
19. ДААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2353. – Арк. 185 зв.
20. ДААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2355. – Арк. 93.

21. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 3.
22. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 52 зв.
23. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 11 зв, 12.
24. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 53.
25. ДААРК. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 3-4.
26. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 702. – Арк. 56-87.
27. ДААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2273. – Арк. 5 зв.-6.

УДК: УДК 94 (477.7)

ЗЕРКАЛЬ М.М.,

Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Зеркаль Микола Миколайович (1970 р. н.). Закінчив МДПІ у 1993р., історичний факультет. У 2005 р. захистив дисертацію кандидата історичних наук за темою "Реалізація НЕПу в економіці південних районів України". Доцент кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Основний напрямок наукових досліджень – історія Півдня України ХХ ст.

ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ПРИВАТНІЙ ТОРГІВЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.: РОЗДРІБНІЙ ТА БІРЖОВІЙ

У статті розглядається проблема специфіки реалізації нової економічної політики на Півдні України в торгівлі (за матеріалами Миколаївщини). Автором виявляються специфічні форми запровадження елементів ринкової економіки в рибальському районі України. За архівними матеріалами доводиться стрімкий процес відновлення торгівлі саме в середовищі кооперативного руху порівняно з іншими галузями виробництва та районами України.

In this article the problem of speciality in realization of new economical policy in the South of Ukraine is considered (based on Mykolaiv region documents). The author displays specific forms of institution of market economy's elements in the fishing region of Ukraine. According to the archival documents a rapid process of rebuilding trade is shown in the environment of cooperative movement comparing with other branches of manufacturing and regions of Ukraine.

Привабливість положень другої програми РКП(б) з декларацією наміру скасувати товарно-грошові відносини при соціалізмі, замінивши їх безгрошовим продуктообміном, не дозволяла правлячій партії відмовитися від ідеї товарообміну й визнати хибність такого методу забезпечення населення харчами й товарами широкого вжитку. Невдалий досвід товарообміну підштовхував партійно-радянських керівників до використання можливостей вільного ринку. Зокрема, дозволялося закуповувати предмети першої потреби для війська, лікарень, шпиталів, оскільки держава була не спроможна задовольнити ці потреби. Ухвалою Раднаркому УСРР від 31 жовтня 1921 р. радянським органам, що опікувалися заготівлями сировини, сільгосппродуктів, кустарних виробів, дозволялося купувати їх на вільному ринку й за його цінами у разі, коли державних заготівель бракувало для задоволення загальнодержавних потреб. Водночас постановою обмежувала дії радянських органів на вільному ринку, вимагаючи купувати насамперед державну та кооперативну продукцію.

Приватна торгівля, що є самобутнім соціальним інститутом підприємницької діяльності населення, усією власною організаційно-господарською сутністю сприяла задоволенню матеріальних потреб людини.

Отже, найяскравіше нова економічна політика втілювалася у житті саме в торгівлі, що була, так би мовити, "візитною карткою" непу. Розгортання дозволеної

державою комерції почалося відразу після запровадження елементів ринкової економіки в Україні.

Навесні і влітку 1921 р. перед українськими державними і радянськими органами стояла проблема боротьби з "міщеництвом" і спекуляцією. Всеукраїнська "трійка" з боротьби із "міщениками" вимагала встановлення кордону по лінії Київ – Ворожба – Львів – Курськ – Касторна – Вороніж – Лиски. Щоб забезпечити надійність кордону, з частин 1-ї Кінної Армії й місцевих військових гарнізонів формувалися загороджувальні загони для боротьби з "міщениками", для видалення їх за межі України виділялися спеціальні ешелони. Одночасно Українська Економічна Рада здійснювала заходи щодо нормування й нормалізації транспортного перевезення продуктів сільського господарства. Усі видані дозволи на закупівлю хліба, за винятком дозволів Наркомпроду УСРР, оголошувалися недійсними. За свідченням офіційних джерел та безпосередніх учасників тих подій, незважаючи на всі зусилля держави, спроба здійснити безпосередній державний обмін виробів промисловості на продукти землеробства перетворився силою життєвих обставин й реально діючих законів економіки на звичайний договір купівлі-продажу, тобто торгівлю [1].

Проголошення нового економічного курсу, тобто скасування продрозкладки й запровадження продподатку, дозвіл торгівлі у місцевому масштабі реанімували не лише напівлегальні форми роздрібної, але й заохочували розвиток і гуртової торгівлі [2]. Першим документом,

що відроджував діяльність таких закладів, стала інструкція Колегії НКВС УСРР від 14 червня 1921 р. “Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів товарообміну”. Купувати й продавати сільськогосподарські продукти та обмінювати їх на промислові вироби дозволялося винятково у губерніях, котрі впоралися з продрозверсткою 1920/21 р. або були звільнені від неї [3]. Натомість торгівля заборонялася у районах, які не виконали продрозверстки. Можливість обмінних операцій здобували, крім державно-кооперативних органів, також окремі громадяни (з санкції продорганів), селяни – виробники продукції, непрацевдатні з урахуванням їхнього соціально-майнового становища. Для одержання дозволу прохач мав подати заяву, посвідчення щодо звільнення від виконання трудовинності, посвідку про соціальний стан, довідку “домкому” про місце проживання. Інструкція запроваджувала термін дії дозволу в залежності від виду торгівлі: півроку для купівлі, продажу й обміну на базарах і ринках, для закритого типу торговельних установ – 3-9 років [4]. Дозвіл видавався у двох примірниках: один зберігався в комунгоспі, інший виставляли у крамниці на “видноті” [5]. Поділ на розряди не лише сприяв реєстрації закладів торгівлі, а й водночас полегшував їхній економіко-статистичний огляд та облік [6].

12 липня 1921 р. НКВС УСРР видав “Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства” [7]. Продавець зобов’язувався мати посвідчення від відділу управління торгівлі, що його видавали усім прохачам, за винятком спекулянтів, трудомобілізованих, неповнолітніх (до 16 років). Заклади торгівлі, залежно від кількості найманих працівників, поділялися на розряди. До першого належали ті, що мали 5 і більше найманих робітників, другого – менше 5, третього – торговельні заклади, де працювали самі лише їхні власники [8].

Попри виразні соціальні обмеження й бюрократичну тяганину, інерцію воєнно-комуністичних методів діяльності продорганів, приватна торгівля масово поширювалася по містах і селах України. У Запорізькій губернії за липень-листопад 1921 р. було зафіксовано 933 торговельні заклади, що здійснювали продаж у закритих приміщеннях – крамницях, магазинах, склепах, й 1 198 відкритих, які працювали просто неба – на ринках, базарах, вулицях; Полтавській відповідно – 358 і 3 716, Харківській губернії – 1 503 закритих і 2 242 відкриті торговельні точки “на ринках усіх базарів”. Із решти губерній відомості не надійшли, незважаючи на неодноразові нагадування адміністративного відділу НКВС УСРР [9].

Правила й норми діяльності приватної торгівлі, визначені урядом на початку непу, були чинними до 14 лютого 1923 р., коли ВУЦВК оприлюднив “Положення про державний промисловий податок”, що його запроваджували на підставі відповідної постанови ВЦВК і РНК РСФРР від 18 січня 1923 р. [10]. По-перше, декретувалися хронологічні рамки господарського року, що не співпадали з роком календарним, – з 1 жовтня до 30 вересня (перше півріччя – 1 жовтня – 31 березня; друге – 1 квітня – 30 вересня); по-друге, для визначення ставок патентного збору торговельні підприємства поділялися на п’ять розрядів.

До першого розряду належала торгівля крамом “на базарах, ринках та інших місцях, що провадиться однією особою з рук, з землі чи з невеликих лотків, з мішків, корзин, шухляд, посуду й т. ін. помешкань, що їх переносить вкупі з усім крамом на них одна людина”; до другого – одноосібна або за допомогою одного члена родини торгівля “з рухомих помешкань значного розміру (рундуки, столів, перевізних лотків, візків, возів, човнів) на базарах, ринках та в інших місцях”, а також “з невеликих постійних помешкань,

що не мають значіння кімнати (кіоски, будки, повітки, ятки, кутки) площиною не більше одного квадратного сажня, куди в середину покупцям вхід неможливий”. До третього розряду зараховувалася роздрібна торгівля “з крамниць, магазинів та інших зачинених помешкань, із комор в один чи двоє прочини, або з дворів та інших відчинених місць, коли при такій торгівлі перебуває не більш чотирьох осіб, рахуючи в тому числі й господаря”. До четвертого розряду належала напівгуртова торгівля з продажем краму винятково партіями (від 25 до 1 000 крб) та персоналом (включно з господарем) не більше 7 осіб, а також роздрібна торгівля з крамниць, магазинів та інших помешкань, “що мають більш двох прочинів, або їх обслуговує більш, ніж чотири, але не більш десяти службовців” (включно з господарем). Найвищий – п’ятий розряд – представляла гуртова торгівля з продажем краму партіями кожна понад 1 000 крб, напівгуртова торгівля з обслуговуючим персоналом (включно з господарем) не більше 7 осіб, а також роздрібна торгівля з крамниць із персоналом понад 10 осіб [11].

Особливий режим мала торгівля фармацевтичними препаратами. 23 січня 1923 р. РНК УСРР ухвалила постанову “Про право відкриття торгівлі медикаментами”, згідно з якою перевага надавалася державним об’єднанням і установам, натомість кооперативні і громадські організації, як також приватні особи, мали торгувати медпрепаратами винятково за інструкцією НКОЗ УСРР з одночасною виразною заборонаю відкривати приватні аптеки [12].

Затвердженою РНК УСРР 27 червня 1924 р. інструкцією “Про торгівлю” право комерційної діяльності надавалося усім громадянам, які мали патент, що для його отримання слід було пройти декілька інстанцій: Наркомвнуторг, НКЮ та НКВС. Для торгівлі друкарськими машинками й друкованими виданнями (газетами, журналами) необхідною було одержати урядову санкцію, але заборонялося торгувати у дні пролетарських свят, насамперед, спиртними напоями. Для державної реєстрації торговельного закладу відповідні органи збирали відомості про юридичних і фізичних осіб. Така вимога діяла з початку непу, а 1927 р. союзне керівництво визнало обов’язковим занесення до торгового реєстру інформації про власника приватного закладу [13].

Допускаючи певною мірою ринкові відносини, державна партія силою визнала й окремі елементи ринкової інфраструктури. Так, на початку 1920-х рр. відновилася робота бірж. Перші біржі за радянської влади постали вже наприкінці 1921 р. у РСФРР (Саратовська, В’ятська, Нижньгородська), а лише потім в УСРР. На думку відомого економіста П. Ляценка, процес виникнення бірж відбувався стихійно впродовж усієї першої половини 1922 р. [14].

Біржа – це асоціація виробничих, посередницьких і фінансово-кредитних юридичних та фізичних осіб, яка провадить оптову торгівлю матеріальними, сировинними ресурсами, продукцією виробничо-технічного призначення, товарами народного споживання, сільгосппродуктами, валютою й цінними паперами. Товари реалізуються на біржі за зразками або стандартами, що містять перелік їхніх основних ознак (якість, сортність). На товарній біржі здійснюється купівля-продаж не лише реальних товарів, що є в обігу, а й тих, які ще будуть вироблені (наприклад, пшениця майбутнього врожаю), а також стандартних контрактів на вказані товари. Функції біржі багатогранні. Крім головного – посередництва, вона вивчає попит і пропозицію, обслуговує процес купівлі-продажу, здійснює збір і публікацію біржової інформації, регулює можливі спірні питання [15].

21 лютого 1922 р. РНК УСРР оприлюднив постанову “Про Українську Центральну Товарну Біржу, засновану Радою Народного Господарства та Всеукраїнською

Кооперативною Спілкою”, яка визначала мету й основні засади біржової діяльності [16]. 22 серпня 1922 р. Рада Праці і Оборони ухвалила постанову про створення бірж, що мала вирішальне значення як для збільшення їхньої кількості, так і для зростання біржового обороту. Якщо 1923 р. по СРСР було зареєстровано 70 бірж, 1924 р. – 100, то 1926 р. – вже 114 [17]. Процес утворення бірж із серпня 1922 р. складався з діяльності “торговельної громадськості” та заходів держави у цьому напрямі. Радянські біржі 1920-х рр. мали власні особливості. Попри те, що світовий і вітчизняний дореволюційний досвід переконував, що біржа – незалежна від держави інституція, однак під час непу лише уряд мав право затверджувати товарні й валютні біржі, санкціонувати допуск цінних паперів і товарів до біржової торгівлі, визначати компетенцію бірж. 1922 р. затверджено приблизний статут товарної біржі, упродовж 1924-1925 рр. розроблено єдину номенклатуру товарів для котирування на товарних біржах. Вони підпорядковувалися комісії з внутрішньої торгівлі та обласним і губернським економічним нарадам. Отже, біржі 1920-х рр. були не приватними, але й не цілком державними, хоча й функціонували під щільним владним наглядом.

Це гарантувало також узгодження інтересів і потреб юридичних та фізичних осіб, що провадили біржову торгівлю, із завданнями держави. У діяльності бірж 1920-х рр. поєднуються й переплітаються традиційні ринкові засади з елементами державного втручання й планового регулювання.

Особливістю функціонування радянських бірж було те, що переважну роль у біржових торгах відігравали державні та кооперативні організації. Крім того, за умов монополії зовнішньої торгівлі послуг бірж позбавлялися іноземці, що, вочевидь, обмежувало спектр й кількість контрактів, як також зиск від біржових угод.

На території УСРР працювали як універсальні, так і спеціалізовані біржі. В основу їхньої територіальної організації було покладено принцип товарності відповідного економічного району. Наприклад, Харківська біржа продавала паливо й металеві вироби, Київська – цукор. Вони мали інститути маклерів, котирувальні й арбітражні комісії, технічні, аналітичні та транспортні бюро. У їхньому складі працювали секції з продажу зерно-хліба, текстилю, деревини, м'яса, металу: у Києві – секції продажу хліба, металевих, електротехнічних, хімічносилкатних, лісобудівельних товарів; Катеринославська біржа мала загальну, хлібну, лісову, металеву секції. З часом збільшувалася номенклатура біржових товарів, до обігу долучалися електротехнічна, хімічна, машинобудівельна продукція.

Київську товарно-фондову біржу (КТФБ) утворено згідно з рішенням Укркомвноторгу від 8 листопада 1922 р. Але й у квітні 1923 р. Київський біржовий комітет вважав, що “біржа ще не прищеплювалась установам, ні, тим паче, приватним особам. Нагальної потреби в ній не відчувають і існування її лише терплять” [18]. Основні угоди укладалися поза біржею. Головна ж причина невеликого обігу Київської біржі полягала у перевищенні попиту над пропозицією. У такій ситуації виробники не мали потреби адресуватися до послуг біржі. Але невдовзі інтерес до діяльності бірж із боку виробників і комерсантів, у тому числі й приватних, істотно поживався, відповідно зростали й обороти бірж. Київська біржа поступово оволодівала ринком гуртової торгівлі. Оперативному вирішенню організаційних питань заважав брак досвіду. Так, статут КТФБ, ухвалений загальними зборами її членів 22 грудня 1922 р., був затверджений лише у вересні 1923 р. [19].

Крім Київської, в УСРР постали чи відновили роботу Харківська (лютий 1922 р.), Одеська (березень

1922 р.), Запорізька (серпень 1922 р.) товарні біржі. Одеська біржа вела свій родовід від 30 жовтня 1797 р., коли відбулися перші торги. 1829 р. розпочалося спорудження спеціального будинку для біржі [20].

З уведенням у дію 1 грудня нового статуту Одеської товарної біржі у її складі почали працювати хлібна секція й секція приватної торгівлі, що, у свою чергу, поділялася на підсекції: мануфактурно-галантерейну, бакалійно-колоніальну й винно-гастрономічну, меблеву, паперову, дров'яну й лісових матеріалів, фруктову, шкіряну, залізних виробів, торгівлі фарбами й лаками. При ОТБ функціонували: Котирувальна комісія, Реєстраційне бюро, Арбітражна комісія, Аналітична камера, Бюро експертів, Консультативне бюро з питань адміністративних, податкових й транспортних, а також Інформаційний відділ із редакцією “Бюлетеня Одеської товарної биржи”. Друкований орган Одеської товарної біржі з'являвся щоденно, крім святкових і післясвяткових днів. Відповідальним редактором “Бюлетеня” ОТБ був Й. Гольденберг (1925 р.) [21].

Крім вищезазначених, біржі діяли у Єлисаветграді, Житомирі, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Полтаві, Ромнах, Херсоні (працювала з 1924 р.) та ін. містах. Усього в УСРР виникло 17 бірж [22].

Миколаївська товарна біржа вперше постала у 1886 р. на хвилі торговельно-промислового піднесення регіону [23]. 17 липня 1923 р., за ініціативою Миколаївської округової економічної наради, шляхом публікації у пресі було скликано загальні збори представників державних і кооперативних господарських організацій у кількості 30 осіб, на яких визнали своєчасним й необхідним відкриття (відновлення) у місті Товарної біржі й уконституювався Тимчасовий Біржовий комітет. Відтак почали шукати приміщення й вживати заходів щодо повернення будинку колишньої біржі по вул. Великій Морській, 22, оскільки він якнайкраще був пристосований до її функціонування: з окремим двором, окремим приміщенням для маклерів, світлою широкою залогою для біржових зборів, канцелярією та ін. Однак наполегливі неодноразові спроби виявилися марними, оскільки колишню Миколаївську біржу неохотно утримувала міська Біржа праці. Довелося орендувати у Сільгоспспілки приміщення по вул. Плеханова, 33 [24].

Миколаївська товарна біржа відновила свою роботу 17 вересня 1923 р., статут її затверджено Укркомвноторгом 22 листопада 1923 р. [25]. У зверненні до Комісії внутрішньої торгівлі при Українській економічній нараді оргкомітет біржі так обґрунтовував konieczність її конституювання: “Місто Миколаїв у довоєнний й дореволюційний час, завдяки своїм винятковим умовам, як устаткований порт, з великим районом залізниць й населених пунктів, що тяжили до нього, – було великим центром з експорту хлібних продуктів, залізної й марганцевої руди, лісових матеріалів, рейок, цукру й інших товарів, причому пересічно у період 1910-1914 рр. вивезення зернових продуктів дорівнювало 120 мільйонам пудів”. Одночасно зауважувалося, що річний експорт несільськогосподарської сировини через Миколаївський порт дорівнював майже 50 млн пудів, стрімко зростала морська торгівля міста – порт щорічно відвідувало 500-550 іноземних пароплавів. Відтак стрімко розвивалася й тогочасна Миколаївська біржа, збільшуючи власний технічний апарат, у якому були, зокрема, “правильно поставлене” Аналітичне бюро, інститут біржових маклерів, контролерів, артіль досвідчених прикажчиків тощо. Це уможливило “втягування торгівлі зерном у правильні торговельні операції” [26].

На перших порах головою Біржового комітету Миколаївської товарної біржі (МТБ) було призначено М.В. Богданова – “варяга” з Росії, уродженця Петербурга, слюсаря за фахом з домашньою освітою, який мав натомість за собою революційне минуле – був російським есером у 1913-1917 рр., а відтак членом

РКП(б). В Україну “був перекинутий московським Наркомпродом”. За традиціями більшовицької управлінської політики, заступником голови Біржового комітету МТБ дозволили бути місцевому – уродженцю Херсона В. Н. Сидоренку, фаховому бухгалтеру-кооператору, який також мав революційні заслуги й з 1920 р. належав до більшовицької партії [27]. Як і аналогічна інституція в Одесі, Миколаївська товарна біржа друкувала свій “Бюлетень”, котрий з’являвся двічі на тиждень. Його відповідальним редактором був Я. Мільцезон (1925 р.).

Із округових міст південного регіону найпізніше відновилося функціонування товарної біржі у Херсоні. У зверненні до Укркомвноторгу від 4 квітня 1924 р. Одеська губернська економічна нарада клопоталася щодо затвердження статуту Херсонської товарної біржі з огляду на “значну роль м. Херсона у хлібній торгівлі Республіки й важливості Товарної Біржі для врегулювання як такої, так і інших видів торгівлі, що розвивається у місті” [28].

Більшовицька адміністрація жорстко регламентувала діяльність бірж, директивно забезпечуючи перевагу в їхніх керівних органах представників державної та кооперативної торгівлі і, відповідно, упосліджуючи торгівлю приватну. Так, біржовий комітет Київської товарної біржі складався з 18 осіб (10 – від державних органів, 5 – кооператив, 3 / 17 % – приватних структур); Миколаївської – 11 осіб (відповідно – 6 : 3 : 2 / 18 %); Одеської товарної біржі – 13 осіб (7 : 4 : 2 / 15,4 %) [29].

Найбільшими українськими біржами були Харківська та Київська, що забезпечували майже половину обігу усіх бірж УСРР. До кінця 1922-1923 рр. організаційний період біржової діяльності закінчився. Обороти біржових угод зростали за рахунок зменшення позабіржових угод – “тіньового ринку”. Якщо у жовтні 1923 р. на республіканських біржах уклали 32,8 %, то у вересні 1924 р. – вже 46,5 %. До того ж, пересічний розмір біржових угод став вищим за розмір позабіржових угод [30].

Важливою передумовою функціонування товарних бірж стало подолання нестачі товарів, оскільки за умов дефіциту учасникам процесу купівлі-продажу було невигідно вдаватися до послуг бірж. Товарний голод 1923-1924 рр. й політика витіснення приватного комерсанта у цілому негативно позначилися на стані біржової торгівлі, хоча й не зупинили процесу кількісного зростання бірж, біржових угод та суми обігів. У третьому кварталі 1923/24 господарського року кількість угод зросла на 58,5 %, сума біржових обігів – на 64,3 % порівняно з першим кварталом того ж року [31]. Зростання тривало й у четвертому кварталі. Контрагентами бірж УСРР виступали представники державного, кооперативного та приватного секторів економіки. 2/3 біржового обігу 1922-1923 рр. давали державні промисловість і торгівля, які виступали переважно продавцями, натомість представники кооперативної й приватної торгівлі були покупцями. Головним недоліком біржової діяльності першої половини 1920-х рр. був брак між біржових контактів, що послабляло їхній зв’язок із загальноукраїнським ринком. З весни 1924 р., коли змінилася політика влади щодо приватного підприємця, питома вага приватного капіталу у біржових обігах зменшується.

Прикметно, що обороти біржової торгівлі в УСРР перевищували загальносоюзні показники. Якщо у 1925/26 господарському році порівняно з попереднім роком обороти товарних бірж СРСР зросли пересічно на 32 %, то в Україні – на 39 % [32]. Зміцнення позицій республіканської біржової торгівлі відбувалося переважно на хлібному ринку. Якщо у 1923/24 господарському році оборот тут становив 13,5 %, то у 1924/25 р. – 22,9 %.

У зазначений період виявилася недовільність функціонування дрібних бірж. Миколаївська, Зінов’євська, Херсонська, Роменська й Запорізька біржі давали

лише 2 % обороту. Якщо, наприклад, їхні обороти першого кварталу взяти за 100 %, то у четвертому кварталі вони склали 123 %, в той час як у середніх бірж останній показник становив 262 %, у великих – до 208 % [33]. Крім того, у малих біржах істотно збільшувалася реєстраційна робота й, навпаки, зменшувалася або дуже уповільнювалася власне біржова діяльність.

Крім того, характер угод на малих біржах мав певну специфіку. Головні учасники торгів на них – кооперативні об’єднання – зазвичай багато продавали, а купували мало. Приватні ж особи – навпаки. Це зрештою спричинило ліквідацію малих бірж. Їхні потужніші колеги змінили форми діяльності, почали укладати контрактні угоди, що являли собою вищу форму біржової торгівлі порівняно з ринком наявних товарів. Рівночасно укладалися між біржові угоди. На основі контрактних угод почали зростати між біржові обороти. За 1925/26 господарський рік кількість між біржових угод зросла до 2 934, тобто у порівнянні з попереднім роком – утричі, а сума оборотів по них – увосьмеро, досягнувши 66 млн 242 тис. руб. Загальний же розмір таких операцій становив у 1925/26 р. 9 % усієї вартості біржових угод [34].

У присутності представників Ради 22 грудня 1926 р. Колегія Наркомвноторгу УСРР підтвердила безперечну корисність товарних бірж, водночас визнавши за доцільне ліквідувати якнайшвидше 9 переважно малих бірж. Зберігалися Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська та Житомирська біржі. Постановою ЦВК і РНК СРСР “Про реорганізацію товарних бірж” (21 січня 1927 р.) ліквідувалося понад 100 бірж й залишалося тільки 14 товарних бірж, із них три в УСРР (Харківська, Київська, Одеська). За клопотанням УСРР постановою ЦВК і РНК СРСР від 17 серпня 1927 р., до переліку функціонуючих товарних бірж додалася й Дніпропетровська біржа. Отже, восени 1927 р. в СРСР працювало 15 бірж, з яких 4 розташовувалися в Україні [35].

Біржі, що залишилися, продовжували відігравати важливу роль у товарному обороті. Але взаємовідносини між державною промисловістю й торгівлею дедалі більше набували договірної характеру, що суттєво обмежувало біржові операції. Відтак дедалі більше господарників висловлювалося за ліквідацію бірж, оскільки їхні функції підмінювалися генеральними договорами між держпромисловістю й кооперацією про постачання товарів, а також державними планами завезення й розподілу продукції.

За цих умов постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 січня 1927 р. й постановою РНК СРСР від 16 квітня 1928 р. торговельне посередництво бірж та їхня роль у встановленні ринкових цін були обмежені лише так званими *достаттими товарами*, що їх не охоплювало центральне планування (будматеріали, бакалійні товари, вироби місцевої промисловості й промислової кооперації). А у зв’язку з перевищенням попиту над пропозицією, на товарних біржах були згорнуті операції по закупівлі й реалізації сільгосппродукції.

За умов державної відмови від непу біржі почали вживатися форпостом приватновласницьких елементів. Їхня діяльність неухильно згорталася. 6 лютого 1930 р., коли набирала оберти примусова колективізація, ЦВК і РНК СРСР ухвалили остаточно ліквідувати біржову торгівлю, що стало яскравим проявом монополізації комуністичним тоталітарним режимом сфери комерційної діяльності [36].

За ініціативою держави оновилося функціонування ярмарків. Рішення про відродження й організацію ярмарків ухвалила Рада Праці й Оборони. У Росії першим поновив роботу один із найстаріших ярмарків – Нижньгородський, за ним – Макар’ївський. В УСРР питання щодо відновлення ярмаркової торгівлі

вирішувалося із запізненням. У листопаді 1922 р. Укркомвнуторг ухвалив рішення про проведення Київського Контрактового та Харківського Хрещенського ярмарків. У грудні РНК УСРР прийняв постанову, згідно з якою для успішного розвитку внутрішнього товарообігу допускалася організація загальних торгів, що іменувалися ярмарками. Влада змушена була відновити цю історичну назву, хоча відомо, що багато із них відбувалися напередодні й у дні великих релігійних свят. Наприклад, Харківський відбувався у січні й називався на честь великого християнського свята – Хрещення Ісуса Христа. У Херсоні поновив свою роботу традиційний Троїцький ярмарок, відомий ще з середини XIX ст., що, зазвичай, відбувався на Великдень [37]; а у Ярмолинцях – Петропавлівський ярмарок.

Попри усі негаразди й владні обмеження, ярмарки сприяли реанімації торговельно-господарського життя України, підвищували вантажообіг залізниць, забезпечували промисловими товарами населення сільських районів.

Задля збільшення товарообігу, поживлення економічного життя у губернських центрах, повітах і навіть селах у них також відновилися ярмарки. При цьому зазвичай зберігалися традиційні терміни їхнього функціонування. На Херсонщині, наприклад, з 1 січня до 15 жовтня 1923 р. працювало 7 ярмарків [38]. У самому Херсоні, як вже зазначалося, поновив роботу Троїцький ярмарок, у Каховці – Микільський та Покровський ярмарки. У Миколаївській окрузі, за відомостями райвиконкомів, упродовж 1922/23 господарського року діяло 12 ярмарків, що з них деякі свого часу мали велике значення у житті Миколаївщини (Вознесенськ, Добре, Нова Одеса, Новий Буг). На ярмарках продавалися переважно худоба усіх видів, шкіра, взуття, мануфактура, промислові вироби та ін. [39].

Із 1923 р. спостерігається поступове збільшення сільської торговельної мережі зі синхронним паралельним зростанням оптових торговельних підприємств.

Перекося у проведенні економічної політики й, зокрема, бажання держави “диктатури пролетаріату” тримати на високому рівні ціни на промислову продукцію, позначалися й на розвитку торгівлі. “Ножиці” цін, наприклад, у діяльності Одеської товарної біржі спричинили те, що у травні 1923 р. кількість угод порівняно з січнем знизилася більш ніж удвічі, а обіг зменшився на 48 %, а у вересні 1923 р. падіння біржової торгівлі досягло виняткових розмірів, адже надзвичайно високі ціни на фабричні вироби і вкрай низькі на сільськогосподарські продукти робили неефективними будь-які торговельні угоди [40]. Лише у листопаді 1923 р. відбулося значне збільшення біржових обігів, що пояснювалося, насамперед, закупівлею зерна для експорту. Так, з усього обігу в 284 950 крб сума угод на хлібофураж складала понад половину – 55,3 % [41]. У другому півріччі сума біржових угод збільшилася порівняно з першим півріччям більш ніж удвічі. Поступово ціни на промислові товари та продукти сільського господарства збалансувалися, й відтак, починаючи з 1924 р., показники біржі демонстрували поступовий розвиток операцій. Порівняно з відповідним періодом у першому півріччі 1924 р. обіги зросли в 10 разів, а кількість угод – відповідно з 386 до 828 (більше ніж удвічі). Вартість середньої біржової угоди збільшилася з 783 крб до 3 754 крб (майже у 4 рази).

Таким чином, можна констатувати, що в результаті роль товарної біржі ставала значно вагомішою й набула виразної тенденції до поступового розвитку. Приватні особи все частіше стали звертатися до її посередництва при укладанні своїх угод. Державні установи більше були продавцями, аніж покупцями. Щодо змішаних акціонерних товариств, то вони в біржовій торгівлі виступали однаково як в якості

покупців, так і в ролі продавців. Кооперативні організації у 1923 р. відігравали незначну роль серед учасників товарної біржі Одеси, але вже з початку 1924 р. вони стали найбільшими продавцями і покупцями [42]. Приватні особи на біржі фактично не брали участі в укладанні угод купівлі-продажу.

Продовольчі товари, як об’єкт біржових угод, посідали 65 % загального обігу, метал та вироби з металу – приблизно 8,6 %. Угоди з іншими видами товарів займали значно меншу частку біржової торгівлі.

Надзвичайно швидко легалізувався торговельний капітал. Наприклад, у Миколаєві на вул. Соборній “комерційні” крамниці відкрилися вже у 1922 р. Більшість із щойно відкритих тоді торговельних закладів створювалися за рахунок використання захованих в землі капіталів ще з дореволюційних часів. Наприклад, у магазині М.А. Заславчика (вул. Соборна / ріг Великої Морської) у голодні часи 1921-1922 рр. продавалися швейцарський та кавказький сири, кетова та паюсна ікра, какао, прованське масло та інші продуктові товари як вітчизняного, так і закордонного виробництва [43].

Будь-які перетворення у житті суспільства традиційно здійснювалися під твердим партійним керівництвом, і тому вирішено було створити певні керівні органи, а саме Кооперативну раду в складі 22 партійних, радянських, кооперативних працівників. На Півдні УСРР було створено аналогічні ради. В Україні також було створено єдину систему споживчої кооперації постановою Раднаркому УСРР від 13 квітня 1921 р. Урядовці вважали, що за допомогою споживчої кооперації стане можливим створити реальну альтернативу приватним торговцям і з часом ліквідувати будь-які прояви приватної ініціативи у сфері торгівлі.

Споживча кооперація отримала право здійснювати заготівлю та збут продукції. Головним завданням комуністична партія у 1921-1922 рр. вважала налагоджування та розвитку внутрішньої торгівлі при її правильному державному регулюванні, спрямовуванні.

Таким чином, слід зазначити, що втілення засад нової економічної політики виявило багатогранність цього процесу, прискіпливе ставлення з боку партійних органів до будь-яких елементів ринкової економіки, особливо в торгівлі. Досвід комерційного минулого допоміг людям не лише збагатитися особисто, а також і допомогти відновленню товарно-грошового обігу в країні. Роздрібна торгівля найбільш швидкими темпами проходила шлях самовідновлення. Разом із роздрібною торгівлею відразу стала формуватись оптова, біржова торгівлі. Держава намагалася з найперших кроків створити власну, альтернативну приватній, споживчу кооперацію з розгалуженою мережею торговельних закладів. Навіть лобювання інтересів споживчої кооперації з боку держави шляхом встановлення обмежень, заборон, податкових перепон не змогло виявити колективних переваг порівняно з особистим економічним інтересом приватника. В цілому ж спостерігалось мирне співіснування ринкових і соціалістичних елементів. За межами статті залишилися інші сторони реалізації НЕПу в торгівлі, які також мали місце і значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лобач К.В. Перші кроки НЕПу на Україні // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 598-599.
2. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – С. 295.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Там само. – Арк. 4-6.
6. Торговля Украины в 1923 г. // Труды Госплана. – Кн. 1. – Х., 1924. – С. 80-107.
7. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 5.
8. Там само. – Арк. 8, 10.
9. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 509. – Арк. 1-27.
10. Про затвердження й надання чинності “Положенню про державний промисловий податок”: Постанова ВУЦВК, 14 лютого 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Від. 1-й. – 1923. – Ч. 6. – 4 квіт. – Ст. 108. – С. 90.
11. Положення про державний промисловий податок // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Від. 1-й. – 1923. – Ч. 6. – 4 квіт. – Ст. 109. – С. 188-193.
12. Про право відкриття торгівлі медикаментами: Постанова РНК УСРР, 23 січ. 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Від. 1-й. – 1923. – Ч. 4. – 15 березня. – Ст. 69. – С. 118.
13. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928). – С. 99.
14. Лященко П.И. Экономика торговли. Теория и организация. – М.: Изд-во Центросоюза, 1925. – С. 276.
15. Хахулін В. В. Біржа товарна // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1. – С. 245-246.
16. Про Українську Центральну Товарну Біржу, засновану Радою Народного Господарства та Всеукраїнською Кооперативною Спілкою: Пост. РНК УСРР, 21 лют. 1922 р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. – Ч. 8. – 18-25 лют. – Ст. 132. – С. 135-143.
17. Крюкова С. Опыт становления рынка в период нэпа // Вопросы экономики. – 1991. – № 2. – С. 146.
18. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 35.
19. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3.
20. Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Изд. члена Одесского стат. к-та С. Бернштейна. – Одесса, 1881. – С. 25-35.
21. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 15.
22. Пилипчук Е. Товарные биржи в процессе оптовой торговли // Экономика Украины. – 1993. – № 9. – С. 62.
23. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 59.
24. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 5.
25. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 32.
26. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 8.
27. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 50.
28. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 1.
29. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 53.
30. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1731. – Арк. 58.
31. Обзор Конъюнктурного института за 1923-24 гг. – Вып. II. – М.: Изд-во Наркомвнугторга, 1925. – С. 5.
32. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Оп. 2. – Спр. 390. – Арк. 27.
33. Маслов А. Товарні біржі на Україні в період НЕПу // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 65.
34. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Оп. 2. – Спр. 390. – Арк. 27.
35. Маслов А. Товарні біржі на Україні в період НЕПу // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 66.
36. Об упразднении товарных бирж и фондовых отделов при них: Пост. ЦИК и СНК СССР, 6 февр. 1930 г. // Собрание Законов СССР. – 1930. – № 10. – С. 77.
37. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – С. 98.

38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1731. – Арк. 50.
39. Отчет Николаевского окружного исполнительного комитета 6-му Окружному съезду Советов за 1922-23 г. – Николаев: Окр. исполком, 1923. – VIII. – С. 87.
40. Деятельность Одесской Товарной Биржи // Статистический бюллетень № 5/6 (май – июнь) 1924 г. – Одесса, 1924. – С. 209.
41. Там само. – С. 209.
42. Там само. – С. 210.
43. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 311.

УДК: 94 (477.7)

КОВАЛЬОВА С.Г., КОВАЛЬОВА О.Ф.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Ковальова Світлана Григорівна – завідувача кафедрою історії і теорії держави і права Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, кандидат юридичних наук. Коло наукових інтересів – *історія держави і права України*.

Ковальова Октябрина Федорівна – краєзнавець. Коло наукових інтересів – *історія, культура, етнографія Миколаївщини*.

ПОЛКОВНИКИ БУГОГАРДІВСЬКОЇ ПАЛАНКИ

У статті проаналізовано компетенцію паланкових полковників Нової Запорозької Січі на підставі вивчення правозастосовчих актів та інших документів XVIII ст. встановлені прізвища та деякі біографічні дані окремих полковників Бугогардівської паланки.

In this article the competence of Bugogard Palanka Colonels is investigated. Basing on analyses of XVIII c. documents the authors have reconstructed names and biographical facts of some of the Colonels.

Створення цілісної концепції вітчизняної історії є першочерговим завданням сучасної історичної й історико-правової науки. Відтворення об'єктивної картини нашого минулого неможливе без здійснення комплексного підходу до вивчення української історії, тож важливої ролі набуває всебічне дослідження соціального, політичного, правового, економічного, культурного розвитку українських земель. Одним із важливих періодів вітчизняної історії є XVIII ст., коли українські землі існували в умовах політичного партикуляризму. Південноукраїнські землі перебували у складі Запорозької Січі – Вольностей Запорозьких. На території сучасної Миколаївщини розташовувалися Бугогардівська і частково Прогноїнська й Інгульська (Перевізька) паланки.

Вагомим внеском у комплексне вивчення історії земель Вольностей Запорозьких у XVIII ст. є як класичні праці Д. Яворницького, А. Скальковського, В. Голобуцького [1], так і науковий доробок сучасних учених В. Смолія, О. Гуржія, І. Грозовського [2] та інших дослідників. Однак слід зауважити, що, попри ґрунтовне дослідження військово-політичної, соціальної, економічної, правової історії Нової Січі у цілому, історія Бугогардівської паланки залишається недостатньо дослідженою. У цьому контексті доцільним є звернення до аналізу місця і ролі паланкової старшини, зокрема, полковників, у військовій, соціальній та політичній структурі Бугогардівської паланки. Автори даної роботи ставлять за мету проаналізувати сутність і функціонування інституту полковництва в паланці у 40-70-ті рр. XVIII ст., а також, спираючись на документи архівів Нової Січі [3] та доробок Д. Яворницького, А. Скальковського, В. Голобуцького й інших дослідників, встановити досі не введені до наукового обігу прізвища і біографічні дані окремих полковників.

Землі Вольностей Запорозьких у військовому відношенні поділялися на курені, а в адміністративно-територіальному – на паланки. Більшість учених вва-

жає, що паланковий устрій з'явився на Запорозжі в період Нової Січі (1734-1775 рр.). Інакшої думки дотримується В. Мільчев, який формування паланок пов'язує з періодом перебування запорожців під протекцією Криму (1709-1734 рр.). Паланковий устрій поєднав у собі як споконвічні традиції козацького управління територіями, так і запозичення з турецько-кримської адміністративно-територіальної системи. Бугогардівська паланка існувала ще до повернення запорожців у російське підданство [4]. Як і інші паланки, Бугогардівську очолювали полковники; здійснюючи управління, вони спиралися на паланкову старшину, до складу якої входили осавул, писар, підосавулій та підписарій (як жартома казали, "три пани і три підпанки").

Посада полковника вважалася виборною, а Кіш мав лише затвердити її, однак на практиці у 40-70-ті рр. XVIII ст. кошовий отаман призначав полковників самостійно або за згодою Старшинської ради. Паланковими полковниками мали стати люди заслужені, як правило, з вищого ешелону козацької старшини; траплялося, що посада паланкового полковника була сходинкою до обіймання посади кошової старшини.

Полковники обиралися (або призначалися) після виборів кошової ради 1 січня кожного року. При вступі на посаду вони отримували символи полковницької влади – металевий пернач, який носили за поясом, значок (прапор) і паланкову печатку.

У межах паланки полковники були представниками кошового отамана, тож мали значні за обсягом повноваження, однак і чітко окреслене коло обов'язків. Очолювана полковником паланкова адміністрація зосереджувала у своїх руках управління військовими справами паланки: вона організовувала і контролювала охорону кордонів, оборону паланки від нападів татар, мобілізацію козацтва на війну чи у походи, тилову та комунікаційну роботу, ведення тактичної розвідки тощо. Крім того, до компетенції паланкового

полковника входили адміністративні, господарчі, фінансові, судові питання: розпорядження земельним фондом, врегулювання земельних відносин, керівництво зимівниками та слободами та їхньою господарчою діяльністю, організація промислів, торгівлі та перевозів, контроль за фінансами, податками, відправлення судочинства, здійснення розпорядчих функцій, реалізація розпоряджень та указів Січі та інші справи.

Авторками вперше реконструйована відносно повна картина полковництва у Бугогардівській паланці, починаючи з 40-х рр. до 1775 р., а також встановлені послужні списки деяких полковників. Хоча й уривчасті, відомості про їхнє життя свідчать про героїчне минуле козацтва, його участь у походах, війнах, гайдамацьких виступах (утім, як і в боротьбі з гайдамацтвом) тощо.

Оскільки у даній роботі неможливо відобразити всі персоналії, ми обмежимося деякими.

Михайло Артемович Довбня

1749 р. – Довбня у складі групи, якій доручений розшук і затримання біглого писаря самарської паланки Павла Пуриса, звинуваченого у несплаті боргів [5].

1751 р. – Михайло Артемович Довбня – самарський полковник [6].

1752 р. – Михайло Довбня – козак Конелівського куреня, депутат від Війська Запорозького у Старосамарській комісії по розмежуванню земель. Депутатами були “старинні самарські козаки” [7].

1754 р. – полковник Бугогардівської паланки. Виконує “Наказ Коша про вжиття заходів для запобігання нападів запорозьких загонів, які гуртувалися на території паланки, на татарську, турецьку і польську території, а також запобігання зіткненням з російськими військовими командами і лівобережними та слобідськими козацькими загонами” [8].

1756 р. – М. Довбня у складі комісії по розгляду скарг запорожців [9].

1757 р. – М. Довбня – полковник Самарської паланки [10].

1760 р. – полковник Бугогардівської паланки Михайло Артемович Довбня подає “Донесення” Кошу про боротьбу з гайдамаками [11].

1762 р. – М. Довбні був виданий “Атестат”. Такі своєрідні характеристики-атестати видавав Кіш козакам і старшинам Запорозького війська.

“Дан сей атестат із Войска Запорозького Н. товаришу куреня Конеловского Мыхайлу Артемову сину Довбне.

Он, Довбня, по засвидетельствованію вышшеписанного Конеловского куреня атамана і всего товариства і других знатних і старых товаришей, начал служить в Войске Запорозьком Н. ... в означенном курене з 1718 году. І с начатія Крымских походов послан был в Крымскую область, под Озов, для проведения обращения и поимки языка, где им з бившими при нем до нескольких человек козаками татар для языка симано і представлено до Коша. Потом же в Крымских походах, Очаковском, Днепровском и Хотенском был. І как тамо, не щадя живота своего, на приступах и сражениях, не закрывая лица, поступал ревностно, так і при Сечи по нарядам означенного Конеловского куреня в гедерственных службах і войсковых посылках, случавшихся партиях і справлялся верно, радетельно і безпотно, за якіе его верніе службы і годности определяем был в разіе званія старшинские. І во всех тех званіях все жителство свое проводжал честно і непорочно...” [12].

1763 р. – Ордер Коша наміснику Старокозацької намісії про дозвіл на одруження козаку Конелівського куреня Михайлу Довбні з старосамарською жителькою Тетяною при живому чоловікові [13].

Дмитро Стягайло

1754 р., 11 травня – Стягайло – полковник Перевізької (Ігульської) паланки. Проводить розвідки і складає реєстр збитків, заподіяних ногайцями козакам [14].

1754 р., вересень – Перевізький караульний старшина, полковник сторожової команди Д. Стягайло в урочищі Кам’янка вступає у сутичку з ватагою гайдамаків. У звіті він написав: “Против 22 числа нощу, наехали воров и разбойников числом человек тридцать, которіи вори, острогшеся, до каюков кинули утекать, а другие, подпилис, з ружам против нас. И буди б коней не подвели, где спешилис, то бы нас тамо вирезали, и палба била чрез целую нощ. І сказуют нам, что вы хоч всею Сечю идет, то нас не возьмете. І принужден я с командою от них вступитъ, чтоб якого козака не втратитъ” [15]. Д. Стягайло просить Кіш послити прикордонні караули. 2 жовтня одержує додатково у підпорядкування загін у кількості 38 козаків на двох дубах [16], а також отримує наказ Коша негайно розшукати винних у захопленні коней і майна у татар та повернення майна власникам [17]. 11 жовтня Д. Стягайло звітує кошовому отаманові про піймання його командою гайдамаків Павла Сурелі та Прокопа Табунця і просить надати “резольцію” щодо татарських коней, відібраних у них [18]. 17 жовтня полковник Дмитро Стягайло рапортує у Кіш про знайдення коней, захоплених гайдамаками у ногайців і про затримання гайдамаки Макара Немає [19]. 21 жовтня полковник Д. Стягайло отримує наказ від Коша повернути ногайцям коней і розподілити майно, відібране у гайдамаків. Наприкінці наказу приписано: “За исполнение и радение определенного вам дела и поимку одного вора, кой сего октября 21 д. вами в Кош под караулом представлен, похваляем вас” [20].

У 1756 р. Стягайло – Кальміуський полковник. І знову він одержує наказ-інструкцію “виловлювати злодіїв”, тобто гайдамаків [21].

У 1757 р. Дмитро Стягайло у складі депутації козаків їде до Санкт-Петербургу за жалуванням [22].

1758 р., 28 квітня. Стягайло – полковник Бугогардівської паланки. Одержує інструкцію з Коша про знищення гайдамаків на Мигійському острові [23].

А. Скальковський вважав, що Бугогардівська паланка доклала немало зусиль для приборкання гайдамацького руху. Саме тут у 1758 р. був сформований спеціальний загін під командуванням полковника Дмитра Стягайла для ліквідації гайдамаччини [24].

Бугогардівський полковник Д. Стягайло у тому ж 1758 р. посилає кошовому отаману Григорію Лантуху донесення про зруйнування гардівської церкви ногайськими татарами під час відїзду його на Громоклію для пошуків гайдамаків. Він також повідомляє про будівництво м. Оріль над річкою Синюхою та про необхідність заміщення церковного причту при Бугогардівській церкві [25]. У 1759 р. знов зустрічаємо відомості про бугогардівського полковника Дмитра Стягала [26].

Іван Сухина (Сухиня)

1764-1767 рр. – Іван Сухина – отаман Васюринського куреня [27].

1773 р. – Бугогардівський полковник Іван Сухина доставив у Кіш реєстр волохів козацької слободи Скатерининського шанця, які погодилися прийняти підданство Війська Запорозького [28].

14 жовтня того ж року Бугогардівський полковник Сухина одержує від Петра Калнишевського, який на той час перебував на посаді кошового отамана, ордер (наказ) про заборону відправляти церковні треби безпаспортним священнослужителям [29].

Кіш і Бугогардівська паланка вживали заходів щодо збору мита у військовий скарб за користування перевозом. Виконуючи вказівки Коша, Бугогардівський полковник Іван Сухина слідкує за тим, щоб жодна фура не проїхала без сплати мита. Тому він у 1774 р. повідомляв у Кіш про перевезення фур постачальником полтавським війтом Павлом Руденком, який не значився у дозволі на безкоштовний переїзд [30]. Того ж року полковник порушив питання про курс ефимка,

бо козаки ввіреної йому паланки були невдоволені курсом, установленим Кошем [31].

У 1775 р. після ліквідації Запорозької Січі російський уряд почав викликати до суду старшин колишнього Війська Запорозького. 16 квітня 1776 р. до суду викликали полковника Івана Сухину. Але він встиг емігрувати за Дунай, за що було наказано продати його зимівник [32].

В Одеському історико-археологічному музеї зберігається атестат Коша полковому старшині Івану Сухині від 3 вересня 1774 р. Документ свідчить про участь І. Сухини у походах під Очаковом і на Дунаї у 1769-1774 рр. Також зберігся атестат на полкового старшину Івана Сухину від 3 вересня 1778 р., виданий колишнім кошовим Пилипом Федоровичем Пилипенком [33].

Іван Сухина був чи не останнім Бугогардівський полковником.

Василь Пугач

1774 р. – В. Пугач згадується у справі про Бугогардовий перевіз: “Полковник Пугач повідомляв дані про збір мита на перевозі” [34]. Цього року він обіймав посаду полковника Бугогардівської паланки [35].

У селах, що розташовані на території колишньої Бугогардівської паланки, з уст в уста передається легенда про героїчний подвиг полковника Пугача, який загинув під час наїзду татарської орди на Гард. Легенду вперше записав Д. Яворницький, коли у 1886 р. відвідував Гард. Склею, що височіє над річкою Бугом неподалік Костянтинівки, і досі місцеві жителі називають скелею Пугача. Цікавим є той факт, що в селищі Арбузинка і навколишніх селах і досі живуть сім’ї

Пугачів. І кожна з них вважає героя легенди своїм далеким родичем.

Отже, посада полковника була центральною у системі паланкової адміністрації; обіймання цієї посади, особливо у прикордонних паланках, накладало на полковників не тільки широке коло повноважень, а й велику відповідальність. Встановлені біографічні дані окремі полковників дозволяють говорити про їхній героїзм, дисциплінованість, сумлінне ставлення до своїх обов’язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – К., 1991; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка. – 1990; Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
2. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2000; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. – К., 1996; І. Грозовський. Право Нової Січі. – Запоріжжя, 2003.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1998; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2000; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 2003.
4. Мільчев В.І. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К.: Видавничий Дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 608-609.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 315.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 784.
7. Там само. – С. 48.
8. Там само. – С. 656-658.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 43.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 303-304, 784.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – С. 167.
12. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 516-517.
13. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – С. 102.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 440-442.
15. Там само. – С. 575-576.
16. Там само. – С. 586.
17. Там само. – С. 584.
18. Там само. – С. 713.
19. Там само. – С. 726.
20. Там само. – С. 728.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – С. 33-34.
22. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 135.
23. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII веке. – Одесса, 1845. – С. 177-183; Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – К., 1971. – С. 261-262.
24. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 112.
25. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – С. 48.
26. Там само. – С. 40.
27. Там само. – С. 89-115.
28. Там само. – С. 150.

29. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 149.
30. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – С. 140.
31. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. – С. 48.
32. Там само. – С. 161.
33. Там само. – С. 21.
34. Там само. – С. 140.
35. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – Дніпропетровськ: Січ. – 2004. – С. 324.

УДК: 94 (477,7):656,2:332,1

КОНОВАЛОВ О.Л.,

Херсонський національний технічний університет.

Коновалов Олексій Львович (1982 р. н.) У 2004 р. закінчив історичний факультет і магістратуру Херсонського державного університету. З 2004 р. – здобувач кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету. Тема наукових досліджень – “Розвиток промисловості та сільського господарства Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст.”

ВПЛИВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ПРОМИСЛОВОСТІ

У статті йде мова про особливості розвитку промисловості України в кінці XIX ст. і роль у цьому процесі залізничного транспорту. Звертається увага на поширення економічної кризи під час Першої світової війни.

The article deals with features of development of Ukrainian industry in the end of XIX century and the role of railway transport in this process. The much attention is given to delivery of economic crisis under time The First World War.

Історія розвитку залізничного транспорту взаємопов'язана з економічним піднесенням країни. В Україні з поступовим поширенням залізничної мережі промислові райони з'єднувалися з аграрними окраїнами, що сприяло поліпшенню товарного обігу, зміцнюючи внутрішній ринок.

Виникнення нових галузей виробництва, розвиток металургії, занепад натурального господарства та поширення капіталістичних відносин вимагали більш швидкого транспортування виробленої продукції, що міг забезпечити залізничний транспорт [10].

Основною культурою в сільському господарстві залишалася пшениця. З поширенням залізниць в Україні центр економічного життя перемістився у південний та південно-східний райони [15, с. 65].

Будівництво Катерининської залізниці сприяло розширенню посівів площ, розвитку товарного землеробства. В 80-90-х рр. XIX ст. у степових губерніях України (Херсонська, Катеринославська і Таврійська) посівні площі збільшилися з 5528,9 тис. десятин в 1883-1887 рр. до 8423,9 тис. десятин в 1898-1902 рр. Значно збільшилися посівні площі в Таврійській губернії. Якщо у 60-х рр. XIX ст. вони складали 17,9 % від загальної площі землі, то під кінець 80-х рр. – 63,6 %, тобто збільшилися в 3,5 рази [20, с. 204].

Основними причинами піднесення зернового виробництва в південних губерніях України був розвиток промисловості в центрі країни, що спричинив попит на хліб у південних губерніях. Зокрема, в Катеринославській губернії збір пшениці збільшився з 563 тис. тонн в 60-х рр. до 850,9 тис. тонн у 80-ті рр., тобто на 51 %. У Херсонській губернії – з 236 тис. тонн у 60-х рр. до 1111,2 тис. тонн в 80-х рр. щорічно, а в Таврійській – з 167,5 тис. тонн до 666,2 тис. тонн пшениці щорічно [11, с. 146]. Середньорічні збори зернових за цей період

збільшилися з 2,3 млн тонн до 5 млн тонн [21, с. 208].

Промисловий переворот в країні позначився й на результатах сільськогосподарського виробництва. Застосування досконаліших знарядь праці та сільськогосподарських машин призвело до покращення якості обробітку ґрунту, ефективності під час збирання врожаю та його обмолоту. В результаті у 80-х рр. XIX ст. збільшилася врожайність жита на 15,4 % [7, с. 137]. Зросло виробництво зерна на душу населення (за винятком Чернігівської губернії). Протягом 60-90-х рр. XIX ст. воно підвищилося: в Південній Україні на 55 %, Правобережній Україні – на 30 %, на Лівобережжі – тільки на 10 %.

У 1871-1873 рр. хлібні вантажі склали 40,4 % вантажообігу української залізничної мережі. Лише з Правобережної України середньорічний вивіз зерна складав 320 тис. тонн. У 1880 р. Південно-Західною залізницею було перевезено 725,5 тис. тонн зерна, а в 1902 р. – 3120,6 тис. тонн зерна [10].

Із поширенням залізниць збір зернових культур на Правобережжі збільшився з 2464 тис. тонн до 4160 тис. тонн, на Лівобережній Україні – з 2272 тис. і до 3440 тис. тонн. Українське збіжжя також вивозилося в інші регіони країни. Так, у 1895 р. з 832 тис. тонн зерна 464 тис. тонн було вивезено з України. За підрахунками історика К. Завальнюка, лише до Білорусії залізницями було відправлено 107 тис. тонн (6710 тис. пудів) збіжжя. Більша його кількість надійшла з південних губерній [13, с. 147]. Загалом, Україна експортувала щорічно зерно до Польщі, Білорусії та Литви у кількості понад 304 тис. тонн [8, с. 70].

Варто сказати, що на початку 70-х рр. XIX ст. в цілому по Україні залізницями було перевезено майже 928 тис. тонн товарного зерна. В 1875 р. перевезення зерна Києво-Брестською залізницею досягало 72,94 %

усієї кількості перевезень зернових продуктів [9, с. 74]. І якщо в першій половині XIX ст. основним постачальником було Лівобережжя, то в кінці 70-х рр. на перше місце виходять південні губернії України. Частка південних хлібоекспортних губерній України по перевезенню зернової продукції залізницями значно перевищувала центральні райони Росії (Херсонська губернія – 95,5 %, Таврійська губернія – 91,5 %) [15, с. 73].

Із південноукраїнських губерній (Херсонська, Таврійська, Катеринославська) було вивезено 572,9 тис. тонн збіжжя протягом 1878, 1880, 1882 рр. Одночасно експорт південно-західних губерній (Київська, Подільська, Волинська) складав 496,8 тис. тонн хліба.

Активний експорт зерна відбувався через чорноморсько-азовські порти. Якщо в 1876-1880 рр. питома вага чорноморсько-азовських портів в експорті хліба дорівнювала 29,2 %, а балтійських – 52,1 %, то вже в 1893-1896 рр. південні порти вивозили 59 %, а балтійські – лише 33,1 % [8, с. 73]. У 1895 р. Україна вивезла через південні порти 2192 тис. тонн зерна з їх загального експорту в 3600 тис. т., через західний кордон – 496 тис. тонн із 724 тис. тонн та через балтійські порти – 144 тис. тонн із 1952 тис. тонн. [4, арк. 18].

Залізничні колії, що були підведені до українських портів: Одеси, Севастополя, Миколаєва, Маріуполя, значно полегшували доставку хліба на світові ринки [17, с. 25]. Одеса займала перше місце серед портів Росії за вивозом зерна, основна маса якого транспортувалася Південно-Західними Фастівською та Харківсько-Миколаївською залізницями [10]. Якщо в 1880 р. вивіз зерна з Одеси складав 8,9 % всього експорту Росії, а в 1882 р. – 10,5 %, то в 1885 р. – 20 %. Обороти її зовнішньої торгівлі становив відповідно 89,7 млн крб, 108,8 млн крб, 150,4 млн крб. Так, у найменш врожайний 1908 р. з Одеського порту було відправлено 756,2 тис. тонн зернового вантажу [5, с. 274].

До Миколаївського порту збіжжя доставлялося Харківсько-Миколаївською залізницею (63-65 % усього вантажу), гузовим транспортом (33-34 %) та водним шляхом (близько 2 %). З Миколаєва пшениця експортувалася у Великобританію, Францію, Австрію, Іспанію та Бельгію, жито – в Німеччину, Голландію, Норвегію [10].

На початку XX ст. роль залізниць у експорті товарної продукції сільського господарства змінюється. Це викликано подальшим розвитком ринкових виробничих відносин у сільському господарстві, що сприяло значному збільшенню посівів зернових культур. Якщо в 1889-1891 рр. виробництво зернових складало 3558 тис. тонн, то вже в 1903-1913 рр. – 17120 тис. тонн. У зв'язку із збільшенням виробництва зернових культур, в 1909-1913 рр. залізницями перевезено 6160 тис. тонн хлібних вантажів. У 1914 р. тільки Катеринославськими залізницями було перевезено до 11 млн тонн хліба із загальної кількості в 29,7 млн тонн різного вантажу [6, арк. 5]. Південними залізницями у 1912 р. перевезено 253 тис. тонн хліба із загальної кількості у 18,5 млн тонн вантажу. Залізниці в той же час займалися зберіганням збіжжя, для чого використовували елеватори, склади та зерносховища, що давало можливість покращити зберігання продукції під час перевезення [14, с. 238].

Якщо Південна Україна була основним регіоном з виробництва зерна, то Правобережна Україна, в першу чергу, Київщина і Поділля, а також Лівобережжя – Харківська та Чернігівська губернії – були зосередженням цукрової промисловості, виробу якої значною мірою перевозилися залізничним транспортом.

Із розвитком виробництва, а також з поширенням залізничного будівництва в південних губерніях України підвищився попит на паливо. Із залученням іноземного капіталу зростає видобуток вугілля в Донецькому регіоні. Якщо в 1860 р. по Росії було видобуто 291,2 тис. тонн вугілля, а частка Донбасу складала 96 тис. тонн (32,8 %), то в 1900 р. – з 15,9 млн тонн вугілля на Донбас припадало 68,9 % [22, с. 121].

Законом від 11 червня 1891 р. було встановлено мито на ввіз вугілля через Чорне та Азовське моря, по 6 коп з пуда. Ці конкретні дії з боку уряду захистили донецьке вугілля від конкуренції з боку іноземного, яке раніше переважало серед інших видів палива [15, с. 139]. Найбільше вугілля експортувалося через чорноморські порти, насамперед, Маріуполь [10].

Розвиток промисловості та залізничне будівництво різко підвищили попит на метал. У 80-х рр. XIX ст. основним районом видобутку залізної руди став Криворізький басейн. Спостерігалось збільшення її видобутку з 368 тис. тонн в 1891 р. до 3360 тис. тонн в 1900 р., виплавка чавуну – з 13,4 до 91,6 тис. тонн [20, с. 210]. Якщо в 1875 р. із загальної кількості продукції металургійних заводів Росії на Уралі було виплавлено 72 %, в центрі Росії – 14 %, в Польщі – 8 % і на Півдні – 2,5 %, то в 1897 р. на Уралі – 36 %, в центральних районах Росії – 10 %, Польщі – 12 %, а на Півдні – 41 % [12, с. 216]. Виробництво чавуну в Південній Росії у 1900-1901 рр. випередило його виробництво на Уралі вдвічі, порівняно з Польщею – майже в 5 разів.

Залізничний транспорт України був також основним споживачем палива, що видобувалося у Донецькому басейні. Донецьке кам'яне вугілля успішно конкурувало з англійським, яке ввозилося в Україну [3, арк. 21]. Утворений у 1904 р. кам'яновугільний синдикат “Продвугілля” контролював до 60 % продажу кам'яного вугілля Донбасу [18, с. 121]. Питома вага використання вугілля залізницями України з Донецького кам'яновугільного басейну збільшується з 24,9 % в 1900 р. до 28 % в 1913 р. З 27 млн тонн різного вантажу в 1909 р. на Катерининську залізницю в цілому припадає 11 млн тонн кам'яного вугілля [10].

Із самого початку Першої світової війни залізничний транспорт Росії, в тому числі і України, у зв'язку з інтенсивністю перевезень, виявив нездатність обслуговувати та задовольняти потреби воєнного часу. В 1915 р. на залізничному транспорті, особливо на Правобережній Україні, внаслідок воєнних дій спостерігався хаос. Зміни напрямків вантажопотоків ускладнювали роботу залізничного транспорту. Залізниці не справлялися з обсягом перевезень, не вистачало потягів. У результаті, з вересня 1915 р. і до лютого 1916 р. з Донецького кам'яновугільного басейну не було вивезено 4 млн тонн вугілля. І це незважаючи на те, що Донецький кам'яновугільний басейн, у зв'язку з Першою світовою війною, став єдиним постачальником мінерального палива. Негативно впливало на роботу залізниці і недостатня кількість потягів. Однією з причин такого становища було скорочення чисельності робітників у зв'язку з мобілізацією [19, с. 120]. Внаслідок цього вже в серпні 1914 р. багато підприємств почали відчувати гостру нестачу вугілля. Становище ускладнювалося посиленням споживання вугілля залізничним транспортом, який обслуговував потреби армії. Так, якщо в 1913 р. воно складало 26,7 %, в 1914 р. – 31,8 %, в 1915 р. – 40,2 %, то вже в 1916 р. – 43,2 %. Інші споживачі вугілля відчували паливний голод [1, арк. 58].

Надзвичайно великою проблемою на залізницях була нестача вагонів, викликана політикою синдикату “Продвагон”. Вона полягала у штучному стримуванні синдикатом їх виробництва. Як наслідок, уже в другій половині 1914 р. неперевишені вантажі складали 84 тис. вагонів, а в першому півріччі 1916 р. – близько 127 тис. вагонів. Багато вантажів розкрадалося, адже вагони не охоронялися [16, с. 110]. І хоча подекуди почала діяти служба охорони, більше 1500 потягів з важливими вантажами військового призначення в 1915 р. зникли і не були знайдені.

Транспорт виявив нездатність одночасно обслуговувати потреби армії і цивільного сектора. Неспроможність залізничного транспорту впоратися з перевезеннями воєнного часу була наслідком технічної відсталості транспортного господарства. Одна з причин – незначні капіталовкладення в цей вид транспорту.

Царський уряд, у першу чергу, звертав увагу на виконання завдання військового значення.

Транспортна криза була результатом загальноросійської економічної кризи, тому що економічна розруха охопила всі галузі народного господарства. Особливо негативно вплинула війна на сільське господарство. У 1917 р. розміри посівних площ під зернові культури скоротилися проти 1914 р. майже на 21 %. У зв'язку з перевагою в цей період воєнних перевезень, зменшується відсоток перевезень хліба. В результаті цього ціни на хліб підвищувалися. Нестача вугілля, господарська розруха й анархія виробництва призводили до катастрофічного занепаду харчової промисловості. Особливо потерпіли від нестачі палива цукрові заводи. Недопоставки вугілля залізницями призводили до величезних втрат цукрової сировини. Так, у 1915 р. загинуло 72,5 тис. тонн цукрових буряків. За роки війни кількість цукрових заводів в Україні скоротилася на 26 %, а випуск цукру – на 56 % [1, арк. 17].

Вищенаведені факти підкреслюють вирішальну роль залізничного транспорту в забезпеченні безперервного функціонування промислових підприємств як завдяки постачанню сировини, так і перевезенню готової продукції. Свідченням цього є швидкий економічний розвиток у позакризові часи таких великих регіонів України, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний, Нікопольський марганцевий та Південно-Західний цукровий і Південний хлібороб-

ний, сполучених залізницями. Виникнення та поширення залізничного транспорту сприяли подальшій капіталізації сільськогосподарського виробництва та збільшенню його продуктивності. Залізниці забезпечували зв'язки України із зовнішнім світом і промисловими центрами Російської імперії. Усе це складало єдиний загальноросійський ринок, що не виключало формування власного національного ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 692. – Оп. 1. – Спр. 2681.
2. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 254.
3. Там само. – Оп. 1. – Спр. 189.
4. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 118.
5. Матеріали по обследованию железных дорог Юго-Западной железной дороги. – СПб., 1910. – 320 с.
6. Статистика перевозки грузов малой, большой и пассажирской скорости по Северо-Донецкой дороге за 1912 год. – Харьков, 1913. – 124 с.
7. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
8. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. – К., 1902. – 142 с.
9. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России. – СПб., 1878. – Т. 5. – 305 с.
10. Богатчук С.С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2000. – 189 с.
11. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкасы: “Січ”, 1993. – 256 с.
12. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / Перев. с нем. А.В. Браузе / Под ред. Ю.Д. Филиппова. – СПб., 1909. – 362 с.
13. Завальнюк К.В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки (XIX ст.). – Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1998. – 186 с.
14. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90 годы XIX в. – Ростов-на-Дону, 1966. – 250 с.
15. Измestyeva Т.Ф. Россия в системе европейского рынка: конец XIX – начало XX в. – М.: МГУ, 1991. – 192 с.
16. Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. – К.: Наукова думка, 1965. – 323 с.
17. Ломоносов Ю. Современные задачи пассажирского движения на Русской сети с точки зрения паровозной службы // Инженер. – 1903. – № 10. – С. 332-342.
18. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине. – К.: Госполитиздат, 1955. – 135 с.
19. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні, – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
20. Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М.: Политиздат, 1975. – 315 с.
21. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 pp.). – К.: Видав. АН УРСР, 1959. – 307 с.
22. Шигапин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну 1914-1918 гг. – М.: Наука, 1956. – 332 с.
23. Железнодорожное дело. – Санкт-Петербург, – 1885. – № 5.

УДК: 94 (477.7)

КРАВЕЦЬ Т.В.,

Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського.

Кравець Тетяна Вікторівна – студентка магістратури Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Сфера наукових інтересів – *селянське самоврядування на Півдні України у пореформений період (60-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст.).*

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (60-80-ТІ РР. XIX СТ.)

У статті автор аналізує структуру та сутність інституту селянського самоврядування в Україні після селянської реформи 1861 р. Особлива увага приділяється повноваженням та компетенції органів селянського самоуправління.

In this article author makes an analyses of the structure and the contain of peasant self-government in Ukraine after the peasant reform of 1861. The main interest sets the competence of self-government's organs.

На сучасному етапі розвитку української державності багато уваги приділяється проблемам народного представництва як запоруки побудови демократичного суспільства. У зв'язку з цим, все частіше звертаються до місцевого представництва на рівні самоврядування. Місцеве самоврядування визнається однією з найважливіших складових демократичного ладу, адже воно дозволяє індивідам проявити власну громадську і політичну активність, є одним із елементів громадянського суспільства, репрезентує інтереси місцевого населення і покликане ці інтереси узгоджувати і задовольняти відповідно до правової системи держави.

Період другої половини XIX – початок XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, був дуже складним і неоднозначним у контексті соціально-економічної трансформації суспільства, політичних процесів і національно-культурного розвитку.

Однією з проблем, що постала перед тогочасним суспільством, був процес становлення та розвитку системи місцевого самоврядування. Метою даної статті є спроба проаналізувати структуру та сутність інституту селянського самоврядування в Україні у пореформений період (60-80-ті рр. XIX ст.).

У дореволюційний період даною проблемою займалися публіцисти, а не дослідники. Вони у своїх роботах суб'єктивно аналізували головні положення законодавчих актів щодо селянської реформи 1861 р. [1]. У радянські часи ця тема мало висвітлювалася у науковій літературі, у зв'язку зі специфічною ідеологією. Радянська історіографія розглядала акції влади другої половини XIX ст. як тенденційне явище, що лише тимчасово полегшило становище селянства [2]. Сучасні дослідники торкаються означеного питання лише частково [3], або висвітлюють його у вузькому політичному чи правовому вимірі [4]. Тому автор вважає необхідним докладніше вивчення проблеми саме в історичному аспекті.

Селянська реформа 1861 р., позбавивши селян нагляду з боку поміщиків, призвела до виникнення елементів самоврядування на селі. У статті 17 Положення про селян указувалося, що у відношенні господарському селяни об'єднуються в сільські громади, а для місцевого управління й суду – у волості. Причому в кожній сільській громаді й волості вирішення суспільних справ поручається міру й вибраним від нього особам [5].

Селянське самоврядування, в значній мірі формальне в силу визначених законом порядку формування та компетенції, мало не тільки забезпечити керованість масами селян, які звільнялися від кріпацтва, а й виконувати певні процесуальні дії щодо реалізації самої реформи. Таким чином, за Положеннями 19 лютого 1861 р., основним суб'єктом цивільно-правових відносин із поміщиком ставав не колишній селянин, а громада, представлена її формально виборними органами [6]. Досить чітко це простежується в законодавчо визначених процедурах складання, перевірки та введення в дію уставних грамот, а також складання на їх підставі та введення в силу викупних актів. Функціонувала громада за законом на основі звичаїв.

Спочатку селянське самоврядування мало широкі права. Згодом, посиливши нагляд та адміністративну опіку над селянством, уряд уводить інститут мирових посередників, що складався з осіб, які враховували інтереси поміщиків і проводили політику уряду. За законом від 27 червня 1874 р. інститут мирових посередників та з'їзд мирових посередників у земських губерніях були замінені повітовими в селянських справах присутствіями. Збільшення контролю за громадами влада пояснювала необхідністю попередження дедалі зростаючих селянських заворушень [7].

До присутствія входили неодмінний член, повітовий справник, голова повітової земської управи й один із почесних мирових суддів, який призначався міністром

юстиції. Очолював присутствіє повітовий маршалок. З цієї “колегії” неодмінний член та справник мали самостійну владу. Всі ж інші члени повітового в селянських справах присутствія тільки наглядали за сільськими й волосними органами селянського управління та ревізували їх за дорученням присутствія.

Велика роль начальників повітової поліції – справників у повітових у селянських справах присутствіях та їх дисциплінарна влада, якої не мали інші члени присутствія, поставила волосне і сільське управління у велику залежність від поліції.

За реформою від 12 липня 1889 р. замість повітових у селянських справах присутствій запроваджувався інститут земських начальників із повітовими з'їздами; у губерніях замість губернських у селянських справах присутствій були створені губернські присутствія [8].

Відповідно до розпоряджень уряду, в руках земських начальників зосереджувалися адміністративні, судові та поліцейські функції, тобто функції, що до реформи 1861 р належали поміщику. Отже, земські начальники мали всі важелі впливу на службових осіб сільського правління, волосні суди, волосні правління та сільські й волосні сходи. Тому, звільнивши селян від опіки поміщиків, уряд поступово встановив над ними чиновницьку опіку.

Однією з ланок селянського самоврядування було волосне самоуправління, що включало в себе волосний сход, волосних старост та волосний суд.

Волосний сход, за Положенням, мав бути головним розпорядчим органом усього волосного управління. Проте з ряду причин він такої ролі не відігравав. До функцій волосного сходу входили вибори службових осіб волосного правління та нагляд за їх діяльністю, розподіл податків і самооподаткування, призначення сиротам опікунів та попечителів і перевірка їх діяльності, справи про рекрутську повинність, затвердження постанов сільських сходів про висилку “неблагонадійних” членів, вибори повітових земських гласних (у тих губерніях, де було введено земство), обрання вибірників і кандидатів для виборів членів повітових землевпорядних комісій від волосних сходів, а з утворенням державної думи – обрання виборних для участі в з'їзді уповноважених від селян. Волосний сход обговорював і вирішував справи, що стосувалися господарських, культурних і побутових потреб селян усієї волості, та наглядав за селянами і їх сільським громадським управлінням.

Інші питання волосним сходам обговорювати заборонялося, і за винесення постанов, які не стосувалися перелічених вище питань, винуватці підлягали покаранню за рішенням мирових посередників (на Правобережжі) та земських начальників, або передавалися до суду.

Компетенція волосних сходів обмежувалася невеликим колом питань.

Однією з причин обмеження функцій волосних сходів було розширення компетенції сільських сходів. Іншою важливою причиною звуження кола питань волосних сходів було розширення функцій волосного правління, а також опіка над органами селянського управління мирових посередників та земських начальників, яка виявилася, насамперед, у доборі бажаних владі службових осіб волосного правління [9].

Сільські старости та волосні старшини були представниками селянської влади і мали право скликати збори, виносити на розгляд або обговорення питання, а також виконувати прийняті рішення. Влада старшини мала певні обмеження, вони повинні були радитись із волосним правлінням.

Селяни мали право судитися своїм волосним судом, керуючись місцевими звичаями не лише в громадських, а й у незначних кримінальних справах. Рішення селянських судів вважалося остаточним і не підлягало оскарженню, за винятком судових порушень [10].

Реально ж простежувалося, що надане селянським громадам самоуправління проявлялося незначною мірою. Воно замінювалось інколи свавіллям старост, старшин і волосних писарів або безпосереднім їхнім начальством – мировими посередниками.

Так, у Київській губернії мировими посередниками часто порушувалося право зборів у обранні своїх посадових осіб. Користуючись правом усунення від посад непридатних старост і старшин, посередники на свій розсуд призначали на їх місця інших осіб, хоча це право належало селянським зборам. Це найчастіше було пов'язано з бажанням мирових посередників мати підпорядкованих старост, які б покривали їх протиправні дії [11].

Формувалася недовіра до волосного самоуправління, небажання селян відвідувати збори зривало вирішення окремих питань. Низький рівень освіти селянства давав можливість чиновникам або зацікавленим особам приймати на зборах вигідні для себе рішення, які часто не відповідали інтересам селян.

У багатьох волостях рішення зборів записувалися волосними писарями заздалегідь, до самих зборів. Ці рішення писалися без участі відповідної кількості селян. Крім того, за всіх присутніх і відсутніх підписувалася одна особа. Користуючись зменшенням значення волосних зборів, сільські посадові особи проводили вигідні для себе рішення [12].

Не меншими були порушення й у діяльності волосних судів. Роль цих установ, передбачена законом, фактично не втілювалася у життя. Це було пов'язане з кількома причинами. Більшість селян, які виконували обов'язки суддів, були неписьменні. Тому суди та їх рішення фактично перебували під впливом волосних писарів і старшин, які були присутні на засіданнях і втручалися в них. У такій ситуації волосні суди не завжди виступали захисниками інтересів селянства [13].

Що ж становило собою громадське самоуправління селян? Звільнені селяни опинялись у дуже скрутному становищі, що полягало, головним чином, у крайній їхній залежності від тих сільських громад, які створювалися серед них. Меншою мірою це стосувалося селян із подвірним господарюванням, більше – з обцинним.

Селяни отримали право відлучатися з місця проживання, переходити в інші стани, найматися в рекрути чи то просто йти на військову службу. І, що дуже важливо, одержали право участі у сходах, в ухваленні мирських рішень, у виборах громадських посадових осіб, а також право бути обраними.

Сільська громада визначалася законом як поселення селян на землі одного поміщика, що так чи інакше поєднувало їхні господарські інтереси (загальні земельні угіддя, загальні зобов'язання перед поміщиком тощо). Сільське управління цієї громади становили сільський сход і сільський староста. Громада, залежно від чисельності населення в ній, могла мати, наприклад, особливого збирача податків чи доглядача хлібних магазинів, утримувати всіляких сторожів, писарів [14].

У кожній сільській громаді засновували сільський сход. На сході обирали найважливіших у громаді членів самоуправління. Цій сільській адміністрації надавалася надзвичайна влада над селянами. Так, сільський староста міг навіть карати селян за дії, які, як йому здавалося, того заслуговували. Він міг застосовувати до них практично самовільну владу в цьому випадку, оскільки закон не визначав, коли і за які провини на винних можна було накласти покарання, тобто це було покарання без суду й закону. У свою чергу, сама сільська влада перебувала в повному підпорядкуванні у мирового посередника, якого обирали з місцевих поміщиків. Він і вирішував селянські справи.

До складу сільського сходу входили всі домовласники, сільський староста, збирач податків, місцева поліція (соцькі та десяцькі), наглядачі хлібного магазину, лікарень, шкіл, а також писар, пастухи, сторожі, пожежники, які зазвичай працювали по найму. Не мали права брати участь у сході особи, які перебували під судом і слідством чи були віддані під нагляд громади. Селяни-власники, що вже уклали викупну угоду і тим самим перестали бути тимчасовозобов'язаними, не мали права брати участь у сходах, на яких обговорювалися питання взаємин поміщика і тимчасовозобов'язаних селян [15].

Головну роль на сході відігравав староста – за ним залишалася першість і можливість збереження належного порядку. Саме він, за вказівкою мирового посередника чи за бажанням поміщика, скликав сход.

До компетенції сільського сходу належали питання громадського землекористування й землеволодіння. До його обов'язку входив і розклад повинностей – як на користь державі, так і поміщикам. Важливою прерогативою сходу було право видаляти із суспільства шкідливих і неблагоннадійних його членів. Він же міг тимчасово усувати окремих селян від участі в сходах, але не більш як на три роки.

Громада могла й захистити свого члена, взяти його на поруки. Так, наприклад, вчинила громада одного із сіл Веселянської волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії. У 1864 р.: до сільського сходу звернулася дружина і діти їх односельчанина, що утримувався в тюремному замку. Провина останнього полягала в тому, що він разом з товаришами таємним чином зарізав “економічного” вола, вартість якого була оцінена в 35 крб. Але вotchинна контора, зважаючи на скрутне матеріальне становище сім'ї винного, призначила тільки 20 крб [16].

Згідно із законом від 12 березня 1903 р., кругова порука була відмінена [17].

Староста для громадян був ключовою особою і зв'язуючою ланкою між селянами та владою. За умов, коли діяльність громади з усіх сторін контролювалася чиновниками, староста був посередником між інтересами громади, яка його обрала, й інтересами чиновників, які його контролювали. Потрібно було володіти неабияким умінням, адже, коли староста не виконував інтереси громади, його могли скинути чи навіть вчинити розправу. З іншого боку, влада теж не церемонилася зі старостами, що їх не задовольняли, й могла відправити їх у в'язницю чи навіть вислати у Сибір.

Яким же критеріям мав відповідати староста? По-перше, ця особа повинна була мати авторитет серед переважної більшості членів громади. Найчастіше обирали осіб, які давно проживали в межах громади і вважалися найдосвідченішими в різних життєвих справах.

Існував і віковий ценз. Староста не міг бути молодшим 25 років, а бажано – значно старшим, адже громада цінувала не молодість, а досвід. Хоча майнового цензу не існувало, обиралися, головним чином, господарі міцних господарств. У громаді вважалося, що особа, яка не змогла добре вести своє господарство, не зможе керувати й господарством цілої громади. Щоправда, існували непоодинокі випадки, коли обраний власник відмовлявся від обрання. Ця посада забирала багато сил, а на власне господарство часу майже не залишалося, особливо коли в господі не вистачало робочих рук. Крім того, посада старости була й доволі небезпечною, адже можна було втратити не лише авторитет, а й землю та майно [18].

Не на останньому місці був і освітній ценз, який вважався для старости обов'язковим. Насправді – староста часто вмів лише розписуватися, а потрібні документи складав писар. Громада, яка в більшості

своїй була неписьменна, поблажливо ставилася до невиконання цієї вимоги. Неписьменні старости були й на руку чиновникам, які могли підсунути на підпис їм будь-який документ.

Значний вплив і безконтрольність сільських старост, волосних старшин і писарів були пов'язані з певними поліційними функціями, які вони виконували. Згадані особи відповідали за стан благоустрою і порядку в селах, а також за попередження й припинення злочинів. Вони мали право накладати на підлеглих адміністративні стягнення за незначні порушення. В більшості випадків – це право використовувалося ними невмотивовано, супроводжувалося арештами, побоями. Саме тому селяни часто боялися скаржитися на старшин, старост і писарів, бо вважали це небезпечною справою, що не дасть результатів. Доведені до відчаю протиправними діями місцевих посадових осіб, селяни замість скарг іноді чинили самонаправство.

Другою за важливістю і найменш популярною була посада збирача податків. Він вів облік платежів та внесків, які поступали від селян, та відповідав за збереження суми до внесення її в повітове казначейство. Цю посаду ніхто із селян займати не хотів, адже, крім непопулярності, вона забирала багато часу і відривала від власного господарства. Найбільш поширеною була практика почергового виконання обов'язків збирача податків різними господарями [19].

Посада сільського писаря була третьою за важливістю в офіційному складі сільського самоуправління. В Російській імперії існувала практика підготовки професійних кадрів для сільського та волосного самоуправління. При міністерстві державного майна існували сільські приходські училища з широким профілем підготовки своїх вихованців. Губернським палатам дозволялося приписувати їх до селянського стану з поселенням та обов'язковим наділом. Часто писарів приписували до громади лише через 10-річний випробувальний термін, а до того часу вони користувалися землею або працювали лише за плату [20].

Щодо судової влади на селі, то згідно зі ст. 1 Судових статутів 20 листопада 1864 року, “влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду...” [21]. До цього переліку також треба додати і волосний суд. Слід наголосити, що найближчими до всього населення представниками судової влади були дільничні мирові судді, в компетенції яких перебували майже всі справи місцевої юстиції. Це зумовило збільшення кількості їх посад у губернських повітах. Зокрема, в Одесі, де передбачалося створити особливий мировий округ, було 42 посади мирового судді, а в Миколасві, який також був виділений в особливий мировий округ, створено 7 мирових дільниць. Загалом у губернії налічувалося 89 посад мирового судді [22].

Таким чином, на межі XIX-XX ст. в Україні почала утворюватися система місцевого самоврядування, яка мала б задовольнити місцеві потреби населення в тогочасних умовах розвитку суспільства. Реформами 1860-70-х рр. було закладено правове підґрунтя для існування кількох напрямків місцевого самоврядування, в тому числі й селянського. Після реформ 60-80-х років XIX ст. змінилася селянська громада, яка до того часу була соціальною структурою селян без чітко визначених умов її існування. Вона регламентувала відносини всередині громади на основі встановлених звичаїв та моральних традицій своїх предків. Після реформи громада набула організаційного оформлення й була юридично затверджена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – СПб.: Типолитограф. А.Г. Розена (Е. Ландау), 1905. – 252 с.; Дружинин Н. Юридическое положение крестьян: Исследование с приложением статей: I. Полноправные сельские общества и бесправные селения. II. Крестьянская женщина. III. “Вы” и “ты”. IV. Наказание без суда. V. Преобразованный волостной суд. VI. Юридическая беспомощность крестьян. – СПб.: Тип. М.Меркушева, 1897. – 385 с.; Белокопский И.П. Самоуправление и земство. – Ростов-на-Дону: Изд. И. Парамонова “Дон. Речь”, 1905. – 36 с.; Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. 1864 – 20 нояб. 1914: (К 50-летию Судебных Уставов). – М.: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1914. – 295 с.
2. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., Вид-во Академії УРСР, 1961. – 121 с.
3. Институты самоуправления: историко-правовое исследование (под. ред. Л.С. Мамут). – М., “Наука”. – 304 с.
4. Євтушенко О. Правове регулювання селянського самоврядування в період великої реформи на Півдні України // Казнавичий альманах. – Миколаїв, 2003. – № 2. – С. 16-21.
5. Хрестоматія з історії Української РСР. – В 2-х тт. – К.: Радянська школа, 1961. – Т. 2. – 642 с.
6. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. – СПб., Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 271 с.
7. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – С. 65.
8. Дружинин Н. Юридическое положение крестьян. – С. 66.
9. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – С. 44-45.
10. Закон о преобразовании местного суда: С приложением временных правил о волостном суде, высочайше утвержденных 15 июня 1912 г. – 2-е изд. неофиц. – М.: Изд. “Правоведение”, 1913. – 155 с.
11. Історія українського селянства. – В 2-х тт. – К., “Наукова думка”, 2006. – Т. 1. – 648 с.
12. Жижилєнко А.А. О безответственности народных представителей. – СПб: Типография Губернского правления, 1909. – 57 с.;
13. Дружинин Н. Волостной суд // Юрист. – 1905. – № 52.
14. Положения о сельском состоянии, дополненные всеми позднейшими узаконениями и разъясняющими их извлечениями распоряжений Правительствующего Сената. – СПб., 1896. – 344 с.
15. Дружинин Н. Юридическое положение крестьян. – С. 71-73.
16. Історія українського селянства. – С. 376.
17. Крестьянский строй: Сб. ст. / А.Корнилов, С. Лаппо-Данилевский, В.И. Селивский, И.М. Страховский. – СПб.: Изд. кн. П.Д. Долгорукова и гр. С.Л. Толстого при участии ред. газ. “Право”. Кн. изд-во “Беседа”, 1905. – 526 с.
18. Российское законодательство X-XX веков. – М., 1989. – 460 с.
19. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – С. 74.
20. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – С. 78.
21. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. – С. 54.
22. Закон об установлении положений о введении в действие закона 15 июня 1912 года “О преобразовании местного суда” / Сост. К.П. Эмирлов: – СПб.: Изд. Юр.кн.склада “Право”. Тип. Акц. общ-ва “Слово”, 1913. – 126 с.

УДК: 94 (477): 856.8] "16/17"

МІРОНОВА І.С.,

Миколаївський навчально-науковий інститут ім. І.І. Мечникова.

Міронова Ірина Сергіївна (1976 р. н.). У 1998 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова. Тема наукового дослідження – "Історія української пошти другої половини XVII – початку XX століття".

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВОЇ ПОШТИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі джерельних і архівних матеріалів, у статті розглядається діяльність військово-польової пошти в роки Першої світової війни. Особлива увага приділяється роботі польових поштових, телеграфних і телефонних установ, які діяли на території Одеси і здійснювали зв'язок між військовими установами України і Росії.

The activity of warfare post-office during the World War I is analyzed based on various sources and archive materials in this article. Particular attention is paid to the work of mail, telegraph and telephone, institutions, which functioned on the territory of Odessa city and made connections with war institutions in Ukraine and Russia.

Військово-польова пошта в Російській імперії та Україні зокрема була започаткована при Петрі I. В наступні століття вона набула подальшого розвитку, у зв'язку із проведенням численних війн на території України, і багата цікавими фактами і подіями, що заслуговують уваги сучасників. В роки Першої світової війни одним із важливих пунктів військово-польової пошти стали установи міста Одеси, які здійснювали зв'язок між військовими пунктами різних міст і держав. Сучасні дослідники, які вивчали питання розвитку поштового зв'язку в Україні (В. Бізіна, В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков та ін.) розглядали згадану проблему поверхово [1]. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Із початком Першої світової війни відновила діяльність військова польова пошта. До неї з Міністерства внутрішніх справ, якому було підпорядковане Головне управління пошт і телеграфів, надходили розпорядження, які регулювали поштові справи у діючій армії.

У 1914 р. на території Російської імперії були відкриті 12 головних польових контор, чотири з яких містилися в Україні: Кременчуку, Радзівілові, Києві та Жмеринці. Циркуляром від 12 грудня 1914 р. повідомлялося, що "кожна установа імперії пересилає всі адресовані в діючу армію поштові відправлення до найближчої за ходом пошти Головної Польової Контори" [2].

Одним із важливих документів цього періоду було Положення про польове управління військ у військовий час, видане у 1914 р. Пункти 34-54 даного Положення стосувалися напрямку, пересилання і перевезенню поштових відправлень. За цим Положенням кожна військова частина, управління, заклад і установа приписувалися до однієї із польових

поштових контор або, у випадку місцезнаходження біля неї місцевої контори, – до останньої. На поштових відправленнях, які пересилалися в армію, подавачі визначали наступні свідоцтва: 1) "Діюча армія", 2) назва військової частини, управління, закладу або установи, в якому адресат проходив службу (без вказівки вищого військового з'єднання, до складу якого входила військова частина, управління, заклад або установа), і 3) чин, звання, ім'я, по батькові і прізвище адресата. Позначення місць розміщення військових частин, управлінь, закладів і установ у адресах не допускалося, і листи з цими свідоцтвами не пересилалися.

Поштові відправлення відсилалися на адресу найближчої головної польової поштової контори за наявності чотирьох і більше відправлень, які обгорталися у постпакети на ім'я означених частин, управлінь, закладів і установ [3]. Ті листи, з яких не складалися постпакети, сортувалися за родами військ: піхота, кавалерія, артилерія, ополченці, шпиталі і т.п. Щодо посилок, то вони пересилалися у розсіп до найближчої призначеної установи. Оскільки шкіряних мішків не вистачало, пропонувалося пересилати пошту у роґожі [4].

Головна поштова контора залишала у себе поштові відправлення, які належали видачі адресатам у місці знаходження названої контори, а інші пересилали в місця призначення на адресу підлеглих польових або місцевих поштових установ. Сортування кореспонденції відбувалося у головних польових поштових конторах за участю і під наглядом призначених для цього офіцерів. Посилки, відправлені із головної польової поштової контори у контори при військах, у випадку виступу цих контор у похід за військами, надсилалися

у похід за конторами або здавалися в найближчу місцеву поштову установу для збереження, до першої можливості надіслати відправлення за призначенням.

Прості відправлення, які належали доставці адресатам, що знаходилися поблизу поштових установ, пересилалися польовими конторами через супроводжуючих пошту листонош, в окремих пошпакетах на ім'я кожної частини військ, управління або закладу, з припискою цих пошпакетів до подорожних пошт. Прості відправлення, опущені в ящики при поштових установах, пересилалися завідуючим установою в найближчу польову поштову контору.

У випадку переміщення частин військ, які викликали необхідність змінити місце отримання поштових відправлень, їх начальники повідомляли про це письмово як поштову контору, із якої отримали, так і ту, із якої потрібно отримати поштові відправлення. Крім того, названі начальники про приписку до нової польової або місцевої поштової контори своєчасно доносили по телеграфу в штаб верховного головнокомандуючого.

По шосейним і ґрунтовим дорогам пошта перевозилася на підводах, в'ючним засобом і верховими їздами, для чого призначалися листоноші. Верховим їздовим засобом пересилалися прості поштові відправлення вагою не більше 20 фунтів; відправлення ці поміщалися в сумці, яка одягалася через плече їздового, або прикручувалася до сидла.

При зосередженні в одному пункті двох або декількох польових поштових контор пошта відправлялася тільки однією із них, переважно тією конторою, яка не знаходилася при військах. Якщо всі зосереджені в даному пункті поштові контори належали військам, то пошта відправлялася тією із них, яка першою прибула в цей пункт.

Для пересилання пошти під час бойових дій складалася розклади перевезення пошти поштово-телеграфним відділом і управлінням місцевого поштово-телеграфного округу. Для остаточного влаштування поштових трактів і відкриття правильної поштової гоньби польові поштові контори відправляли пошту на підводах на військових, найманих і реквізиційних конях у найближчі поштові установи або до станції залізних доріг і пароплавних відстаней [5].

Із 29 липня 1914 р. було встановлено безкоштовне пересилання простих листів вагою до 30 грамів і поштових карток у діючу армію і назад. Заказні відправлення до пересилання не приймалися.

Постановою міністра внутрішніх справ від 15 вересня 1914 р. були підвищені ставки поштових зборів і встановлена оплата: за пересилання закритого листа з іншого міста – 10 коп за кожні 15 грамів, збір за замовлення – 10 коп, плата за повідомлення про отримання – 10 коп для листів з інших міст і 5 коп для місцевих, заява про розшук – 10 коп за відправлення з іншого міста і 5 коп для місцевого і плата за заяву про повернення поштового відправлення – 20 коп.

Постановою міністра внутрішніх справ від 31 жовтня 1914 р. на час військових дій у волосних правліннях за видачу листів, поштових карток і бандеролей був відмінений установлений трьохкопійсний збір за видачу листів і поштових карток, які пересилалися поштою безкоштовно як на ім'я чинів діючої армії і поранених, так і від цих чинів і поранених за будь-яким адресатом. Аналогічне розпорядження по відношенню до залізничних станцій було видане Постановою міністра внутрішніх справ від 20 листопада 1914 р. [6].

У додатку № 6 Положення про польове управління військ у військовий час, затвердженому 13 серпня 1914 р., йшла мова про положення поштових і телеграфних установ на театрі військових дій. Згідно з даним Положенням, у районі діючої армії влаштовувалися головні польові поштові контори, польові й запасні поштові контори, польові й запасні телеграфні відділення, польові телеграфні контрольні

станції, поштові підстави польової пошти, робочі колони й польові телефонні станції. Польові головні поштові контори влаштовувалися на театрі військових дій вздовж кордону названого театру з Російською імперією, як правило, в залізничних вузлах, для сортування і правильного напрямку поштових відправлень.

У додатку № 8 Положення про поштові і телеграфні установи на театрі військових дій був визначений штат польових поштових і телеграфних установ. До штату польової головної поштової контори входили: начальник контори, його помічник, поштово-телеграфні чиновники з II по VI розряди, листоноші (всього 55 осіб); до поштової контори при корпусі призначалися: начальник контори, поштово-телеграфні чиновники з II по VI розряди, листоноші і обозні (20 осіб); до запасної поштової контори входили: начальник контори, поштово-телеграфні чиновники з III по VI розряди, листоноші (9 осіб); до штату телеграфного відділення входили: начальник відділення, його помічник, наглядач, поштово-телеграфні чиновники V і VI розрядів, розсылні (6 осіб); до штату поштової підстави входили: завідуючий підставою, обозні (11 осіб). Таким чином, штат польової головної поштової контори складався із 101 особи. У Положенні встановлювався оклад основного і посиленого жалування, основних і посиленних столових грошей, які призначалися залежно від розряду поштово-телеграфних чиновників. Поштові і телеграфні чиновники мали прислугу: начальники поштових контор і телеграфних відділень і помічники начальника головної поштової контори – по 1 рядовому на кожного, а всі інші чиновники – по 1 рядовому на двох [7].

Поштова контора при головній квартирі влаштовувалася по штату корпусної контори з додаванням трьох листонош. З мобілізацією армії формувалося 10 поштових підстав. На кожній підставі малася вісім парокінних візків з 18 конями (в тому числі двоє запасних). Кількість їздових і коней на кожній підставі могла збільшуватися або зменшуватися, але з тим, щоб загальна кількість людей і коней не перевищувала визначеної за штатом кількості для всіх влаштованих підстав на відкритому тракті поштового сполучення [8].

Одним із важливих пунктів здійснення зв'язку між арміями було місто Одеса. На основі вищезгаданого Положення про поштові і телеграфні установи на театрі військових дій і наказів головнокомандуючого від 4 квітня 1915 р. в Одесі були влаштовані польова поштова контора № 46, польове телеграфне відділення № 46 і польова телефонна станція “Лит. Т”. У квітні цього року із чинів поштових і поштово-телеграфних округів України були укомплектовані штати вищеназваних установ [9].

Наказом № 119 по Одеському поштово-телеграфному округу листоноші Одеської поштової контори Йосиф Бугай, Микола Жучков, Іван Магдій, Григорій Івашин, Антон Новицький були переведені до польової поштової контори; листоноші Одеської поштової контори і Одеського 3-го міського поштово-телеграфного відділення Гордій Антосяк, Сергій Барщик, Ілля Бадарев, Вікентій Василенко, Степан Дибачевський, Василь Засоба – переведені до польової поштової контори восьмого армійського корпусу; листоноші Херсонської поштово-телеграфної контори Фадій Замига, Йосиф Орловський і Михайло Штигайло – також переведені до польової поштової контори восьмого армійського корпусу. Перші п'ять – із 1 серпня, інші – з 18 липня 1914 р. [10]. Начальником Одеської польової поштової контори був призначений Олександр Мельников, Одеського польового телеграфного відділення – Микола Модрясицький і Одеської поштової телефонної станції “Лит. Т” –

поштово-телеграфний чиновник IV розряду Антон Козлов [11].

До основних обов'язків одеських військових поштових чиновників, крім пересилання кореспонденції, відносились: 1) охорона і огляд телеграфних стовпів і ліній від ворога; 2) виконання умов тимчасового Положення про військову цензуру; 3) переведення поштових грошових переказів для військовополонених.

Циркуляром Одеського округу від 5 серпня 1914 р. було встановлено, що прості листи вагою до 30 грамів ($2\frac{1}{3}$ лота) і поштові картки, адресовані на ім'я чинів армії і установ, розташованих у межах Херсонської і Таврійської губерній, пересилалися і видавалися безкоштовно. Але на означенні відправлення, опущені в поштові ящики без оплати марками, накладалися доплатні штемпеля, і потім такі відправлення пересилалися з перепискою за реєстрами [12].

9 жовтня 1914 р. були надіслані вказівки начальникам одеських поштово-телеграфних і поштових установ і завідуючим поштовими операціями, в яких надавався перелік предметів, дозволених для пересилання в посылках, адресованих у польові поштові установи. Таким чином, дозволялося пересилати: 1) всі харчові продукти (сухарі, печиво, хліб, консерви, свинне сало, ковбаси, вітчину, солодощі і т.п.); 2) предмети гігієни та медикаменти (мило, зубний порошок, порошок від комарів, одеколон і т.п.); 3) необхідні у військовому побуті предмети (похідний спальний мішок, прибори для гоління, столові і чайні прибори та ін.) [13].

У жовтні 1914 р. було виявлено, що із сполучень залізних доріг мобілізаційної частини відбулася спроба перехоплення ворогом телеграм із прямого урядового проводу, який був підвішаний на стовпах дороги, шляхом приєднання до вказаного проводу тонкої ізольованої проволочки. З цього приводу було доручено листоношам, які супроводжували пошти, оглядати телеграфні лінії поштових трактів і звертати увагу на те, щоб не було проведено будівельних відхилень від телеграфних проводів у бік [14].

11 лютого 1916 р. начальникам поштово-телеграфних і телеграфних установ і дільничним механікам Одеського округу була надіслана інструкція щодо охорони від ворогів і злочинників телеграфних проводів, розміщених уздовж залізних доріг: огляд телеграфних ліній і проводів проводився агентами залізничного телеграфу і чинами поштово-телеграфного відомства по черзі: на Катерининській дорозі західні станції Синельникове і Олександрівськ оглядали кожного тижня (в першу половину тижня – агенти телеграфу, в другу половину – чини поштово-телеграфного відомства); на інших ділянках дороги огляд відбувався один раз на два тижні в тому ж порядку черги. На південних і південно-західних дорогах огляд відбувався по черзі один раз на тиждень: в перший тиждень агентами служби телеграфу, а у другий – дільничними механіками поштово-телеграфного відомства. У випадку виявлення пошкоджених проводів відразу доповідали начальству. Від осіб, які ремонтували пошкодження, вимагали посвідчення про особистість. Путьова охорона залізних доріг під наглядом старших агентів кожного дня оглядала телеграфні лінії. Дільничні механіки отримували посвідчення про особистість в управлінні округу, до якого були приписані [15].

Одним із важливих завдань Одеської поштової контори у період Першої світової війни було виконання умов тимчасового Положення про військову цензуру, якій підлягали поштові відправлення і телеграми, згідно з Указом урядового Сенату від 20 жовтня 1914 р. [16].

Цензурні установи займалися виявленням листів і прокламацій революційних партій, які пересилалися поштою. Обов'язковою постановою головного начальника військового округу від 24 жовтня 1914 р. заборонялося пересилання листів німецькою мовою. Виявлені листи надсилалися в Одеську поштову

контору з надписом “до військово-цензурної комісії”. В тих установах, де була встановлена військова цензура, таку кореспонденцію передавали цензорам для попереднього огляду [17].

За циркулярним повідомленням начальника Одеського округу від 13 листопада 1914 р., поштові відправлення з письмовими повідомленнями німецькою мовою, які надходили із місцевостей Одеського військового округу, тобто поштових установ, які були розміщені в Херсонській і Таврійській губерніях, належали затримці і відправленню до Одеської поштової контори. Листи німецькою мовою, які надсилалися з інших округів, надавалися для перегляду цензурі, а потім доставлялися і видавалися за призначенням. У тих місцях, де цензура не встановлювалася, кореспонденція направлялася для попереднього огляду до Одеської поштової контори. Повідомлення на купонах грошових переказів могли писатися і на німецькій мові, але також належали ретельній цензурі. В установах, де не передбачалося цензурних пунктів або не було перекладача з німецької мови, грошові перекази не приймалися. Листи військовополоненим писалися російською мовою, крім адреси, яка могла бути написана німецькою. Такі листи в цензурних пунктах контролювалися на місцях військовими цензорами, а з усіх інших установ направлялися для цензури до Одеської поштової контори. Листи, пропущені цензурою, відправлялися у Петроград в бюро Червоного Хреста. Вся кореспонденція, яка направлялася в Одесу для цензури, запечатувалася в окремі постпакети з надписом “до Одеської військово-цензурної комісії” [18].

12 січня 1915 р. Головне управління пошт і телеграфів повідомило, що під час огляду військовою цензурою поштових відправлень, отриманих із діючої армії, виявлялося вкладання в них грошей. Згідно зі ст. 897 Постанов з поштової частини, за таємне пересилання по пошті грошей конфісковувалася четверта частина знайденого. Але, беручи до уваги виключні обставини військового часу й ті умови, в яких знаходилися військові чини, міністр внутрішніх справ визнав можливим не використовувати ст. 897 Постанов з поштової частини до листів і посилок, які пересилалися із діючої армії, а, згідно зі ст. 74 Постанов, брати за такі відправлення страховий збір у подвійному розмірі із суми виявлених у відправленні грошей, які і видавати потім разом із відправленням отримувачу без конфіскації четвертої частини [19].

Історія Першої світової війни – це не лише бої, наступи, перемоги і поразки. Головні діючі особи на війні – люди, а вони через різні обставини часто опинялися за лінією фронту як полонені. Були вони у кожної воюючої сторони.

У листопаді 1916 року уряд Російської імперії потурбувався про своїх військовополонених. Було встановлено направлення їм грошей поштовими переказами. В циркулярі від 24 листопада 1916 р. зазначалося: “Через встановлення поштових переказів для військовополонених грошові перекази на ім'я російських військовополонених за кордон не пересилати. Гроші відправляти виключно поштовими переказами, а не листами із оголошеною цінністю, так як курс російських грошей для переказів вище курсу, за яким гроші розмінюються у ворожих нам країнах” [20].

Отже, під час Першої світової війни військова польова пошта відновила свою діяльність. В Україні було створено чотири польових поштових установи. Положення, розпорядження, циркуляри, які видавалися в цей період, стосувалися напрямку, пересиланню і перевезенню поштових відправлень. Це сприяло швидкій і налагодженій роботі польової пошти. Великого значення набули цензурні установи, які діяли майже при кожній одеській поштовій конторі і

слідкували за проходженням агітаційних листів, прокламацій революційних партій та передачі інформації ворогом. Уряд Росії потурбувався також про своїх військовополонених. Було здійснено передачу їм грошей поштовими переказами. Особливо пильно уряд турбувався про охорону телеграфних проводів від ворогів і злочинців, і для цього вживав усіляких заходів, які визначалися у відповідних інструкціях.

У цілому, роботу військової польової пошти даного періоду, порівняно з попередніми століттями, можна назвати задовільною. Польова пошта виступала вже як самостійна організована структура, яка допомагала веденню військових дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.; Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – 327 с.
2. Мухін В. та ін. Вказ. праця. – С. 123.
3. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 168-169.
4. Мухін В. та ін. Вказ. праця. – С. 123.
5. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 168-169.
6. Почтово-телеграфная статистика за 1914 год с кратким обзором деятельности почтово-телеграфного ведомства за тот же год. Издание главного управления почт и телеграфов. – Петроград: Типография Министерства Внутренних Дел, 1917. – Арк. X-XI.
7. Приложения к Положению о полевом управлении войск в военное время (№ 1-17). – СПб.: Военная Типография Императрицы Екатерины Великой, 1914. – С. 58-60.
8. Там само. – С. 60.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 307. – Оп. 7. – Спр. 65. – Арк. 352.
10. Там само. – Ф. 308. – Оп. 6. – Спр. 216. – Арк. 18.
11. Там само. – Ф. 307. – Оп. 7. – Спр. 65. – Арк. 339-341, 371-375.
12. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 179; ДАОО. – Ф. 307. – Оп. 7. – Спр. 65. – Арк. 339-341, 371-375.
13. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 171-171зв.
14. Там само. – Арк. 175.
15. Там само. – Арк. 187-188.
16. Почтово-телеграфная статистика за 1914 год с кратким обзором деятельности почтово-телеграфного ведомства за тот же год. – Арк. X.
17. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 176.
18. Там само. – Арк. 178.
19. Там само. – Арк. 185.
20. Мухін В. та ін. Вказ. праця. – С. 123-124.

УДК: [94:37] (477.8)

МОРОЗОВА О.С.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Морозова Ольга Станіславівна (1978 р. н.). З відзнакою закінчила історичний факультет МДПУ у 2000 р., в 2001 р. – магістратуру. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – *розвиток україномовної освіти в Україні.*

БОРОТЬБА “ПРОСВІТ” НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЗА ОСВІТУ РІДНОЮ МОВОЮ

У статті висвітлюється процес розбудови національної системи освіти з українською мовою навчання на початку XX століття. Особливе місце відводиться “Просвітам”, що мали за мету сприяння розвитку української культури, зокрема, освіті українського народу його рідною мовою.

In the article the process of assertion of the national education system with the Ukrainian language at the beginning of the XXth century is considered. The special place is given to the “Prosvita’s” that have the goal to promote to the development of the Ukrainian culture, especially to the Ukrainian people education on their native language.

На початку XX ст. одним із найактуальніших питань для українського народу було питання розбудови національної системи освіти з українською мовою викладання. Значне місце в цьому процесі відводиться “Просвітам”, що мали за мету сприяння розвитку української культури, зокрема освіті українського народу його рідною мовою.

У наш час питання розвитку української освіти також є одним із ключових серед питань внутрішньої політики. Тому досвід, набутий у минулому, може бути корисним і сьогодні.

Питання впровадження “Просвітами” української мови в навчальних закладах завжди перебувало в полі зору науковців. Про це у свій час писали С. Шелухін [1], М. Аркас [2]. Сьогодні вказаними питаннями цікавляться О. Лисенко [3], Г. Касьянов [4] та інші дослідники, хоча боротьбу “Просвіт” за україномовну освіту вони розглядають у руслі загальнодержавної просвітницької діяльності організацій.

Зважаючи на це, метою роботи є висвітлення діяльності “Просвіт” Наддніпрянської України щодо впровадження української мови в навчальних закладах.

Однією з перших була заснована Катеринославська “Просвіта” (8 жовтня 1905 року), яка об’єднувала близько 400 членів, серед яких – професори Д. Яворницький, Д. Дорошенко, В. Біднов [5]. Не маючи можливості вибороти право використовувати рідне слово у школі, просвітяни шукали можливостей проведення позанавчальних заходів українською мовою. Такою можливістю для Катеринославської “Просвіти” та її філій стали численні свята ялинки. Займалося товариство і видавництвом україномовних книжок. Виставку таких

посібників організація провела під час літніх учительських курсів у Катеринославі [6].

Однією з найактивніших у Катеринославській “Просвіті” була філія у селі Мануйлівка. Мануйлівці намагалися брати участь у вчительському русі. Зокрема, влітку 1911 р. вони приймали у себе екскурсію українських народних учителів із Буковини. В тому ж році намагалися надіслати свого представника з доповіддю на 3’їзд земських діячів народної освіти (Москва, 1911), але їм було відмовлено [7].

Від робітників Катеринослава депутатом Думи було обрано активного члена РСДРП Г.І. Петровського. Виборці доручили йому виступити на захист української мови, зокрема, щодо необхідності впровадження рідної мови в школах, судах та інших установах [8]. Зважаючи на таку українізаційну діяльність, 25 січня 1916 року Товариство з усіма його філіями було закрито.

Яскравим борцем за рідну мову у школі стала Київська “Просвіта” (заснована 25 червня 1906 року). Першим її головою був Б. Грінченко. Організація об’єднувала у 1906 р. 277 членів, у 1907 р. – 423, у 1908 р. – 546, у 1909 р. – 625 чоловік [9]. Серед них – В. Дурдуківський, М. Грінченко, С. Русова, О. Пчілка, Л. Українка, С. Єфремов, А. Кримський, В. Науменко, І. Огієнко, М. Лисенко, І. Стещенко, М. Левицький, С. Шемет, В. Степанковський та багато інших визначних особистостей [10].

Почесними членами були професор Київського університету історик археограф В. Антонович; професор Харківського університету, фольклорист, етнограф, історик української літератури М. Сумцов, а з травня 1909 р. – Б. Грінченко, який став ініціатором, фундатором та душею товариства [11].

Метою “Просвіти” було “сприяти розвитку української культури та, головним чином, просвіті українського народу його рідною мовою, діючи в межах м. Києва та Київської губернії”. Для цього Товариство повинно було видавати книги, журнали, газети українською мовою; відкривати читальні, бібліотеки; проводити публічні лекції, читання, загальноосвітні курси та ін.; засновувати стипендії, школи та ін. просвітницькі організації і под. [12].

Досить активно діяло Товариство щодо видавничої діяльності. Київська “Просвіта” видала книжку А. Кримського “Українська грамати́ка”, яка мала велике значення для відродження національної школи [13].

Одним із головних завдань “Просвіти” було відкриття української початкової школи, яку створити так і не вдалося. Рада Товариства навіть доручила своєму членові Модестові Левицькому скласти шкільно-лекційну комісію “Просвіти” для вживання заходів щодо заснування українських шкіл на Київщині.

Київська “Просвіта” постійно зверталася до Ради професорів Київського університету св. Володимира з проханням організувати кафедри з українською мовою викладання (1906) [14], до української фракції Державної Думи – з пропозицією винести на обговорення питання про шкільне викладання українською мовою (1907); збирала кошти на встановлення пам’ятника Т. Шевченкові [15].

Наскільки плідною й потрібною була діяльність Київської “Просвіти” щодо націоналізації навчальних установ, можна побачити з численних листів жителів різних місцевостей до керівників організації. В цих листах люди просили взяти під опіку просвітні установи, відкрити за їх власні кошти, бо “потреба в них страшенно пекуча” [16].

Дії товариства постійно обмежувалися. Говорячи про “Просвіту”, начальник Київського охоронного відділення зазначав, що головне завдання організації – “розвиток національного духу, сепаратизму”, “боротьба з русифікацією – це мінімум устремлінь українців” [17].

1 квітня 1910 року Київському губернатору надійшла докладна записка від відділу Київського губернського у справах над товариствами з підписом С. Щоголіва. У ній йде мова про небезпечні тексти в брошурах товариства, що розбуджують національну самосвідомість населення. В одному з них зазначалося, що рідна мова вигнана з навчальних закладів, тому “школи наші не можуть дати нашому народові доброї науки” [18]. У відповідь було наказано: “організацію під назвою “Товариство Просвіта в Києві” закрити назавжди” [19]. Нарешті, 10 квітня 1910 року організація була заборонена [20].

Прохання призначити до школи двох учителів, “по змозі, українців”, висловлювалося і представниками Медвинської “Просвіти” (с. Медвин Канівського повіту на Київщині). У проханні зазначалося, що “в цей час школа залишається на одну вчительку при 180 учнях, котра викладає в цій школі тільки один предмет – російську мову” [21].

У 1906 році була заснована “Просвіта” в м. Кам’янець-Подільському. Зі Статуту організації дізнаємося, що її мета – “допомога культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі”. Для цього Товариство мало відкривати школи, книгарні; видавати свої твори, книжки, газети для народного читання; організовувати читання рефератів і бесід про питання, що торкаються України; для поширення просвіти серед народу заводити недільні школи, повторні й вечірні заняття з дорослими, споряджати народні читання та систематичні курси [22].

Восени 1908 р. кам’янець-подільські просвітяни організували Всеукраїнський рух зі збирання грошей для утримання вчителів української мови та літератури у Вінницькій церковно-учительській школі. Але їм було відмовлено [23].

Одеські просвітяни також мріяли про повну українізацію навчальних закладів: “... коли дозволять українську мову, то вона зараз же буде викладати всі предмети по-українськи” [24]. Засновники Одеської “Просвіти” – Комаров, Панченко, Клименко [25].

“Просвіта” робила спроби відкрити українську початкову школу. У липні 1907 р. рада Товариства подала про це прохання попечителю одеського учбового округу. Був вироблений і затверджений відповідний план. Однак подальші дії щодо цього адміністрація не дозволила [26].

12 липня 1906 року члени Одеської “Просвіти” під проводом д-ра Луценка провели нараду і одногослосно постановили відкрити в Одесі українського гімназію. Установа мала намір готувати не “чиновників, залежних лише від пенсії, але городян, чутливих на потреби народу” [27]. І хоча планувалося вести навчання російською мовою, українською мали викладатися українська мова, українська література та історія. Гімназія повинна була утримуватися коштом Товариства [28].

Одеська “Просвіта” неодноразово порушувала питання про українські кафедри в університеті [29]. Було ще багато заборон на шляху одеської “Просвіти” організувати навчальні заклади. Врешті-решт, її було закрито в листопаді 1909 року [30].

Відомим борцем за школу з рідною мовою викладання стала Миколаївська “Просвіта”, що була заснована в 1907 році за сприяння видатного просвітителя, композитора, історика й етнографа Миколи Миколайовича Аркаса.

У статуті, що був затверджений 16 лютого 1907 року, пояснюється мета діяльності Товариства: “п. 1. Товариство має за мету допомогти розвою української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи у Миколаєві. п. 2. А для цього Товариство має: видавати книжки, журнали, часописи і т. ін. українською мовою, заводити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т. ін., впоряджати публічні лекції, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т. ін., заводити стипендії. Школи, бюро праці, просвітні та благодійні заклади” [31].

Організація плідно працювала у напрямку націоналізації освіти. Це підтверджують численні листи від мешканців Кременчука, Крюкова та інших міст, у яких люди прохали більше розповісти про Миколаївську “Просвіту”, сповіщали, що “широко люблять Україну і хочуть жити на український лад, щоб була і література, і мова українська ... все своє, а не чуже...” [32]. Микола Миколайович навіть зумів відкрити українську початкову школу з рідною мовою навчання в селі Богданівці Одеського повіту [33].

Сам Аркас так оцінює діяльність “Просвіти” у своїй промові на роковинах організації 22 лютого 1908 року: “...наші вечори роблять свою роботу і потроху збуджують за довгі роки переснажений з національного боку народ наш” [34].

У 1908 році від Миколаївської “Просвіти” було надіслано члену Державної Думи професору І.В. Лучицькому прохання домагатися націоналізації школи, а саме: щоб “по всіх українських початкових школах, від Холмищини аж до Таврії, від Поділля до Кубанщини, викладовою мовою була рідна українська”. А для підготовки вчителів потрібно було в учительських і духовних семінаріях, гімназіях та університетах заснувати обов’язкові курси українознавства, а проповіді в церквах читати українською мовою. Все це робилося, щоб “...стати поруч з усіма культурними народами...” [35].

Вимога створення української школи містилася також у листі “Просвіти” до Петербурзької української громади, щоб вона поставила це питання на 3’їзді представників від учительської спілки, який відбувався на той час у столиці Російської імперії [36]. Подібний

лист був направлений також до Празького всеслов'янського студентського з'їзду з привітанням і проханням розглянути питання про те, щоб в українських університетах було заведено кафедри, а скрізь в Україні – школи з українською мовою викладання [37].

Таким чином, не припиняючи наполегливої і послідовної боротьби за впровадження української мови у народну освіту, керована М. Аркасом "Просвіта" не лише підвищувала самосвідомість народу, а й давала великий поштовх до розгортання цього руху по всій Україні.

Чернігівська "Просвіта" була заснована в травні 1906 р. і налічувала понад 200 членів. Серед них – М. Коцюбинський, І. Шраг та ін. Організація мала філії в Ніжині та Козельці. За чотири роки свого існування (1907-1911) Чернігівська "Просвіта", в якій налічувалося більш як 300 членів, незважаючи на постійні переслідування, активно займалася розбудження національної самосвідомості серед українського населення.

Члени "Просвіти" велике значення надавали прищепленню національних ідей селянській молоді, вважаючи, що саме вона буде відігравати у майбутньому головну роль в українському русі. За таку неблагондійну діяльність чернігівські просвітяни постійно зазнавали утисків з боку царської адміністрації. Так, у 1907 році М. Коцюбинського та І. Шраг разом з іншими п'ятьма діячами, за наказом адміністрації, було виключено з членів товариства. В 1911 році була закрита і сама організація, щоб застеретти людей від майбутньої загрози "громадському спокою та безпеці" [38].

Важливу національну культурно-просвітницьку роботу проводила Житомирська "Просвіта" (1907-1912). Прийнятим Статутом мета товариства визначалася так:

"п.1. Товариство має за мету допомагати розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою у Житомирі і в Волинській губернії". Для цього Товариство повинно було видавати книжки, журнали, часописи українською мовою; заводити свої бібліотеки, читальні, книгарні; споряджати публічні лекції і за загально-просвітні курси; заводити стипендії, школи, інші просвітні заклади та ін. [39].

Завдяки "Просвіті", в Житомирі досить активно проходила українізаційна робота серед населення. Однак у квітні 1912 року після багатьох нападів та

доносів чорносотенців її було закрито. З цього приводу газета "Рада" запевняла: "28 квітня закрито Житомирську "Просвіту", але такий кінець "Просвіти" ледве чи допоможе що в боротьбі з українством. Як справа життя, воно поза "просвітами" має тисячі інших шляхів і способів, у яких неможливо зловити того чи іншого пункту. Щоб знищити українство, треба все життя знищити, а цього заходами адміністрації не зробити" [40].

Незважаючи на те, що діяльність "Просвіт" не була ворожою до інших національностей, їх діяльність постійно обмежувалася та підлягала суворому контролю [41]. У роки Першої світової війни всі "Просвіти", які ще існували на той час, були заборонені. Останніми припинили свою діяльність товариства у Кам'янці-Подільському та Катеринославі. Остаточно "Просвіти" були ліквідовані зі встановленням радянської влади [42].

Таким чином, "Просвіти" мали велике значення не лише для загальної просвіти українського населення, а й для його освіти рідною мовою. Діяльність українців у "Просвітах" згуртовувала їх задля єдиної мети, збагачувала досвідом, мала величезне практичне значення щодо українізації навчальних закладів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелухін С. Одеська "Просвіта" (Лист до редакції) // Рідний край. – 1906. – № 44. – С. 7-8.
2. Аркас М. Подорож до Одеси // Рідний край. – 1906. – № 46. – С. 4-6.
3. Лисенко О.В. "Просвіти" Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 34 с.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст. – Київ: Либідь, 1993. – 170 с.
5. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933). – К.: Заповіт, 1996. – С. 67.
6. Там само. – С. 68.
7. Там само. – С. 69.
8. Лисенко О.В. "Просвіти" Наддніпрянської України... – С. 25.
9. Нариси історії українського шкільництва. – С. 70.
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 2.
11. Нариси історії українського шкільництва. – С. 70.
12. ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1 зв.
13. Лисенко О.В. Значення українських "просвіт" для справи шкільного навчання // Рідна школа. – 1992. – № 3-4. – С. 21.
14. В справі заснування українських кафедр в київському університеті // Рідний край. – 1906. – № 50. – С. 7-8.
15. Нариси історії українського шкільництва. – С. 71-72.
16. ДАКО, ф. 1447, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
17. Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 20.
18. ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 49.
19. Там само. – С. 54 зв.
20. Нариси історії українського шкільництва. – С. 72.
21. ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, спр. 325 б, арк. 29.
22. Статут Подільського Українського Товариства "Просвіта". – Кам'янець-Подільський, 1906.

23. Лисенко О.В. Значення українських “просвіт” для справи шкільного навчання. – С. 21.
24. Шелухін С. Одеська “Просвіта”... – С. 8.
25. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст. – С. 59.
26. Лисенко О.В. Значення українських “просвіт” для справи шкільного навчання. – С. 21.
27. Українська гімназія в Одесі // Діло. – 1906. – Ч. 143. – С. 3.
28. Перша українська гімназія в Одесі // Киевская Сарина. – 1906. – № 5-6. – С. 49.
29. Аркас М. Подорож до Одеси. – С. 5.
30. Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України... – С. 20.
31. Аркас М. Подорож до Одеси. – С. 5.
32. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155.
33. Морозова О.С. Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 107.
34. Ржепецький Л. Педагогічний пошук: кроки до майстерності. – Миколаїв, 2002. – С. 5.
35. ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
36. Там само. – Арк. 63.
37. Там само. – Арк. 76.
38. Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України... – С. 20-21.
39. Устав украинского общества “Просвита” в Житомире. – Житомир: Типогр. Е.И. Щербицкого, 1907. – С. 3.
40. З життя “Просвіт”: ще одна // Рада. – 1912. – № 104. – 8 травня.
41. ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 34-35; ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 95, арк. 10.
42. Нариси історії українського шкільництва. – С. 73-74.

УДК: 94(477)

НЕГУЛЯЄВА Т.Г.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Негуляєва Тетяна Геннадіївна (1986 р.н.). У 2008 р. з відзнакою закінчила бакалаврат Інституту історії та права при Миколаївському державному університеті ім. В.О. Сухомлинського. Тема наукового дослідження – *“Розвиток земської медицини в пореформений період XIX – на початку XX*

ЗЕМСЬКА МЕДИЦИНА В ДНІПРОВСЬКОМУ ПОВІТІ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується процес формування земської медицини в українських губерніях Російської імперії, її становлення, напрями діяльності. Автор визначає, що особливого розвитку діяльність медичних закладів набуває в південних губерніях України.

In the article you can find the process of forming and development of settlements medicine in Ukrainian provinces of the Russian Empire, the ways of its activity. The author considers that a special development of the activity of medicine found its place in the Southern Ukraine.

На межі XX і XXI століть Україну охопила демографічна криза, прогресує старіння населення. Якщо 1991 року в Україні померло на 40 тисяч більше людей, ніж народилося, то 1997 року ця різниця становила вже близько 1,5 мільйона чоловік. За даними ООН, Україна належить до країн, населення яких вимирає [1]. Щороку зростає кількість інфекційних (туберкульоз, СНІД, рак) та неінфекційних захворювань.

Медичне обслуговування має на сьогоднішній день цілий ряд проблем: нестача коштів, спеціалістів, розширення приватних закладів, дорогі лікарські препарати. Отже, охорона здоров'я країни переживає нині не найкращі дні своєї історії. Саме ці процеси багато в чому віддзеркалюють реформаційні умови, в яких розбудовувалася земська медицина в пореформений період XIX століття. Тому земсько-медична практика вимагає дослідження та аналізу, а це можливість віднайти заходи, які стануть придатними для вирішення і сучасних проблем медицини. Власне, земська медицина заклала основи системи медичного обслуговування населення в Україні. Було залучено всі її основні принципи (безкоштовність, співчуття, взаємодопомога і т. д.). Проте, незважаючи на успіхи в минулому і велике значення земської медицини для становлення системи охорони здоров'я у незалежній Україні, так як на нинішньому етапі вона повинна стати предметом спеціального дослідження. Саме цього вимагає стан сучасної системи охорони здоров'я.

Наша стаття базується на територіальних рамках Дніпровського повіту – одного із повітів Таврійської губернії, Новоросійського генерал-губернаторства Російської імперії. Він був розташований в північно-

західній частині Таврійської губернії, на заході та південному сході омивався Чорним морем та Сивашем [2]. Його площа – 11470,5 км², кількість населення на 1911 рік – 301,8 тис. чоловік. Центром повіту було місто Олешки (сучасне м. Цюрупинськ) [3]. Якщо порівнювати територію повіту з сучасною картою Херсонської області, то це майже всі лівобережні її райони.

Хронологічні рамки даної роботи – друга половина XIX – початок XX століття. Це пояснюється тим, що активний розвиток медичної справи в нашому краї розпочався після початку буржуазних реформ середини XIX століття в Росії. Прослідкувавши розвиток медичної справи в Дніпровському повіті, можна сказати, що вона має свої певні традиції. Є свідчення того, що в 1807 році Д.М. Куліковський через співчуття до ближнього відкрив у Каховці лікарню, виписав із Гамбургу лікаря і утримував його на власні кошти. Протягом року в лікарні було 450 чоловік. Д.М. Куліковського за відкриття лікарні нагородили орденом Святої Анни II ступеня [4].

У середині XIX століття в Олешках була відкрита повітова лікарня на 20 ліжок, у якій працював один лікар. Тому на час заснування земської медицини у Дніпровському повіті існували певні напрацювання в області медичної справи.

Серед літератури, використаної в роботі, – праці відомих істориків: О. Субтельного [5], Н. Полонської-Василенко [6], В. Борисенко [7]. Вони дають інформацію про соціально-економічний та культурний стан Російської імперії в пореформений період, особливості проведення реформи в Україні та їх наслідки.

Найгрунтовнішими працями, які відтворюють реальну картину земсько-медичного життя, є роботи С.М. Ігумнова [8] та С.С. Когана [9], які знайомлять із земсько-медичною історією дореволюційного періоду.

Важливі відомості про розповсюдження хвороб у Таврійській губернії викладені в збірниках губернської земської управи. Матеріали щодо розвитку земської медицини в Росії за перші 25 років вміщено в Земсько-медичному збірнику.

Метою даної роботи є розкриття характеру земської медицини Дніпровського повіту з 1861 до 1914 р.

У другій половині XIX століття Російський імператор Олександр II провів ряд прогресивних реформ, метою яких було пристосувати країну до нових умов соціально-економічного розвитку. Серед них можна виділити селянську реформу 1861 р., судову реформу 1864 р., військову реформу 1861-1876 рр., земську реформу 1864 р. [10].

Одним із найпозитивніших заходів уряду, направлених на удосконалення системи управління, стала саме земська реформа, в результаті проведення якої були створені земства – так звані органи самоуправління під керівництвом дворянства. Функції земств були обмежені; по суті вони зводилися до забезпечення населення продовольством на випадок голоду, організації медичної допомоги, будівництва і утримання шкіл, збори статистичних даних. Все це мало позитивне значення [11].

Із цього часу й бере своє зародження земська медицина, яка поклала початок дільничному обслуговуванню населення. Земська медицина організувалася як “необов’язкова” повинність земства.

Медична спадщина, одержана земствами, скрізь була невеликою: в містах – це комплекс богодільень, лікарень, шпиталів, в повітах – невеликі лікарні без амбулаторного прийому, без організації лікування вдома, скрізь платні й призначені переважно для “казенних” людей: військових, дрібних чиновників, арештантів, бродяг. Для місцевого населення лікарня майже не відводила місця [12]. Колишні поміщицькі селяни, яких було більше половини населення, при заснуванні земства майже зовсім були позбавлені медичної допомоги. Так звані державні селяни обслуговувалися з 1851 року окружною медичною відомствами державного майна. В південній частині України, заселеній колоністами, іноді були свої невеличкі лікарні. Всього по губерніях була зовсім невелика кількість богодільень і лікарень [13]. Отже, на початку утворення земств розвиток медичної справи знаходився на дуже низькому рівні, кількість лікарень була незначною, населення не отримувало належної медичної допомоги.

Повітові земства спочатку йшли по етапах колишньої окружної медицини відомства державного майна; у великих селах залишилися фельдшери, які обходили населені пункти відведеної їм дільниці, а для інструктування їх та контролю – лікарі, які періодично об’їжджали свої повіти. В доземський час окружний лікар обслуговував два-три повіти. Земства почали запрошувати здебільшого по два лікарі на повіт, розбиваючи повіт на дільниці. Лікар повинен був об’їжджати селища по одному-два рази на місяць для контролю й керівництва фельдшерами. Під час об’їздів він безпосередньо обслуговував хворих, відібраних фельдшерами та виявлених ним самим [14].

Окремої амбулаторії лікар не мав, жив найчастіше в місті. Знайти лікаря в потрібний час було важко, він постійно був у роз’їздах. Така праця, коли доводилося весь час бути в поїздах, не задовольняла лікарів, і дільниці тривалий час залишалися вакантними.

У подальшому почали створювати амбулаторії для приймання хворих. Але ще багато років лікарські амбулаторії часто залишалися у відомстві фельдшерів, тому що лікарі, як і раніше, роз’їжджали по дільниці.

Тому розвиток земської медицини відбувався в напрямі від роз’їздної медицини до стаціонарної, через проміжний тип – мішану, з улаштуванням амбулаторій, збільшенням кількості лікарських дільниць, застосуванням лікарень у селищах, прагненням до поліпшення їх благоустрою.

По мірі розвитку лікувальних закладів дуже скоро виявилось прагнення до поліпшення справи шляхом організації лікарського персоналу у вигляді губернських з’їздів, повітових лікарських рад, повітових санітарних лікарів.

Передові земські медичні діячі бачили всі недоліки роз’їздної системи медичної допомоги, повільне зростання кількості лікарів, – але кращих варіантів не було. Не було таких варіантів ні в Росії, ні за кордоном, де панував приватно-практикуючий лікар.

Велику роль в історії розвитку ідеї і організації земської медицини відіграла Спілка російських лікарів у пам’ять про М.І. Пирогова. Важливим заходом земської медицини була організація санітарно-статистичної роботи [15]. Одними з перших теоретичних центрів земської медицини стали журнал “Архив судебной медицины й общественной гигиены”, заснований у 1865 р. С.П. Ловцовим, Казанське медичне товариство, організоване А.В. Петровим на початку 70-х рр. XIX століття.

Ті ж ідеї хвилювали і посилено розв’язувалися Харківським медичним товариством. Санітарно-статистичні дослідження хвороб, фізичного розвитку і демографії вперше провели діячі земської медицини (М.І. Куркін, Є.М. Дементьев, Є.О. Осипов, О.І. Погочев, М.І. Тереклов, Д.М. Жбанков, С.М. Богословський та інші), які ставили за мету розробку програми санітарного оздоровлення в Росії і організацію медичної допомоги для селянства. Досить велика кількість досліджень земських лікарів мала велике суспільно-культурне значення. Накопичений матеріал став основою для багатьох наукових узагальнень [16].

Велике значення у розвитку земської медицини мали губернські з’їзди. Губернські з’їзди лікарів носили переважно місцеве значення. Таврійська губернія однією з перших почала скликати з’їзди лікарів у 1873 році. В Херсонській губернії перший з’їзд відбувся в 1874, а в Катеринославській – у 1883 році. На всіх цих з’їздах основним було питання про будову і характер земської медицини [17].

Земська медицина в різних губерніях Російської імперії створювалася в різний час і неоднаково. Місцеві особливості накладали на земську медичну діяльність свій відтінок [18].

На Півдні України провідне становище в розвитку земської медицини відразу зайняло Херсонське губернське земство. Тут губернська санітарна організація була на рівні з найбільш передовою в Росії – Московською – і досягла значних успіхів.

Заселення південних губерній стало актуальною економічною проблемою, яка визначила відносини робітників і робітничого люду. Поміщики були зацікавлені в робочій силі і тому вимушено погоджувалися на вищу оплату праці, витрати з медичного обслуговування.

Населення південних губерній зростало в геометричній прогресії. В Херсонській губернії воно за 45 років (з 1870 по 1914 рр.) збільшилося з 778 000 до 2 856 000 – більше ніж у 3 рази, в Катеринославській губернії – з 992 000 до 2 746 000 – майже в 3 рази [19].

А таке швидке кількісне зростання жителів викликало цілий ряд санітарних проблем. Діяльність земських лікарів південних губерній України ввійде в історію культури як діяльність соціально-гігієнічна. Саме тут, на Півдні, земські діячі доступними їм методами прагнули вирішити проблеми обслуговування сільськогосподарських робітників, розкриваючи жахливі умови перебування переселенців-батраків, можливого їх полетшення і забезпечення їх медичною допомогою [20].

Насамперед потрібно відмітити великий внесок таких діячів Херсонської губернської земської медицини, як Уварова, Тезякова, Кудрявцева, Ігумнова та інших. У дружньому зв'язку з херсонськими земськими медичними діячами будували свою роботу і земські лікарі Катеринославської і Харківської губерній [21].

Зовсім інше спрямування отримала земська медицина в Полтавській і Чернігівській губерніях: тут здійснювався лікувально-профілактичний напрям, особливо в області боротьби із сифілісом. З організацією лікувальних сил тут не поспішали. На даних територіях не стояли гостро питання про "переселенців". Густота населення на Полтавщині була досить високою (в 1870 р. – 43,7 жителів на 1 кв. версту проти 12 в Херсонській). У Чернігівській губернії 35 чоловік на 1 кв. версту. Із Полтавщини, навпаки, частина селян переселялася на південь, і земські діячі проявляли меншу цікавість до здоров'я і потреб робітників [22].

У Київській, Волинській і Подільській губерніях земське облаштування взагалі затрималось, і земська медицина була введена лише в 1903 році, а в 1904 році почали діяти губернські комітети, які затвердили при земських управах санітарні бюро [23].

Західноукраїнські землі взагалі не знали земської медичної організації.

Таким чином, залежно від різних історичних умов розвитку, на українських землях земська медицина виникла і розвивалася по-різному.

Земства виділяли на утримання медицини незначні кошти, намагаючись покрити затрати на надання медичної допомоги за рахунок самого селянства (спеціальні медичні побори, плата за поради).

Основні витрати земств (80-85 %) йшли на утримання земських установ, на медицину витрачалося 8 % земських коштів [24].

А витрати держави на народну освіту, медицину складали менше 1/10 державного бюджету [25]. І тому уряд виконання земствами місцевих господарсько-адміністративних функцій розглядав не як право, а як обов'язок [26].

Таким чином, у другій половині XIX століття в Російській імперії проведено прогресивні реформи, серед яких була земська. Земська реформа торкнулася і Дніпровського повіту Таврійської губернії. Вона заклала основи організації місцевого самоуправління у вигляді земств. Однією з функцій земств була організація медичної справи. В доземський період піклування про народне здоров'я знаходилося в дуже поганому стані: не було достатньої кількості ні лікарів, ні задовільних лікарень; організації медицини як повної продуманої системи в цій справі; існувала роз'їзна система обслуговування населення. Діяльність земських установ у багатьох галузях приносила вагомий результати, і їх роль у соціально-політичному та економічному житті країни з кожним роком зростала. Безпечні успіхи земства мали саме в соціальній сфері. За час свого існування земство поставило цю справу на такий високий щабель, на який тільки могло поставити при матеріальних та інших своїх можливостях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Царенко А.В. Валеологія. – К.: "Генеза", 1998. – С. 26-27.
2. Федоров С.М. Естественно-исторические очерки Днепровского уезда. – Алешки, 1923. – С. 7.
3. Энциклопедический словарь Т-ва "Бр. А. и И. Гранат и К." / Под. ред. Гамбарова Ю.С. – Т. 18. – М.: б/в, б/р, п/о. – С. 7.
4. Герасименко М.В. Історія становлення та розвитку земської медицини в Україні (бібліографічний огляд) // Вестник Херсонского государственного Технического университета. – 1998. – № 2. – С. 50-53.
5. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 511 с.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2 – К.: Либідь, 1995. – 607 с.
7. Борисенко В.Й. Курс української історії, з найдавніших часів до XX ст. – К.: Либідь, 1998. – 615 с.
8. Ігумнов С.М. Нарис розвитку земської медицини на Україні // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К., 1957. – 498 с.
9. Коган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины: К столетию земской медицины. – М., 1965. – С. 82-92.
10. Борисенко В.Й. Курс української історії. – С. 447.
11. История СССР XIX – нач. XX вв. / Под редакцией Федосова И.А. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 303.
12. Коган С.С. К столетию земской медицины на Украине. – С. 87.
13. Ігумнов С.М. Нарис розвитку земської медицини на Україні. – С. 80.
14. Там само. – С. 60-61.
15. Герасименко М.В. Історія становлення та розвитку земської медицини в Україні. – С. 51.
16. Большая советская энциклопедия / Под. ред. А.М. Прохорова. – Т. 9 – М.: Советская энциклопедия, 1972. – С. 505.
17. Коган С.С. К столетию земской медицины на Украине. – С. 86.
18. Там само. – С. 83.
19. Там само. – С. 85.
20. Постановление Днепровского уездного земского собрания. – Херсон: б/в, 1876, п/о. – С. 115.
21. Коган С.С. К столетию земской медицины на Украине. – С. 89.
22. Там само. – С. 85.
23. Там само. – С. 92.

24. История СССР XIX – нач. XX вв. – С. 167.
25. Там само. – С. 173.
26. Там само. – С. 167.

УДК: 334.735: 94 (477) "1921/1928"

ОНІПКО Т.В.,

Полтавський університет споживчої кооперації України.

Онiпко Тетяна Володимирiвна (1956 р. н.), кандидат iсторичних наук, доцент кафедри культурологiї та iсторiї Полтавського унiверситету споживчої кооперацiї України. Закiнчила у 1978 р. iсторичний факультет Полтавського державного педагогiчного iнституту iменi В.Г. Короленка. Автор понад 140 наукових публiкацiй та спiвавтор колективної монографiї. Коло наукових iнтересiв – *iсторiя кооперативного руху, краєзнавство, доброчиннiсть*.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В НОВИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ (1921-1928 РР.)

У статті проаналізовані основні напрямки підготовки спеціалістів для системи споживчої кооперації в умовах нової економічної політики. Автор наголошує, що випускники навчальних закладів споживчої кооперації у 20-ті рр. XX ст. задовольняли потреби не лише кооперативних підприємств, але й народного господарства взагалі.

The main directions of specialists' training for the consumer cooperatives system in the conditions of the new economic policy are analyzed in the article. The author of the article emphasizes that graduates of the consumer cooperatives establishments in the 20s of the 20th century satisfied the needs not only of cooperative enterprises, but the national economy in general.

Відновлення діяльності та розбудова споживчої кооперації в період нової економічної політики, розширення її господарської діяльності вимагали забезпечити керівні посади та апарат системи кваліфікованими спеціалістами. Тож підготовка кооперативних кадрів стала важливою ділянкою роботи центральної спілки споживчої кооперації – Вукоопспілки та її місцевих організацій. До цього часу глибокого аналізу питання підготовки вітчизняних кооперативних кадрів протягом 20-х рр. XX століття не зроблено, хоча певні дослідження проводилися. Так, у колективній монографії вчених та практиків кооперації “Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 рр.”, виданій до 50-річчя радянської влади, зазначалося, що до 1930 р. споживча кооперація України не мала своїх навчальних закладів і підготовка кооперативних кадрів здійснювалася через спеціальні навчальні заклади Наркомату освіти [1]. Зрозуміло, що подібна констатація, зроблена під впливом радянської ідеології, ігнорувала вагомий фінансовий внесок системи споживчої кооперації у підготовку спеціалістів, які могли б працювати в ринкових умовах. Певні кроки на шляху аналізу досвіду освітньої діяльності Вукоопспілки в умовах непу були зроблені у 1996 р. у спільній колективній монографії львівських та полтавських учених [2]. Проте в ній більше уваги було звернено на підготовку спеціалістів для середньої та первинної ланки споживчої

кооперації, а проблему підготовки кооперативних кадрів вищої кваліфікації лише окреслено. Враховуючи результати проведених раніше наукових досліджень, автор даної статті робить спробу проаналізувати особливості діяльності кооперативних спілок щодо підготовки кадрів з урахуванням ринкових умов господарювання в 20-ті рр. XX ст.

Варто згадати, що вищого навчального закладу для підготовки кооператорів в Україні до початку 20-х рр., не було, на відміну від Росії, де з 1913 р. існував Московський кооперативний інститут. Про відкриття кооперативного університету в Україні мовилося ще на початку XX століття, а в 1918 р., за часів правління гетьмана Павла Скоропадського, навіть була зроблена така спроба, проте за постійної зміни влади вона виявилася невдалою.

Нині цікавим видається той факт, що в умовах “воєнного комунізму”, коли практично завершило господарське життя, в січні 1920 р. у Києві за кошти кооперації був створений кооперативний інститут імені відомого економіста та теоретика кооперації М.І. Туган-Барановського. І відразу газета “Кооперативне слово” прорекламувала цей вищий навчальний заклад споживчої кооперації: “Першого січня відбулося відкриття “Высшего рассадника кооперативного знания”. Викладацький склад інституту являв собою вдале поєднання теоретиків і практиків кооперації. Посаду директора обіймав академік М.В. Птуха [3]. 3

числа викладачів була створена Піклувальна Рада на чолі з відомим діячем кооперативного руху Д.В. Коліухом. В обов'язки Ради входило загальне керівництво інститутом, спостереження за розподілом коштів, пошук коштів для розвитку наукової та навчальної діяльності інституту, затвердження кошторису. Окрім цього, діяла Педагогічна Рада, яка виробила статут, навчальні плани, програми навчання, органи управління. Тобто навіть в умовах жорсткої централізації життя, запровадженого більшовиками, кооператори намагалися зберегти демократичні принципи управління в кооперативно-освітній галузі.

Звичайно, у той час набір студентів до інституту був невеликий: по-перше, споживча кооперація не мала достатніх коштів для їх підготовки; по-друге, враховувалися рівень загальної підготовки на момент вступу та наявність певних кооперативних знань, відтак таких абітурієнтів було обмаль. На першому курсі інституту навчалося 30 чоловік, заняття відвідували 102 вільних слухача та 16 прийнятих умовно (мали недостатній рівень середньої освіти) [4]. У переліку дисциплін, на нашу думку, вдало поєднувалися спеціальні і гуманітарні предмети: історія народного господарства, теорія й історія кооперації, загальне рахівництво з практичними заняттями, право і держава, соціологія, географія, політологія, іноземні мови тощо.

Інститут мав усі підстави стати першим кооперативним університетом в Україні, проте недостатність коштів у реаліях громадянської війни стали головним негативним чинником у його діяльності. На підставі наказу від 16 листопада 1920 р. інститут було приєднано до Київського інституту народного господарства – на правах окремого продовольчо-кооперативного факультету (заняття на якому почалися лише на початку лютого 1921 р.) [5]. Таким чином, на момент, коли ввели нову економічну політику, самостійного вищого навчального закладу системи споживчої кооперації в УСРР не було.

Перехід до непу спонукав керівництво країни терміново вирішити одне з основних завдань: навчитися торгувати так, щоб побороти приватного торговця. Оскільки влада робила ставку на споживчу кооперацію, яка мала великий потенціал, вона намагалася отримати не просто кооператора-господарника, а практичного виконавця більшовицьких ідей. Тож однією з особливостей підготовки спеціалістів для споживчої кооперації у період непу було те, що вона здійснювалась із урахуванням указаної керівництвом країни мети – створити соціалістичну економіку. На необхідності підготовки господарських, зокрема, кооперативних кадрів, із числа комуністів було наголошено на жовтневому (1922 р.) Пленумі ЦК КП/б/У [6]. Пленум ЦК КП/б/У (липень 1924 р.) у резолюції “Про доповіді про роботу споживкооперації” серед організаційних заходів акцентував увагу на необхідності підготовки кооператорів із числа робітників та незаможних селян, які б могли бути опорою у проведенні курсу правлячої партії [7]. Партійними і державними директивами довелося керуватися і з'їзду уповноважених Вукоопспілки (серпень 1921 р.), який, утім, все-таки звернув увагу не лише на класовий характер майбутніх кооператорів, але й на їхнє вміння якісно працювати в умовах економічної конкуренції [8].

Нічого дивного немає в тому, що в періодичних виданнях 20-х рр. (як партійних, так і кооперативних) регулярно повідомляли про поповнення споживчої кооперації новими комуністичними кадрами. Так, у газеті “Комуніст” за 22 травня 1923 р. містилося повідомлення комуністичної фракції Вукоопспілки під назвою “Випуск червоних кооператорів” [9]. Показовою з позиції партійного підходу щодо підготовки кооперативних кадрів є постанова ЦК РКП/б/ від 19 вересня 1924 р. “Про підбір працівників для

торгових, кооперативних та кредитних закладів”, яка зобов'язувала кооперативні організації звернути суттєву увагу на підготовку висококваліфікованих спеціалістів, дотримуючись при цьому класового принципу [10].

Для більшовизації майбутніх працівників кооперації керівництвом республіки була розпочата підготовка кооператорів у Комуністичному університеті імені Артема в Харкові. Для цього, згідно з розпорядженням Наркомату освіти, в ньому спеціально відкрили кооперативний факультет. Але держава не могла забезпечити підготовку великої кількості кооператорів, тому і не заперечувала проти рішення правління Вукоопспілки (прийнятого в серпні 1921 р.) про відкриття кооперативних факультетів в інститутах народного господарства в Харкові та Одесі.

Умови ринкового господарювання в середині 20-х рр. та директивні вказівки партійних і державних органів щодо витіснення приватного торговця вимагали глибокої підготовки висококваліфікованих спеціалістів кооперації. Квітневий Пленум (1923 р.) ЦК КП/б/У наголосив на тому, що “підготовка нових господарських кадрів повинна отримати систематичний, але в той же час глибоко спеціалізований характер”. При цьому підкреслювалося, що підготовка кадрів поспіхом має бути замінена систематичним навчанням згідно з планом [11]. Тобто вкрай назріла об'єктивна необхідність відкриття самостійного вищого кооперативного навчального закладу. Але відзначимо, що питання про це вирішувалося шляхом гострої дискусії, оскільки серед керівництва СРСР, у тому числі й на Україні, єдиної точки зору не було. Відповідно, така ситуація впливала на рішення самої споживчої кооперації щодо підготовки кадрів.

У середині 20-х рр. у колі теоретиків та практиків кооперативного руху широко обговорювалося питання про доцільність вищої кооперативної освіти. На сторінках кооперативного бюлетеня Вукоопспілки з'явилась і точка зору, що немає потреби в спеціальній кооперативній освіті та відкритті самостійного інституту. Деякі автори вважали, що кооперативні дисципліни мають бути внесені до програм без винятку всіх вищих навчальних закладів. Власне, кооперативні інститути потрібні лише для підготовки та перепідготовки кооперативних працівників для капіталістичних країн на момент утвердження в них радянської влади, а також для підготовки теоретиків радянської кооперації [12]. Як бачимо, у такому підході виявилась досить поширена думка того часу про світову соціалістичну революцію і місце радянських фахівців у даному процесі.

Однак найчастіше підтримувалася думка про необхідність створення на Україні кооперативного інституту, по-перше, як осередку підготовки висококваліфікованих кооперативних працівників (економістів-фінансистів, організаторів торгівлі, викладачів кооперативних дисциплін); по-друге, як центру наукової кооперативної думки, по-третє, як закладу щодо обслуговування практичних потреб кооперації.

Проектів створення вищого кооперативного навчального закладу було декілька, але найбільш цікавим і реальним виявився такий. На початку 1926 р. журнал “Кооперативный бюллетень” опублікував точку зору відомого теоретика і практичного діяча кооперації М. Токаревського, який висловив пропозицію щодо можливості перетворення Київського кооперативного технікуму в інститут. На думку автора, для цього було потрібно не більше 100 тис. крб, тобто це в п'ять разів дешевше, ніж для організації власне нової вищої кооперативної школи [13]. Після тривалих дискусій серед кооператорів та проведеного аналізу восьма сесія Ради Вукоопспілки в лютому 1926 р. визнала за необхідне та доцільне з метою забезпечення споживчої кооперації України спеціалістами високої кваліфікації

перетворити Київський вищий кооперативний технікум у кооперативний інститут [14].

Не відкидаючи важливості такого рішення, Рада Народних Комісарів УСРР прийняла відповідну постанову, і Київський кооперативний технікум був реорганізований у кооперативний інститут. Принагідно зауважимо, що присвоїли йому ім'я не відомого кооператора, а партійного діяча – Власа Чубаря, що свідчило про намагання надати процесу підготовки господарських кадрів політико-класового забарвлення.

Восени 1926 р. з Київського кооперативного інституту виділився споживчий факультет, а на його базі заснований Київський економіко-крамознавчий інститут споживчої кооперації. Через рік при ньому було відкрито заочний відділ та однорічні педагогічні курси з трьома відділами: для підготовки інструкторів культурно-освітньої діяльності кооперативів, учителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільськогосподарської та кредитної кооперації та вчителів товарознавства. Згодом ці курси були реорганізовані в Київський педагогічний інститут споживчої кооперації. У Київському кооперативному інституті існувала науково-дослідна кафедра для підготовки майбутніх професорів кооперації з чотирма секціями: теорії та історії кооперації, кооперативних фінансів та кредиту; кооперативної торгівлі, сільськогосподарської кооперації та колективізації. Тобто ще до початку більшовицького експерименту з утворенням кооперативів почали підготовку теоретиків колективізації на селі. Кількість підготовлених кооператорів зростала: у 1927 р. в Київському кооперативному інституті навчалося 819 студентів, до 1928 р. в ньому вже отримали вищу освіту 400 осіб. Заслужують на увагу Всеукраїнський кооперативний музей, який діяв при інституті (за кількістю фондів і організацією діяльності – кращий на той час подібний заклад у світі), і Всеукраїнська кооперативна бібліотека [15]. Подібний досвід створення навчально-виховного унаочнення актуальний і нині.

У період непу, коли умови економічного життя вимагали необхідних знань, підготовка кооперативних кадрів здійснювалася також у кооперативних, промислово-економічних технікумах із кооперативними відділеннями. Початок планової підготовки кооперативних кадрів середньої кваліфікації для споживчої кооперації України (інструкторів, рахівників, товарознавців) було покладено у 1922 р., коли весною Вукоопспілки разом з Укрголовпрофобром скликали Першу Всеукраїнську нараду з питань кооперативної освіти, на якій ухвалили створити мережу кооперативних технікумів, а саме: у Харкові, Києві, Полтаві, Одесі, Луганську.

Відповідно до постанови вищезгаданої наради, у 1922 р. продовольчо-кооперативний факультет Київського інституту народного господарства (КІНГа) було відокремлено, і в результаті утворився окремий Київський Вищий кооперативний технікум з відділеннями споживчої, сільськогосподарської та кустарно-промислової кооперації (1922 р.). Ректором технікуму став академік К.Г. Воблій (видатний економіст і статистик, автор першого підручника “Економічна географія України”), проректорами – відомі теоретики кооперації В.Г. Ганчель та К.М. Гайдаренко. У штаті технікуму нараховувалося 40 викладачів, у т.ч. 12 професорів. Викладацький склад був досить висококваліфікований: академіки К.Г. Воблій, М.П. Василенко, Р.М. Орженський, М.В. Птуха; професори М.І. Мілітін, В.І. Сінайський, П.Р. Сльозин, П.І. Кованько, С.Ф. Веселовський та М.І. Баліський. Безумовно, такий склад викладачів сприяв глибокій підготовці майбутніх фахівців, які могли працювати не лише в споживчій кооперації, але і в інших господарських структурах. Це підтвердила практична діяльність випускників Київського Вищого кооперативного технікуму в 20-ті і наступні роки.

Важливе місце в роботі технікуму займала наукова діяльність. Так, у ньому діяв студентський семінар (під загальним керівництвом академіка К.Г. Воблого). Студентам пропонували три напрямки для поглибленого вивчення та дослідження: теорії кооперації (К.Г. Воблій), споживчої кооперації (П.Ф. Височанський) та сільськогосподарської кооперації (П.О. Діброва). Хорошою базою для науково-пошукової практичної роботи слугували книгозбірня, музей товарознавства, фізичні та хімічні кабінети.

Технікум готував інструкторів споживчої кооперації, товарознавців, бухгалтерів, організаторів промислового виробництва. Серед зарахованих у 1922 р. 637 студентів була 101 жінка; окрім цього, половина – 320 студентів – уже мали стаж кооперативної роботи, що засвідчує їх свідомий вибір навчального закладу. Третина студентів (225 осіб) технікуму навчалась безкоштовно. Гроші на утримання технікуму надсилали ті кооперативні спілки України, які направляли на навчання своїх кандидатів [16]. У 1924 р. кількість студентів технікуму вже досягла 1 тис. осіб [17]. Термін навчання тривав три роки. На третьому курсі всі студенти обов'язково мали проходити практику і підготувати дипломну роботу. Викладання здійснювалось як українською, так і російською мовами, оскільки з 1923 р. тут почали навчатися студенти і з Росії.

Безперечно, Київський кооперативний технікум мав позитивний досвід. Зокрема, у ньому діяло студентське самоврядування, а в грудні 1922 р. був обраний студентський комітет, який опікувався побутом студентів, вів “економічну та культурну роботу” [18].

Київський кооперативний технікум обслуговував, головним чином, Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і Чернігівську губернії. Колишні студенти цього навчального закладу працювали на відповідальних посадах в апараті Вукоопспілки, Київському Сорбокоопі (центральному робітничому кооперативу м. Києва), різних кооперативних спілках на місцях.

Були в роботі Київського кооперативного технікуму і певні складнощі. Архівні документи свідчать, що 90 % студентів становили вихідці з села. Звичайно, слабка початкова підготовка частини студентів не могла не спричинитися до проблем у навчанні. Спочатку відсів був великий, тому і кількість випускників технікуму явно не відповідала запланованим цифрам. Так, у 1926 р., зробивши три випуски, Київський кооперативний технікум підготував усього 186 чоловік, з яких 116 працювали безпосередньо в кооперації [19].

У лютому 1926 р., як уже зазначалося вище, згідно з рішенням восьмої Ради Вукоопспілки, Київський Вищий кооперативний технікум був перетворений на кооперативний інститут. Зрозуміло, що подібні реорганізації відбувалися під впливом розпоряджень партійних та державних органів, які намагалися всіляко використати фінансові можливості споживчої кооперації для підготовки господарників вищої кваліфікації, які потім могли б працювати в державних господарських структурах.

У 1920-ті рр. почали діяти кооперативні технікуми в інших містах України. Вони мали статус вищих навчальних закладів. Окремі з них існували недовго і реорганізовувалися. У лютому 1922 р. було відкрито Полтавський кооперативний технікум. Із 157 бажаючих вступити до нього прийняли 57 чоловік. Основне завдання технікуму полягало в підготовці активних практиків для системи споживчої кооперації, тому тут була створена хороша матеріально-навчальна база: кабінети фізики, статистики, кооперації, товарознавства, хімічні лабораторії, бібліотека тощо. Полтавська спілка споживчих товариств, яка відкрила технікум, систематично йому допомагала матеріально. Крім цього, вона утримувала інтернат для 22 студентів

технікуму [20]. Полтавський центральний робітничий кооператив (ЦРК), інші кооперативні організації губернії також активно допомагали технікуму. Кожна кооперативна спілка щомісяця надсилала навчальному закладу матеріальні кошти.

Проте увага полтавських кооператорів до технікуму цим не обмежувалася. Представники кооперативних органів періодично відвідували заняття в технікумі, брали участь у предметних комісіях і семінарах. Поступово Полтавський кооперативний технікум перетворився на центр узагальнення передового досвіду, нагромадженого системою споживчої кооперації республіки. До речі, і нині в Полтаві, на базі Полтавського університету споживчої кооперації, працівники системи проходять курси підвищення кваліфікації.

У липні 1923 р. кооперативний технікум, згідно з директивним рішенням Полтавського губвиконкому, був об'єднаний із агрономічним і перетворився на агрокооперативний технікум з агрономічним і кооперативним відділеннями. До нового навчального закладу були приєднані радгосп “Яківці” та садово-городня школа. З одного боку, це, безперечно, зміцнило матеріально-виробничу базу технікуму, фінансову підтримку якому стали надавати різні види кооперації; з другого – свідчило про втручання держави в культурно-освітню діяльність споживчої кооперації. Інтеграція підготовки фахівців до роботи в аграрній сфері і кооперативній системі призвела до утворення в 20-ті рр. при Полтавському сільсько-господарському інституті кооперативного факультету для підготовки фахівців-кооператорів [21]. Масштаби діяльності технікуму вийшли за межі Полтавської губернії.

Важливу роль у підготовці кадрів відіграв у період непу Донецький кооперативний технікум, заснований весною 1922 р. на базі Луганської соціально-економічної школи. Реорганізація цієї школи в технікум відбулася через брак коштів на її утримання. Правда, у Головпрофосвіти не вистачало коштів і на утримання технікуму, адміністрація навчального закладу звернулася за підтримкою до губспоживспілки та інших кооперативних організацій. Питання про матеріальну допомогу технікуму розглянули на з'їзді уповноважених губспоживспілки в серпні 1922 р. З'їзд ухвалив рішення про всебічне сприяння розвитку навчального закладу за умови, що губспоживспілка братиме участь в управлінні технікумом. На пропозицію Донецької губспілки були змінені правила прийому до технікуму та навчальний план. Передбачалося, що до нього могли вступати особи, не молодші 18 років, зі стажем роботи в кооперації не менше одного року або двох років громадської роботи. Згодом на перший курс приймали осіб не молодше 17 років, а до підготовчого класу – 16 років. Тобто вибір навчального закладу студентами мав бути не випадковим. При технікумі існували дві підготовчі групи (понад 100 осіб). У навчальному плані збільшили кількість годин для вивчення кооперативних дисциплін. Донецька губспоживспілка і місцеві кооперативні спілки взяли на себе витрати щодо утримання технікуму і підготовчих груп. У Донецькому кооперативному технікумі програма була розрахована на три роки. Фонд бібліотеки складав 22 тис. екземплярів, понад 30 назв газет та журналів [22]. При технікумі діяв музей товарознавства, працювали різноманітні гуртки.

Протягом 20-х рр. у Чернігові функціонував вечірній 4-річний кооперативний технікум, навчальний план якого складався з 4032 годин. До нього входили такі дисципліни, як історія і теорія кооперації, кооперативне право, економіка споживання і розподілу та ін., що свідчило про поглиблене вивчення кооперативних дисциплін. Згідно з окремими джерелами, у другій половині 20-х рр.

кооперативні технікуми також були відкриті в Первомайську, Луганську, Смілі, Кам'янці та Кременчуці [23], що свідчило про потребу в кооперативних кадрах.

Оскільки існуючі вищі та середні кооперативні навчальні заклади були не в змозі виконати державні плани підготовки кадрів, було вирішено організовувати кооперативні курси, які тривали від 3-х днів до 6-ти місяців. На кооперативних курсах, як при Вукоопспілці, так і на місцях, здійснювалося підвищення або набуття необхідної кваліфікації. З метою поповнення апарату губернських споживспілок та великих робітничих кооперативів молодь направляли на курси Вукоопспілки (Харків) та Центроспілки (Москва). Певні кооперативні знання давали школи конторського і торгового учнівства та школи селянської молоді тощо.

Отже, протягом 20-х рр. організації споживчої кооперації різних рівнів із урахуванням умов нової економічної політики зробили вагомий внесок у підготовку господарських кадрів як України, так і СРСР у цілому. Випускники кооперативних навчальних закладів споживчої кооперації задовольняли потреби не лише кооперативних підприємств, але й народного господарства взагалі, що свідчить про універсальність та глибину їх підготовки. Зауважимо, що підготовлені за кошти кооперативних спілок фахівці не змогли повністю реалізувати свій потенціал на користь споживчої кооперації, оскільки були змушені виконувати планові показники існуючої влади. В підготовці кооперативних кадрів у період непу є певні здобутки, як-то: висококваліфікований склад викладачів, вдале поєднання теорії та практики, систематичне підвищення кваліфікації, створення наукових шкіл, студентське самоврядування та ін., що, безперечно, зберігає свою актуальність і нині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Споживча кооперація Української РСР. 1917- 1967. – К.: Экономика, 1967. – С. 63.
2. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 384 с.
3. Кооперативне слово. – 1920. – 4 січня. – С. 2-3.
4. Кооперативна освіта в Україні / М.В. Аліман, С.Ф. Купрій, Ф.І. Ленченко та ін. – К.: Ірідіум, 2001. – С. 39.
5. Нова громада. – 1923. – № 7-8. – С. 3.
6. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 226.
7. Там само. – С. 320.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 5.
9. Там само. – Оп. 6. – Спр. 4. – Арк. 21.
10. О подборе работников для торговых, кооперативных и кредитных учреждений: Постановление ЦК РКП/б/ от 19 сентября 1924 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 8 изд. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1970. – С. 297-298.
11. Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 266.
12. Зимон Л. О кооперативном просвещении и о просвещённых кооператорах // Кооперативный бюллетень. – 1924. – № 39. – С. 21-22.
13. Токаревский М. “За” кооперативный институт // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 22-23. – С. 18.
14. Постановление VIII сессии Совета Вукопспилки по культработе // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 4-5. – С. 34-36.
15. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Апопій та ін. – К.: Ред. газ. “Вісті центральної спілки споживчих товариств України”, 1996. – С. 84.
16. Правобережний кооператор. – 1922. – № 6. – С. 4.
17. Аліман М., Оніпко Т. Від витоків до сьогодення // Вісті центральної спілки споживчих спілок України. – 1997. – 13 березня. – С. 9.
18. Кооперативна освіта в Україні / М.В. Аліман, С.Ф. Купрій, Ф.І. Ленченко та ін. – С. 41-42.
19. Ганчель В. Сучасний стан Київського кооперативного технікуму та ближчі перспективи його розвитку // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 10. – С. 39-41.
20. Аліман М.В. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки XX століття: Текст лекції. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 37-38.
21. Полтавщина: Енцикл. довід. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 750.
22. Аліман М., Оніпко Т. Від витоків до сьогодення // Вісті... – 1997. – 13 березня. – С. 9.
23. Токаревський М. Підготовка робітників кооперації /технікуми чи курси // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С. 14.

УДК: 94 (477.7)

САМОЙЛОВ Ф.О.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Самойлов Федір Олександрович (1947 р. н.). У 1971 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. В 1981 р. захистив дисертацію на наукову ступінь кандидата історичних наук. Завідував кафедрами історії СРСР (1988-1991), історії Росії та СРСР (1991-1996), нової та новітньої історії (1996-2008) Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. В 2007 р. присвоєно звання професора з кафедри нової та новітньої історії.

Автор, укладач 7 книг та навчальних посібників, співавтор 8 колективних монографій, опублікував понад 150 інших наукових праць у вітчизняних та зарубіжних виданнях. Сфера наукових інтересів – *соціально-економічний та культурний розвиток Росії та України, історії Одеси та Одещини другої половини XIX – початку XX ст.*

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ПОЛИТИКИ “ЛИКВИДАЦИИ КУЛАЧЕСТВА КАК КЛАССА” В ОДЕССКОМ ОКРУГЕ (НА МАТЕРИАЛАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)

У статті на матеріалах Державного архіву Одеської області та інших історичних джерел розглядаються форми та методи здійснення партійними та радянськими органами політики “ліквідації куркульства як класу” в Одеському окрузі.

This article deals with the forms and methods of the Party and Soviet authorities' policy of “Liquidation of the kulak” on the on the materials of the Odessa region State Archives.

Одной из самых трагических страниц истории Украины является коллективизация и раскулачивание, приведшее к “раскрестьяниванию” деревни, массовым репрессиям и голоду 1932-1933 гг., унесшему миллионы человеческих жизней.

Последние годы активизировался исследовательский интерес к проблеме голодомора 1932-1933 гг. В публицистике, научной литературе обсуждается вопрос, был ли голод геноцидом украинского народа, каким было количество жертв трагедии, как создавался и действовал механизм истребления тех, кого большевистский режим считал “классовыми врагами”. Исследования основываются как на источниках, касающихся республики в целом [1], так и материалах, отражающих региональные особенности трагедии [2].

Однако даже в этих изданиях не всем авторам удалось избежать идеологизированных штампов прошлого. Примером может служить выпущенный в 1990 г. сборник “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”, в который вошли как документы и материалы из рассекреченных фондов различных

архивов, так и статьи ученых, освещавших социально-экономические, демографические и морально-гуманитарные аспекты проведения в республике политики коллективизации и хлебозаготовок, ставшие причиной голода, имевшего трагические последствия [3]. Вместе с тем, авторам сборника, в частности С.С. Дибровой, не удалось полностью избавиться от большевистского подхода к оценке проводимого в 1920-е гг. кооперирования крестьянства. Автор считает, что оно “все больше становилось объективной необходимостью”, что наступление на так называемые “капиталистичні елементи села, на кулака... були важливими елементами аграрної політики партії” [4].

В исследовательской литературе нашли в определенной мере события, связанные с коллективизацией, мотивами и формами сопротивления крестьянства мероприятиям советской власти на Одещине [5]. Однако следует отметить, что несмотря на привлечение интересного конкретно-исторического материала, одесским историкам не удалось избежать тенденциозности в виду исключительно классового подхода к оценке

событий, связанных с подготовкой и проведением коллективизации и раскулачивания, вскрыть истоки и истинные цели аграрной политики большевиков, раскрыть отношение к ней крестьянства. Сопротивление селян проводимым советской властью мероприятиям расценивалось ими как террор, а репрессии по отношению к крестьянству как объективно необходимые и оправданные.

Остается фактически неизученной проблема раскулачивания представителей национальных меньшинств на Одессине. Попытка освещения этого аспекта проблемы предпринята была в работе С.О. Гусева и М.М. Цобенко [6], однако им не удалось избежать прежде распространенных стереотипов, для их исследования характерно преувеличение роли КПСС в решении национального вопроса. Более критически рассматривает политику коммунистической партии в сфере межнациональных отношений в период коллективизации А.В. Гонтарь [7].

В 1981 вышел в свет сборник документов и материалов, посвященных социально-экономическому и политическому развитию Одесщины в 1921-1941 гг. [8]. В 1985 г. историками Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова составлен и издан сборник не публиковавшихся ранее документов и материалов, извлеченных из фондов Государственного архива Одесской области, музеев области, прессы, призванных проиллюстрировать официальную точку зрения на ситуацию в СССР, на фоне которой разворачивались трагические события конца 1920-х гг. [9]. Общим недостатком указанных сборников является тенденциозность в подборе документов и материалов для оправдания политической линии и практических действий большевистской партии в указанные годы, что, по сути, искажало реальное положение дел в селах, населенных пунктах региона в годы коллективизации и раскулачивания.

Новая общественно-политическая ситуация, сложившаяся со второй половины 1980-х гг. в СССР и с начала 1990-х гг. в независимой Украине, позволяет исследователям на основе вновь вводимых в научный оборот источников, отказа от старых стереотипов в трактовке, интерпретации известных ранее конкретно-исторических материалов, более объективно раскрывать сущность процесса большевистского “социалистического преобразования” сельского хозяйства на рубеже 1920-х – 1930 гг.”

Одним из важных источников по указанной теме являются материалы центральных и местных газет “Червоний степ”, “Чорноморська комуна” за 1920-1930 гг. (передовые статьи, информации и статьи специальных корреспондентов, гневные разоблачения “врагов” революции, парадные доклады об успехах в создании колхозов...). Источники этой группы позволяют лучше почувствовать атмосферу в тогдашнем селе, характер отношения рядовых партийных и советских работников к директивам руководящих структур ВКП(б), однако следует учитывать, что они фактически не дают объективных данных об истинном положении крестьянства Одесщины, часто выдают желаемое за действительное.

Значительный массив неопубликованных документов, содержащих важные данные и факты о положении крестьянства региона в рассматриваемый период, содержит фонды Государственного архива Одесской области (далее – ГАОО).

Эти архивные документы условно можно разделить на три группы: первая – это циркуляры, постановления и другие подобного рода материалы, поступавшие в Одесский округ “сверху”; вторая – постановления, распоряжения, принятые окружным исполкомом и окружными партийными органами, а также их органами на местах (в районах, сельсоветах); третья – докладные записки, рапорты, заявления, жалобы, поступавшие от жителей деревни, руководящих органов сельсоветов в окружной исполком и окрпарткомитет.

Если первая группа документов касается общего положения дел в бывших СССР и УССР в связи с проведением коллективизации и раскулачивания, то вторая и третья группы позволяют непосредственно исследовать проблему сопротивления крестьянства этой кампании, выяснить мотивы и формы сопротивления крестьянства “раскулачиванию”, а также рассмотреть процесс.

К первой группе относятся материалы ГАОО из фонда № 7, в том числе дело № 2179 – “Постановления и директивы ЦК КП(б)У о промышленности и сельском хозяйстве с 5 января по 31 декабря 1929 г.”, куда вошли тексты протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У; резолюции Оргбюро ЦК КП(б)У; резолюции Всеукраинского кооперативного совещания; постановления Политбюро ЦК КП(б)У; резолюции, циркуляры ЦК КП(б)У окружкомм республики. Сюда же относится дело № 2176 – “Информсводки ЦК ВКП(б) по вопросам соцсоревнования в промышленности, о хлебозаготовках и кулачестве, займе индустриализации и др.”, охватывающее период с 27 января по 29 декабря 1929 г. Из этого дела особый интерес представляет сводка “Некоторые моменты подготовительной кампании к перевыборам советов в деревне”, в которой обобщены политические и экономические требования кулачества, методы его противодействия советской власти. Важные сведения по рассматриваемой теме содержит дело № 1578 – “Обзоры ЦК КП(б)У о коллективизации, посевной кампании, о помощи бедноте, о настроениях населения” (12 июня – 3 декабря 1928 г.). Все документы этой группы пронизаны классовым подходом в оценке сложившегося в деревне положения, курса руководящих органов партии на самые жесткие меры в отношении кулачества, которое квалифицировалось как исключительно антисоветская сила.

Вторая группа документов включает материалы того же фонда 7 ГАОО, касающиеся реакции местных советских и партийных органов на решения, принятые в “верхах”. Сюда относятся протоколы совещаний, отчеты и переписка Окрземотдела о коллективизации (2 февраля – 13 ноября 1928 г.) [10]; протоколы окрбюро нацменьшинств (14 января – 19 декабря 1928 г.) [11]; стенограмма окружного совещания по строительству машинно-тракторных станций на Одессине 25 октября 1929 г. [12]; переписка по поводу мобилизации работников на хлебозаготовки с 6 января по 21 января 1928 г. [13]; приказы по окружной милиции (1930 г.) о борьбе с преступностью [14]; документы (отчеты, информации, переписка) межрайонной прокуратуры с 1930 по 1932 г. [15]; постановления, циркуляры и переписка окружкома о коллективизации села, раскулачивании, переводе милиции на военное положение (12 февраля – 26 июня 1930 г.) [16]. Эта группа документов позволяет более объективно установить истинные цели коллективизации и раскулачивания, выяснить роль окрпарткомитетов и окрисполкомов в реализации указаний центральных партийных и советских органов.

Третья группа документов позволяет составить общую картину восприятия политики властей различными категориями крестьянства, мотивы и формы их сопротивления этой политике. На наш взгляд, наиболее важными в этой группе являются материалы ГПУ. Эти документы носили более объективный, чем другие источники того времени, характер. Это объясняется, очевидно, тем, что, во-первых, в конце 1920-х годов среди сотрудников этих органов было еще немало старых кадров, которые считали своим долгом давать объективную информацию с мест. Во-вторых, если бы докладные ГПУ не отражали реальное положение дел на местах, то советская власть не могла бы своевременно принимать меры в отношении тех, кто активно противодействовал ее курсу. Так, дело “Спецсводки и

докладные записки ГПУ о недостатках в народном образовании, о нацменьшинствах, сельхозналоге, хлебозаготовках и др.” за период с 30 июля по 21 августа 1928 г. содержит докладные записки, информации о политической ситуации в округе, о настроениях рабочих и безработных Одессы, об отношении крестьян к сельхозналогу, о деятельности хлебозаготовительных комиссий [17]. За 1929 год подобные и другие сведения содержит дело “Спецсводки и докладные записки ГПУ о ликвидации контрреволюционных групп “Земляки”, “Бедняки”, “Братья” о ходе хлебозаготовок, о займе индустриализации” и др. [18]. Ряд дел содержат списки раскулаченных, переписку с райисполкомами о лицах, привлеченных к суду за “искривление” классовой линии в решении вопросов свободного завоза крестьянами сельхозпродуктов для продажи на городских рынках, прошения родственников и односельчан о пересмотре дел раскулаченных, переписку о беглых арестантах, протоколы заседаний окружной комиссии по пересмотру списков лишенных избирательных прав, материалы о реакции представителей нацменьшинств на аграрную политику Советской власти и КП(б)У и др. [19]. Часть указанных дел, которые велись как на украинском, так и на русском языках, обозначены грифом “зовсім таємно” или “совершенно секретно”. Докладные записки, инструкции, информации, исходящие из органов ГПУ и предназначенные для узкого круга представителей высшего партийного и советского руководства, отличались относительной объективностью; материалы же пленумов, совещаний отмечены печать политизированности, они призваны были создать благополучную картину состояния дел в аграрном секторе экономики. Правдивую информацию о жизни в тогдашней деревне содержат и коллективные письменные заявления, обращения крестьян с просьбами отменить несправедливые решения властей о раскулачивании их односельчан. Таким образом, имеющиеся источники, и, в первую очередь, впервые вводимые в научный оборот архивные материалы, позволяют осветить ряд аспектов темы, связанной с осуществлением в Одесском округе курса партии на “ликвидацию кулачества как класса”.

Постановление ЦК ВКП(б) от 5 января 1930 г. “О темпе коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству” не содержало никаких разъяснений по поводу того, как проводить раскулачивание, а лишь подтверждало “недопустимость приема кулаков в колхозы” [20]. Не внесла ясности в эти вопросы и опубликованная вскоре передовая статья в газете “Правда” – “Ликвидация кулачества как класса становится в порядок дня”, в которой предпринималась попытка обосновать необходимость “объявить кулачеству войну не на жизнь, а на смерть и в конце концов смести его смести его с лица земли” [21].

В Одесском округе в это время практически завершалась кампания коллективизации. 8 января 1930 г. окружной земельный отдел принимает постановление № 3/35 и рассылает его с грифом “цілком таємно” во все райисполкомы. В нем, в частности, предписывалось: “Згідно з постановою РНК УСРР від 13.XII.1929 р. (протокол № 45-950, п. 3), ухвалено організувати переселення з прикордонних округів УСРР на фонди Сибіру осіб, яких визнано суспільно-небезпечними для перебування в межах прикордонної смуги”. Кто же подпадал под категорию подлежащих выселению согласно данному постановлению? По линии милийского надзора к ним относились: “а) підозрілі в пограбуванні, бандитизмі, конокрадстві, хуліганстві; б) особи, що мають зв’язок з куркулями та підкуркульниками; в) родини адміністративно заслані за карні злочини; г) особи, що повернулися з адміністративного заслання” [22].

Таким образом, в принципе любой крестьянин мог быть подведен под данную категорию. По линии ГПУ высылке подлежали: “а) особи, що відбували кару за контрреволюційні злочини; б) повернені з адміністративного заслання; в) колишні поміщики, поліцаї, жандарми; г) особи, що мають родичів за кордоном; д) вичищені за нецінність з радянського апарату; ж) перебіжчики, що залишилися в погрансмугі; з) бувші офіцери контрреволюційних армій і учасники політбанд та контрреволюційних організацій”.

Комиссиям райземотделов предписывалось немедленно организовать работу по вопросу выявления социально опасных личностей, собирать компрометирующий материал на этих лиц, завести учет их личного и членов семей имущественного состояния. Эти же комиссии должны были составить планы переселения этих лиц на 1930 г. и представить Окргземотдел до 30 января 1930 г. [23].

30 января 1930 г. Политбюро партии большевиков утвердило Постановление ЦК ВКП(б) “О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации” [24]. В этих районах предполагалось не только отменить аренду земли и запретить применение наемного труда, но и конфисковать у кулаков средства производства, скот, хозяйственные и жилые постройки, предприятия по переработке сельхозпродукции и семенные запасы.

Конфискованные жилые постройки передавались на общественные нужды сельсоветов и колхозов. Паи и вклады кулаков в кооперации поступали в фонд коллективизации, а их владельцы исключались из кооперативных объединений. При этом “контрреволюционный актив” кулачества – организаторы антисоветской деятельности – должны были арестовываться и репрессироваться как политические преступники, а члены их семей выселяться в северные и отдаленные районы страны (I категория переселяемых). Туда же выслались вместе с семьями крупные кулаки и бывшие помещики, словом и делом активно выступавшие против коллективизации (II категория). Остальную, самую многочисленную часть бывших кулаков, предполагалось расселить (после раскулачивания) на территории района на специально отводимых для них за пределами колхозных массивов землях (III категория).

Желая продемонстрировать перед центральными партийными и советскими органами власти успехи в проведении коллективизации в Одесском округе, местные начальство активно искало повод для начала массовых репрессий.

30 января 1930 г. под грифом “зовсім таємно” завкрадминотделом Люд-Цинцар издает приказ № 229/т, в котором отмечалось, что кулаки, зажиточные крестьяне заметно активизировались в борьбе с советской властью, что “антирадянський елемент використовує сільську кримінальщину й декласований елемент села”, а поэтому необходимо очистить деревню от этих лиц [25].

Вообще для партийно-советских директив сверху было характерно завуалированное желание выдать “социалистическую реконструкцию деревни” как инициативу самых широких крестьянских масс, которую партия лишь помогала реализовывать, иногда вынуждена была даже сдерживать “бьющую через край” местную инициативу. Меры по коллективизации села, предлагаемые партий носили, якобы лишь рекомендательный, но отнюдь не обязательный характер. Делалось это, во-первых, для того, чтобы снять с центральной власти ответственность за чинимые в отношении наиболее предприимчивой и успешной в своей трудовой деятельности части крестьянства насилия и возложить ее на самих же крестьян; во-вторых, чтобы создать видимость легитимности, непогрешимости своего курса, который, если иногда и принимал чрезмерно жесткий характер,

то лишь из-за “самодеятельности” местного начальства, что приводило к “искривлениям” политики партии на селе. Предназначенные для агитации среди беднейшей части крестьянства и привлекавшиеся к проведению политики партии на селе рабочего класса циркуляры, постановления партийных и советских органов носили более мягкий, гуманный, даже привлекательный характер; содержание документов этих же органов “для своих” структур разного уровня были совершенно иными, поэтому они всегда носили гриф “цільком таємно”.

Такой подход хорошо виден на примере циркуляра исполкома округа за подписью его председателя Гавемана в подотчетные ему райисполкомы. В документе отмечалось, что “згідно з постановою бюро окружного партійного комітету від 26.01.1930 р., округовий Виконавчий комітет пропонує (!) всім головам РВК не пізніше 5 лютого скласти списки куркулів та тих, що вже розкуркулено, як і тих, що підлягають розкуркуленню”. В документе особо подчеркивалось, что “водночас з проведенням заходів щодо ліквідації куркульських господарств, треба вигнати всіх куркулів з колгоспів. При виключенні їх з колективних господарств ніяке майно (худоба, реманент, будівлі) їм не повертаються”. Особое внимание предписывалось уделить вопросу выявления лиц, подлежащих выселению из сел и районов.

О том, что данный циркуляр был не предложением-пожеланием, а указанием для строгого выполнения, видно из следующих фраз документа: “по тих селах, де від куркулів майно вже забрано, потрібно (!) на загальних зборах бідноти та наймицтва колгоспів зробити доповідь про наслідки розкуркулення з повним визначенням майна, що вже відібрано, і обміркувати, як його найкраще використати. Збори повинні (!) винести ухвалу на підтримку проведення заходів і, крім того, винести постанову про виселення з села тих куркулів, що будуть намічені для виселення”. Однако часть крестьян, даже из числа бедноты, не соглашалась с этими указаниями “сверху”. Движимые чувством элементарной справедливости, они говорили о кулаках, середняках, как о хозяевах, которые умели хорошо вести свое хозяйство, сами с членами своей семьи трудились, что называется, “от зари до зари”. Поэтому в циркуляре отмечалось: “в тих селах, де сільради не сприяють розкуркуленню куркулів, потрібно такі негайно переобрати, забезпечивши їх склад відповідними робітниками” [26].

О неоднозначном, а нередко и враждебном отношении крестьянства к политике коллективизации свидетельствует и секретный приказ № 13/6 “Про перевод районної міліції округи на бойовий стан” [27], хотя следует иметь в виду, что практически все коммунисты и комсомольцы сел, представители местной власти имели оружие [28]. Действия органов ГПУ, милиции и вооруженного актива подкреплялись маневрами в регионе частей Красной Армии, которые проводились в это время под видом учений [29]. Предвидя серьезные последствия, которые могут возникнуть в результате осуществляемых по отношению к зажиточному крестьянству мер, органы окружного ГПУ решили предварительно провести операции по изъятию в селах оружия. В конце 1929 г. такие меры уже предпринимались, а 4 февраля 1930 г. решено продлить их проведение еще на три месяца [30]. В те дни из Москвы была получена секретная инструкция Президиума ЦИК СССР от 4 февраля 1930 г., в которой указывалось: “...в целях решительного пресечения влияния кулачества на отдельные прослойки бедняцко-середняцкого крестьянства и безусловного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков с помощью сил местного рабочего и бедняцко-середняцкого актива выслать в разные районы СССР кулацкий актив, богатых кулаков и

подкулачников, остальных расселить в пределах округа... В этой связи широко использовать систему осведомителей” [31].

14 февраля 1930 г. председатель Окрисполкома Гавеман подписал циркуляр № 100 (первый документ на русском языке) с грифом “совершенно секретно”, “только для председателей райисполкомов”, в котором разъяснялось, что раскулачиваемым разрешалось оставлять “только самые необходимые предметы домашнего обихода, некоторые простейшие средства производства в соответствии с характером их работы на новом месте, минимум продовольственных запасов на два месяца и не более 500 рублей для переезда и устройства на новом месте. Сберегательные книжки и облигации государственных займов предписывалось отбирать и заносить в опись с выдачей расписки о направлении их в на хранение в ближайшие местные сберегательные кассы или окрфинотдел”. Всякая выдача кулакам их вкладов сберкассой, а также выдача ссуд под залог облигаций категорически запрещалась. Особо акцентировалось внимание на том, чтобы “кулаки не успели до конфискации ликвидировать свое имущество” [32].

Местные власти ради собственной карьеры, желая выслужиться перед начальством, форсировали проведение коллективизации. Газета “Правда” писала по этому поводу: “В Одесском округе раскулачивание охватило все районы. Сотни кулаков выселены с передачей всего имущества колхозам. В одном Червонно-Повстанческом районе за три дня выселено 200 кулаков” [33].

В то же время, власти волновали и некоторые, как они считали, недостатки в проведении раскулачивания и сплошной коллективизации. Но под этими недостатками понимались не методы проведения кампании, а недопустимая мягкость, проявляемая при этом к кулакам. Так, в одной из сводок отдела печати и информации СНК СССР от 12 февраля 1930 г. указывалось, что “в некоторых колхозах Березовского района Одесского округа господствует смягченное представление о раскулачивании. Эти колхозы поняли раскулачивание только как формальную очистку колхозов от кулаков, а не экономическое уничтожение кулачества как класса. В результате у 46 раскулачиваемых хозяйств забрали всего 25 лошадей (несколько месяцев назад они имели 70 лошадей), 23 коровы, 9 овец и 164 кг пшеницы. Остальное зерно вывозилось кулаками ночью на колхозных лошадях. В селе Подкопюрке того же района к раскулачиванию еще не приступали. Здесь вместо раскулачивания местным кулакам предложили сдать 2 тонны семян. В Куртовском сельсовете Тарасо-Шевченковского района сход крестьян постановил купить у кулака для общественных нужд его постройки за 2400 рублей” [34].

Такая критика призвана была подтолкнуть местные власти, ретивых исполнителей из числа сотрудников карательных органов к более решительным действиям. Расчеты оправдались: вместо того, чтобы собирать компрометирующий материал на “потенциальных врагов” соввласти, работники ГПУ без разбирательства стали арестовывать последних в ускоренном порядке готовить их к высылке [35].

В некоторых сельсоветах решили вообще обойтись без помощи “компетентных органов” и принялись “наводить порядок” по собственному разумению. Так, в Златоустовском сельсовете Березовского района уполномоченный РИКа по хлебозаготовкам, член партии Питт лично определил 24 хозяйства, якобы уклонявшихся от сдачи хлеба.

Для того, чтобы “проучить” нарушителей для острастки других, уполномоченный принял решение о запрете им пользоваться водой из колодезь сельсовета. В ходе “разбирательства” с кулаком Степаном Булавенко Питт избил последнего, а еще одного

зажиточного крестьянина силой вытолкнул из сельсовета. Председатель сельсовета продолжил свое самоуправство и в воскресенье: им были заготовлены плакаты с унижающим человеческое достоинство содержанием, с которыми зажиточные крестьяне должны были под музыку пройти через все село [36].

Чтобы крестьяне ночью тайно не увозили хлеб для продажи в город, в некоторых колхозах председатели организовывали дежурства комсомольцев и деревенского актива из числа бедняков.

При широком использовании таких методов дела в округе пошли “на поправку”. Например, в упоминавшемся уже Березовском районе, который в начале года критиковали за мягкость в проведении коллективизации, быстро перестроился, и в информационной сводке Колхозцентра СССР от 25 февраля 1930 г. сообщалось, что здесь передано колхозам 165, а батракам 105 кулацких домов; колхозы обогатились 750 головами крупного рогатого скота, им переданы тысячи единиц сельхозинвентаря, изъяты тысячи центнеров хлеба [37]. Архивные документы свидетельствуют о том, что преследовались не только кулаки, но и их дети, другие члены их семей.

Органы ГПУ настолько увлеклись охотой на врагов советской власти, что решено было даже организовать социалистическое соревнование в этом деле среди своих работников [38]. Такой “стимул” для органов милиции и ГПУ возымел действие. В самые короткие сроки были оформлены дела на “врагов”: в Гильденфорде за агитацию против мероприятий власти были заведены дела на Г. Ильева; в Бурлачьей Балке – на Михайлова и Забора; в Новой Дофиновке – на Шпильчана; в Крыжановке, по заявлению Анны Троянской, – на Безобразова; в Потриваевске – несколько дел за антисоветские высказывания [39].

Активную помощь в работе советским органам оказывали доносители, сочинявшие различные измышления на своих сослуживцев, односельчан, соседей, как это делал, например, секретарь секции рабоче-крестьянской инспекции Овидиопольского района Дратва, подписывавший свои “послания” псевдонимом “Наблюдающий” [40].

Многие крестьяне страдали и от несправедливых действий администраций одесских рынков: здесь под разными предлогами у них отбирали товар и сдавали его в кооперацию, а самих продавцов штрафовали и даже отдавали под суд; самым распространенным нарушением по отношению к продавцам сельхозпродукции было двух-трехкратное завышение налогового сбора. Эти и подобные действия были применены, например, к крестьянам: Останковой из села Тоицкое Червонно-Повстанческого района; Луценко из села Майоры Захарьевского района; Дариенко из Фрунзевского района и др. [41].

И все же в самой деревне крестьяне испытывали на себе несправедливость в гораздо больших масштабах. Чтобы привлечь их в колхозы, власть применяла различные методы: к кулакам – репрессии, к зажиточным и малоимущим – силовое давление. В Ново-Петровском сельсовете Жовтневого района угрожали судом и конфискацией имущества тем, кто не обобществит лошадей, запрещали не членам колхозов продажу товара в кооперативных магазинах; в Барановском сельсовете Тарасо-Шевченковского района неединичными были случаи, когда у отказывавшихся вступать в колхозы отбирали дома, угрожали судебным преследованием. Только в одном Овидиопольском районе в ходе данной кампании у крестьян было отобрано имущества, скота, инвентаря на сумму 315 989 рублей и все это передано колхозам [42].

В процессе раскулачивания и сплошной коллективизации пострадали не только “тело” и “добро” крестьянина, но и его душа, вера. В Одесском округе большинство населения составляло крестьянство

и почти все люди были верующими. Естественно, церковь не могла стоять в стороне в то время, когда ее прихожане подвергались репрессиям со стороны властей, которая для организации давления на них пыталась собрать списки верующих по всем районам. На местах понимали всю абсурдность новой кампании и отписывались, в основном, следующим образом: “Одесскому РВК. Відповідно до Вашого розпорядження від 13.03.1929, повідомляємо, що на території Бурлачो-Балківської сільради релігійної громади немає, а служителі релігійного культу в с. Сухий Лиман та Бурлача Балка не мешкають” [43].

Легче было организовать борьбу с религиозным “дурманом” в городе, опираясь на “сознательные массы рабочего класса”, который мог оказывать “революционизирующее” влияние на сознание “темных” крестьян. Но для закрытия церквей в городе тоже нужно было найти какие-то основания или поводы, сформировать соответствующее “мнение общественности”. Под влиянием партийных органов рабочие Первой мебельной фабрики г. Одессы проявили “инициативу” – отдать помещение синагоги на ул. Ленина, 32 под клуб, т. к. ее посещают “всего несколько десятков старых евреев”. Подобное решение было принято и на пробковом заводе “Большевик” [44].

Характерным в решении вопроса о закрытии церквей является постановление общего собрания парохода “Пестель” от 18 января 1930 г. (протокол № 3): “Слушали: доклад тов. Брухиса “Нужна ли религия трудящимся?” Постановили: ...религия есть дурман для трудящихся и орудие классового врага, а потому требуем от правительства закрытия синагоги на Госпитальной улице и трех церквей – Боголюбова, Трудолюбья и Алексеевской, т. к. последние показали свою контрреволюционную сущность. Проводя усиленно развития индустриализации страны, мы также требуем снятия колоколов в пользу индустриализации, тем более, что шум колоколов мешает отдыху трудящихся. Председатель собрания Дудкин, секретарь – Хурмаза. “Верно” председатель Райком вода Ингер” [45]. Следует учитывать, что общий вес колоколов 33 одесских церквей составлял 7170 пудов (один только колокол Кафедрального Спасо-Преображенского собора, взорванного большевиками в 1936 г., весил 1300 пудов) [46].

Весной 1930 г., согласно очередной директиве “сверху”, началась подготовка округа к переселению третьей очереди раскулачиваемых. В связи с этим, на заседании президиума Одесского окрисполкома 25 марта 1930 г. было намечено выселение из районов, в которых наблюдалась наиболее высокая активность раскулачиваемого крестьянства: Спартаковского, Червонно-Повстанческого, Овидиопольского, Гросс-Либентальского и Фридрих-Энгельского. Заседание поручило завкрземотделом Гончаренко в трехдневный срок произвести отвод земельных участков для переселения. Через четыре дня, 29 марта 1930 г., во все районы округа был направлен циркуляр о немедленном составлении списков кулаков III категории. Тарасо-Шевченковскому и Андре-Ивановскому райисполкомам, куда предполагалось выселение раскулачиваемых, предлагалось “немедленно проработать вопрос о способе использования расселяемых кулаков как рабочей силы в особых трудовых дружинах и колониях на лесоразработках, строительных, дорожных, мелиоративных и др. работах” [47].

В фондах ГАОО сохранилось немало документов ГПУ о побегах раскулаченных с мест высылки. Так, И.Ф. Русаков бежал из села Александровка, Ф.И. Скульский – из села Калаглия, А.Д. Тулянцева – из Роксолан Овидиопольского района; И.З. Кривченко – из Андре-Ивановского района и т. д. [48]. Естественно, что админтодел округа требовал немедленно выявлять бежавших из мест высылки лиц, арестовывать и отправлять их обратно [49].

Были случаи, когда крестьяне просили реабилитировать их несправедливо репрессированных односельчан. Так, 96 жителей села Санжейка подписались под заявлением с просьбой пересмотреть дело о выселении в Вологодский округ Александры Лозовской и ее детей [50]. Аналогичное письмо жители этого же села направили в Овидиопольский РИК в отношении Т.И. Коломийченко и детей И.И. Гидирима [51].

Несмотря на значительные масштабы репрессий, местные власти были озабочены тем, что для выполнения разнарядок вышестоящих партийных и советских органов по раскулачиванию “не хватало” “нужного” количества кулаков и зажиточных крестьян. Органам ГПУ приходилось выискивать любой предлог для повышения процента раскулаченных и высланных. С этой целью окрадинотдел 12 апреля 1930 г. разослал всем председателям РИКов циркуляр 3 VI-133 с грифом “совершенно секретно”, в котором указывалось, что “потребовались сведения о возникновении: 1) красного партизанства в период 1917-1921 гг. и в каких именно селах, хуторах; 2) бандитизма в период 1917-1921 гг. с наименованием сел, деревень, где возникли беспорядки” [52].

Ответы на данный циркуляр позволяют судить об истинном отношении значительной части крестьян к власти в период проведения коллективизации. Вот что писал по этому поводу председатель Овидиопольского райисполкома Ендеренко: “Отряды красных партизан в районе организованы не были. Большая часть населения района участвовала в восстаниях против советской власти. Активно действовали села: Овидиополь, Какалия; в остальных были организованы “Советы 10-ти”. Во всех селах наблюдалось враждебное отношение к соввласти со стороны кулачества части середнячества и бедноты. Во всех селах в настоящее время наблюдается враждебное отношение к соввласти со стороны кулачества и их родственников в связи с высылкой и раскулачиванием, части середнячества и незначительной части бедноты. В ответе также сообщалось, что в районе имеется всего 1016 коллективных хозяйств, а на 4540 чел. взрослого населения приходилось 66 членов КП(б)У и 226 членов ЛКСМУ – на 4121 молодого жителя” [53].

При таком положении дел завершить коллективизацию. В деревне с помощью самих же крестьян будет очень сложно. “Теперь, – писала в то время “Черноморська комуна”, – работа по проведению сплошной коллективизации округа для городских партийных, профсоюзных и советских организаций является важнейшей боевой задачей... Рабочие должны осознать, что коллективизация – дело рабочего класса, каждого рабочего”.

Активное вмешательство лояльной режиму части городского населения в жизнь села, стремление рабочих обобществить индивидуальные крестьянские хозяйства и создать из них подобие промышленных предприятий не находило понимания и поддержки у большинства крестьян, т. к. эти нововведения в корне меняли веками устоявшийся их быт, традиции, отношение к земле. Особенно тревожил жителей деревни быстрый рост МТС. В 1930 г. на Одессчине их насчитывалось уже 16 (1100 тракторов), что позволило в значительной мере увеличить темпы сплошной коллективизации. Если в 1926 г. с помощью тракторных колонн было коллективизировано 3,5 % крестьянских хозяйств (4,5 % обобщественных земель), то в 1929 г. – 65 % (72,3 % обобщественных земель). В 1930 г. в крае началось строительство еще 18 МТС [54]. В 1930 г. только с помощью Шевченковской МТС, которая располагала 197 тракторами, в Березовском районе было коллективизировано 80 % хозяйств. ЦК ВКП(б) 11 августа того года одобрил

опыт этой МТС и рекомендовал его для распространения по всей стране [55].

Повышение темпов коллективизации перечеркивали надежды многих зажиточных крестьян на улучшение своего положения, поэтому многие из них, да и представители местной власти, обеспокоенные нестабильностью, взрывоопасностью ситуации, пытались найти убежище за пределами СССР. Поэтому председатель окрисполкома Горбань направил председателям приграничных райполкомов (Фридрих-Энгельский, Червонно-Повстанческий и Овидиопольский) циркуляр под грифом “цілком таємно”, в котором указывалось: “За останні роки прикордонна охорона фіксує багато випадків, коли особи, що виїхали до 7-семікілометрової погрансмуги як для тимчасового, так і для постійного мешкання, нелегальним шляхом переходили кордон. До таких осіб переважно належать знов прийняті співробітники місцевих радянських органів, що виїхали до закритої погрансмуги з метою улаштуватися там на посаді, а потім утікали за кордон” [56]. В связи с этим, органы ГПУ установили порядок, при котором все устраивающиеся на работу в приграничной зоне обязаны были заполнить анкету, состоящую из 28 вопросов, в том числе: служили ли в войсках и учреждениях белых правительств? Чем занимались до 1905 г. и с 1905 по март 1917 г. и с марта по октябрь 1917 г.? К какой политической партии принадлежали? (с указанием номера членского билета). Привлекались ли к суду до Октябрьской революции и после? [57]. Считалось, что такой подход позволял выявлять неблагонадежных и выселять их из погранзоны.

В ходе раскулачивания и сплошной коллективизации для нейтрализации “контрреволюционных элементов” широко использовалось и такое средство, как лишение избирательных прав. Эта кампания началась еще в 1928 г., когда 3 октября было принято постановление ВУЦИК “Про вибори Рад”, на основании которого в округе была разработана инструкция и издан приказ по окрадинотделу № 92 от 10 августа 1929 г. о выборах в местные Советы. Из протоколов заседаний окружной и районных комиссий по проверке лиц, лишенных избирательных прав, видно, что такого права лишали за следующие действия или социальную принадлежность: “торговки, як особи, що живуть на нетрудові прибутки; як особи, що утримували батька-торговця; як скупщики борошна; як особи, що знаходилися під слідством; як особи, що утримували батьків, позбавлених виборчих прав; як колишніх поліцаїв; як колишнього крамаря; як експлуататора найманої праці; як скупщика худоби; як чужого елемента (?! – авт.); як колишнього торговця; як колишнього стражника, як жінку стражника; як особи, що здає гроші під процент; як рабина; як колишнього власника чи орендатора парового млина; за продаж самогону” и т. д. Только по Любашевскому району было лишено избирательных прав 1305 человек [58].

Если одних, как классовых врагов, раскулачивали, лишали избирательных прав, то других “за искривление партлинии в колхозном строительстве” увольняли с работы. Таким образом руководство демонстрировало перед крестьянством, что причиной их бедствий является не партия, а нарушители ее политики на местах. Эти люди сделали “черную работу”, теперь от них можно и нужно было избавиться. В начале 1930 г. в Андре-Ивановском, Спартакоском, Благоевском, Захарьевском, Троицком, Червонно-Повстанческом, Жовтневом и Тилигуло-Березанском районах было переизбрано 16 сельсоветов, 22 председателя сельсовета, освобождено от обязанностей уполномоченных райисполкомов 9 человек [59].

К весне 1930 г., “опираясь на массы трудящихся”, (в районах – на собраниях, в селах – на сходах) в 17 районах Одесского округа было раскулачено

3890 хозяйств (88,2 %), изъято 42 тыс. га земли (89,2 %), 6031 голова крупного рогатого скота (96 %). Общая стоимость конфискованного имущества составила 5 млн рублей [60].

Но самый главный итог раскулачивания и сплошной коллективизации (в том числе в Одесском округе) – это искаленные судьбы тысяч крестьян, членов их семей. В октябре 1930 г. в округе были созданы межрайонная прокуратура и межрайсуд. Для расследования “сельских дел” был назначен специальный прокурор [61]. Среди дел, рассмотренных межрайсудом за полгода деятельности, 41 % связаны были с террористическими актами; 12,5 % – с поджогами, 24,2 % – с контрреволюционной агитацией; 16,8 % – с бандитизмом; 4,6 % – “зі зловживаннями владою”; 1,5 % – “з розбратами”. Таким образом, основную часть дел составляли правонарушения, совершенные на почве “классовой борьбы”.

Социальное происхождение прошедших через суд выглядело следующим образом: кулаки – 36,6 %; нэпманы – 14,3 %; середняки-подкулачники – 30 %; кустари – 0,5 %; бедняки – 12,4 %; служащие – 3,1 %; рабочие – 3,1 %. Таким образом, основную массу сопротивлявшихся сплошной коллективизации (80,9 %) составляли кулаки, нэпманы и середняки. К этой категории осужденных были применены следующие меры наказания: к расстрелу приговорено 19,3 %, к лишению свободы на срок от 5 до 10 лет – 32,3 %, от 1 года до 5 лет – 24,9 %, условно осуждено – 4,6 %, к принудительным работам – 4,8 %, оправдано – 14,2 %. За нарушения, связанные с хлебозаготовками, было осуждено: кулаков – 46,6 %, середняков – 28,5 %, середняков – 14 %. За неуплату налогов к суду было привлечено 500 человек, в т.ч. торговцев – 82 %, кустарей – 11,5 %, нэпманов и др. – 6,5 %. К данным категориям “врагов” соввласти были применены следующие меры: 25 % лишены свободы с высылкой в отдаленные лагеря на срок от 5 до 10 лет, 46 % – на срок от 2 до 5 лет, 21 % – осуждены на принудительные работы [62].

Прокуроры, призванные следить за исполнением законов, так оценивали объективность решений судов за период с 1 октября 1930 г. по 12 января 1931 г.: оставить решение суда в силе – 46 %, изменить решение суда как слишком мягкое – 38 %, решение суда слишком суровое – 15 %, отменить приговор в связи с нарушением процессуальных норм – 14 % [63]. Оценивая деятельность прокуроров, руководители прокурорского надзора отмечали: “выводы прокуроров по всем рассматриваемым делам являются однообразными, ... поэтому складывается впечатление, что они составлялись стереотипно...” И, несмотря на это, прокурорский надзор заключал: “...прокуратура в своих выводах и протестах придерживается правильной классовой линии” [64].

Таким образом, высокие темпы раскулачивания и сплошной коллективизации в Одесском округе объяснялись тем, что первые же попытки крестьянства оказать сопротивление мероприятиям советской власти в деревне были оперативно пресечены целым комплексом репрессивных мер политического, экономического и организационного характера. К политическим относились: аресты с последующим расстрелом или заключением в тюрьму, высылка, лишение избирательных прав, создание в глазах городских рабочих и служащих “образа врага” из сельских жителей, провокационное натравливание друг на друга различных категорий крестьянства и др. Основными мерами экономического давления на крестьян были: конфискация имущества, налоговое давление, исключение кулаков и части середняков из кооперативов, запрет на покупку товаров в колхозных магазинах, продажи продукции на рынках и др. Наиболее эффективно применялись организационные

меры: участие в репрессиях органов ГПУ, милиции и армии, создание сети доносителей и осведомителей, расстановка на всех руководящих постах лояльных режиму людей, оперативная “нейтрализация” “подстрекателей”, организаторов выступлений крестьян, действие антикрестьянского законодательства, создание межрайонных судов и прокуратур, формирование соответствующего общественного мнения с помощью газет, агитбригад, слухов, использование на местах для давления на крестьянство вооруженных коммунистов, комсомольцев.

Проведение политики коллективизации носило не только антидемократический, но антигуманный, исторически несправедливый характер. Власть решала трудные экономические проблемы, которые сложились в стране, за счет наиболее предприимчивой части крестьянства. Руководители партии и государства понимали, что такая политика не будет поддержана не только зажиточными селянами, но также и середняками, и даже частью беднейшего крестьянства. Поэтому директивы, постановления, циркуляры власти для простого народа и для местных партийных и советских органов существенно разнились. Для местной власти указания сверху всегда шли с грифом “совершенно секретно”. Уже тогда формировалась практика, положенная в основу функционирования командно-административной системы, – сокрытия правды от собственного народа, использования граждан собственной страны как статистов исторической драмы, “винтиков” тоталитарной по своей сути государственной машины.

Все это, в конечном итоге, привело не только к ликвидации зарождавшегося фермерства, но и к физическому уничтожению миллионов крестьян в концлагерях и во время голодомора 1932-1933 гг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992; Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996; Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.). – Винница, 1997; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939) // Україна крізь віки. – В 15 тт. – Т. 11.- К., 1999; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы: В 5 тт. – Т. 3 (конец 1920-х – 1933 гг.) / Под ред. В. Данилова. – М., 2001; Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003; Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 225-300.
2. Миколаївщина і колективізація сільського господарства і голод (1929-1933): Док-ти і матеріали. – Миколаїв, 2000; Голодомори в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947). Дослідження, спогади, документи / кол. авт. та упоряд. – Одеса, 2007.
3. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
4. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Там само. – С. 18-19.
5. Союз серпа и молота. – Киев – Одесса, 1977; Из истории Одесской партийной организации. Очерки. – Одесса, 1964; История городов и сел Украинской СССР. В 26 тт. – Одесская область. – К., 1978; Очерки истории Одесской областной партийной организации. – Одесса, 1981.
6. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 45-57.
7. Гонтар А.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-і рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 125-130.
8. Дорогой созидания. Социалистическое строительство на Одессине: Документы и материалы. – Одесса, 1981.
9. Дружба, сотрудничество и братская взаимопомощь: трудящиеся Одесской области в социально-экономическом и культурном сотрудничестве народов СССР. Документы и материалы (1917-1982). – Одесса, 1985.
10. Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Д. 1972.
11. Там же. – Д. 2138.
12. Там же. – Д. 2195;
13. Там же. – Д. 1642;
14. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 506.
15. Там же. – ФР. 1200. – Оп. 1. – Д. 4.
16. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504.
17. Там же. – Ф. 7. – Оп. 1. – Д. 1608.
18. Там же. – Д. 2208.
19. Там же. – ФР. 866. – Оп. 4. – ДД. 49, 50; Оп. 8. – Д. 248. – Оп. 1. – ДД. 508, 509; ФР. 1234. – Оп. 1. – ДД. 1059, 1175; ФР. 2162. – Оп. 1. – Д. 103.
20. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [далее – КПСС в резолюциях...]. – Т. 5. – М., 1984. – С. 74.
21. Правда. – 1930, 11 января.
22. ГАОО. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504 – Л. 2.
23. Там же. – Л. 3.
24. История Коммунистической партии Советского Союза. – Т. 4. – Кн 2. – М., 1971. – С. 54.
25. ГАОО. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 506. – ЛЛ. 25-26.
26. Там же. – Д. 504. – Л. 6.
27. Там же. – Л. 1.
28. Там же. – Л. 8.
29. Там же. – Ф. 7. – Оп. 1. – Д. 1608. – Л. 52.
30. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504. – Л. 107.
31. Там же. – ЛЛ. 11-12.
32. Там же. – ЛЛ. 12-13.
33. Правда. – 1930, 24 января.

34. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. / Под ред. В.П. Данилова, Н.А. Иваницкого. – М., 1989. – С. 346.
35. ГАОО. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 506. – Л. 77.
36. Там же. – ФР. 7. – Оп. 1. – Д. 2208. – ЛЛ. 182-192.
37. Там же. – Л. 234.
38. Там же. – ФР. 866. – Оп. 4. – Д. 50. – ЛЛ. 4-5.
39. Там же. – Л. 6.
40. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 508. – Л. 26.
41. Там же. – ФР. 1234. – Оп. 1. – Д. 1175. – ЛЛ. 7-9, 32, 35.
42. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504. – ЛЛ. 17, 26.
43. Там же. – ФР. 866. – Оп. 4. – Д. 49. – Л. 8.
44. Там же. – ФР. 1234. – Оп. 1. – Д. 1059. – ЛЛ. 2, 4, 7, 9.
45. Там же. – Л. 48.
46. Там же. – Л. 78.
47. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504. – Л. 20.
48. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 509. – ЛЛ. 3, 7, 12, 37, 44.
49. Там же. – Л. 183.
50. Там же. – Д. 508. – ЛЛ. 15-16.
51. Там же. – ЛЛ. 17-18, 20.
52. Там же. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504. – Л. 23.
53. Там же. – ЛЛ. 21-22.
54. Очерки истории Одесской областной партийной организации. – С. 261, 275.
55. КПСС в резолюциях... – Т. 5. – С. 477.
56. ГАОО. – ФР. 1103. – Оп. 1. – Д. 504. – Л. 31.
57. Там само. – ЛЛ. 32-33.
58. Там само. – ФР. 2162. – Оп. 1. – Д. 103. – ЛЛ. 1-110.
59. Там же. – ФР. 969. – Оп. 8. – Д. 348. – ЛЛ. 1-2.
60. Очерки истории Одесской областной партийной организации. – С. 271, 274.
61. ГАОО. – ФР. – 1209. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 27.
62. Там же. – ЛЛ. 65-66.
63. Там же. – ЛЛ. 69, 72.
64. Там же. – Л. 73, 83.

УДК: 477.323.372.4

СУСОРОВ В.Д.,

Херсонський національний технічний університет.

Сусоров Віктор Дмитрович (1938 р. н.). Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету.

У 1967 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. У 1979 році захистив кандидатську дисертацію: "Боротьба більшовиків Півдня України за союз робітничого класу і селянства напередодні і в період першої російської революції". У 1992 році захистив докторську дисертацію: "Діяльність соціал-демократичних партій серед робітників і селян України в міжреволюційний період (червень 1907 – лютий 1917 рр.)".

КАЛІНІНДОРФ

У статті на основі документальних, архівних матеріалів, періодичної преси та історичної літератури відображено виникнення, становлення та розвиток селища Калініндорф з 1807 до 1944 року.

The article grounded on dokumentar, archive, periodic as well as historical literature matirials discribes the wau the setilement Kalinindorf was founded, bormed and expanded from 1807 till 1944.

Останнім часом краєзнавча проблематика привертає досить пильну увагу не лише науковців, краєзнавців, але й архівістів, журналістів, а також державних чиновників, вчителів, лікарів. У Херсонській області за останні роки вийшло понад десять брошур та книг, присвячених населеним пунктам краю. Не є винятком і наше повідомлення, що стосується селища Калініндорф (Калінінськ) Великоолександрівського району.

Перші відомості про населений пункт відносяться до початку XIX століття. В результаті російсько-турецьких воєн, що тривали протягом другої половини XVIII століття степова частина Причорномор'я України була возз'єднана з Росією. Почалося широке заселення цієї території. Царський уряд дозволив вільним селянам західних і північних губерній країни переселятись на ці землі. Переселення відбувалося на підставі Державного господарства особливої контори опікунства Новоросійських іноземних переселенців, що було засноване 6 квітня 1800 року та Особливого положення про євреїв-землеробів 1804 року.

Калініндорф було засноване в 1807 році [1], хоча деякі дослідники, зокрема А. Скальковський у своїй книзі "Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1825. – Ч. II с 1796 по 1823", що вийшла в 1838 році на стор. 328 повідомляє, що воно бере початок з 1809 року. Такої ж думки дотримуються і деякі сучасні краєзнавці.

Першими сюди прибули переселенці єврейської національності з Вітебської та Могилівської губерній для заснування землеробських колоній (поселень). Саме вони поклали початок існуванню колонії Татарка, що походила від назви балки, розташованої недалеко від колонії. Згодом переселенці назвали свою колонію більш зрозумілою назвою, а саме "Сейдеминуха", що означає "Тихе поле" або "Поле відпочинку" [2]. Переселенці оселились на казенній землі, яка була їм відведена в наділ державою. Татарці та сусідній

колонії Бобровий Кут було відведено біля 22 тисяч десятин землі. Колонія поступово зростала і в 1812 році в ній вже мешкало 549 чоловік, які належали до 130 дворів [3].

Жителі колонії займалися землеробством, скотарством та іншими промислами. Навкруги розстелявся безмежний степ, родюча земля, але обробляти її при тогочасних знаряддях праці було досить складно. Використовували лише невеликі ділянки землі, решта степу становила цілину. Сіяли здебільшого ярі культури. Знаряддям для обробітку були плуг, букер, борона. Хліб збирали косами, серпів у той час тут ще не знали. Озимий хліб в'язали в снопи, деяку частину згрібали в копиці або валки. Хліб і сіно згрібали ручними граблями. Молотили на так званих токах ціпами, гарманом або гоном. Зерно зберігали у спеціальних балаганах, потім в амбрах, коморах або бочках [4]. Відсутність техніки, ручний спосіб обробітку землі призводив до низьких врожаїв. Не кращим було становище і в скотарстві. Падіж худоби у 1848 і 1849 роках та наступні неврожаї були причиною того, що число великої рогатої худоби і овець значно скоротилося проти 1847 року. Навіть нова закупка худоби не могла замінити втрати [5].

Подібне становище призводило до тяжкого і нестерпного життя. У своєму донесенні ще у 1810 році Херсонський військовий губернатор зазначав: "Смертність між ними (колоністами – В.С.) досить велика" [6]. І все ж, незважаючи на тяжке становище її мешканців, кількість жителів колонії збільшувалася, правда, не за рахунок новонароджених, а за рахунок притоку нових сімей, зокрема німецьких колоністів із Тираспольського повіту та одиноких поселенців [7]. У 1841 році колонія стала називатись Велика Сейдеминуха, на відміну від Малої Сейдеминухи, що виникла поруч.

Напередодні скасування кріпосного права в Україні активізувалася визвольна боротьба селян,

збільшилося число їх втеч на волю. Прибували втікачі і в ці місцевості. Так, зокрема, наприкінці 50-х років XIX ст. в колонії вже мешкав 2131 чоловік. Тут була синагога та три молитовних будинки [8].

У пореформений період під впливом проникнення в сільське господарство капіталістичних відносин значно посилювався процес диференціації колоністів і концентрації землі в руках небагатих власників. Безземелля, голод змушували бідних йти наймитувати до заможних односельців. Наприкінці XIX і особливо на початку XX ст. ще сильніше посилювалося зuboжіння бідних колоністів, зростала їх експлуатація з боку місцевих багатіїв. Бідніші мешканці змушені були орендувати землю у багатих та наймалися добувати у місцевому кар’єрі камінь. Найбільшим лихварем-крамарем у колонії був Ламін, який експлуатує односельців із року в рік збільшував свої прибутки. Він відпускав через свій магазин товари у кредит. Дорого це обходилося колоністам, бо не завжди вони могли розрахуватися з ним грошима [9].

На початку 1900 року в колонії була заснована приватна бібліотека, яка нарахувала півтори тисячі книг і одержувала деякі тогочасні газети і журнали. В 1904 році у Великій Сейдеминусі була відкрита чотирикласна школа з приватним вчителем. Лікаря в колонії не було, допомогу хворим надавав фельдшер-самоучка, який у свій час служив у царській армії... ветеринарним санітаром. Не було тут на початку XX століття і жодних промислових підприємств [10]. Мешканці Великої Сейдеминухи, як і інші жителі краю, пережили лихоліття Першої світової війни, революційні події 1917-1920 рр.

Напередодні Лютневої демократичної революції 1917 року у Великій Сейдеминусі вже було 381 господарство з населенням 1945 чоловік, дві національні школи, телефон і 5 крамниць. Від Херсона в повноводдя до сусіднього села Новогреднево ходили баржі [11].

Жителі колонії вітали перемогу Жовтневої революції, а також Декрети про мир та землю. Велике значення в утвердженні нової влади мав Губернський з’їзд рад селянських депутатів і земельних комітетів, що відбувся в лютому 1918 року [12]. В селищі в той період влада неодноразово переходила з рук у руки. Навколо лютували різні банди. З листопада 1918 року колонія та навколишні населені пункти не один раз потрапляли в зону бойових дій Червоної Армії та бойових партизанських і повстанських загонів, що негативно впливало на розвиток та зміцнення нової влади.

Нелегкими були роки іноземної інтервенції та громадянської війни. Так, на початку 1919 року грабіж та розбій білогвардійців, що неодноразово забирали коней, худобу, зерно, а також розверстка спонукали бідних мешканців колонії до злиднів та нестатків. Зокрема, білогвардійці в тому ж році забрали з сільського товариства 2 тисячі пудів зерна [13].

У складних неймовірних умовах провадилася робота щодо збереження і зміцнення радянської влади. Лише в 1919 році в колонії вона була остаточно встановлена і був обраний ревком. Він почав роботу з того, що відібрав у багатих ту кількість землі, яку вони не могли обробляти самостійно і роздав її бідним колоністам. Для обробітку полів бідняцькі господарства об’єднали в колективи, куди входило 10 господарств. Ті господарства, що мали коней, зобов’язані були допомагати тим, у яких не було живого тягла. Згодом тут був обраний і комітет незаможних селян. У тому ж році була створена і сільська рада. Не рідше одного разу на тиждень відбувались засідання її членів. У 1919 році була організована в колонії комсомольська група, в яку входило 25 чоловік, активну участь у ній брали М.Д. Асвіян та І.А. Кушнір [14].

У Великій Сейдеминусі в 1919 році відновила роботу однокласна школа, в якій працювали два вчителі зі спеціальною освітою, влітку тут працювали і приватні вчителі. У школі навчалось 130 хлопців та

50 дівчаток із загальної кількості 552 дітей шкільного та дошкільного віку.

Сільські багатії всіляко намагалися шкодити становленню нового життя. В колонії був млин, власник якого Г. Рубінов вирішив приборкати бідних селян голодом і припинив роботу млина. Після цього активісти зібрали загальні збори комітету незаможних колоністів і прийняли рішення: націоналізувати млин і передати його в громадське користування. Тоді ж було обрано правління млина.

До 1918 року Велика Сейдеминуха зберігала статус колонії з відповідним управлінням і входила до складу Херсонського повіту. В 1920 році органами радянської влади була утворена Великосейдеминухська волость, яка у 1922 році була ліквідована, а її територія увійшла до складу Отбідно-Василівської волості [15].

Сільська рада в 1920 році встановила для всіх господарств розмір продовольчого податку і почала здійснювати заходи, що диктували вищі органи влади. Нелегко було тоді сільським активістам впроваджувати все нове, оскільки були непоодинокі випадки збройних нападів на місцевих активістів, представників влади. Так, наприклад, при виконанні доручень сільської ради від рук головорізів банди Орлова загинули міліціонер Лівшиць і активіст комітету незаможних селян Котляр.

У Великій Сейдеминусі 10 лютого 1920 року було створено волосний революційний комітет. Його головою було обрано Т. Гілея. Склад волосного ревкому оновлювався майже щомісяця. На засіданні земельного комітету 26 лютого 1920 року згідно рішення сходки було ухвалено: провести остаточний розподіл землі. За підрахунками виявилось, що на кожну душу припадало по одній десятині і 13 сажень землі [16].

Волосний ревком колонії надавав особливого значення проведенню розверстки, що була запроваджена в роки громадянської війни. Для її успішного виконання проводились сходки, наради та час від часу обиралися комісії строком на місяць. Ще в 1919 році в рахунок розверстки мешканці колонії здали 20 000 пудів зерна, яке на баржах було доставлено в заготівельну контору містечка Снігурівка Миколаївської області.

Склад колоністів у 1920 році був таким: бідняків – 30 %, середняків – 68 % і куркулів – 2 %. Ініціативні комітети та волосні з’їзди рішуче боролися проти спекулянтів та тих, хто ухилився від розверстки, піддавали їх осуду, оголошували дезертирами праці. У квітні 1920 року за постановою сільської ради була введена в колонії карткова система. Великосейдеминухський волосний з’їзд, що розпочав свою роботу 3 червня 1920 року, постановив: 1) нещадно боротися з усіма видами спекуляції; 2) затримувати всіх спекулянтів і конфісковувати їх товари; 3) злісних спекулянтів направляти у повітовий Надзвичайний комітет [17]. Активізував свою роботу в той період і волосний виконавчий комітет, що мав відділи: продовольства і охорони здоров’я, земельного та соціального забезпечення. До складу волвиконкому постійно входило три чоловіки. Головою волвиконкому було обрано мешканця колонії, члена Херсонської обласної ради з 1919 року Кушніра.

Жителі Великої Сейдеминухи надавали червоноармійцям, що проходили інколи через колонію, підтримку продовольством та фуражем. Так, наприклад, у червні 1920 року волвиконком вирішив надати воїнам 52-ї стрілецької дивізії, що знаходилася недалеко від Великої Сейдеминухи, ящик махорки та інші речі. Певний час у колонії перебував і Перший кавалерійський полк Латиської дивізії. За рахунок розверстки цьому полку було виділено 1000 пудів ячменю та 10 голів великої рогатої худоби [18].

Велику роль у зміцненні радянської влади у Великій Сейдеминусі відіграв комітет незаможних колоністів. Загальна кількість таких колоністів на

7 вересня 1920 року становила 100 чоловік. Цей комітет був органом диктатури пролетаріату в колонії. Правда, створенню і діяльності цього комітету всіляко перешкождали куркульські елементи. Якщо на перших установчих зборах, що відбулися наприкінці травня 1920 року, записалося до комітету 50 чоловік, то 5 червня на збори з'явилося лише 20 членів. Цей випадок яскраво свідчив про результати постійних куркульських залякувань та практичні погрози. Мало того, скориставшись відсутністю волосної міліції, яка напередодні виїхала в Снігурівську волость, куркульські елементи після засідання "Комітету неможливих і бідних колоністів і селян" увірвалися натовпом у приміщення і влаштували там бешкет, загрожуючи деяким членам комітету розквитатися. Увечері того дня до колонії повернулася міліція. Ватажки куркульського виступу у кількості 15 чоловік були заарештовані. Всі вони понесли адміністративні стягнення: штрафи та примусові роботи. Правду, головного призвідця цього виступу було відправлено у розпорядження Херсонського комітету праці.

Комітет неможливих селян по можливості теж надавав допомогу Червоній Армії. Зокрема, в червні 1920 року під час проведення "Тижня фронту" червоноармійцям була надана продовольча допомога.

Херсонський повітовий з'їзд рад 11 червня 1920 року ухвалив: селянським депутатам підняти все селянство на боротьбу проти ворогів радянської влади. Делегатами цього з'їзду були і представники Великої Сейдеменухи Кушнір І.А., Шайкін А.М. і Бізер Г. [19]. У липні 1920 року в тижневий строк з усієї волості було доставлено по розверстці не менше 55 голів великої рогатої худоби. У серпні 1921 року в КНС було вже 190 членів, з них 12 комуністів, у тому числі дві жінки. За свідченням інструктора Бориса Редьки: "Комнезам працює відмінно. У боротьбі зі спекуляцією і хабарництвом приймаються найрішучіші заходи. Контрреволюція не проявляється, бандитів немає. Відношення бідних громадян до комнезаму хороше" [20].

У Велику Сейдеминуху згодом почали прибувати сучасні технічні засоби, сільськогосподарська техніка та спеціалісти. В результаті цієї допомоги колоністи змогли восени того ж року засіяти 452 десятини землі. Працюючим у полі та потребуючим допомоги у червні 1920 року, згідно постанови волосного комітету взаємодопомоги, було виділено 38 пудів житнього борошна, а дитячому будинку 40 пудів фруктів, лікарні – 29 пудів [21].

Незважаючи на громадянську війну, що продовжувалася, розруху та голод, що насувався, активісти колонії розгорнули значну роботу, перш за все, із роз'яснення поточної обстановки, першочергових завдань та політичної просвіти мешканців, а також завдань культурного будівництва. Від наркому і начальника відділу почала надходити різноманітна література, влаштовували народний будинок, активізували роботу бібліотеки. При народному будинку знаходився пересувний кінематограф Унаробраза.

У серпні 1920 року колонія Велика Сейдеминуха Херсонського повіту "за чесне добросовісне виконання державної трудової повинності, у вигляді продрозверстки", згідно наказу Миколаївської губернської продовольчої наради була занесена на почесну Червону дошку [22]. Волость, у свою чергу, за успішне проведення розверстки, була зарахована до складу "Червоних волостей" і премійована залізом вагою в 134 пуди 15 фунтів та мазутом вагою в 13 пудів.

Посуха, що охопила в 1920 році величезну територію Миколаївської області, ще з більшою силою вразила господарства колонії в 1921 році. Посіви зернових культур майже вигоріли. Почалася боротьба з голодом. На початку 1922 року були організовані в колонії три продовольчих пункти для дітей, які харчувалися за рахунок продуктів, що відпускало

Управління допомоги голодуючим та на кошти відповідних організацій обкому. В січні 1922 року Великосейдеминухський волосний з'їзд констатував: "Ввиду постигшого в Сейдеминухській волості полного неурожая, население волости голодает и даже ежедневно есть случаи смерти на почве голода" [23]. Роз'яснюючи причини голоду Великосейдеминухський військово-революційний комітет у своїй відозві відзначав: "Дорогі товариші селяни!

Пов'язана з громадянською війною розруха народного господарства і особливо промисловості, не дали можливості прийти у повній мірі селянству на допомогу в справі постачання його сільськогосподарськими машинами і знаряддями праці... неможливість засіяти всю площу придатну для посіву землі за причинами відсутності живого і мертвого інвентарю і робочих рук, і на кінець недорід, який відбувся в минулому 1921 році відіграв вирішальну роль у цій справі, а недостатньо налагоджений транспорт, відсутність підвозу і збідніння сільського господарства взагалі за тяжкий... період боротьби на військовому і господарському фронтах створив у кінці-кінців голод" [24].

Голодуючим селам, у тому числі і колонії, надавали благодійницьку допомогу іноземні організації і, в першу чергу, АРА, а також громадськість Росії. Місцева влада теж не стояла осторонь у боротьбі з голодом.

План весняної сівби 1922 року через відсутність необхідного посівного матеріалу був скорочений. Виконання сільськогосподарських робіт ускладнювалось також різким скороченням поголів'я тваринництва, недостатньою забезпеченістю мешканців колонії робочою худобою. Так, наприклад, якщо в листопаді 1921 року в жителів Великої Сейдеминухи було 850 корів, 750 коней, то навесні 1922 року залишилося лише 332 корови та 180 коней [25]. Недорід був і в 1922 році. У зв'язку з цим, волосний військовий ревком вжив низку необхідних заходів, спрямованих на вихід із кризи сільського господарства. У своїй відозві до селян він підкреслював: "...У даний час настає пора осінньої посівкампанії, де необхідно приступити до посіву, для якої Наркомпрод видає вам зерно для засіву. Потрібно зрозуміти, що все одержане зерно для цієї цілі повинно бути *кинуто в землю*, тому що гіркий досвід стихійного голоду нас навчив. Кожен фунт зерна, який буде витрачено мимо посіву, загрожує нам у майбутньому опинитися в такому положенні, як в минулому 1921 і 1922 рр. Тут ми повинні напружити всі свої сили до засіву полів і цим самим ми себе захистимо від голодної смерті" [26].

У наказі волревкому від 17 вересня 1922 року говорилося: "...Посів цього року має особливо важливе державне значення для підняття сільського господарства нашої республіки. Волревком наказує. Всі села і хутори розбити на дільниці (10 хат), кожен десятихатник – уповноважений своєї дільниці, особисто відповідає за ходом посіву своєї дільниці. Він кожного дня дає відомості про хід посіву сільраді, а сільрада кожні три дні волревкому. Засіяти поля громадськими засобами у контакті з сільськими комітетами" [27].

З 1918 до 1921 року у колонії функціонувала позикоощадна каса, з 1922 до 1924 вона отримала назву сільськогосподарського товариства. З утворенням у 1923 році районів, колонія увійшла до складу Снігурівського, а пізніше Качкарівського районів Херсонської округи. На початку 1926 року в колонії було 48,6 % господарств без коней, 44 % господарств лише з одним, 6,3 % – з двома, та 1,1 % з трьома і більше коней. Без корів було 18,1 % господарств, з однією коровою – 61,0 %, з двома коровами – 19,3 %, з трьома і більше – 1,6 %. Взагалі, стадо колонії налічувало 380 корів та 130 телиць червоної степової породи [28].

Рішенням окружного виконкому 8 вересня 1926 року Велика Сейдеминуха стала центром єврейського національного району, який 20 серпня 1927 року згідно з постановою Президії ЦВК Союзу РСР був перейменований у Калініндорфський, а колонія одержала назву Калініндорф. У новостворений район увійшло 486 населених пунктів із населенням біля 12 тисяч чоловік [29]. У 1927 році восени делегація у складі 28 робітників із Дніпропетровська відвідала Калініндорфський район, а згодом і делегація мешканців району відвідала Дніпропетровськ. Вони побували на заводах імені Петровського, Лібкнехта, в артілі “Трудоліт”, з яким район підтримував виробничі відносини, на хлібозаводі № 1 та інш. Такий обмін делегаціями позитивно впливав на подальші трудові успіхи жителів району.

Напередодні колективізації у 1928 році в Калініндорфі налічувалось 439 господарств, де мешкало 1915 чоловік, в основному єврейської національності. Зокрема, якщо в районі в 1928 році було усуспільнено 30 % господарств, то в 1929 році вже 70 %. Район виконав план весняного посіву на 126 %, а план хлібозаготівель виконав на 128 % [30]. Непогані виробничі успіхи були і у мешканців Калініндорфа.

Бідніша частина жителів колонії за ініціативою членів партії 22 квітня 1928 року створила перше колективне товариство для суспільного обробітку землі (ТСОЗ) і назвала його “Шлях до соціалізму”. В товаристві було 15 членів, 214 га усуспільненої орної землі, 39 га іншої та 13 голів худоби. Крім цього ТСОЗу, незабаром було створено ще три. Усі ці товариства були малочисельні, однак його члени активно і добросовісно трудилися на своїх ділянках землі і разом користувалися плодами своєї праці. В Калініндорфі 13 січня 1929 року був обраний новий склад сільради у кількості 28 чоловік, у тому числі 10 бідняків, 6 середняків, решта наймити, інтелігенція. Серед членів сільради було обрано 6 жінок. На вибори з’явилося 84 % виборців [31].

До 15 жовтня 1929 року більшість ТСОЗів колонії об’єдналися в один колгосп “Шлях до соціалізму”. Першим головою артілі було обрано О.Г. Бельського. У той час першими членами артілі стали С. Сондик, Г. Брусенець, Ю. Пліц та інші. В 1929 році в Калініндорфі почала виходити газета “Колгоспна правда”. В наступному році тут було споруджено Будинок культури, а в 1934 році – лікарню.

У колонії було створено досить велике господарство, що мало 659 га, у тому числі: орної землі 608 га, 20 десятин садів, 18 десятин виноградників. Було усуспільнено 38 голів худоби. Членами артілі стали 46 бідняків, 141 середняк, 25 членів КНС. Для обробітку землі артілі мала трактор, 185 коней, 4 сівалки, 20 букерів з сівалками, 40 кінних плугів [32].

Першого року колективного господарювання насіння для засіву полів здали самі колгоспники. В січні 1930 року Херсонський окружний партком закликав усіх трудящих Херсонщини до активного проведення суцільної колективізації сільського господарства.

“Комуністи села! Опануйте та ведіть перед у русі бідняцько-середняцьких мас села за колективізацію. Кожен комуніст, виконуй програмну вимогу партії – бути в колективі! Будь за проводиря в соціалістичній перебудові села!

Комсомольці! Своєю діяльністю, прикладом ви повинні активізувати роботу громадських організацій. Організуйте молодь (у боротьбі) за колективи... Розгортайте соціалістичне змагання з корінних питань колгоспного будівництва” – підкреслювалось у загаданій відозві [33].

Проведення колективізації вимагало, насамперед, глибокої роз’яснювальної роботи серед бідноти і

середняків колонії. Без активної участі всіх працюючих у процесі соціалістичної перебудови – перехід села на колективні рейки без їх активної підтримки означав зрив. У 1930 році в колонії почалася експропріація куркульських господарств. Всього в районі було розкуркулено 48 сімей. Худоба та сільськогосподарський інвентар куркулів було передано до колгоспу. Це значно зміцнило його матеріальну базу. Деякі керівники розуміли колективізацію як усуспільнення товарної худоби і коней. Частина селян йшла до колгоспу під страхом позбавлення виборчих прав або виселення.

Робітничі представники з Дніпропетровська, які були послані в колгосп як “25-тисячники”, крім практичної допомоги, подарували мешканцям Калініндорфа 150 крб на культурні потреби [34]. Розвиток колективізації йшов від первісних форм об’єднання (ТСОЗів) до складніших господарських форм – артілей і колгоспів. Для проведення успішної колективізації, для активістів створювались різні курси, наради. На початку лютого в районі вже було колективізовано 95 % господарств [35].

Ціла низка невідомих соціальних і серйозних господарських взаємовідносин, не налагодженість, а іноді й головотяпство у розв’язанні поточних господарських завдань, заважали правильно розуміти ідею колективізації й бачити практичну перевагу над індивідуальним господарством. Захопившись окремими успіхами колективізації, керівники колонії почали знижувати виховну та роз’яснювальну роботу й натомість почали застосовувати методи адміністрування та командування. Викривлення політики колективізації утворювало труднощі в роботі, ускладнювало обстановку і взаємовідносини у колективі та допомагало тим, хто був проти колективізації. Все це привело до того, що згодом певна частина колгоспників вийшла з артілі. Пекучими були питання і використання робочої сили, розподіл врожаю, оплата праці та інші.

Однак, незважаючи на труднощі, колгосп у 1930 році посівний план по зерновим культурам виконав на 114 %, а по технічним – на 200 % [36]. Засіяли землі і тих переселенців, що мали прибути на ділянки вже після сівби, але вони не прибули. У колонії відчувалась гостра нестача робочої сили. Щоб усунути загрозу зриву жнив, зі всіх кінців країни пролетарі великих міст почали присилати в район на допомогу робітничі бригади. Незабаром прибули робітничі бригади з Києва, Дніпропетровська, Харкова, Вінниці, Умані, Житомира, навіть з Москви та інших міст. Прибуло всього 10 бригад, загальною кількістю 800 чоловік.

Бригадам влаштували теплу зустріч, настрій серед робітників був бадьорий і вони дружно взялись за роботу. Бригади розподілили по колгоспах, забезпечили їх житлом, продуктами харчування та іншими потребами. Крім безпосередньої роботи на жнивях, робітничі бригади проводили велику культурну і масово-виховну роботу, спрямовану на подальше утвердження та зміцнення колгоспного ладу. В 1930 році колгоспники отримали непоганий урожай, завдяки сільськогосподарській техніці та наполегливій праці. Артілі Калініндорфського району станом до 20 серпня вже виконали план хлібозаготівель на 45,9 %, зокрема, в МТС району в той час було: тракторів – 76, сівалок – 231, плужниць – 142, луцильників – 41. Однак для району цієї техніки було не досить, до того ж не вистачало запчастин, робочої сили тощо [37].

У сільській Раді Калініндорфа на початку березня відбулись делегатські збори 150 жінок. Були створені секції: агрономічна, охматдит, юнацька та лікнеп. Жінки проводили велику організаторську та виховну роботу серед мешканців, особливо молоді колонії.

У 1932-33 роках жителів Калініндорфа знову спіткало велике лихо – настали голодні роки. Зрозуміло, що колективізація відобразилась на

нестабільності сільськогосподарського виробництва і скоротила виробництво продуктів харчування. Особливо велику шкоду завдали засуха та куркулі, які самі знищували зерно, худобу, коней і змушували робити це і селян-середняків. Нестача продуктів ослабила селян і привела до збільшення числа жертв від епідемічних хвороб. Лише з 1934 року артіль почала виходити з продовольчої кризи та нарощувати розвиток сільськогосподарського виробництва і незабаром досягла вагомих результатів.

Артілі "Шлях до соціалізму" в березні 1936 року було надано Одеським обласним земельним управлінням кредит у сумі 3300 крб. У тому ж році серед колгоспників розгорнулося змагання за право участі на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві. Рух передовиків ширився з кожним днем і, зокрема в 1937 році артіль отримала високий урожай усіх культур. Так, на площі 31 га було отримано по 92 ц винограду з одного га, а в 1938 році з площі 31 га вже по 105 ц з одного га. За вагомі успіхи у вирощуванні овочів, фруктів і винограду колгосп у 1938 році був представлений на Всесоюзній виставці. За успіхи артілі було видано грошову премію в розмірі 3 тис. крб і мотоцикл, а бригадир виноградарської бригади Х.Х. Ускач була нагороджена медаллю "За трудову доблесть". За високий надій молока колгосп протягом трьох років був учасником Всесоюзної виставки і в 1939 році одержав диплом 2 ступеня ВСГВ і премію в 5 тис. крб [38].

У другій половині 30 та 40-х роках XX століття деякі мешканці Калініндорфа були репресовані за антирадянську агітацію та контрреволюційну пропаганду. В основному репресовані отримали від 5 до 10 років таборів. У 50-80 роки XX ст. всі 57 репресованих мешканців було реабілітовано [39].

Величезне значення для подальшого розвитку колгоспного виробництва мав примірний Статут сільськогосподарської артілі, що був прийнятий в 1935 році. З року в рік зростала технічна оснащеність артілі, зростав і добробут його членів. Забезпечення колгоспу необхідними механізмами та спеціалістами створили хороші умови для одержання високих і сталих врожаїв. Поряд з успіхами в овочівництві, виноградарстві, тваринництві, зернових і технічних культурах, широкого розвитку набирало також вівчарство. Наприклад, товарна вівцеферма артілі за 1937-1939 роки одержала від овець породи "асканійський рамбульс" по 124 ягнят від 100 вівцематок.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 років колгосп "Шлях до соціалізму" був одним із найбільших і передових господарств у Калініндорфському районі. Його господарство було дуже різноманітним: 2200 га землі було зайнято під ріллям, 90 га – під інтенсивними культурами (сад, виноград), було 5 тваринницьких ферм, величезний інкубатор місткістю у 25 тисяч яйцемісць, розсадник, що постачав колгоспи області виноградними чубуками. До 1 січня 1940 року в колгоспі було 87 дійних корів, свиноферма, а також 122 вівцематки та 34 свиноматки [40].

У 1940 році колгосп одержав від переробки і реалізації продуктів 1300 тисяч крб прибутку, від інтенсивних культур – 700 тисяч крб, від розсадника – 100 крб, від інкубатора – 60 тисяч крб. Колгоспники одержали на трудові до 9 крб 80 коп і по 5 кг натуроплати. Однак мирне життя незабаром було перерване нав'язаною гітлерівською Німеччиною війною. Всі військовозобов'язані чоловіки колонії були мобілізовані на фронт. На різних фронтах війни чоловіки і жінки селища захищали свою Батьківщину. Серед них Л.Ю. Гнедаш, С.Е. Резнік Г.І. Рогожа, І.І. Брусинець, Г.М. Ященко, І.Н. Стародубець, С.М. Кравчук, С.М. Крючков, С.К. Дзюбенко, А.А. Коваленко та багато інших. Поряд із чоловіками захищали рідну землю і жінки,

мешканці Калініндорфа Г.Г. Політика, С.О. Резнік, П.С. Сичова, В.І. Чекина, Л.П. Брусинець, С.І. Гомберг та інші [41].

Нацистські війська окупували селище 19 серпня 1941 року. Згодом тут були обрані керівні органи: староста, поліцаї, комендатура для встановлення "нового порядку". Незабаром колгоспне господарство частково було розграбоване, а деяке колективне добро знищене. Тепер колгосп йменувався общиною. Була закрита школа, а вчителі, зокрема М.С. Гаврик, М.М. Черенкова, які на свій страх і ризик все ж таки розпочали навчання першого вересня, в березні 1944 року були звинувачені в участі в організації українських націоналістів. Правда, коли вияснили їх "провину" 22 липня того ж року постановою УНКДБ по Херсонській області вони були звільнені з-під арешту [42]. Таких вчителів в області було заарештовано 20 чоловік. У колонії припинилося медичне обслуговування та радіомовлення. Була встановлена комендантська година.

Комендатура, каральний загін "СС" та районна земельна управа, не гаючи часу, терміново наводили скрізь і всюди "порядок". У серпні майже щоденно відбувалися арешти та розстріли ні в чому невинних мешканців Калініндорфа. Причому, з метою залякування населення деякі страти гітлерівські кати проводили привселюдно. Недалеко від колонії у протитанковому рові нацистські головорізи разом із місцевими поліцаями у серпні 1941 року розстріляли 996 чоловік, в основному стариків, жінок та дітей єврейської національності [43]. 3 12 на 13 грудня 1943 року були розстріляні також мешканці Калініндорфа, в тому числі Михайло Черненко, Василь Олійник, Катерина Мамай, Таїсія Гончарова, Аркадій Щербина, Олексій Коломєсць та двоє військовополонених. Розстрілами, злочинними методами нацистські головорізи намагалися зламати волю і мужність радянських людей до опору, перетворити їх у слухняних рабів.

Однак цього не сталося. Вже з перших тижнів окупації розпочалася стихійна та відкрита боротьба проти фашистських окупантів та їх прислужників. Незабаром у Калініндорфі була створена молодіжна підпільна група на чолі з Миколою Болоховцем. Група мала друковану машинку, готувала і розповсюджувала антифашистські листівки, збирала зброю і готувалася до активної боротьби з окупантами. Петро Силкін, зокрема добував зброю. Антифашистські дії цієї групи стали відомі Миколаївському обласному підпільному "Центру". Згодом "Центр" доручив молодіжній групі відповідальне і складне завдання – зруйнувати залізничний міст недалеко від залізничної станції Туркули. Однак здійснити це завдання група не змогла, напередодні виконання зрадник П.Б. видав їх, члени групи були схоплені карателями і незабаром страчені [44].

У березні 1944 року село Калініндорф було звільнено радянськими військами 88-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї ударної армії від гітлерівських загарбників. Під час визволення населених пунктів Калініндорфської селищної ради загинуло 32 солдата, в тому числі: старші лейтенанти П.О. Заліський, Овчинников, В.П. Яценкін; лейтенант О.І. Касаткін; сержанти Є.І. Єгоркін, М.Ф. Овчинников та І.В. Пирогов [45].

Тяжких втрат завдали фашистські окупанти, були знищені ферми, зруйновані найкращі громадські будівлі та житлові будинки, пограбоване колгоспне добро. Мешканці села з першого ж дня визволення взялися за відбудову зруйнованого господарства. Деякі жителі повернулися з евакуації і теж включилися в роботу. В тяжких умовах весни 1944 року колгоспники домоглися закінчити сівбу у визначені строки, не дивлячись на нестачу техніки, робочих рук. Було лише одне – трудове піднесення, ентузіазм, палке бажання

швидше залікувати рани, заподіяні фашистськими окупантами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. VI. Херсонский уезд. – Статистико-экономическое описание уезда. – Херсон, 1890. – С. 149; Приложение. – С. 241; Исторический очерк деятельности Херсонского земства за 1865-1899 гг. – Херсон, 1904. – С. 8.
2. Никитин В.Б. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней (1807-1887 гг.). – СПб., 1887. – С. 10.
3. Жайвір. – 2007. – 10 березня.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. VI. Херсонский уезд. – С. 221, 222, 227.
5. Захаревич Ф. Историко-статистическое описание еврейских колоний Новороссийского края / Из Новороссийского календаря на 1853 год. – Одесса, 1852. – С. 18.
6. Там само. – С. 3.
7. Там само. – С. 13.
8. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. VI. Херсонский уезд. – Приложение VIII. – С. 240.
9. Будівник комунізму. – 1967. – 7 листопада.
10. Будівник комунізму. – 1966. – 7 листопада.
11. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1910 год. Издание Херсонского уездного земства. – Херсон, 1911. – С. 61.
12. 40 років Радянської влади на Херсонщині (1917-1957 рр.): Збірник статей. – Херсон: Облвидав, 1957. – С. 25.
13. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – ФР. 37. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 77.
14. ДАХО. – ФР. 37. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20; Спр. 18. – Арк. 26.
15. Жайвір. – 2007. – 10 березня.
16. ДАХО. – ФР. 37. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 39, 45.
17. Там само. – Арк. 24, 27, 69, 70, 101.
18. Там само. – Арк. 6, 64, 84, 85.
19. Там само. – Арк. 24, 25, 69.
20. ДАХО. – ФР. 1887. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 17.
21. ДАХО. – ФР. 1887. – Оп. 3. – Спр. 285. – Арк. 26, 29.
22. Победа Советской власти на Херсонщине (1917-1920 гг.): Сборн. док. и матер. – Херсон: Наддніпрянська правда, 1957. – С. 265.
23. Жайвір. – 2007. – 10 березня.
24. ДАХО. – ФР. 347. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 14.
25. ДАХО. – ФР. 1887. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 9.
26. ДАХО. – ФР. 347. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 14, 18.
27. Там само. – Арк. 18.
28. ДАХО. – ФР. 2. – Оп. 2. – Спр. 857. – Арк. 48, 49.
29. Жайвір. – 2007. – 10 березня.
30. Наддніпрянська правда. – 1929. – 18 грудня.
31. Наддніпрянська правда. – 1929. – 15 січня.
32. Будівник комунізму. – 1966. – 7 листопада.
33. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918-1941 рр.): Збірн. док. і матер. – Вип. 11 (1918-1929 рр.). – Херсон, 1957. – С. 65-67.
34. Наддніпрянська правда. – 1930. – 15 січня.

35. Наддніпрянська правда. – 1930. – 9 лютого.
36. Наддніпрянська правда. – 1930. – 8 липня.
37. Наддніпрянська правда. – 1930. – 22, 24 серпня.
38. Наддніпрянська правда. – 1945. – 8 червня; Будівник комунізму. – 1966. – 7 листопада.
39. Підраховано по: Реабілітовані історією. Херсонська область. – Херсон: Наддніпрянська правда, 2005. – С. 382-446.
40. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918-1941 рр.). – С. 587.
41. Будівник комунізму. – 1985. – 23 квітня.
42. Реабілітовані історією. Херсонська область. – С. 391, 438.
43. Голос трудівника. – 1999. – 3 квітня.
44. Сусоров В.Д. Пусть время расскажет, какими мы были. – Херсон: Штрих, 2006. – С. 263.
45. Голос трудівника. – 1992. – 18 лютого.

УДК: Р 947. 083 (71-72) Р 477 (1-2)

СУСОРОВ С.В.,

Херсонський національний технічний університет.

Сусоров Сергій Вікторович (1969 р. н.). Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету. В 1992 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. З 1992 р. аспірант заочного відділення Херсонського індустріального інституту. В 1994 р. захистив дисертацію: *“Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій у 1902-1907 рр. (на матеріалах*

ОСТАННІЙ ШАНС ІМПЕРІЇ? (ДО ПРОБЛЕМИ НЕВДАЧІ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ)

У статті аналізуються причини провалу століпінської аграрної реформи. Зроблено висновок, що головними з них були запізнілість та неможливість поєднання прогресивного аграрного типу економіки з феодально-політичним устроєм.

The article analyses Stolipin reform failure. The conclusion is that one of them was lapse of time and impossibility for indegration of progressiue agratian economy with feodal political state system.

Історія України ХХ століття завершилася, а ХХІ почалося під знаком не затихаючих дискусій і роздумів навколо проблем подальшого розвитку країни. Подібна ситуація спостерігалася на зламі ХІХ і ХХ століть, коли у суспільно-політичному житті Російської імперії розгорнулася жвава дискусія з приводу аграрно-селянської проблеми. Вона була проявом спроб вирішення глобального завдання: яку модель соціально-економічного розвитку оберє Росія в майбутньому. Ця дискусія не була випадковою. Як відомо, основою всіх феодальних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого розвитку країни було вирішення аграрної проблеми, оскільки мова йшла про корінні зміни у житті селянства – найбільш чисельної групи тогочасного населення, зайнятого в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в громадському житті, зводилися всі інші: соціально-економічні та політичні. Без її вирішення неможливим був ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості.

Складовою частиною селянської проблеми було аграрне питання, яке охоплювало весь комплекс економічних відносин у сільському господарстві. Саме воно, відіграючи на певних етапах вирішальну роль у тих чи інших подіях, разом із наявністю різних факторів громадсько-політичного, національного, культурно-просвітницького характеру створювало цілий комплекс перешкод на шляху подальшого розвитку країни, які й становили аграрно-селянську проблему.

Аграрне питання постійно перебувало в центрі уваги радянських науковців [1]. Однобічно –

викривлений концептуальний підхід характерний для їх робіт, не дивлячись на значні здобутки, зменшував їх наукову цінність. Зрозуміло, це не вина науковців радянської доби, адже вони фактично змушені були відмовитись у тих умовах від об'єктивного розгляду даної проблеми через тиск партійно – ідеологічної системи. Тому вони фактично не розглядали і аналізували роботи дореволюційних авторів [2], позиція яких часто суперечила пануючий у той час концепції з аграрного питання. Не дивлячись на вказані недоліки цих робіт, вони містили значний і маловідомий фактичний матеріал, цікаві зауваження й ґрунтовні висновки. Таким чином, назріла проблема відмовитися від минулих стереотипів, ідеологічних нашарувань попередніх часів і об'єктивно розглянути цю проблематику. У цьому контексті головним завданням даної статті є з'ясування причин невдачі століпінської аграрної реформи, а також чи могли тогочасні заходи врятувати імперію.

Спроба широкомасштабних змін у сільському господарстві, вжитих самодержавним урядом, як відомо, отримала назву століпінської аграрної реформи. В наш час вона викликає підвищений інтерес і суперечливі оцінки. У наукових колах щодо століпінських реформ висловлювалися різні думки. Радянська історіографія розглядала ці процеси, акцентуючи увагу, головним чином, на загостренні класової боротьби, не сприйняті більшістю населення урядових заходів і, нарешті, на провалі, як кінцевому результаті століпінських реформ [3]. Щоправда, наприкінці минулого століття деякі вчені висловили думку, що реформи, зокрема селянська, завершені не були – їх перервала Перша світова війна [4]. На наш погляд, століпінські реформи були з самого початку

приречені на провал. Як відомо, вони повинні були виправити попередні недоліки й остаточно ввести імперію в рамки загальносвітових стандартів розвитку. Її автори твердили, що для реалізації їх задумів потрібно близько двадцяти років. Справді, з часом процес перетворень став би незворотнім. Однак, історія цього часу не відвела. Російська імперія фактично агонізувала. Шанси на виживання були втрачені [Детальніше: 5].

На наш погляд, не можна однозначно визначити причини невдачі столипінської аграрної реформи. Тут відіграли своєрідну фатальну роль причини об'єктивного характеру й фактори, що негативно вплинули на хід самої реформи. До стратегічної причини невдачі слід віднести її запізнілість. Столипінська реформа була приречена самим часом. Викликана революційними подіями 1905-1907 рр. вона вже була неспроможна зупинити маховик історії, що призвів до фатальних для Російської імперії подій. У цьому контексті можна говорити, що лютий 1917 р. був об'єктивно запрограмований.

У цьому контексті беззастережно погодитися з позицією радянських науковців, щодо провалу столипінських перетворень, неможна. Безумовно, реформа об'єктивно сприяла збереженню поміщицького землеволодіння, але, як відомо, її головна мета полягала у створенні селянського господарства фермерського типу. При цьому потрібно мати на увазі той факт, що поміщицьке землеволодіння почало швидко скорочуватися особливо на початку XX століття і переважно власниками поміщицької землі ставали заможні селяни. Можна погодитися з думкою про те, що якби ця тенденція тривала і далі, то селянське землеволодіння стало б переважаючим в аграрному секторі України, як це мало місце в інших країнах Європи [6].

Звичайно, реформа дала, і не безумовно, не могла не дати, свій короткотривалий позитивний ефект, адже її головний економічний сільськогосподарський вектор був заданий вірно. Однак, не варто забувати й інших аспектів, про які свого часу писав російський дослідник П.М. Зирянов. Він стверджував, що певні успіхи реформи були спричинені кількома факторами внутрішнього і зовнішнього характеру. По-перше, у 1907 р. були скасовані викупні платежі [7]. На наш погляд, з цим твердженням не можна погодитися в тому сенсі, що це не зменшило податковий тягар селян. Скасування викупних платежів дала селянству імперії економію коштів на суму у 64 млн руб. Однак, на селян звалилася ціла хвиля збільшення іншого роду податків. З 1907 до 1912 року лише земські збори збільшилися на 24 млн руб і досягли 63 млн руб. Непрямі податки за цей же час виросли на 29 млн руб. Податок на горілку зріс на 256 млн руб. Непрямі податки (на цукор, тютюн, керосин і сірники) зросли на 48 млн руб і перекладалася на селян у ціні споживчих товарів, послуг, частини промислового збору, митних і державних податків, які в результаті дали приріст витрат селян ще на 36 млн руб [8]. Іншими словами, царський уряд, скасувавши викупні платежі, збільшив інші види податків у 5,6 рази.

По-друге, за словами П.М. Зирянова закінчилася світова сільськогосподарська криза і почалося зростання цін на зерно. У цій ситуації деякі дивіденди отримали і селяни. По-третє, зменшення поміщицького землеволодіння привело до скорочення кабальних форм експлуатації. По-четверте, за весь період проведення реформи був лише один неврожайний рік, зате потім двічі поспіль були чудові врожаї (1912, 1913 рр.) [7].

Проте, головне завдання – створення у масовому порядку хутірських і відрубних господарств – досягнуто не було. Розрідити сільськогосподарське населення центральних районів Російської імперії за рахунок переселень на Схід вдалося лише частково. Реформа створила більше проблем на селі, аніж їх розв'язала. Споконвічний конфлікт між селянином і

поміщиком чи куркулем тепер доповнювався протистоянням між общинником і відрубником чи хutorянином. Цей конфлікт об'єктивно витікав із неможливості існування антагоністичних методів господарювання: феодального (общинно-подвірного) і капіталістичного (відрубно-хутірського).

Один із сучасних російських дослідників А.А. Іскадеров писав щодо невдачі реформ: “Мало не основна причина полягала в тому, що реформи проводилися в умовах, коли зберігалися дуже сильні феодальні й напівфеодальні відносини, які пронизували практично всі державні, політичні і господарські структури” [9]. Реформи постійно наštовхувалися на спротив сил, які представляли стару, “патріархальну” Росію. Ініціатори реформ часто йшли на політичні поступки і соціальні компроміси. Це призводило до гальмування темпів реформ або ж взагалі від відмови першочергово проголошених цілей. За словами того ж автора, реформатори намагалися поєднати антагоністичні речі: феодальну державну владу з реформами, спрямованими на капіталізацію російського суспільства [9]. Відсутність широкої соціальної бази реформ, що проводилися “зверху” і як наслідок посилення державного втручання в економічні відносини, що, у свою чергу, призводило до насильницьких заходів представників влади всіх рівнів. Це викликало величезне незадоволення навіть серед тих прошарків громадськості, в чийх інтересах вони проводилися. Зрозуміло, що аграрна реформа не могла обійтися без насильства, особливо коли доводилось ліквідувати черезсумжжя, межі й інші недоліки землекористування, що часто приводило у відкриті сутички селян із правоохоронцями.

“Косність” російського самодержавства, становий егоїзм і консерватизм дворянства, соціально-політична недалекоглядність російської буржуазії та недостатньо високий культурний рівень основної маси населення країни, особливо селянства з його відданістю старим нормам господарювання і громадського життя, являли собою потужний депресивний фактор, який гальмував буржуазну модернізацію країни.

Можна погодитися з російськими науковцями, які свого часу писали: “Весь досвід розробки і реалізації столипінських реформ показує, що самодержавство, навіть потрапляючи в кризову ситуацію, постійно запізнювалося з перетвореннями, а зважившись на них, не могло звільнитися від протиріч, непослідовності, від бюрократизму в ході їх реалізації. Воно, значною мірою, тяжіло до минулого, постійно оглядаючись назад. Кожен крок вперед, як правило, був вимушеним, робився під тиском надзвичайних обставин і мав за мету, перш за все, стабілізацію режиму” [10].

Звідси витікали й тактичні прогалини реформи. Однією з найголовніших проблем була фінансова. Один із російських істориків слушно відзначав, що неуспіх створення господарств нового типу було приречено саме через невизначеність розмірів, джерел і системи фінансування аграрної реформи, й перш за все, допомоги відрубникам і хutorянам. Адже без своєчасної, а головне, достатньої допомоги на успіх утворення нового виду власності не можна було розраховувати [11]. Максимальний розмір фінансової допомоги селянам у 1907-1914 рр. становив 150 руб, за іншими даними – 165 [12] на місцях же конкретну суму визначали землевпорядкувальні комісії [13]. Витрати сім'ї в перший рік господарювання на новому місці становили 800 руб одночасних розходів і плюс 267,82 руб постійних щорічних витрат. При двох конях і чотирьох коровах селянин отримував прибуток у розмірі 331 руб. Після розрахунків із Селянським банком, якщо справи велися через його посередництво, сплати земського й поземельного податку, громадських зборів залишалося лише 5,27 руб чистого прибутку. Навіть при 15-десятиному

наділі хуторянин із труднощами зводив кінці з кінцями, але ж більшість селян мала менші наділи [12].

До агрономічної допомоги уряд приступив лише в 1910 р., виділивши 2 млн рублів. Ще 4 млн було виділено у наступному 1911 р. Загальні витрати Департаменту землеробства у 1914 р. становили 35 млн руб. Земства на землеоблаштування виділили у 1913 р. – 19 млн руб. Результати такої допомоги були незначні через недосвідченість агрономії, яка не мала досвіду і знань [12].

Тут ми підходимо до причини, що становить психологічну складову невдачі реформ. Справа у тому, що переломити багатовіковий уклад мислення селянства за короткий час було практично неможливо. На жаль, саме психологічний фактор часто ставав на перешкоді у проведенні будь-яких реформ чи нововведень. Адже до тих пір поки людина сама не усвідомить необхідності змін свого існування, жодна ідея про неї не буде знаходити відгуку, не дивлячись на те, від кого вона б вона не надходила. У цьому контексті роль держави повинна була б полягати як у створенні необхідних умов для цього, так і у створенні господарств нового типу, які б прикладом свого власного існування показували шлях виходу зі скрутного економічного становища.

У цьому контексті велику вагу мав освітній фактор. Впровадження реформи гальмувалося низьким рівнем освіченості селян. Один із російських дослідників із цього приводу відзначав: “Однією з головних перешкод на шляху економічного прогресу села була низька культура землеробства та безграмотність переважної більшості виробників...” [14]. Свого часу один із російських дослідників наголошував, що необхідно вести боротьбу з селянським невіглаством, проти якого прості школи грамотності мало допомагають. “Необхідна школа практичного характеру, – писав він, – особливо сільськогосподарська... <...> Потрібно розповсюдження в селянському середовищі сільськогосподарських знань...” [15]. Жодна з європейських країн не витрачала на початку ХХ століття на освіту так мало, як Російська імперія. Витрати на початкову освіту одного жителя Німеччини становили – 3,43 руб., Англії – 2,36 руб., Франції – 1,66 руб., Росії – 0,31 руб [12]. Земські органи, щоб зблизити викладання в земських школах із потребами господарського життя, подекуди вводили так звані необов’язкові предмети: рукоділля, садівництво, городництво, виноградарство та різні ремесла [16]. Звичайно уряд посилено розповсюджував літературу і газети, що “встановлювали правильний погляд на урядові заходи” [17]. Однак, це не мало великого впливу на сільське населення через величезну безграмотність. У Полтавській губернії відстань від сільських населених пунктів до найближчої школи становила від однієї до восьми верст, у Харківській – 10-20 верст. Розташування навчальних закладів було дуже нерівномірним. За неповними даними 200 великих поселень Чернігівської губернії зовсім не мали шкіл, а в одному лише Старобільському повіті, Харківської губернії жителі 228 сіл і хуторів, взагалі, були позбавлені можливості відвідувати школу. За даними всеросійського перепису 1897 р. у трьох губерніях Лівобережної України налічувалося лише 14,5 % грамотних осіб [18].

За словами російського історика А.А. Іскандерова, автори реформи прекрасно розуміли необхідність широкого будівництва сільських шкіл, залучення в систему народної освіти великих мас сільського населення – без чого позитивний результат реформи був би неможливим [19].

Підводячи підсумки, необхідно відзначити наступне. Суть аграрного питання – економічного аспекту комплексної аграрно-селянської проблеми

зводилася до того, що основним гальмом у розвитку галузі були пережитки феодального ладу у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що в даний період у розвинутих країнах світу землі на душу населення було менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло там так гостро, як в Україні чи Росії.

Розв’язати аграрну кризу можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва разом із розвитком інших галузей економіки, в першу чергу, промисловості, яка могла б поглинути надлишкове населення села.

Столипінська аграрна реформа, в цілому вірно намітила економічні орієнтири, на наш погляд, не могла розв’язати аграрно-селянську проблему. Для її розв’язання потрібен був комплекс заходів, що виходили як за межі самого існування самодержавного ладу – основи імперії, так і самої імперії. В той же час П.А. Століпін намагався проводити реформи в рамках збереження самодержавного ладу і його політичних структур.

Взагалі, на нашу думку, ключовим, поворотним моментом у житті Російської імперії та народів, які входили до її складу, була доба реформ Петра І. Його кріпосницька спрямованість у галузі промисловості деформувала процес оформлення буржуазії. Його соціальна політика призводила до того, що відбувалося “омертвіння” капіталу, який спрямовувався не на розвиток виробництва, а на придбання нових кріпаків та землі. Підприємці були “вмонтовані” у кріпосницьку систему, не відчували своєї соціальної своєрідності, а тому в них не виникало і корпоративної, класової свідомості [20]. У той час як у Європі буржуазія відкрито заявляла про свої претензії владі, в Росії йшов протилежний напрямок розвитку. Підприємці, що купували кріпаків, намагалися підвищити свій соціальний статус – стати дворянами. Яскравий приклад – історія баронів Строганових і Демидових.

Ця тенденція була безпосереднім наслідком розвитку кріпацтва у промисловості. Лише Петру І спала на думку ідея утворити кріпацьку фабрику і це в той час, коли промисловість Європи розвивалася на основі вільнонайманої праці. Феодальна промисловість настільки підірвала паростки нових соціальних сил, що клас дворянства став монополістом у соціально-економічному і політичному житті країни ще майже на століття. На долю Олександра II випало те, чого не здійснив Петро І – створити основи буржуазного ладу і на цій основі провести модернізацію Російської імперії. Реформи 60-70 рр. ХІХ століття не відзначалися послідовністю, адже були проведені під тиском внутрішніх (селянські заворушення), а головне, зовнішніх (катастрофічна поразка в Кримській війні та її наслідки) обставин. Не отримавши свого логічного завершення – зміни політичного устрою, реформи привели до радикалізації суспільно політичного руху. Монархія втратила свою останню можливість. Пусковий механізм революції було запущено. Столипінські реформи повинні були виправити попередні недоліки і ввести Росію у рамки європейських стандартів розвитку.

Можна сказати, що столипінська реформа була приречена на провал із самого початку, бо не мала відповідного часу. Його було втрачено ще на початку ХVІІІ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грунтовний огляд радянської історіографії з цього питання див.: Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90 рр. XIX ст.). – К., 1970. – С. 11-15; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 15-19; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. – М., 1989. – С. 4-10.
2. Аналіз і критику цих праць подано в роботі радянського дослідника С.М. Дубровського: Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975. – С. 13-18.
3. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. – Б. м., 1931; Дубровский С.М. Столыпина земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. – М., 1973; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. – К., 1976; Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. – Саратов, 1985; Ковальченко И.Д. Столыпина аграрная реформа. (Мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – № 2; Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – № 4 та інші.
4. Наприклад: Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 36; Кимитака М. Столыпина аграрная реформа и российская агротехническая революция // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 196.
5. Сусоров С.В. Партія соціалістів-революціонерів і століпінська аграрна реформа. – Херсон, 1998. – С. 3-8.
6. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. (Далі – УІЖ). – 1996. – № 1. – С. 7, 9-10.
7. Зырянов П.Н. Петр Столыпин: политический портрет. – М., 1992. – С. 63.
8. Анфимов А.Н. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 87.
9. Искандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 113.
10. Корелин А.П., Шацилло К.Ф. П.А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России // Судьбы российского крестьянства. – М., 1995. – С. 51.
11. Анфимов А.Н. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 85.
12. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 92.
13. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 85.
14. Румянцев М. Столыпина аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 70.
15. Ермолов А.С. Наши неурожаи и продовольственный вопрос. – Ч. II. Итоги прошлого и задачи будущего. – СПб., 1909. – С. 173, 174.
16. Грищенко М.М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України // УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 54.
17. Дубровский С.М. Столыпина аграрная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963. – С. 185.
18. Борисенко В.Й. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861-1900 рр.) // УІЖ. – 1975. – № 8. – С. 106.
19. Искандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 109.
20. Анисимов Е.В. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 299.

УДК: 281.93

ТАТАРЧЕНКО О.Б.,

Херсонський національний технічний університет.

Татарченко Олександр Борисович (1980 р. н.). У 2003 році закінчив історичний факультет та магістратуру Херсонського державного університету, у 2008 році закінчив аспірантуру Херсонського національного технічного університету, підготував дисертаційне дослідження на здобуття кандидатського ступеня за темою *“Державно-церковні взаємини на території Херсонської та Одеської єпархії (1917-1939 рр.)”*.

АГІТАЦІЙНА КАМПАНІЯ ЗА ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ГОЛОДОМ 1921-1923 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ЄПАРХІЙ

У даній статті на основі маловідомих матеріалів уперше розповідається про особливості агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархії.

In this article based on little known materials at first is told about the peculiarity of agitation campaign for separation church values because of famine of 1921-1923 years on the Kherson and Odessa eparchy.

У наші дні в Україні триває процес відродження духовних цінностей суспільства. Підвищується інтерес дослідників до проблем духовної сфери взагалі та до проблем Церкви зокрема. Проте, на нашу думку, серед актуальних та малодосліджених тем вітчизняної історії залишається проблема особливостей агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархії.

Певний внесок у розробку даної тематики зробили такі вчені, як: Киридон А., Пашенко В., Змерзлий Б., Гейко С., Силантьєв В. [1-4]. Однак для того, щоб зрозуміти всі особливості та складності агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей доцільно розглядати їх в окремо взятій єпархії. Тому автор даної статті ставить за мету розглянути це питання на прикладі Херсонської та Одеської єпархії та привернути увагу істориків до подальшої актуалізації зазначеного напрямку в наукових роботах.

Важливою сторінкою у майнових взаєминах держави та Церкви стала агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей, спричинена голодом на Поволжі та Півдні України 1921-1923 років.

Як наслідок спустошливих років громадянської війни та сильної посухи, у другій половині 1921 року трагічна ситуація склалася в п'яти південних губерніях України. Збір хлібів не перевищував 80 кг на душу населення. Республіці не вистачало продовольства,

щоб прогодувати величезну армію, міста й селища, виконувати продрозкладку, постачати зерно до центральної Росії, а також у Поволжя, що голодувало. Лише за січень-квітень 1921 р. з України було вивезено 1 млрд 635 млн пудів зернових.

Нарешті, наприкінці 1921 року керівництвом РКП(б) та КП(б)У було офіційно визнано факт голоду в Україні, до цього мова йшла виключно про недорід. Тим часом станом на червень 1922 року кількість голодуючих, за даними санітарно-епідеміологічної служби УСРР, перевищила 3,7 млн осіб. Тільки у березні-квітні 1922 року від голоду померло 68,3 % жителів Херсона, 41,6 % – Олександрівська, 33,5 % – Єлисаветград [5]. Вже до травня 1922 року у 34 губерніях радянської держави голодувало, що найменше 20 млн людей, біля мільйону померло, 2 млн дітей стали сиротами [6].

Питання про вилучення церковних цінностей було обговорено на нараді Політбюро ЦК КП(б)У 21 січня 1922 року, за участі Г. Петровського, Х. Раковського, Д. Мануйльського, А. Іванова, М. Владімірова та ін. Було прийнято рішення направити в губкоми партії голодуючих губерній – Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської – директиву про початок агітації серед населення за збирання золотих і срібних предметів із діючих церков [7].

Сторінки газет, підконтрольних владі, зарясніли публікаціями, присвяченими темі вилучення церковних

цінностей. Однією з перших таких публікацій у центральній пресі стала стаття “Кашей на сундуку” надрукована у “Московской правде” від 5 лютого 1922 року, де редакція газети закликала читачів надсилати відгуки до редакції видання про проблеми вилучення церковних цінностей [8]. Так було дано старт агітаційній кампанії.

Газетами Півдня України також було започатковано цикл публікацій, присвячених кампанії вилучення церковних коштовностей. Так, у миколаївській газеті “Красный Николаев” від 22 лютого 1922 року журналіст Кін П. у статті “Голод та церковне золото і срібло” акцентував увагу читачів на кількості жертв голоду зазначивши, що “в одному Херсоні щоденно помирає від 50 до 55 людей”. Він зазначив, що треба “організованим шляхом” взяти все цінне із церков [9].

У Херсоні першою побачила світ стаття Грановського М. “Про голод та церковні цінності” у газеті “Херсонский коммунарь” від 15 лютого 1922 року, в котрій було наголошено наступне: “зараз, коли населення міста Херсона та кількох десятків сіл очікує вимирання, що вже розпочалося, коли більшість волостей очікує повна руйнація господарства, що загрожує голодом на цілу низку років, перед населенням, перед прихожанами, повинне постати питання про те, щоб вилучити коштовності з церков, синагог, костелів, ткнути ними у розжирілі фізіономії “віруючих” європейських та американських банкрутів...” [10].

У статті “Духовенство та допомога голодуючим. Нехай покажуть себе не на словах, а на ділі”, опублікованій у “Херсонском коммунаре” від 19 лютого 1922 року, пролунав заклик до духовництва робити пожертви на користь голодуючих Поволжя і прямою мовою вказується на те, що церковні цінності “складають надбання держави та надаються лише у тимчасове користування віруючим” [11]. У тому ж виданні від 5 березня 1922 року у статті “Голод и духовенство” процитували петроградську “Красную газету”: “Коли голодні волають про допомогу духовенство не чує і не відгукується” [12].

Вищезгаданий Кін П. на сторінках “Красного Николаева” у статті “Як отці духовні допомагають голодуючим” від 27 лютого 1922 року відмітив, що влада покладала великі сподівання на вилучення цінностей із церков. На підтвердження своїх слів він навів приклад Казанського собору (Санкт-Петербург), де “одна лише золота риза [К]азан[ської] ікони важить 10 ф., причому в ній мається алмазів 1432 шт., 1655 діамантів подвійної грані, 530 рубінів, 155 ізумрудів, 1400 штук перлин та діамантове кільце з чудових діамантів”. Далі автор наголосив: “Робочі, червоноармійці та селяни, що віддають голодуючим дійсно останню сорочку повинні і зможуть взяти у церквах, монастирях і т. п. не лише нікому не потрібні підвіски та зламані вінчики, але й те, що дійсно цінне, що врятує від смерті мільйони їхніх братів і тим самим покажуть отцям духовним, як треба любити ближніх...” [13].

Допомагати голодуючим Російська Православна Церква (РПЦ) почала ще влітку 1921 року. Патріарх Тихон звернувся до своєї пастви, до Східних патріархів, до папи Римського, до архієпископа Кентерберійського та єпископа Йоркського з посланням, де закликав допомогти голодуючим.

Пізніше радянський уряд сам звернувся за допомогою до Церкви. Так, після переговорів із Горьким А.М. під керівництвом Патріарха Тихона було створено Всеросійський комітет допомоги голодуючим (Допгол). Але невдовзі влада вирішила сама керувати збором ресурсів для голодуючих і замінила його на Центральну комісію допомоги голодуючим при ВЦВК [14]. Таким чином, радянська влада вмотивована конфліктами із РПЦ використовувала кампанію допомоги голодуючим для антицерковної та антирелігійної пропаганди.

В Україні кампанія фактично почалася з 8 березня 1922 року, коли було видано постанову Всеукраїнського центрального Виконавчого комітету “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим”, а 3 квітня того ж року політбюро ЦК РКП(б) України повністю погодилося з циркуляром ЦК РКП(б) № 1961 “Про цілковите вилучення цінностей”. Діяльністю з вилучення цінностей займалася спеціальна комісія у складі наркома юстиції Скрипника (голова), секретаря ВУЦВК Єрмошенка, наркома внутрішніх справ Манцева та уродженця Херсона наркома продовольства Владимірова. Цій комісії надавалося позазаконне право адміністративного арешту і навіть суду за невиконання її рішень [15].

Для організації роботи у регіонах Української республіки 31 березня 1922 року Політбюро ЦК КП(б) У схвалило: замість підготовчих секретних комісій керівництво вилученням цінностей покласти безпосередньо на Бюро губкому [16].

В Одесі вже 1 квітня 1922 року відбулася розмова між головою губвиконкому тов. Аверіним та архієпископом Феодосієм. Владика поцікавився про кількість голодуючих на Одещині, чиновник відповів, що станом на 1 квітня кількість голодуючих перевищила 400 тис. Феодосій повідомив, що віруючі люди “дадуть ложки, різні предмети, срібло та інше, однак не священні речі. Я постараюся, якщо можливо, цей погляд змінити та був би дуже радий” [17].

Уже 5 квітня 1922 року архієпископ Феодосій звернувся до віруючих Херсонської та Одеської єпархії з приводу вилучення цінностей із храмів. Однак, наприклад, мешканці Херсона його слова змогли прочитати у пресі лише 21 квітня того ж року в місцевій газеті “Херсонский коммунарь”. У ній, зокрема, він закликав віруючих здати цінні предмети з церков на допомогу голодуючим: “Від такої жертви церква не збідніє, як землероб не стане злиденним від того, що він кидає насіння у землю, бо прийде час, коли посіяне повернеться з лихвою” [18].

Однак агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей не здобула особливих успіхів, про що засвідчило засідання Центральної комісії з вилучення цінностей від 2 квітня 1922 року. Зокрема, у протоколі засідання було зазначено, що “...агіткампанія майже не охопила прошарку трудівників найменш організованих і свідомих і тому тих, що найбільше піддаються контрреволюційній, попівській агітації, що ведеться проти вилучення: працівників приватних майстерень, дружин робітників, дружин червоноармійців, радслужбовців, інвалідів, а також селян”.

Було визнано необхідним поступово розширювати агітаційну кампанію, захоплюючи нею все “менш свідомі прошарки трудівників”. Також було рекомендовано місцевій владі показово притягти до відповідальності винних у приховування описів церковного майна [19].

Під час вилучення з’явилися окремі конфлікти. “Красный Николаев” у повідомленні “Багатства церкви голодуючим” від 4 травня 1922 року, інформував читачів про те, що у Херсонському повіті в Отбіді-Василівській волості стався інцидент, коли при конфіскації церковних предметів, жінки побили міліціонера, за що мав відповідати перед ревтрибуналом голова церковної ради [20].

У тій же газеті від 29 квітня 1922 року у статті журналіста Коваленка “Вилучення цінностей у Миколаєві” розповідалося про конфлікт у Олександрівській церкві Миколаєва. Суть полягала в тому, що по прибуттю Комісії до храму, її зустрів староста церкви, котрий пішов за ключами і не повернувся, натомість підійшов натовп жінок, котрі почали промовляти, що мовляв “все це робиться марно”, “не для голодуючих це іде”, “нас обманюють” і т. п. Зважаючи на такий хід подій, Комісія не змогла продовжити свою роботу, про що повідомила

Губернську комісію. Після цього рішенням Губвиконкому було заарештовано церковного старосту, котрий, певно, є “душою” цього “духовного” скандалу. Арештований священник Олександрівської церкви, що активно не брав участь у ексцесі, але тим не менш причетний до нього...

Чорносотенці та “духовні” хулігани, надумавши грати на руку голоду, вирішили завадити справі, котрому співчують самі віруючі міста Миколаєва, – будуть покарані з усією строгістю [21], – повідомлялось далі в газеті.

Друковані видання Півдня України значну увагу приділяли проблемі приховування цінностей із метою рятування їх від вилучення. Так, одеські “Известия” у статті Д. Маллорі “Вилучення церковних цінностей” від 3 травня 1922 року, повідомляли про завершення справи про приховування та підміну церковних цінностей в українській Дмитрівській церкві Одеси старостою Андрієм Навроцьким.

Суд його звинувачував у тому, що у відомостях про церковні речі три срібні хрести було позначено як металеві. Однак священник не визнавав своєї провини та стверджував, що дану справу спровокував священник Генкен, котрий раніше завідував згаданою церквою. Навроцький А. пояснив, що він підписав відомість переписану секретарем та не перевірів її. Однак трибунал визнав доведеним скоєний обвинуваченим “тяжкий злочин” та виніс вирок – позбавлення волі з примусовими роботами на один рік із заміною вироку на 100 млн рублів штрафу “на користь голодуючих” [22].

Безпосереднє вилучення церковних цінностей у Херсоні розпочалося 24 квітня 1922 року. І вже 27 квітня в “Херсонском коммунаре” з’являється перша замітка “Вилучення церковних цінностей у Херсоні”, де повідомлялося про те, що 25 квітня Херсонською комісією вилучено цінності зі Старої синагоги, Ново-Миколаївської синагоги та синагоги “Бес-Гамедраш”. У статті вказувався перелік і загальна вага вилучених цінностей по кожній синагозі [23].

Преса Півдня України широко інформувала своїх читачів про процес вилучення цінностей із православних храмів. Так, у статті “Вилучення церковних цінностей”, надрукованій у “Херсонском коммунаре” від 7 травня 1922 року повідомлялося, що 5 травня відбулося вилучення цінностей із Богородицько-Казанської, Корсунсько-Богородицької церков та Спаського (Скаторининського) собору Херсона. У статті по кожній із цих церков подавався перелік та вага тих цінностей, котрі було вилучено і тих цінностей, котрі було залишено у тимчасове користування. Наприклад: “Скаторининський собор. Вилучено: 1 дарохранильницю – 3 ф. 60 з.; 1 чашу – 3 ф. 30 з.; 2 чаші – 2 ф. 9 з.; 2 чаші – 2 ф. 36 з.; 4 дискоса – 2 ф. 66 з.; 4 звідзиці – 1 ф. 54 з.; 3 ложки 36 з.; 1 всеношник – 3 ф. 91 з.; 4 хрести різних – 3 ф. 4 з. Залишено у тимчасове користування: 1 дарохранильниця – 8 ф. 30 з.; 1 чаша – 2 ф. 56 з.; 1 чаша – 1 ф. 36 з.; 2 дискоса – 87 з.; 2 звідзиці 59 з.; 2 ложки – 22 з.; 4 тарілочки – 1 ф. 28 з.; 1 хрест із підвісками – 5 ф. 84 з.; 1 кадило – 87 з.; 25 лампад і 1 дарохранильниця” [24].

Миколаївська газета “Красный Николаев” теж подавала читачам відомості про хід вилучення цінностей у церквах Миколаївської губернії. Прикладом таких повідомлень може слугувати замітка від 4 травня 1922 року: “Багатства церкви голодуючим”, у котрій повідомлялося що у Миколаєві 29 квітня з Приютської церкви на майдані Комунарів вилучено срібла 26 фунтів 72 золотники та польського срібла 1 фунт 35 золотників [25].

В Одеських “Известиях” у статті “Вилучення церковних цінностей. Як пройшло вилучення (із бесіди з т. Петровським)” від 4 травня 1922 року наводилося спростування головою Одеського губернського виконавчого комітету т. Петровським слів однієї з віруючих жінок про те, що цінності

вилучають лише з церков, минаючи синагоги. У той же час чиновник повідомив, що з синагог вилучено більше 27 пудів, а з церков – 100-125 пудів срібла [26].

Усього у Миколаївській губернії станом на 27 червня 1922 року, коли переважна більшість робіт із вилучення цінностей була завершена, було зібрано: срібла – 307 пудів 39 фунтів 81 ½ золотників 80 долей; золота – 19 золотників 11 долей; діамантів – 1) 7/8 карат, 2) 15 шт.; перлин – 15 золотників, 2 долі, алмазів – 153 шт.; аметистів – 3 шт., бірюзи – 1 шт., гранатів та бірюзи – 20 шт.; польського срібла – фунт 35 золотників; срібних монет – 116 р. 10 коп.; золотий брелок із 16-ма діамантами – золотник, 75 долей; 2 корони з 16-ма діамантами – 2 кар. 81 доля.

У Одеській губернії вилучено: срібла – 273 пуди 10 фунтів 84 золотники; золота – 4 фунти 17 золотників 18 долей; діамантів – 1) 100 кар., 2) 5 шт.; перлин – 1) 89 золотників, 2) 100 кар., 3) 4 шт.; рубінів – 1) 100 кар., 2) 3 шт.; сапфірів – 1) 100 кар., 2) 1 шт.; ізумрудів – 1) 100 кар., 2) 20 шт.; опалів – 5 кар.

Загалом в Україні станом на 27 червня 1922 року було зібрано: золота – 3 пуди 2 фунти 28 золотників 85 долей; золотих монет – 85 крб.; срібла – 2850 пудів 30 фунтів 5 ½ золотників 37 долей; польського срібла – 30 фунтів 53 золотники; банківського срібла – 61 крб. 45 коп.; діамантів – 1) 32 карата, 2) 258 шт.; перлин – 1) 43 фунти 87 золотників 64 долі, 2) 117 шт., 3) 100 кар.; ізумрудів – 1) 105 і 2 карат, 2) 6 шт.; аметистів – 1) 5 золотників 91 доля, 2) 9 шт., 3) 4 кар.; топазів – 2 шт.; сапфірів – 1) 45 шт., 2) 100 кар.; олександритів – 1 шт.; бірюзи – 103 шт.; моніст – 76 золотників; корал – 1 золотник 75 долей; ікона та палка зі слонової кістки та інші коштовні речі [27].

Незважаючи на досягнуті результати, вилучення цінностей для місцевих потреб продовжувалося й надалі. З усієї території Радянського Союзу на 1 квітня 1923 року було отримано: 26 пудів, 8 фунтів, 36 золотників золотом; 6185 крб. золотими монетами; 24565 пудів, 9 фунтів сріблом; більше 229 пудів срібними монетами; 1 пуд 34 фунти 18 золотників діамантами тощо [28]. На ці кошти можна було закупити 525 млн пудів хліба, а закуплено було лише близько 3 млн пудів, однак, інша частина суми пішла на придбання сільськогосподарського реманенту, робочої худоби, громадські роботи, допомогу дітям та інвалідам та ін. [29].

Сам Троцький Л.Д., котрого вважають фактичним керівником кампанії, був незадоволений результатами її завершення, у листі до Красікова П.А. він писав: “За всіх обставин справи випливає, що головні церковні багатства зникли за роки революції. Залишилось лише громіздке срібло” [30].

Дослідник державно-церковних взаємин у Криму Змерзлий Б.В. досить жорстко оцінив підсумки проведення кампанії: “Трагічні наслідки вилучення 1922 р. обчислювались не тільки золотом. Був нанесений небачений удар по національній культурі: зруйновані храми, зганьблені святині православ’я, знищені унікальні твори мистецтва світового значення. Церкві був нанесений непоправний удар, воля багатьох священнослужителів було зломлена...” [31].

Отже, великий неврожай спричинений сильною посухою викликав голод на Півдні України з другої половини 1921 року до першої половини 1923 року. Таке лихо стало причиною розгортання агітаційної кампанії за вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Її було використано для посилення антирелігійної пропаганди. На території Херсонської та Одеської єпархії широко для даної кампанії було використано можливості преси, а також роботу серед “менш свідомих прошарків трудівників”. У результаті, незважаючи на окремі інциденти, дана кампанія дала певні результати – мешканці Півдня України, в цілому, схвально поставилися до вилучення коштовностей із церков для надання допомоги голодуючим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киридон А., Пашенко В. Вилучення церковних коштовностей: життєва необхідність чи авантюра? // Людина і світ. – 1992. – № 7-8. – С.10-16.
2. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 18 с.
3. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.
4. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): Дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2005. – С. 458.
5. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х., 2008. – С. 352-353.
6. Цыпин Владислав. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая. – М, 1997. – С. 71.
7. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): Дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2005. – С. 178.
8. Валентинов А.А. Чёрная книга (Штурм небес) // Волга. – 1991. – № 6. – С. 82.
9. Письмо В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 1.
10. Голод и духовенство // Херсонский коммунарь. – 1922. – 5 марта. – С. 1.
11. Изъятие церковных ценностей в Херсоне // Херсонский коммунарь. – 1922. – 27 апреля. – С. 1.
12. Голод и духовенство // Херсонский коммунарь. – 1922. – 5 марта. – С. 1.
13. Кин П. Как отцы духовные помогают голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 27 февраля. – С. 1.
14. Цыпин Владислав. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая. – М, 1997. – С. 72.
15. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.
16. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К., 2002. – С. 298.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995. – арк. 34, 39.
18. Воззвание Херсоно-Одесского архиепископа Феодосия // Херсонский коммунарь. – 1922. – 21 апреля. – С. 1.
19. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995. – Арк. 4.
20. Богатства церкви голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая. – С. 3.
21. Коваленко Из'ятие церковных ценностей в Николаеве // Красный Николаев. – 1922. – 29 апреля. – С. 1.
22. Маллори Д. Из'ятие церковных ценностей // Известия (Одесса). – 1922. – 3 мая (№ 72). – С. 1.
23. Изъятие церковных ценностей в Херсоне // Херсонский коммунарь. – 1922. – 27 апреля. – С. 1.
24. Из'ятие церковных ценностей // Херсонский коммунарь. – 1922. – 7 мая. – С. 2.
25. Богатства церкви голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая. – С. 3.
26. Из'ятие церковных ценностей. Как прошло из'ятие (из беседы с т. Петровским) // Известия (Одесса). – 1922. – 4 мая. – С. 2.
27. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995. – арк. 29.
28. Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X в. – 1917 год. – Минск, 1984. – С. 40.
29. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.
30. Киридон А., Пашенко В. Вилучення церковних коштовностей: життєва необхідність чи авантюра? // Людина і світ. – 1992. – № 7-8. – С. 15.
31. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – С. 12.

УДК: 351.816:356.13

ФЕДОРЧЕНКО О.В.,

Херсонський національний технічний університет.

Федорченко Олег Володимирович (1981 р. н.). У 2006 р. закінчив інститут психології, історії та соціології Херсонського державного університету, в 2007 р. – магістратуру. З 2008 року аспірант Херсонського національного технічного університету. Коло наукових інтересів – *“Історія поштово-телеграфного зв'язку на початку XX століття”*.

КАДРОВА ПОЛІТИКА В ДЕРЖАВНИХ ПОШТОВИХ І ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ УСТАНОВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (1900-1914 РР.)

У статті на основі джерельних матеріалів розглядаються засади кадрового забезпечення поштових і поштово-телеграфних установ Півдня України на початку XX століття.

The means of human resources providing of postal and postal-telegraphic establishments of the south of Ukraine at the beginning of XX century are considered in the article on the basis of the source materials.

Одним із найголовніших принципів успішного функціонування установ, організацій, підприємств різних форм власності і діяльності є продумана та виважена кадрова політика. У свою чергу, від професійного і висококваліфікованого персоналу поштових установ залежала швидкість та якість обміну інформацією.

У деякій мірі питанню кадрової політики у поштових установах приділили увагу в своїх працях з історії розвитку і діяльності поштового зв'язку у Російській імперії та Україні М. Псурцев [1], В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков [2], Т. Замкова, О. Напханько, І. Меленчук та ін. [3]. Але не дивлячись на зазначені праці, дане питання недостатньо розкрито у науковій літературі. Тому автор прагне висвітлити і проаналізувати деякі аспекти кадрової політики у поштових і поштово-телеграфних установах Півдня України на початку XX століття.

По-перше, треба зупинитися на факторах, які робили службу у поштово-телеграфному відомстві непривабливою серед населення. На початок XX століття значно зросло навантаження на службовців поштових установ, за 100 років кількість поштових відправлень виросла в 283 рази, а кількість службовців тільки у 3,5 [4].

Красномовним свідченням збільшення обсягу роботи в установах є зауваження адресатів, які в деяких містечках Півдня, були змушені особисто приходити в контору за кореспонденцією, оскільки в поштарів просто не вистачало часу на цю операцію [5]. Відмічалися непоодинокі випадки, коли адресати отримували пошту значно пізніше від встановленого терміну [6]. Основна причина повільності в операціях поштових контор, за свідченням відвідувачів, була обумовлена тим, що чиновники повинні виконувати

декілька справ майже одночасно [7]. Відповідно робочий день тривав близько 14-16 годин. Заробітна плата нижчих чинів і робітників поштової служби була низькою [8].

Як регіональну особливість треба відмітити, що влітку навантаження на поштові установи Півдня збільшувалося, так як регіон був курортним. На сезон відкривалися тимчасові поштові відділення [9]. Контори і відділення повинні були обходитися власними силами, оскільки резерву службовців не було, чиновникам заборонялося брати відпустки в курортний період [10].

У поштових установах V і VI класів зі штатом один начальник і один чи два чиновники, перші, досить часто, майже всю роботу перекладали на плечі підлеглих, які повинні були нести службу майже беззмінно [11]. Більше того, начальники, користуючись своїм службовим становищем, змушували наглядців, сторожів і поштарів у робочий час нести “лакейську” службу в своїх господарствах [12]. Було поширеним явищем служба дружин і дочок начальників установ на посадах помічників або старших чиновників. У дійсності, родичі начальників не часто тішили своєю присутністю чиновників контор і відділень і, таким чином, перекладали свої обов'язки на інших [13].

Взагалі, мікроклімат у колективах поштових і поштово-телеграфних установ бажав кращого. Керівництво Одеського поштово-телеграфного округу було засипане доносом, скаргами, кляузами, різного виду “ябедами”, було поширено сутяжництво [14].

При присвоєнні класного чину службовцям, у більшості випадків передбачався переїзд інше місце служби, та й, в цілому, поштові чиновники досить часто змінювали місце проживання. На новому місці,

одразу ж перед ними повставала квартирна проблема. Головне управління пошти і телеграфів намагалося вирішити це питання для чиновників столичних, губернських, обласних та великих торгових центрів шляхом призначення квартирних грошей [15]. Ці місяця забезпечувалися відносно достатньою кількістю службовців пошти. Однак для "прочих мест", вирішення питання відтягувалося на роки. Квартирних грошей, які додавалися до заробітної плати, як правило, не вистачало на оренду більш-менш пристойного помешкання, особливо сімейним.

Існували непоодинокі випадки, коли учнів на посади чиновників, які навчалися при поштових і поштово-телеграфних установах, не допускали до іспиту на присвоєння державного чину, не бажаючи втратити безкоштовну робочу силу [16]. Тому у період 1900-1914 рр. проблема з кандидатами на заміщення посад у поштових і поштово-телеграфних установах Півдня України була досить актуальною [17].

Щорічне відбування військової повинності, в основному в далеких губерніях Росії, породжувало плінність кадрів у поштових установах і негативно впливало на їх кваліфікаційний склад. Посади, звільнені призовниками, довгий час залишалися вакантними, оскільки кандидатів в окрузі було обмаль, сусідні округи не охоче командировали, бо і в них відчувався брак резерву [18].

Звісно, керівництво Головного управління пошт і телеграфів та Одеського поштово-телеграфного округу прикладали зусилля для подолання недоліків кадрового забезпечення поштових і поштово-телеграфних установ, і по-можливості, зробити службу у відомстві більш привабливою. До того ж, перед Першою світовою війною в окрузі планувалися дві хвилі (1909 і 1914 рр.) масового розширення мережі поштових та поштово-телеграфних контор та відділків, які потребували значної кількості начальників, чиновників, поштарів і обслуговуючого персоналу [19, 20]. Для ліквідації плінності кадрів у зв'язку з призовом, правління округу рекомендувало начальникам установ слідкувати, щоб чиновники приписувалися у призовні відділки за місцем служби [21].

Нагальними питаннями, які потребували вирішення були: матеріальна зацікавленість та соціальне забезпечення службовців та чиновників відомства. Тому указом від 10 квітня 1902 року чиновникам було призначено пенсії [22], але він обмежував право на пенсію найчисельнішої маси службовців. Оскільки відрахування на пенсію здійснювалося з окладу від 600 крб до 999 крб на рік – 1 % і далі по мірі зростання, та з додаткової платні за англійську мову і за передачу депеш від 600 крб до 999 крб на рік – 1 %, і т. д. [23]. Посадові оклади значної маси службовців були нижче 600 крб на рік. Тільки у зв'язку з революційними подіями 1905-1907 рр. керівництво поштового телеграфного відомства із січня 1906 р. призначило пенсії всім чиновникам, встановивши відрахування на пенсію з окладу (до нього тепер включали заробітну плату, столові та квартирні гроші) до 600 крб на рік – 2 %, від 600 крб до 999 крб – 3 %, і далі по мірі зростання [24].

Під впливом революційних подій і реальною загрозою паралічу поштового зв'язку по всій імперії, відомство планувало підвищити заробітну плату поштовим чиновникам. З 1906 р. найнижчий оклад чиновника VI розряду повинен був складати 300 крб на рік, для великих міст і столиці – 468 крб, в інших місцях – 432 крб, із яких 360 крб – власне заробітна плата і від 72 до 108 крб – квартирні гроші. Начальникам поштових установ у селах підвищували з 360 крб до 450 крб на рік при квартирних грошах у натурі. Було прийнято рішення доплачувати чиновникам за кожне п'ятиріччя, які прослужили на одній і тій самій посаді без отримання підвищення [25].

З 1909 р. встановлювався новий оклад унтер-офіцером, у залежності від розряду поштової установи і категорії місцевості, 300, 360, 420, 480 крб на рік, поштарям – 240, 300, 360, 420 крб на рік, іншим (сторожам, наглядачам) – 180, 240, 300, 360 крб на рік [26]. Однак і це не задовольняло мінімальні потреби службовців.

На значні церковні свята, відомство організовувало грошову допомогу службовцям. На неї могли розраховувати лише ті, хто потребував (критерії, які визначали не вказано) і заслужив, і **не допускалися ті, які прослужили менше року або отримали підвищення по службі, або отримали суворе стягнення** (зазначено в документі і – О.Ф.) [27].

3 липня 1905 р. при управлінні Одеського поштово-телеграфного округу почала свою діяльність комісія з надання допомоги на виховання дітей чиновників відомства. Основний напрям діяльності комісії полягав у наданні матеріальної допомоги чиновникам, діти яких навчалися, і тим самим полегшити становище сімей службовців. Керівництво округу ініціювало створення каси взаємодопомоги службовців на випадок хвороби або смерті. Але загальної підтримки вона не здобула [28].

Неможливо оминути вимоги відомства перед кандидатами на заміщення вакантних місць. Так на посади чиновників V і VI класів необхідні були такі дані: освітній ценз не нижче чотирьох класів гімназії, двокласних міських училищ або їм рівних, віком від 16 до 35 років, достатньо розумово розвинутих, без фізичних вад. На посади поштарів: віком від 18 до 35 років, змужнілих, міцної статури, без фізичних вад, бажано із запасних військових нижчих чинів [29]. Для жінок, які бажали працювати у відомстві, вимоги дещо відрізнялися: вік від 18 до 30 років, освітній ценз – вища або закінчена середня освіта в жіночих гімназіях, інститутах, єпархіальних училищах або інших відповідних навчальних закладах I розряду, з обов'язковим знанням двох іноземних мов. Незамужні або бездітні вдови, якщо одружені, то тільки в ролі чиновників поштово-телеграфного відомства для сумісної служби в одній установі [30]. Таким чином, відомство намагалося допускати на посади чиновників освічених кандидатів і завищувало вимоги для жінок.

Відчуваючи нестачу висококваліфікованих і досвідчених спеціалістів, керівництво округу в 1889 р. при Одеському міському шестикласному училищі відкрило поштово-телеграфний клас. У 1903 р. в зв'язку із розширенням, клас реорганізували у відповідні курси [31]. До речі, з 1905 р. на курсах мали змогу навчатися і жінки. Якщо, у перше десятиріччя XX століття поштово-телеграфне відомство виділяло кошти на утримання курсів [32], то з другого десятиріччя керівництво округу частково зняло із себе тягар по утриманню, рекомендуючи бажаним навчатися "без разтрат для казни". На курсах готували чиновників від найнижчих класів до можливості присвоєння I класного чину [33].

Курси в Одесі не могли повною мірою задовольнити потреби округу в кваліфікованих кадрах, тому, більша частина кандидатів навчалася при поштових і поштово-телеграфних установах округу. Бажаючи, щоб учні на заміщення посад чиновників, мали уявлення про поштову службу і відповідно менше витрачали час на підготовку, керівництво округу, наполегливо рекомендувало набирати учнів із гідних, здібних та добре зарекомендованих поштарів [34]. Для заохочення учням-чоловікам видавалося грошове утримання, на яке не могли розраховувати учні-жінки [35]. Також виплачувалася винагорода керівникам за кожного підготовленого кандидата [36].

Намагаючись зменшити витрати по округу, керівництво в 1913 р. видало циркуляр, згідно якого ліквідовувалася винагорода за підготовленого кандидата. Обґрунтовували це тим, що учні при конторах навчаються самі шляхом поступового

ознайомлення на практиці з поштовими операціями, і тому не потребують керівництва [37]. Даний циркуляр зробив так, що учні дійсно залишилися сам на сам з опануванням служби і при бажанні чи потребі, їм не було до кого звернутися за допомогою. Визнавши свою недалекоглядність, керівництво згодом знову ввело винагороду [38].

У періоди, коли відчувалася значна скрута з кандидатами, керівництво округу свідомо йшло на зниження вимог до майбутніх чиновників, але тільки для тих хто був на посадах поштарів. Так, коли вони успішно складали іспит на чиновника, але мали освітній ценз нижче від встановленого, відразу ж при конторі складали іспит із загальних предметів (російської мови, арифметики, географії, чистописання) [39]. Можна припустити, що іспити із загальних предметів були тільки для виду, спираючись на те, що й основні, з поштової служби, часто-густо були простою формальністю [40]. Останнє, давало змогу потрапити до установ низькокваліфікованим спеціалістам, що негативно впливало на якість роботи установ і поштової служби в цілому. Тому відчувши, за півтора роки, зниження освітнього рівня чиновників, керівництво округу в січні 1907 р. відмінило практику призначення на посаду чиновників поштарів із освітнім цензом нижче від встановленого [41]. Поширеним явищем, яке теж не найкращим чином впливало на якісний склад поштових службовців, було підвищення по службі з допомогою протекції [42].

Суттєві корективи в кадрову політику внесли революційні події 1905-1907 рр. В середині листопада 1905 р. розпочався страйк поштово-телеграфних службовців. Найбільш організовано він проходив саме на Півдні України [43]. У зв'язку зі страйком, відомство дещо покращило матеріальні умови службовців, що було описано вище.

Активних учасників страйку було звільнено, виселено з квартир, понижено в класі [44], але більшість звільнених через деякий час знову прийняли назад на службу [45]. Зробивши висновки з подій, керівництво округу циркулярно визначило, щоб у майбутньому установи приймали гідних і особливо благонадійних, негласно збирали інформацію про кандидатів. У цей час пропонувалося приймати на службу жінок, більше того, надавати перевагу їм у призначенні на посади чиновників V і VI класів [46].

У революційні роки криміногенна ситуація значно погіршилася. Поштою перевозилися доволі значні суми грошей та цінних паперів, що було досить привабливим для грабіжників. У дорозі її охороняли ямщик і в кращому разі два, але в основному один поштар, озброєний холодною і вогнепальною зброєю. У більшості випадків вони не вирізнялися мужністю та хоробрістю під час нападу злочинців [47]. Тому, даний період відзначений значною кількістю спроб і до того ж вдалих, нападу на пошту як в дорозі (навіть на поштові потяги), так і на поштові установи [48]. Округ потребував значну кількість осіб, які б у таких ситуаціях діяли адекватно. З актуальною і вчасною пропозицією звернулося військове відомство, пропонуючи зараховувати на вакантні посади у поштових і поштово-телеграфних установах, сторожів, розсильних та вартових надстроковиків запасу. Таким чином, військове відомство облаштовувало роботою своїх колишніх підлеглих, а поштове відомство отримало професійних охоронців. У зв'язку з вище описаними подіями, підвищили вимоги до віку поштарів: не молодших 21 року, які відбули військову повинність, перевагу надавали нижчим військовим чинам запасу [49].

Спостерігалися випадки, коли чиновники спокушались “легкими” грошима і часто із ними зникали [50]. Вони нерідко ставали співниками грабіжників, повідомляючи дані руху “грошової” пошти [51]. Для запобігання подібного, начальником Одеського поштово-телеграфного округу були видані циркуляри із зобов'язанням приймати на вільні посади благонадійних, гідних та переважно сімейних [52]. Оскільки останні не були такими мобільними, як неодружені і їм, відносно важче було залишити місце проживання і служби.

З розширенням у 1909 і 1914 рр. мережі поштово-телеграфних і поштових установ на Півдні України, виникла досить серйозна проблема з кадрами. Відчувалася значна недостача не тільки кандидатів на новостворені посади чиновників, а й на посади начальників, особливо поштових установ. Якщо, навіть знаходився бажаючий із відповідним освітнім цензом, класним чином, досвідом роботи у відомстві, гарною характеристикою і навіть вже підготовленим на посаду начальника, то довго не могли віднайти бажаючого, з відповідними критеріями на посаду чиновника, яка вивільнялася. Дане явище було досить звичним для округу і було гальмом для успішного відкриття та функціонування установ [53].

І все ж таки, у південному регіоні існували місця, в яких не відчувався дефіцит кандидатів, навіть навпаки, бажаючих було вдосталь. Чиновники з інших регіонів Росії прохали керівництво Одеського округу перевести їх в установи поближче до морів, з метою підлікувати здоров'я. Передбачаючи, що це може внести розлад у поштову службу, було вирішено відмовляти бажаючим [54].

Отже, спроби керівництва поштово-телеграфного відомства та Одеського округу не змогли вирішити проблему повного і якісного забезпечення кадрами установ Півдня України. Пов'язано це було з невисокою привабливістю служби у відомстві серед населення, розширенням поштової мережі, яка була викликана вимогами часу. Постійним намаганням зекономити як на чиновниках, так і на підготовці та навчанні кандидатів, учнів на посади чиновників. Тому, до Першої світової війни поштово-телеграфні і поштові установи Півдня України підійшли з багажем невирішених кадрових питань, які наочно проявляли себе у кризових ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Псурцев Н.Д. Развитие связи в СССР 1917-1967 гг. – М.: Связь, 1967. – 479 с.
2. Від гінця до Інтернету: Нариси з історії української пошти / Мухін В., Мороз В., Дюков П. та ін. – К.: Аспект, 2002. – 327 с.
3. Дніпропетровський поштамт – 100 років. Він зв'яже міста, поєднає людей / Замкова Т., Напханько О., Зеленчук та ін. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 104 с.
4. Псурцев Н.Д. Вказ. праця. – С. 40.
5. Херсонский курьер: Ежедневная газета. – Херсон, 1907. – 19 июня. – С. 4.
6. Юг: Ежедневная газета. – Херсон, 1903. – 30 марта. – С. 3.
7. Юг: Ежедневная газета. – Херсон, 1903. – 26 июня. – С. 3.
8. Псурцев Н.Д. Вказ. праця. – С. 39-40.
9. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 110.
10. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 158.
11. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 68.
12. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 95-96.
13. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 17.
14. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 93-94.
15. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 43-44.
16. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 47 і зв.
17. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 31.
18. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 213 і зв.
19. Херсонские новости: Ежедневная газета. – Херсон, 1909. – 6 января. – С. 3.
20. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 64.
21. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 213 і зв.
22. Від гінця до Інтернету. Вказ. праця. – С. 66.
23. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 93.
24. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 75.
25. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 343 і зв.
26. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 229.
27. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 36.
28. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 110.
29. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 74-75.
30. Почтово-телеграфный журнал (далі – ПТЖ). – 1909. – № 1. – С. 22.
31. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 50.
32. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901-1910 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Херсон, 2006. – С. 126.
33. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 34.
34. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 58.
35. ПТЖ. – 1909. – С. 23.
36. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 21.
37. Там само.
38. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 131 і зв.
39. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 156.
40. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 284.
41. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 120.
42. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 210.
43. Псурцев Н.Д. Вказ. праця. – С. 43.
44. Херсонский курьер: Ежедневная газета. – Херсон, 1907. – 7 июня. – С. 3.
45. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 393 і зв.
46. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 87.
47. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 49 і зв.
48. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 126.
49. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 190, 494.
50. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 147.
51. Родной край: Ежедневная газета. – 1906. – 2 апреля. – С. 4.
52. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 126.
53. ДАХО. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 72.
54. ПТЖ. – 1910. – № 45. – С. 624.

УДК: 908 (477.73)

ШЕВЧЕНКО Н.В., ТРИГУБ П.М.,
Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Шевченко Наталія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, декан факультету політичних наук МДГУ імені Петра Могили. Коло наукових інтересів – *політична історія українського суспільства XV-XVIII ст., козацтво на Миколаївщині.*

Тригуб Петро Микитович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДГУ ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – *історія України 1917-1920 рр., історичне*

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ШКОЛИ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У статті розглядається діяльність Регіонального центру історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя Інституту історії України НАН України при МДГУ імені Петра Могили упродовж 1996-2008 років.

In the article activity of Regional Center of history of Lower Podniprovia and Pobuzhzhya of Institute of history of Ukraine of NAN of Ukraine is examined at MDGU the name of P. Mogili during 1996-2008.

Школа з історичного краєзнавства започаткована у 1992 р., коли була відкрита на історичному факультеті Миколаївського державного педагогічного інституту аспірантура за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Значним поштовхом до краєзнавчих досліджень стало утворення у 1996 р. Регіонального центру Інституту історії НАН України з проблем Нижнього Подніпров'я і Побужжя на громадських засадах. З переходом проф. П.М. Тригуба на роботу до Миколаївської філії НаУКМА робота центру зосередилась на кафедрі соціально-економічних наук (пізніше – кафедрах історії та філософії, міжнародних відносин та історії МДГУ ім. Петра Могили), а також на кафедрі історії України Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Регіональний центр дослідження історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя Інституту історії України НАН України є координатором історико-краєзнавчих досліджень на Миколаївщині і співпрацює з обласним краєзнавчим музеєм, музеєм історії суднобудування, художнім музеєм, обласним державним архівом, науковцями миколаївських вузів.

За роки своєї діяльності (1996-2008), яка проходила згідно перспективних планів, члени Регіонального центру (див. Додаток № 1) доклали чимало зусиль для розширення тематики краєзнавчих студій. Започатковано нові сторінки з історії національно-культурного та релігійного життя регіону, масових репресій та голоду на Миколаївщині. Спільно з Інститутом історії України НАНУ, Інститутом археології НАНУ, Центром дослідження

історії українського козацтва НАНУ за участю 30 провідних фахівців історії Південної України з м. Чернігова, Запоріжжя, Сімферополя, Одеси, Херсона, Кіровограда, Донецька, Миколаєва у 1998 році підготовлено і опубліковано збірку наукових праць “Південна Україна: проблеми історичних досліджень”.

Краєзнавча тема є провідною у дисертаційних дослідженнях, які виконуються аспірантами і магістрантами кафедр історичного факультету МДГУ ім. В.О. Сухомлинського, Миколаївського інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили (проф. Тригуб П.М., Станко В.Н., Шитюк М.М.). Це культурно-просвітницькі установи Півдня України у 20-30-х рр., політика українізації на Півдні України у 20-30 рр., українські національні формування на Півдні України, економічна діяльність Херсонського земства у 1866-1917 рр., історія Херсонської єпархії у 1775-1918 рр., діяльність органів міського самоврядування Півдня України в галузі міського господарства у кінці XVIII – середині XIX ст., адміралтейські поселення на Миколаївщині у кінці XVIII – середині XIX ст., Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство у 1805-1900 рр.

Краєзнавча тема є провідною у дослідженнях здобувачів звання кандидата історичних наук, які закріплені за кафедрою історії України Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. На сьогодні краєзнавчими дослідженнями під керівництвом П.М. Тригуба займається 21 особа (Див. Додаток № 3). Захистили кандидатські

дисертації Ф.І. Кокошко, В.А. Пархоменко, О.П. Тригуб, В.О. Стремєцька, Л.Л. Левченко, І.С. Міронова, О.О. Федорчук і О.В. Господаренко, О.В. Серединський, Т.М. Пронь, О.Ю. Балягузова, Ю.В. Василевич, О.С. Морозова, О.В. Гуляницька, Н.В. Давидова.

Згідно з планом роботи на 2000-2005 роки колектив Центру працював над темами:

1. “Голод – геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини” (проф. М.М. Шитюк, Ю.В. Котляр).

З теми опубліковано збірник і ряд статей, проведено круглий стіл: “Голод – геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини” і Всеукраїнську наукову конференцію: “Селянство Півдня України: історія і сучасність”.

2. “Миколаївщина в роки Другої Світової війни” (проф. М.М. Шитюк).

У 2005 році з ініціативи Регіонального центру і за підтримки облдержадміністрації до 60-річчя визволення Миколаївщини від німецько-фашистських загарбників опубліковано колективну монографію “Миколаївщина у роки Другої світової війни: очима істориків, очевидців, мовою архівних документів”.

3. “Історія історичного факультету Миколаївського державного університету” (керівник теми – доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін О.П. Хасцький).

Підготовлений і опублікований розділ колективної монографії “Нариси з історії Миколаївського державного університету” (до 90-річчя з дня заснування). Нині доцент О.П. Хасцький керує пошуковою групою студентів, які досліджують маловідомі сторінки історії історичного факультету, зокрема факт існування факультету у 30-х роках ХХ ст.

На сучасному етапі духовного відродження незалежної України, як наголошується у “Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, невід’ємною складовою громадського руху і наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам’яті, формування національного патріотизму, відповідальність за збереження історико-культурного надбання.

Міністерством освіти і науки України і Академією педагогічних наук проводиться робота з розроблення основ науково-методичного забезпечення викладання краєзнавства у вузах професійно-технічних та загальноосвітніх навчальних закладах. Однак у згаданих постановках констатується невідповідність інформаційного забезпечення краєзнавства як галузі науки. Метою “Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” є активізація наукової діяльності, спрямованої на розвиток краєзнавства, залучення громадян до національної, культурної спадщини, здійснення науково-організаційних і видавничих заходів. Серед яких пріоритетним у 2005-2010 рр. є відкриття кафедр краєзнавства у вузах, створення наукових підрозділів регіональних досліджень з краєзнавства при історичних факультетах, підготовка навчальних посібників для вузів і середніх навчальних закладів, довідників “Музеї та заповідники України”.

Не залишається осторонь уваги Регіонального центру і туристично-краєзнавча робота. Миколаївська область має унікальне сполучення різних типів ландшафтно-історичних зон, у більшості з яких створені заповідники, як-то: “Гранітно-Степове Побужжя”, “Єланецький степ”, “Тилігульський лиман”, де органічно поєднуються природні ландшафти, біологічне розмаїття, археологічні та історичні пам’ятки. Особливої уваги потребує відомий у всьому світі археологічний заповідник “Ольвія”, який має статус заповідника НАН України. У 2002 році колективом викладачів миколаївських вузів і краєзнавців підготовлений і опублікований “Миколаївщина: літопис історичних подій”, яке отримало обласну культурологічну премію ім. М.М. Аркаса. Члени Регіонального центру в 2005 році підготували карту –

схему туристичних об’єктів Миколаївщини, які потребують подальшого археологічного дослідження.

На історичному факультеті МДУ ім. В.О. Сухомлинського з 2002 року відкрито нову спеціалізацію “Історія і географія. Туристично-краєзнавча робота”. Студенти цієї спеціалізації готуються як фахівці з вивчення, пропаганди, захисту та експлуатації пам’яток історії та культури. В навчальному плані цієї спеціалізації передбачені курси “Історія рідного краю”, “Методика туристично-екскурсійної роботи”. Однак відсутня програма з історії рідного краю для студентів цієї спеціалізації, так і навчальний посібник.

У 2004 році створено навчальну археологічну лабораторію (проф. Станко В.Н., проф. Гребенніков Ю.С.). У 2005 році за ініціативи членів археологічної лабораторії МДУ та громадського фонду “Місцевий регіон” підготовлені відеофільми із серії “Миколаївщина: історія і сучасність”, “Археологічні дослідження на Миколаївщині”, “Дикий Сад”, “Анетівка” (проф. В.Н. Станко, проф. Ю.С. Гребенніков, ст.викл. К.В. Горбенко).

З 1 вересня 2007 року у Миколаївському державному гуманітарному факультеті ім. Петра Могили на факультеті політичних наук розпочата підготовка фахівців за спеціальністю 6.020302 – історія за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавр”, яка передбачає викладання серії спецкурсів з історії рідного краю, проходження студентами навчальних практик із курсу архівознавства та музеєзнавства на базі обласного краєзнавчого музею та державного архіву Миколаївської області. Кафедри (зав. кафедри історії проф. Котляр Ю.В.) та всесвітньої історії (зав. кафедри проф. С.В. Пронь) обрали комплексну наукову тему “Північне Причорномор’я у контексті світової історії: від давнини до сучасності”. За ініціативи проф. кафедри історії В.Н. Станко створені археологічний кабінет та університетська база для проходження археологічної практики в с. Анетівка Доманівського району. У 2007 році започаткована співпраця МДГУ ім. Петра Могили з університетом Ка Фоскарі (Венеція), яка передбачає виконання наукового проекту з археологічних досліджень “Радіовуглецева хронологія поселень Північного Причорномор’я та Криму у фінальному плейстоні та ранньому голоцені” (автори проекту – проф. В.Н. Станко (Україна), проф. П. Біаджі (Італія), обмін викладачами і студентами.

З ініціативи проф. В.Н. Станко на кафедрі історії МДГУ ім. Петра Могили затверджено комплексну наукову тему “Історія Степового Побужжя” (Див. Додаток № 5). Передбачається підготовка програми спецкурсу “Історія Миколаївщини”. Розпочата підготовка одногодочного науково-методичного посібника для студентів-істориків та учнів загальноосвітніх шкіл. У цьому посібнику планується охарактеризувати природні умови, заселення і господарське освоєння краю, культурне життя, відобразити історію м. Миколаєва, представити галерею видатних діячів культури і науки Миколаївщини, познайомити з фондами музеїв області. Як додаток до посібника заплановано створити путівник та відеофільм “Туристичні місця Миколаївщини”.

Представниками Регіонального центру історії Нижнього Подніпров’я, за час його існування школи, видані навчальний посібник з історії Миколаївщини, 10 монографій, близько 500 статей у різних виданнях загальним обсягом біля 290 друк. аркушів. Фактично краєзнавчий тематиці присвячені випуски “Наукових праць” МДГУ ім. Петра Могили, серія “Історія”, які видаються двічі на рік (див. Додаток № 2, 4).

Кандидати наук доценти О.П. Тригуб, І.С. Міронова, Л.Л. Левченко, Т.М. Пронь обрали теми докторських дисертацій і активно працюють над ними. Як результат діяльності Регіонального центру історії Нижнього Подніпров’я та Побужжя Інституту історії України НАН України у справі підготовки наукових

кадрів істориків постановою ВАК України за № 556 від 8 жовтня 2008 року створено спеціалізовану вчену раду К 38.053.02 у МДГУ ім. Петра Могили з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальностями: 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія.

Які ж проблеми стоять перед миколаївською науковою школою з історичного краєзнавства?

1. Наблизити тематику досліджень до актуальних соціально-економічних, політичних і культурних потреб регіону.
2. Підготувати мультимедійний посібник “Історія Миколаївщини” для студентів вузів та учнів загальноосвітніх середніх шкіл Миколаївської області.
3. Укласти путівник “Миколаївщина туристична”.
4. Брати активну участь у виданні матеріалів “Реабілітовані історією”, у проведенні масштабних історико-краєзнавчих конференцій.

5. Залучати кандидатів наук до роботи над докторськими дисертаціями.

Додаток № 1

Список членів Миколаївської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців – членів Миколаївського Центру дослідження історії Нижнього Подніпров’я та Побужжя Інституту історії України НАН України

1. Тригуб Петро Микитович – МДГУ ім. Петра Могили.
2. Шевченко Наталя Володимирівна – МДГУ ім. Петра Могили.
3. Богданова Тетяна Євгенівна – МДГУ ім. Петра Могили.
4. Шапорда Володимир Анатолійович – Миколаївський політехнікум.
5. Вербицький Віталій Анатолійович – МДГУ ім. Петра Могили.
6. Копил Олександр Сергійович – МДГУ ім. Петра Могили.
7. Мінц Микола Олександрович – МДГУ ім. Петра Могили.
8. Тригуб Олександр Петрович – МДГУ ім. Петра Могили.
9. Господаренко Оксана Валеріївна – МДУ ім. В.О. Сухомлинського.
10. Ємельянова Ірина Анатоліївна – Миколаївський аграрний університет.
11. Шкварець Валентин Павлович – МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова.
12. Котляр Юрій Вадимович – МДГУ ім. Петра Могили.
13. Шитюк Микола Миколайович – МДУ ім. В.О. Сухомлинського.
14. Гузенко Юрій Іванович – МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова.
15. Міронова Ірина Сергіївна – МННІ ОНУ ім. І.І. Мечникова.
16. Морозова Ольга Станіславівна – МДГУ ім. Петра Могили.
17. Кульчицька Олена Василівна – МДГУ ім. Петра Могили.
18. Смирнова Ольга Анатоліївна – Державний архів Миколаївської області.
19. Хозяшева Ганна Іванівна – Державний архів Миколаївської області.
20. Зміївська Тетяна Вікторівна – Державний архів Миколаївської області.
21. Мартинюк Дарія Миколаївна – Державний архів Миколаївської області.
22. Удотова Ольга Порфирівна – Державний архів Миколаївської області.
23. Левченко Лариса Леонідівна – Державний архів Миколаївської області.
24. Лупол Лариса Василівна – Державний архів Миколаївської області.
25. Павлов Олександр Миколайович – Державний архів Миколаївської області.
26. Колесник Наталя Анатоліївна – Державний архів Миколаївської області.
27. Прокопенко Тетяна Дмитрівна – Державний архів Миколаївської області.
28. Кудактіна Тетяна Іванівна – Державний архів Миколаївської області.
29. Григор’єва Людмила Олександрівна – Державний архів Миколаївської області.
30. Савельєва Інна Олександрівна – Державний архів Миколаївської області.
31. Мірянова Надія Василівна – Державний архів Миколаївської області.
32. Яковлева Альбіна Володимирівна – Державний архів Миколаївської області.
33. Зайкалов Володимир Рашидович – Державний архів Миколаївської області.
34. Рижєва Надія Олександрівна – МДУ ім. В.О. Сухомлинського.
35. Березовська Тетяна Всеволодівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
36. Дорошенко Валентина Іванівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
37. Різниченко Катерина Григорівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
38. Ташлай Людмила Борисівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
39. Губська Тетяна Миколаївна – Миколаївський краєзнавчий музей.
40. Саказли Ганна Дмитрівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
41. Сарафоновна Анна Василівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
42. Сарафоновна Людмила Григорівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
43. Владчерчук Алевтина Давидівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
44. Мичаковська Людмила Василівна – Миколаївський краєзнавчий музей.
45. Антоніаді-Пісковець Олена Георгіївна – Миколаївський краєзнавчий музей.

46. Мітківська Тетяна Сергіївна – Миколаївський краєзнавчий музей.
47. Дубенко Катерина Іванівна – Миколаївський краєзнавчий музей.

Додаток № 2

Відомості про проведення краєзнавчих конференцій, видання монографій та статей на краєзнавчу тематику, захист дисертацій, підготовлені правлінням Миколаївської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців

- У Миколаєві проведені такі конференції краєзнавчого характеру з виданням тез та матеріалів (1995-2006 рр.):
- Тези Першої обласної наукової краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв, 1995. – 205 с.
- “Великий історик, державний діяч, патріот України”. Тези і матеріали доповідей і повідомлень Миколаївської обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження М.С. Грушевського. – Миколаїв, 1996. – 129 с.
- Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”: У 2-х т. – Миколаїв, 1997. – Т. I. Археологія і етнографія. – 187 с.; Т. II. Історія і культура. – 139 с.
- Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць у 2-х ч. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – 176 с.; Ч. II. – 102 с.
- Питання культури Півдня України / Збірник статей. – Миколаїв, 1998. – 356 с.
- Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку / Збірник наукових праць у 2-х т. – Миколаїв, 1999.
- Матеріали III Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура”. – Миколаїв, 2000. – 524 с.
- Матеріали IV Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура”. – Миколаїв, 2002. – 404 с.
- Матеріали V Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура”. – Миколаїв, 2004. – 404 с.

Додаток № 3

На 2008 р. краєзнавчими дослідженнями під керівництвом проф. МДГУ ім. Петра Могили П.М. Тригуба займається 21 особа, а саме:

1. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України).
2. Василевич Ю.В. Громадсько-політична, наукова та релігійна діяльність архієпископа Гавриїла Розанова.
3. Волос О.В. Економічна діяльність Херсонського земства у 1866-1917 рр.
4. Гиляка С.А. Розвиток історичного краєзнавства на Миколаївщині.
5. Господаренко О.В. Діяльність органів місцевої влади та самоврядування на Півдні України у 1917-1920 рр.: соціально-економічний аспект.
6. Дубенко К.І. Лоцманська справа на Півдні України (початок XIX ст. – початок XX ст.).
7. Коваль Г.П. Діяльність органів місцевого самоврядування Півдня України в галузі міського господарства в кінці XVIII – на початку XX ст.
8. Козирева М.Е. Соціально-економічний та культурний розвиток німецьких національних районів УСРР у 20-30-х рр. XX ст.
9. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917 – кінець 20-х рр. XX ст.).
10. Кульчицька О.В. Громадсько-політичні організації Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.).
11. Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805-1900 рр.).
12. Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України у 20-30-і рр. XX ст.
13. Мірошніченко Н.В. Миколаївське градоначальство (1900-1917 рр.).
14. Пархоменко В.А. Українські національні військові формування на Півдні України (1917-1919 рр.).
15. Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України (1919-1990 рр.).
16. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення (кінець XVIII ст. – 1857 р.).
17. Степаненко В.В. Українське Причорномор'я в системі зовнішньоекономічних зв'язків із країнами Західної Європи та Америки на початку XX ст. (1900-1914 рр.).
18. Стремечка В.О. Політика українізації на Півдні України в 20-х – 30-х рр. XX ст.
19. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.).
20. Федорчук О.О. Православ'я і культура Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.).
21. Шапорда В.А. Денікінський окупаційний режим на Півдні України (червень 1919 – лютий 1920 рр.).

Додаток № 4

Краєзнавцями Миколаївщини за 1998-2007 рр. було видано в різних наукових, науково-популярних, громадсько-політичних та інших виданнях 590 публікацій. Відзначимо серед них, насамперед, такі:

1. Арнаутівка. Дорошівка: Минуле, сучасність, майбутнє. – Вознесенськ, 2000. – 32 с.
2. Баловне: Історико-краєзнавчий нарис. – Миколаїв, 2003. – 163 с.
3. Березовська Т.В. Історичний портрет роду Аркаса. – Миколаїв, 2006. – 216 с.
4. Великая Отечественная война глазами очевидцев. – Николаев, 2000. – 135 с.

5. Вознесенщина Мая зоряна: Історико-краєзнавчий нарис. – Вознесенськ, 2003. – 207 с.
6. Гіркий полин історії: Масові політичні репресії серед Єврейського населення. – Миколаїв, 2003. – 180 с.
7. Голод-геноцид 1932-1933 рр. на території Миколаївщини. – Миколаїв, 2003. – 200 с.
8. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних організацій на Півдні України. – Миколаїв, 2006. – 231 с.
9. Добровольський О. Кризь тисячоліття: Історія Миколаївщини в топонімах. – Миколаїв, 1998. – 144 с.
10. Заковоротний Д.І. Город Николаев – хутор Водопой. – Николаев, 2003. – 95 с.
11. Золотухин А.И. Пушкин и Николаевский край. – Николаев, 2001. – 137 с.
12. Історія бібліотеки ім. О. Гмирьова. – Миколаїв, 2001. – 63 с.
13. Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Матеріали науково-практичної конференції. – Миколаїв-Одеса, 2000. – 352 с.
14. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2004. – 339 с.
15. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2000. – 404 с.
16. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаївська обласна краєзнавча конференція (квітень, 2002). – Миколаїв, 2002. – 293 с.
17. Кисельов А.Ф. Історія медицини і охорони здоров'я Миколаївщини в особах. – Миколаїв, 1994. – 220 с.
18. Книга пам'яті України: Николаевская область. – Николаев, 1999.
19. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Почерк истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX в.). – Николаев, 2000. – 235 с.
20. Ковальов В.Н. Добровільне пожежне товариство Миколаївщини: Історичний нарис. – Миколаїв, 1999. – 194 с.
21. Козацькі поселення на Миколаївщині: історія та легенди. – Миколаїв, 2001. – 57 с.
22. Корабли – наша жизнь: Исторический очерк УГМТУ. – Николаев, 2000. – 169 с.
23. Корифей української науки // Під ред. В.П. Шкварця. – Миколаїв, 2000. – 267 с.
24. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України: Висунська і Баштанська республіки. – Миколаїв, 1999. – 117 с.
25. Котляр Ю.В. Повстансько-селянський рух на Півдні України. – Миколаїв, 2003. – 199 с.
26. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики. – Миколаїв, 2004. – 354 с.
27. Кравченко М.В. Роде наш незабутній, або чийх батьків ми діти: З історії села Митаївки. – Миколаїв, 1999. – 111 с.
28. Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2001. – 114 с.
29. Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2003. – Т. 1-2.
30. Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – 146 с.
31. Крикун Г.Ф. Золоті імена на ниві освіти. – Очаків, 2003. – 219 с.
32. Крючков Ю.С. Град святого Николая: Путеводитель. – Николаев, 2003. – 281 с.
33. Крючков Ю.С. Очерки истории Николаева: В 8-ми т. – Т.1. – Николаев, 2003. – 135 с.
34. Кузьев В.М. Да славится имя твое, Матвеевка. – Николаев, 2004. – 333 с.
35. Кухар-Онишко Н.О. та ін. Історія Николаева: Підручник для 5 кл. – Миколаїв, 1999. – 108 с.
36. Кухар-Онишко Н.А. Архитектура Николаева (конец XVIII – начало XX вв.). – Николаев, 2001. – 78 с.
37. Левченко Л.Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, 18095-1900 рр. – Миколаїв, 1996. – 297 с.
38. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Миколаїв, 2004. – 501 с.
39. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929-1933: Документи і матеріали. – Миколаїв, 2000. – 212 с.
40. Никитин В.И. “На круги своя...”: История прихода евангелическо-лютеранской церкви Христа Спасителя в г. Николаеве. – Николаев, 2006. – 317 с.
41. Николаевский художественный музей им. Верещагина. – Николаев, 2001. – 157 с.
42. Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – 374 с.
43. Петров Г.Н., Пинигин Г.Н. Карл Кнорре – первый астроном Черноморского флота. – Николаев, 2004. – 83 с.
44. Расстрелянные мечты: Хроника жизни лейтенанта П.П. Шмидта. – Николаев, 2003. – 284 с.
45. Реабілітовані історією: Масові репресії на Миколаївщині (1920-1950): Збірник. – Миколаїв, 2000. – 301 с.
46. Реабілітовані історією: У 27 т. Миколаївська область, кн. 1. – 2005. – 870 с.
47. Ржепецький Л.А. Історичне краєзнавство в системі сучасної освіти. – Миколаїв, 2005. – 84 с.
48. Росляков С.И. Ольвия: жизнь и смерть цивилизации. – Николаев, 2003. – 170 с.
49. Сабалдашов В.М. Веселинівщина: Нариси історії Веселинівського району Миколаївської області. – Веселинове, 2006. – 81 с.
50. Соболь П.І. Нариси історії Миколаївщини XX ст. – Миколаїв, 2005. – 155 с.
51. Старожитності Миколаївщини. – Миколаїв, 2002. – 95 с.
52. Умеренков А.Н. Будь славен, Николаев: Ист. хроника. 2001-2002. – Николаев, 2005. – 689 с.
53. Умеренков А.Н. Герб и флаг Николаева. – 1999. – 43 с.
54. Хлопинская Л.Д. Дворец-музей на Адмиральской. – Николаев, 2004. – 111 с.
55. Церков Христа Спасителя в Николаеве. – Николаев, 2002. – 108 с.
56. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України у 20-50-х рр. XX ст. – Миколаїв, 2000. – 532 с.
57. Шкварець В.П. Борис Мозолевський. – Миколаїв, 2005. – 101 с.
58. Шкварець В.П. Ілля Борщак. – Миколаїв, 2003. – 162 с.
59. Шкварець В.П. М.М. Аркас: Життя і творчість. – Миколаїв, 2002. – 212 с.
60. Шкварець В.П. Миколаївці – визначні історики і краєзнавці. – Миколаїв, 2005. – 116 с.

Додаток № 5

Наукова тема кафедри історії МДГУ ім. П.Могили: “Степове Побужжя: історія та сучасність”. Керівник – доктор історичних наук В.Н. Станко.

У рамках дослідження проблематики, пов'язаною з науковою темою, професорсько-викладацьким складом кафедри за 2008 рік виконана наступна робота:

Видано 2 монографії:

1. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). – К. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Історична бібліотека МДГУ. – Кн. 1. – 156 с.
2. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Півдні: етнічний та міжнародний аспекти. – Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Історична бібліотека МДГУ. – Кн. 2. – 204 с.

Надруковано 7 розділів у двох колективних монографіях:

1. Котляр Ю.В. Баштанські повстанці проти репресивно-каральної системи (за матеріалами справи № 3897) // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2008.
2. Котляр Ю.В. Польське населення півдня України в добу нової економічної політики (1921-1929 рр.) // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2-х т. – Т. 1. – Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008 (Серія “Україна: історія і сучасність”. – Випуск 4). – С. 293-298.
3. Котляр Ю.В. Польський фактор у повстанській боротьбі 1920-1921 рр. // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2-х т. – Т. 1. – Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008 (Серія “Україна: історія і сучасність”. – Випуск 4). – С. 281-287.
4. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомор початку 20-х рр. XX ст. як репресивна акція проти етнічних меншин Миколаївщини // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2008.
5. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Колективізація, хлібозаготівлі та голодомор 1932-1933 рр. – репресивні дії проти сільських етнічних меншин Миколаївщини // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2008.
6. Котляр Ю.В., Тригуб О.П. Реквізиції церковних цінностей і закриття храмів на Миколаївщині в 20-30-х рр. XX ст. // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2008.
7. Морозова О.С. М.С.Слабченко – борець за українську національну мову // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 4. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2008.

Надруковано дві навчально-методичні публікації (з них один навчальний посібник із грифом МОН):

1. Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині / Вашкевич В.М., Гайдай О.М., Котляр Ю.В., Кульчицька О.В., Левченко Л.Л., Лінбов А.А., Макарчук С.С., Мельник М.О., Міронова І.С., Морозова О.С., Серединський О.В., Шевченко Н.В. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. (Серія “Україна: історія і сучасність”. – Випуск 6) (Рекомендовано МОН України як навчальний посібник для студентів ВНЗ. Лист №1.4/18-Г-1360.1 від 11.06.2008).
2. Котляр Ю.В., Морозова О.С. Голодомор 1932-1933 рр. на Миколаївщині: пошуки і обробка документальних матеріалів. Методичні рекомендації для слухачів секцій МАН “Історія України” та “Історичне краєзнавство”. – Миколаїв: ОЦТКЕУМ, 2008.

Надруковано 7 статей у наукових фахових виданнях:

1. Котляр Ю.В. Боротьба за українську національну ідею на Миколаївщині в 50-х – 80-х рр. XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 83. – Вип. 70. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С.154-159.
2. Котляр Ю.В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 88. – Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С. 67-70.
3. Котляр Ю.В. Колективізація та голодомор 1932-1933 рр. серед німецького населення Півдня України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Випуск XXII. – С. 87-94.
4. Кульчицька О.В. “Польський дім в Одесі” на початку XX ст. // Південний архів. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Випуск 27. – С. 50-54.
5. Кульчицька О.В. Південні яхт-клуби в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Випуск XXII. – С. 26-29.
6. Морозова О.С. Становлення україномовної школи на Миколаївщині // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С. 158-160.
7. Толмачова О.І. Південне Побужжя в контексті проблематики загальноєвропейських пам’яток палеоліту // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 88. – Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С. 103-106.

Опубліковано 6 матеріалів і тез у 4-х конференціях:

1. Гайдай О.М., Шкварець В.П. Ларіон Захарович Загородній – Миколаївський та Холодноярський отаман // Український південь у контексті вітчизняної історії. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю утворення Миколаївської області. – Миколаїв, 2008.
2. Котляр Ю.В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.) // Ольвійський форум – 2008: стратегії України в геополітичному просторі. Міжнародна науково-практична конференція. Тези. – Ч. 1. – Миколаїв-Ялта: МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 7-10.
3. Котляр Ю.В. Економіко-політичний розвиток етнічних меншин Північного Причорномор’я в добу непу (1921-1929 рр.) // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С. 456-468.
4. Морозова О.С. Освіта єврейського населення Миколаєва (XIX – перша третина XX ст.) // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С. 371-377.
5. Толмачова О.І. Південне Побужжя в контексті проблематики загальноєвропейських пам’яток палеоліту // Ольвійський форум – 2008: стратегії України в геополітичному просторі. Міжнародна науково-практична конференція. Тези. – Ч. 1. – Миколаїв-Ялта: МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 12-14.
6. Толмачова О.І. Формування народонаселення Південного Побужжя в палеоліті // Древнее Причерноморье. – Випуск VIII. – Одеса: ФЛП “Фридман А.С.”, 2008. – С. 360-364.

Надруковано один матеріал у збірці наукових праць:

1. Котляр Ю.В. Ментальність населення Півдня України в контексті міграційних процесів // Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. – Випуск 7. – К.: Стилос, 2008. – С. 70-75.

УДК: 94 (477.7)

ШКЛЯЄВ І.М.,

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

Шкляєв Ігор Миколайович, кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової і новітньої історії історичного факультету
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

РЕГИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА НЕЙТРАЛИТЕТА ЛЕГИТИМНОЙ ОДЕССКОЙ ВЛАСТИ В 1917 – НАЧАЛЕ 1918 ГГ.

У статті розглядаються історико-правові проблеми легітимності влад в Одесі в революційний період 1917-1918 рр.

In the article the istoriko-pravovi problems of legitimate of vlad are examined in Odessa in a revolutionary period 1917-1918.

Во время быстрого слома государственности, которое переживала Россия в 1917 г., были регионы, старавшиеся всеми силами остаться в стороне от политического противостояния. Таким местом на юге Украины был третий по населению и значимости город бывшей империи.

Многонациональная Одесса, создавшая собственную субкультуру, стояла несколько особняком по отношению к основным крупным промышленным центрам страны. Дело в том, что в ментальности жителей этого города основными факторами являлись яркий южный импульсивный характер, способность к торговой деятельности, особое чувство юмора, своеобразная аполитичность, если она не грозила их способу существования и явное нежелание принимать участие в разгоравшейся гражданской войне.

Рассуждая об особенностях и своеобразии Одессы, стоит отметить, что в годы Первой мировой войны город продолжал развиваться как крупный военно-промышленный центр России. Здесь была создана морская транспортная флотилия, совсем рядом проходила линия Румынского фронта, основные тыловые учреждения которого находились в городе. Здесь же располагался штаб Одесского военного округа, гарнизон которого насчитывал более 100 тысяч человек. Общая численность населения вместе с гарнизоном составляла 670 тысяч человек.

После известия об отречении монарха и создании Временного правительства, в Одессе был создан “Общественный комитет” как правительственный орган при Городской Думе. При полном спокойствии населения городской голова Б.А. Пеликан был арестован, а его функции исполнял известный общественный деятель кадет М.В. Брайкевич. Прошло быстрое переименование некоторых властных структур – вместо старой полиции была создана народная милиция. В это же время в Одессе, как и по всей России, начали создаваться Советы как

параллельные органы власти. Одесский совет рабочих депутатов начал свою работу с 225 депутатами от 50 фабрик и заводов и 18 представителей от частей армии и флота, дислоцируемых в городе. Стоит отметить, что по своему характеру первый состав Совета был эсеро-меньшевистский и председателем его был избран меньшевик Гниденко [1]. Первые решения Одесского совета были направлены на переименование улиц и снятие имперской символики с городских зданий.

В апреле 1917 г. с развитием украинских национальных воззрений в Одессе формируется Украинский военный совет во главе с полковником медицинской службы И.М. Луценко, основной задачей которой было формирование украинизированных воинских частей. Наиболее мощно в городе были представлены общероссийская партия конституционных демократов (кадеты) и блок еврейских политических партий (Поалей-Цион, Бунд, сионисты-социалисты и др.). Левые партии в городе малочисленны и, зачастую, как большевики с меньшевиками выступают единым блоком. Активную общественную роль в этот период играет местная пресса. По данным известного исследователя С. Рубинштейна в Одессе выходило в это время более 270 газет разного направления и около сотни журналов [2].

Таким образом, после Февральской революции, воспринимаемой населением достаточно лояльно, мы наблюдаем в Одессе широкий спектр политических движений, многие из которых начали летом 1917 г. обзаводиться своими собственными вооруженными формированиями. Здесь необходимо отметить: украинизированные курени Украинского военного совета, состоящие из фронтовиков, объявивших себя украинцами, и отправленных в тыл на переформирование; малочисленной Красной гвардии Одесского совета рабочих и солдатских депутатов, состоявшей из студентов и рабочих местных предприятий, получавших двойной оклад за участие в “защите революции”;

народной милиции (бывшая полиция), подчинявшаяся городской Думе, и деморализованных воинских частей одесского военного округа. Особым вооруженным отрядом являлся отряд еврейской самообороны, созданной для помощи народной милиции, и подчинявшийся единственному легитимному органу власти – демократически избранной в августе 1917 г. одесской городской Думе.

Одесская городская Дума, выборы в которую прошли 6 августа 1917 г. по новому положению о местном самоуправлении, разработанному Временным правительством, стала практически **единственным полностью легитимным органом власти** в городе. По этому положению избирательные права получили все граждане независимо от имущественного ценза, вероисповедания и т. д. Разными партиями было выставлено 24 списка кандидатов. Наибольшую численность голосов собрал блок эсеров по списку № 19. Первым городским головой стал В.И. Сухомлин, известный народник, отсидевший на царской каторге по делу Германа Лопатина. Председателем Думы стал И.Н. Лордкипанидзе [3]. Правда, убедившись в своей несостоятельности как хозяйственного деятеля, через две недели Г. Лопатин попросился в отставку с этого поста. Фактически городским хозяйством начали руководить товарищи городского головы Б.Ю. Фридман и С.Б. Лазарович. Интересно отметить, что революционная патетика новой городской власти вылилась в переименование улиц и площадей Одессы. Так, Думская площадь стала именоваться “Площадь революции 1917 года”, а Куликово поле – “Площадь Свободы” [4].

Новая городская Дума назначила начальником Одесской народной милиции левого эсера подпоручика Е.В. Китникова с окладом в 6000 рублей, которому было увеличено финансирование милиции и разрешено резко увеличить численный состав этого органа за счет студентов Новороссийского университета и бывших фронтовиков [5]. Также городским самоуправлением была создана комиссия по ликвидации дел одесского жандармского управления и охранного отделения.

В отличие от России и Украины, где мы наблюдаем быстрый слом государственности, массовые случаи неповиновения, суды Линча над политическими противниками (события в Кронштадте, Севастополе, в сельских районах), постепенной переход к полномасштабной гражданской войне – в Одессе на удивление спокойно. Стоит отметить, что в период с марта по декабрь 1917 г. в городе не происходит серьезных политических стычек, даже манифестации, характерные для остальной территории России, здесь носят весьма малочисленный характер. Даже в дни корниловского мятежа и октябрьского захвата власти в Петрограде большевиками в Одессе для противодействия силам контрреволюции создается объединенный ревком из представителей всего спектра левых политических партий, в иное время всегда конфликтующих между собой. Однако, несмотря на то, что на юге Украины до гражданской войны дело не дошло, обстановка в городе осенью 1917 г. оставалось напряженной. В начале сентября в казармах на Малом Фонтане был сформирован один гайдамацкий курень под командованием А. Сахно-Устимовича. В конце октября в Одессу прибывают представители Центральной Рады подполковник В. Поплавко и Ю. Тютюнник, которым удалось быстро сформировать 3 гайдамацких куреня численностью по 800 стрелков и 100 конных гайдамаков каждый [6].

После октябрьского захвата власти большевиками и падения Временного правительства в Одессе сложилась достаточно сложная ситуация. За реальную власть боролись три основные силы – быстро большевизирующийся Румчерод, представительство украинской Центральной Рады и городское самоуправление, занятое поисками политического

пути, способного удержать город от нарастающего противостояния. Причем каждая из сторон обладала немалой по городским меркам военной силой. Именно поэтому городской властью было разработано положение о предоставлении Одессе статуса “вольного города”.

Первая попытка силового захвата власти в городе была предпринята 1 декабря 1917 г. комиссаром Центральной Рады в Одессе подполковником В. Поплавко, который вывел украинизированные курени на улицы. Однако столкнувшись с полным неприятием как населения, так и городских властей, он вынужден был отвести свои войска в казармы. Против вооруженного выступления УНР в Одессе совместно выступили как городская Дума, которая приняла собственное постановление, так и все политические партии не украинского направления. Мало того, даже погибших во время уличных столкновений городские власти похоронили за счет Думы. Это была первая кровь на одесских улицах, пролитая из-за политического противостояния. Естественно, что в многонациональном городе украинская национальная идея после этих событий стала восприниматься как совершенно чуждая. Т. е. легитимность Украинской народной республики подвергалось сомнению большинством населения города [7]. Тем более, что после Второго Универсала Центральная Рада осуществляла свою власть лишь в пяти центральных губерниях Украины.

Интересно, что одесские власти не приняли диктата как Украинской народной республики, так и советской власти из Петрограда. Они объявили, что подчинятся только решениям Всероссийского учредительного собрания и даже выпустили свои собственные денежные знаки на огромную по тем временам сумму декабрьским тиражом в 5 000 000 рублей и январским тиражом в 25 000 000 рублей. Это подтверждается документами заседаний городской Думы и материалами местной прессы. Однако после разгона большевиками Учредилки ситуация вновь обострилась.

Теперь удержать город в стороне от вооруженной борьбы местной власти не удалось. Легально действовавшие в Одессе большевики в декабре 1917 г. поставили под свой контроль Румчерод (исполком Советов Румынского фронта, Черноморского флота и Одесского военного округа) и подготовили силовой захват власти, который был осуществлен 14-17 января 1918 г. Показательно, что на улицах в трехдневных боях практически не участвовало население Одессы. Моряки Черноморского флота, малочисленные отряды красновардейцев и большевизированные солдаты 49-го пулеметного полка сражались с гайдамаками и юнкерами одесского Сергиевского училища. Перелом в ходе боевых действий внесли прибывшие с Румынского фронта большевизированный батальон под командованием прапорщика Софронова и моряки крейсера “Алмаз”, снявшие с корабля легкое артиллерийское вооружение.

Вероятно, за время революции и гражданской войны только в Одессе в период боевых действий был образован так называемый “Нейтральный центр”, состоящий из партий, не поддерживающих не одну из противостоящих сил, который занимался снабжением горожан продуктами питания в районах города, где велись боевые действия. Характерно для аполитичной Одессы и создание первого памятника революции – братской могилы на Куликовом поле, где были захоронены погибшие с обеих сторон.

Таким образом, достаточно четко можно утверждать, что население и городские власти Одессы всеми силами старались удержать свой регион от военного и политического конфликта. Это было характерно для политической системы Временного правительства и власти местного самоуправления.

ЛІТЕРАТУРА

1. Известия Совета рабочих депутатов. – 1917. – 10 марта.
2. Рубінштейн С. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. 1917-1921 рр. – Одеса, 1929.
3. Государственный архив Одесской области. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 1141. – Л. 20-21.
4. Там же. – Л. 25.
5. Історія Одеси / Кол. авт. – Одеса, 2002. – С. 286.
6. Мисечко А. Відродження козацтва в Одесі та його боротьба за українську державність на початку XX ст. // Наукові записки. – К., 2001. – Т. 6. – С. 315.
7. Шкляев И.Н. История Одесской ГубЧК. – Одесса, 2002. – С. 32.

УДК: 94(477.7) "1970/1980"

ШПАК Д.О.,

Миколаївський державний аграрний університет.

Шпак Денис Олександрович народився 14 грудня 1980 р. у м. Рава-Руська Нестеровського р-ну Львівської обл. Викладач кафедри менеджменту організацій та права Миколаївського державного аграрного університету. Здобувач кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. У 1999 р. вступив на перший курс до МДУ ім. В.О. Сухомлинського на історичний факультет, який закінчив у червні 2004 р. за спеціальністю "Педагогіка і методика середньої освіти. Історія". У 2005 р. вступив до магістратури в МДГУ ім. Петра Могили на факультет політичних наук, спеціальність "Державна служба", яку закінчив у 2006 році. Коло наукових інтересів – *дисидентський рух в Україні*.

ІСЛАМ ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1970-х – 1980-х РОКАХ ХХ ст.

У статті розкриваються та аналізуються особливості розвитку кримськотатарського визвольного руху в 1970-1980-х роках ХХ століття за документами КДБ, їх взаємозв'язок із українськими дисидентами, що діяли на Півдні України, насамперед, із правозахисниками, а також аналізується становище ісламу як релігії в УРСР у зазначений історичний період.

In article analysed particularities of the development of the liberation motion crimean tatars in 1970-1980 XX centuries on the document of the Committee to state safety of the soviet Ukraine, their intercoupling with ukrainian dissidents, who acted in the south Ukraine, as well as is analysed position of the islam as religions in USSR.

Кримськотатарський опозиційний рух був помітним явищем в історії СРСР та, насамперед, історії УРСР, який і сьогодні залишається активним фактором, що впливає на суспільно-політичне життя сучасної України. Рух опору кримських татар був окремою течією в опозиційного руху в Україні, але його не можна розглядати відірвано від загальноукраїнського руху опору, адже, як свідчать численні архівні документи, активісти цього руху доволі часто узгоджували свої дії з українськими дисидентами, встановлювали інформаційні зв'язки, зверталися до окремих українських громадських діячів за допомогою, консультаціями щодо національних питань. Тобто кримськотатарський опозиційний рух слід розглядати як невід'ємну складову загального опозиційного руху, що розвивався в II пол. ХХ ст. на території сучасної України, як один з напрямів руху опору – рух етнічних меншин.

У свою чергу, цей рух виявив відчутний вплив на розвиток українського руху опору на Півдні України. Достатньо згадати, що у 70-х – 80-х рр. унаслідок широкого відкриття причин, питання про становище кримських татар посіло помітне місце у діяльності Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку й Міжнародним інститутом людини у Страсбурзі, Міжнародної амністії та, головне, Гельсінської групи. Друга половина 80-х рр. позначилася взаємоузгодженими діями українських й татарських ініціативних груп, на основі яких почали

формуватися перші політичні організації, що готувало реальне підґрунтя для переходу в практичну площину питання про отримання Україною незалежності. Окрім цього, кримськотатарський національний рух збагатив релігійне дисидентство (боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект, яскравими виразниками якої виступали Й. Тереля, І. Гель, В. Романюк, Г. Вінс) прагненням до визнання та легітимізації в Україні ісламу.

Різним аспектам історії опозиційного руху в Україні присвятили окремі наукові праці А. Русначенко, Г. Касьянов, Ю. Курносів, Ю. Данилюк, О. Бажан, Б. Кравченко, В. Баран, Б. Захаров, І. Лисяк-Рудницький [1]. Особливої уваги заслуговують наукові статті, в яких подано ґрунтовний аналіз демографічної, професійної, національної і територіальної структури руху опору, видатних вітчизняних науковців, таких як Ю. Зайцев, Ю. Котляр, О. Бажан, В. Баран, А. Русначенко, Г. Касьянов, Б. Кравченко, В. Котигоренко, Ю. Зінченко [2].

Мета роботи: розкрити та проаналізувати особливості розвитку кримськотатарського визвольного руху в 1970-1980-х роках ХХ століття за документами КДБ, їх взаємозв'язок із українськими дисидентами, що діяли на Півдні України, насамперед, із право-захисниками, а також розглянути становище ісламу як релігії в УРСР у зазначений історичний період.

Кримськотатарський визвольний рух у своєму розвитку пройшов ряд етапів. Зінченко Ю.І. з них виділяє два, що датуються 1956-1964 рр. і 1964-1969 рр. [3; 67]. Критерієм виділення він обрав прояви найбільшої активності татар у намаганні повернутися до Криму. Але розглядаючи події, що відбувалися в Україні у 70-х роках і які привели до створення у листопаді 1976 року в Києві української групи сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком, та події II половини 80-х років, які, в свою чергу, привели до незалежності України, доцільним є виділення ще двох етапів, які також мають вирішальне значення і які можна датувати 1974 р. – кін. 70-х рр. та 1986 р. – поч. 90-х рр. XX ст. Умовною точкою відліку є скасування у січні 1974 р. Президією Верховної Ради СРСР статті 2 Указу від 28 березня 1956 р., що забороняла грекам, вірменам, болгарам і татарам повертатися до Криму, на колишні місця їх проживання та практичним припиненням судових переслідувань активістів руху у 1986 р. й безпосередніми мітингами і демонстраціями татар у Криму у 1987-1988 рр.

Друга світова війна та депортація кримських татар, розпочата 18 травня 1944 р., призвели до того, що в Україні та на Кримському півострові практично не залишилося ні татар, ні греків, ні болгар, ні німців – усі вони були виселені в Казахстан та Середню Азію як “вороги народу”. До Криму переселяли переважно росіян та рідше українців. Якщо говорити про іслам як релігію, то в країні “войовничого атеїзму” він зробився таким же “опіумом для народу”, як і всі інші релігії. За архівними документами того часу, в Україні не функціонувало жодної мечеті. Важко повністю оцінити масштаби антиісламського терору за роки радянської влади. Тепер дуже важко відтворити становище мусульманських громад, їхнє точне розташування.

Українськими дослідниками кримотатарської проблеми нещодавно знайдено невідомі матеріали про те, що після ліквідації місцевих мусульманських громад Україну в 30-ті роки перетворено на місце спецпереселення для учасників руху опору радянській владі з Ферганської долини. Судячи з архівних документів, “тоталітарна держава перетворила Україну на місце примусової депортації активних учасників також і мусульманського активу із Середньої Азії” [4; 193-194]. Спецпереселенців тримали в південних областях. Спецкомендатури для них діяли в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій областях. Планувалося організувати із них кілька колгоспів або радгоспів, які б вирощували бавовну. Більшість з них знищено в 1937 р. [5; 194].

За роки радянської влади релігійне життя мусульман в Україні було повністю придушено. Згідно із звітами уповноважених у справах релігійних культів, з кінця 40-х років і аж до кінця 80-х років в Україні не було жодної мусульманської громади або ж зареєстрованої групи мусульман. І це в той час, коли в сусідній Білорусії, де незрівнянно менше мусульман, ніж в Україні, громади мусульман діяли в трьох областях і були зареєстровані ще в 60-ті роки. Те саме було зроблено в Литві, де громаду мусульман зареєстрували за радянських часів у Каунасі. Але цього не робилися протягом більш як 40 років в Україні, де, як вважала радянська влада, начебто й не було потреби в організації віруючих мусульман.

Незважаючи на відсутність у архівних документах КДБ УРСР відомостей щодо існування, а тим більше, діяльності кримотатарських мусульманських громад, деякі українські дослідники наводять свідчення про прояви серед татарського населення у Кримській області ісламських настроїв [6], як правило, серед окремих активістів руху опору. Відомо, що вже у 1967 році в зв'язку з ускладненням оперативної ситуації у Криму, в результаті провокаційних дій деяких татарських дисидентів, КДБ УРСР було поставлено питання до Комітету держбезпеки при РМ СРСР про утворення Бахчисарайського районного відділу УКДБ

та додатково відділення у складі п'ятого відділу УКДБ при РМ УРСР по Кримській області для здійснення оперативних заходів щодо виявлення та своєчасного придушення можливої ворожої діяльності з боку татарських дисидентів [7; 133]. Особливої уваги заслуговує доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про арешт Е. Куртумерова та вжиття заходів щодо інших керівників кримськотатарських автономістів напередодні татарського свята “Дервізи”, в якій, окрім зазначеного, наводяться факти намагання останніх встановити у Ленінському районі Кримської області пам'ятник татарській підпільній активістці Аліме Абденановій [8; 135] та реалізувати масове покладання квітів біля пам'ятника Герою СРСР Ахмет-хана Султана у м. Алушка. З метою зриву “антирадянських задумів”, за вказівкою відповідних управлінь КДБ при РМ УРСР по Кримській, Херсонській та Запорізькій областях, спільно з місцевими партійними органами були здійснені профілактичні заходи по відношенню до кримськотатарських дисидентів, а також осіб, які увійшли в так звану “ініціативну п'ятірку”. Згаданий документ засвідчує, що такі активісти, як Куртумеров Ескандер, Семедієв Валіула, Халілов Айдер та Халілов Ібазер у березні 1973 року два рази організовували збори з кількістю учасників до 30 чоловік, на яких обговорювалися питання втягнення татарської молоді у автономістську діяльність та була обрана керівна “ініціативна п'ятірка” [9; 136]. “Профілактичні заходи” партійних органів та КДБ при РМ УРСР по Кримській, Херсонській, Одеській та Запорізькій областях виявили на початку 70-х рр. декілька спільно діючих кримськотатарських дисидентських груп, підпільних протестантських сект (насамперед, баптистів й адвентистів), та був заарештований Куртумеров Еспандер, якому інкримінували ст. 18-1 КК УРСР.

У II половині 1970 років органи влади СРСР розпочали новий етап приборкання кримотатарського національного руху. Серед різних форм була спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних районів у місцях компактного проживання татар. Окрім цього, була розгорнута широка пропаганда про відсутність державних коштів для переселення до Криму, а також про небажання України приймати переселенців й Узбекистану їх відпускати. Все це свідчило, що радянські владні структури усвідомлювали значну силу визвольного руху кримських татар і намагалися якомога скоріше його приборкати.

“Інспіратори автономістського руху”, що проживали в Узбекистані й Казахстані, підтримували тісний зв'язок із однодумцями на Україні, намагалися направляти й координувати свою діяльність, що також не залишилося помітним для органів КДБ та внутрішніх справ. Про це свідчить доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар у Крим, за якою у 1974-1975 рр. на Україну з метою активізації “автономістського руху” приїжджали з Узбекистану, Москви й Краснодарського краю такі авторитети “автономістів”, як Османов Бекир, Османов Муксим, Усеїнов Нориман, Бекиров Осман, Чалбаш Халіл, Музафаров Рефік й інші – усього понад 20 чоловік [10; 138].

Для збору підписів татар на Україні під “автономістськими” документами в м. Мелітополь у квітні 1975 року приїжджав з Узбекистану, за дорученням кримськотатарських активістів, Болкуєв Енвер. Він повідомив, що в Середній Азії підготовлений з ініціативи Османова Б. спеціальний документ XXV з'їзду КПРС й нібито формується група представників для доставки його в Москву [11; 139]. Як свідчить зазначений документ, “з числа кримських татар, що проживають на Україні, виявлено 53 особи, що займалися активною “автономістською”

діяльністю, 14 найбільш екстремістськи налаштованих осіб узяті у вивчення”.

У 1974 році були відвернені підготовлені татарськими опозиціонерами акції протесту в період передвиборчої кампанії до Верховної Ради СРСР, першотравневих свят та 18 травня (до 30-річчя депортації татар з Криму) й 18 жовтня (до Дня утворення колишньої Кримської АРСР). Зокрема, у результаті проведених заходів органами КДБ та внутрішніх справ не були допущені масові збори, що готувалися в ці дні активістами кримських татар у місцях їх проживання в Криму, мітинг і парад до 18 травня в м. Сімферополі, а також поїздка представників руху опору до Москви з “листами-протестами” в інстанції й інші прояви. Було встановлено, що “активними інспіраторами зазначених дій були Аметов Енвер, 1940 року народження, безпартійний, із середньою освітою, житель с. Новоалексіівка Херсонської області; Ситвапов Ебазер, 1947 року народження, безпартійний, із середньою освітою, житель м. Сімферополя; Шабанов Ельдар, 1940 року народження, безпартійний, із середньою освітою, житель м. Білогірська Кримської області та ін. Також був проведений ряд заходів, спрямованих на запобігання групувань на ворожій основі, компрометацію татарських дисидентів, відірвавши з-під їхнього впливу “автономістськи” настроєну частину татарського населення.

Так, у 1973 р. було відвернене виникнення групувань кримськотатарської молоді у с. Партизани Генічеського району Херсонської області й у м. Мелітополі Запорізької області. Поряд із профілактичними заходами стосовно ряду осіб, які проявляли себе націоналістично, була задокументована ворожа діяльність інспіраторів групування екстремістів Куртумерова Е., Ромазанова Р., Халілова Е. та Ісламова К. – вони були притягнуті до кримінальної відповідальності (Куртумерова Е., Ромазанов Р. й Халіков Е. засуджені в 1973 році за ст. 187-1 КК УРСР, а Ісламов К. – у 1974 р. за ст. 62 ч.1 КК УРСР) [12; 139]. Шабанов З., Семедієв В. та інші активісти скомпрометовані перед татарським населенням і відійшли від активної “автономістської” діяльності.

Певний вплив на зниження активності кримськотатарських “автономістів” у республіці й за її межами зробив судовий процес над групою карателів з 152 добровольчого татарського батальйону “СД”, що проходив у листопаді 1974 р. у м. Сімферополі і висвітлювався на сторінках газет Кримської й Запорізької областей, а також у республіканській пресі. В березні 1975 року органами КДБ оперативним шляхом також зірваний намір опозиціонерів використовувати 60-літній ювілей Героя Радянського Союзу Решидова А., жителя м. Сімферополя, для підігрівання ворожих настроїв серед кримських татар. Здійснені заходи деякою мірою локалізували антигромадські й провокаційні дії “автономістськи” налаштованих татар, що мешкали у республіці. Разом з тим, протягом 1975 року органами КДБ при РМ УРСР отримані дані про намір ватажків кримськотатарських дисидентів, що проживали в Узбекистані, активізувати ворожу й антирадянську діяльність, спрямовану на “організоване повернення кримськотатарського народу в Крим”. Зокрема, ними планувалося спровокувати навесні й улітку 1975 року масовий заїзд татар до Криму, в першу чергу, членів КІПС, ветеранів війни й інших відомих людей для того, щоб поставити місцеві органи влади перед уже існуючим фактом. Одночасний намір переїхати в 1975 році на проживання до Кримської області виявляли активісти опозиціонерів Османов Муксим, Османов Бекир, Чалбаш Халіл та інші.

З боку дисидентів зафіксовані спроби передачі за кордон “наклепницьких матеріалів із метою залучення суспільної думки Заходу” до проблеми кримських татар. Так, у 1974 році органами КДБ УРСР відвернена спроба одного з активних “автономістів” Османова Муксима, що приїжджав у Крим з Узбекистану,

передати в ООН з використанням однодумців на Україні звернення “наклепницького втримування, під яким підписалися 479 татар” [13; 139].

Наявні дані свідчать про взаємні контакти кримськотатарських дисидентів і українських правозахисників у плані спільного проведення опозиційних дій радянському режимові. Зокрема, влітку 1974 року за запрошенням татарських активістів руху опору приїжджав на відпочинок у Крим Григоренко П.Г., який, як відомо, призивав їх до “більш рішучих дій”, рекомендував уникати порушення діючих законів, щоб відгородити себе від відповідальності. Він радив активніше апелювати до суспільної думки всередині країни й за кордоном, наполягав на необхідності об’єднувати зусилля кримських татар із правозахисниками, “які, за його словами, можуть у найбільшій мірі допомогти руху кримських татар”.

У квітні 1975 року була проведена нарада керівних й оперативних працівників УКГБ по Кримській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській і Донецькій областях, на якій обговорювалися питання підвищення ефективності проведених заходів і був розроблений спільний план активізації роботи по відверненню можливих антирадянських дій з боку кримотатарських дисидентів, що, в свою чергу, свідчить про те, що радянські владні структури усвідомлювали значну силу визвольного руху кримських татар.

Якісно нового розмаху кримськотатарський рух набув у 1987-1988 рр. Відбувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо у Криму. На основі існуючих груп почали оформлюватися перші політичні організації кримських татар. Демократизація радянського суспільства призвела до помітного піднесення національного руху. Його очолили Організація кримськотатарського національного руху (далі – ОКНР) і Національний рух кримських татар. Ю. Зінченко доходить висновку, що на початковому етапі існування вказаних організаційних структур між їхніми програмами не було суперечностей та обидві вони орієнтувалися на нову, масову репатріацію татар і відтворення кримської національної державності. ОКНР відіграла провідну роль у проведенні в червні 1991 р. у Сімферополі курултай кримськотатарського народу, який створив представницький орган – Меджліс. 28 червня 1991 р. курултай ухвалив “Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу”.

Повертаючись до ісламу як релігії, слід зазначити, що віруючі мусульмани здобули можливість вільно сповідувати свою релігію лише в Україні, яка стала незалежною. Перші громади мусульман відновили діяльність на початку 90-х років, існуючи спочатку самостійно, спираючись на допомогу ДУМЕСУ – організації мусульман, яка діяла на території Росії. Однак уже в 1991 р. утворено Кадіат (Духовне управління мусульман Криму) з наданням йому статусу мухтасибату, тобто самостійної в канонічному плані адміністративної одиниці, очолюваної імамом-мухтасибом. Першим на посаду муфтія Криму обрано Сеїджалільєфенді. Кадіат мусульман Криму об’єднує сьогодні переважно віруючих із числа кримських татар. Протягом 1990-х років ДУМК очолював муфтії Нурі Мустафаєв.

Немає сумнівів, що утворені у 1991 році організації мусульман (після проголошення Україною своєї незалежності на її території було зареєстровано 14 мусульманських громад, із яких 12 знаходилося на Кримському півострові, одна в Києві та одна в Донецьку [14; 197]) не могли виникнути без ґрунтовної попередньої підготовки, яка вимагала тривалого часу, а це, в свою чергу, суперечить даним офіційних документів про те, що в радянській Україні не існували мусульманські громади. Отже, неважко дійти висновку, що, незважаючи на повну відсутність відомостей в архівних матеріалах про існування мусульманських громад та віруючих мусульман в УРСР у 1970-1980-х роках, вони існували, перебуваючи у підпіллі, у

нелегальному становищі. На жаль, сьогодні дуже важко відтворити їх становище у радянській Україні.

Отже, наявні дані свідчать про взаємні контакти кримськотатарських дисидентів і українських правозахисників у плані спільного проведення опозиційних дій щодо радянського режиму. Характеризуючи методи й форми боротьби, якими користувалися ініціативні групи кримських татар та окремі особистості, слід зазначити, що у загальному обсязі вони майже не відрізнялися від методів боротьби українських дисидентів, за винятком різноманітних методів психологічного тиску, шантажу та загроз розправи щодо окремих представників місцевої влади, мешканців окремих будинків у сільській місцевості, які раніше належали депортованим. Найбільш масовими були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Деякі ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів та території України та за її межами в інших республіках СРСР зробили значний крок у лобюванні своїх національних інтересів на місцевому рівні, послідовно об'єднуючись у межах міста – області, діяльність яких пізніше спрямовували та координували всю загальну петиційну кампанію відповідні республіканські групи. Якщо говорити про іслам як релігію, то в країні “войовничого атеїзму” він зробився таким же “опіумом для народу”, як і всі інші релігії. За архівними документами того часу, в Україні не було жодної мусульманської громади або ж зареєстрованої групи мусульман, але, незважаючи на повну відсутність відомостей в архівних матеріалах, доходимо висновку (спираючись на дані деяких

вітчизняних істориків), що вони все ж таки існували, перебуваючи у підпільному, нелегальному стані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (II пол. 50-х – 80 рр. XX ст.). – К., 2000; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: сер. 50-х – поч. 90-х рр. – К., 1998; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К., 1995; Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (1960-1980 рр.). – К., 1994; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – Харків, 2003.
2. Котляр Ю. Боротьба за українську національну ідею на Миколаївщині в 50-х-80-х рр. XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 83. Вип. 70. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 154; Бажан О. Зростання невдоволення серед українського робітництва як один з факторів формування опозиції радянському тоталітаризму в 60-80 рр. // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 34; Русначенко А. Супротив робітництва та робітничі протести в Україні // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 51; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: сер. 1950-х – поч. 1990-х рр. // Історія: Збірник III Міжнародний конгрес українців. – Х.: Око, 1996. – С. 168; Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми // Наукові записки. Ун-т політологічних та етнонац. досліджень НАН України / Збірник. – 2003. – Вип. 23. – С. 186; Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. – 1994. – № 10, 11.
3. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність // УІЖ. – 2004. – № 3.
4. Іслам у контексті національного відродження тюркомовних народів України // Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Киришко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 191-203.
5. Там само.
6. Іслам у контексті національного відродження тюркомовних народів України // Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Киришко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995; Губло М. Кримськотатарський національний рух. – К., 1997.
7. Доповідна записка в.о. голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка до ЦК КПУ про необхідність створення додаткового підрозділу в складі 5 відділу УКДБ при РМ УРСР по Кримській обл. // Кримськотатарський національний рух у 1950-1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – № 4.
8. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про арешт Е. Куртумерова та життя заходів щодо інших керівників кримотатарських автономістів напередодні свята “Дервізи” // Кримськотатарський національний рух у 1950-1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – № 4.
9. Там само.
10. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар у Крим // Кримськотатарський національний рух у 1950-1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – № 4.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Іслам у контексті національного відродження тюркомовних народів України // Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Киришко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 191-203.

Розділ 5

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК: 930 (438.31)

СІНКЕВИЧ Є.Г.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Сінкевич Євген Григорович, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Наукові зацікавлення – *регіональна історія, історія народного господарства, вітчизняна та польська історіографія*. Автор понад 120 наукових праць.

КОЗАЦЬКИЙ І ЯГЕЛЛОНСЬКИЙ МІФИ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історія кожного із народів на догоду політичним чи національним інтересам до певної міри міфологізована. Не уникала цього і польська та українська історіографія. Найбільш поширеним у польській історіографії є “ягеллонський міф”, а в українській – “козацький міф”. Тільки на зламі XX і XXI століть ці константи активно переглядаються дослідниками.

The history of each of the peoples to satisfy the political or national interests to some extent exaggerated. Do not escaped this and Polish and Ukrainian historiography. The most common in Polish history is “Jagiellonian myth”, and in the Ukrainian “Cossack myth”. Only at the turn of XX and XXI centuries, these constants are actively reviewed by researchers.

У суспільній свідомості багатьох народів побутують численні міфи щодо власного історичного минулого та сусідів. Історична наука, відповідаючи на виклики, що ставить перед нею конкретна політична ситуація, часто активно екстраполює уявлення спільноти про минулину, втілюючи їх у відповідні схеми, концепції, узагальнення. На наш погляд, у поляків та українців це застереження передовсім стосується тяглості підходів до “ягеллонського міфу” (“ягеллонської ідеї”) та показу козацтва як єдиного і послідовного захисника народних мас, чи не єдиного носія української національної ідеї у XV-XVII ст.

Ягеллонський міф поширився в романтичний період польської історіографії, коли після втрати незалежності суспільство переживало глибоке потрясіння й намагалося в минувшині відшукати приклади звитяги та віднайти сили для боротьби за відродження втраченої незалежності. Доба Ягеллонів вважалася найбільш плідним часом розквіту польської держави, що приніс на терени сусідів надбання західної цивілізації – в цьому контексті оцінювалася й польсько-литовська унія. Ягеллонська ідея несла в собі важливу суспільну функцію. У важкі хвилини після придушення Січневого повстання вона була своєрідною реакцією на гнобительську політику царизму.

Поснавши свою професійну діяльність із політичною, не уникали певної міфологізації ягеллонського періоду в історії Польщі представники краківської історичної школи. В польській історіографії утвердилася думка, що в листах Ю. Шуйського [1] проявилася суспільно-політична сутність концепції цивілізаційної місії Польщі на Схід. Разом із тим, його

погляди на Унію не були сталими. На схилі життя він став вбачати в ній одну із передумов подальшого занепаду Польщі. “Історичний ревізіонізм Юзефа Шуйського дійсно піддав сумніву деякі елементи ягеллонського міфу, але загалом все ж його не відкинув. Міф той, близький серцю багатьох поляків, функціонував надалі” [2]. Один із найзаповзятіших критиків краківської історичної школи С. Бушчинський, мовлячи про Ю. Шуйського, зазначав, що він, як історик, був обдарований великими здібностями, колосальними силами до праці, великою витривалістю; але мало вмів; знав минуле народу, лиш не знав його духу; кохав би Польщу, коли б Польща була такою, яку він собі придумав; а всі свої здібності перевершив нечуваною зарозумілістю [3].

“Відновлення ягеллонського міфу в польській історіографії тісно пов’язане з ім’ям знаного медієвіста, професора Ягеллонського університету Станіслава Смольки, який у своїх наукових зацікавленнях у 80-х роках XIX ст. перейшов від Польщі п’ястовської до ягеллонської... Перші біографи С. Смольки робили наголос на схожості його суджень із поглядами Ю. Шуйського. Ст. Закшевський вважав, що в поглядах на унію С. Смолька чітко стояв на позиціях Ю. Шуйського. Нам не видається, що та думка є вірною” – зазначив Є. Матерницький [2, с. 135]. На думку Я. Мокляка, Ю. Шуйський та С. Смолька розвинули запропоноване К. Шайнохою ідеалістичне бачення Люблінської унії, що ще з середини XIV століття долучила до Корони включені через Литву українські землі [4].

У 1886 році вийшла праця С. Смольки “Rok 1386, w pięćsetlecie górnictwa” (“1386 рік, в п’ятсотлітню річницю”) [5]. Вона відкрила цикл досліджень, присвячених польсько-литовській унії та історії Литви. Заслужує уваги публікація “Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa ruskio-litewskiego. Rozbiór krytyczny” (“Найдавніші пам’ятки русько-литовської історіографії”) [6], а також обширне дослідження, присвячене аналізу литовського зводу “Letopis velkich kniazej litovskich” (“Літопис великих князів литовських”). На думку деяких дослідників, між іншим, С. Закшевського і О. Халецького, обидві монографії стали апогеем наукової творчості С. Смольки. Згодом до такого ж переконання прийшов і К. Тименецький [7]. С. Смолька нагався довести, що програма опанування Польщею Східних земель була справою останнього з П’ястів. На думку С. Смольки, заняття земель було корисне не тільки для Польщі, а й для Русі та Литви. Подібно до Ю. Шуйського, С. Смолька велику історичну заслугу Польщі бачив у поширенні чеснот західної цивілізації на Схід Європи. Ті погляди відповідали політичним осягненням станьчиків, мали, перш за все, гостру антиросійську спрямованість. Очевидно, має право на існування наступне твердження: “Ставлення краківських істориків до так званої ягеллонської ідеї не дочекався ще монографічного опрацювання. ...Різниця поглядів стосувалися між іншим унії Польщі з Литвою, яку С. Смолька відверто вихваляв, а Ю. Шуйський займав щодо неї позицію одночасно апологетичну і критичну. Найдалше в критиці так званої ягеллонської ідеї пішов М. Бобжинський” [8]. Необхідно мати на увазі, що пізніше погляди М. Бобжинського на унію зазнали певних змін. Адже вони були тісно пов’язані з його загальним баченням минулого Польщі, з його історичними синтезами та політичною практикою. Між синтезами М. Бобжинського та синтезами Ю. Шуйського бачимо досить істотні відмінності. М. Бобжинський перейняв від В. Калінки і Ю. Шуйського думку про відсутність сильного уряду як причину політичного занепаду Речі Посполитої в XVIII столітті, але по-іншому бачив генезу того явища. Виникало те з дещо іншого бачення ним історичного процесу. Для Ю. Шуйського характерним є певний дуалізм у розумінні історії, розщеплення її на дві, досить незалежні одна від одної, хоч і вирости з одного “пня”, верхівки: політичну історію та історію цивілізації. Для першої визначальне значення мала проблема влади, проблема держави; для другої – прогрес у питаннях внутрішнього життя народу, його цивілізаційного доробку. Синтези М. Бобжинського є більш монолітними. Проблема держави в дієвий спосіб домінує і підпорядковує всі інші сторони минулого. Незначну роль відігравала в поглядах М. Бобжинського теорія “цивілізаційної молодості” Ю. Шуйського. Вона була в синтетичній концепції М. Бобжинського малозначущим додатком. Натомість від Ю. Шуйського він перейняв ключові елементи так званої теорії простору, з тією однак відмінністю, що пов’язав її з теорією “боротьби з повсякденністю” і теорією “недоліків характеру”, в результаті чого помисли М. Бобжинського набрали багато відмінних рис від синтез Ю. Шуйського. Одним із визначальних елементів синтетичної концепції М. Бобжинського є теорія “недоліків національного характеру”. Імпульсом для неї були публіцистичні зауваження Ю. Шуйського у 70-х – на початку 80-х років – про анархічний національний характер поляків. “Унія з Литвою була для Бобжинського необхідною, адже без неї Польща підпорядковувалася б хрестоносцям” [8, с. 136].

Еволюцію поглядів М. Бобжинського на ягеллонську унію добре можна побачити на прикладі розгляду його трьох видань “Dzieje Polski w zarysie”. Так, в третьому виданні цієї синтези він вже не писав, що люблінська унія “була ключовою помилкою”, а

тільки такою, що “містила в собі помилку”. На переконання Є. Матерницького, подальша еволюція поглядів М. Бобжинського на ягеллонську унію була обумовлена двома причинами. З одного боку, впливав на те зміцнюваний із кожним роком український сепаратистський рух, який щораз відкидав “цивілізаційні заслуги” Польщі на Сході. На погляди М. Бобжинського і цілої краківської школи вплинув також факт підняття критики ягеллонської ідеї лівою течією польської історичної думки. На теренах Галичини її провадив Болеслав Вислоух [8, с.141]. Однак М. Бобжинський, як тверезий реаліст, мав відвагу висловити думку, що Річ Посполита несла на Схід скоріше не вольність, а “неволю сільського люду” [9]. Навіть у виділенні однієї і тієї самої верстви – владної – синтези М. Бобжинського значно відходять від синтези Ю. Шуйського. Не приймав М. Бобжинський теорії “згубної форми” Ю. Шуйського, згідно з якою занепад Речі Посполитої обумовив її демократичний і “вільний” політичний устрій. М. Бобжинський багатократно підкреслював, що форма управління не є для щоденного життя держави найважливішою складовою.

У відродженій після Першої світової війни польській державі ягеллонський міф знову привернув увагу істориків [10]. Зрештою, ця проблема вже не мала такого яскраво вираженого політичного забарвлення. Разом із тим, подальші покоління дослідників продовжували цікавитися даним сюжетом і зробили свій внесок у його наукове опрацювання [11].

Дещо схожими до ягеллонського є ключові аспекти, що характерні для козацького міфу в свідомості українців та притаманні вітчизняній історіографії. Пересічний українець та професійний історик не може заперечувати факту обізнаності з феноменом українського козацтва. Радянська історіографія і пропаганда змальовували наших славних предків, як таких собі “українських мушкетерів”, готових цілодобово боротися за справедливість і возз’єднання двох братніх народів. На сучасному етапі не меншої гостроти та актуальності цій проблемі додає практика формування різноманітних козацьких підрозділів, яких стараються приточити до своїх завдань різноманітні політичні сили в Україні та за її межами. Гостроти проблемі додало намагання з помпою відзначити 350-ті роковини Переяславської ради, що до певної міри активізувало й інтерес істориків до цієї події [див. 12].

Гостроти питанню додають практичні кроки з формування української державності. Ярослав Дашкевич у своїх публічних виступах і в публікаціях неодноразово підкреслював, що Україна не перебуває в рівних із Росією або Польщею умовах існування. Останнім не загрожує втрата свого національного “я” [13]. В контексті зазначеного оцінки ролі та місця козацтва в українській історії набувають значної ваги. “Буквально з дня на день чимраз глибше переконуєся, як ми погано знаємо історію України – і як негативно відбивається це на нашому, досить бурхливому, щоденному громадському житті, і це незважаючи на те, що, формально, багато проявів сучасного життя намагається своїм корінням вrostати в минуле, займається плеканням історичних традицій (таким, якими їх розуміють), а навіть пропагує якісь, нібито незаперечні, “історичні” істини” [14].

“Системні зміни, які відбулися в Центральній Східній Європі в 1989-1991 рр., створили сприятливі умови для розвитку досліджень з історії козацтва” [15]. Разом із тим, змушені констатувати певну інертність суспільної свідомості та вплив політичної кон’юнктури, що впливають на дослідницьку практику вітчизняних істориків козащини. “Коли в державі здійснюються та передбачаються в майбутньому непопулярні рішення, які в цьому випадку стосуються поглиблення політичної, військової, економічної залежності України від Росії,

тоді намагаються підшукувати паралелі в минулих віках. Тим паче, якщо в сучасних відносинах привабливого мало. Однак витягують на світло денне не правдиву історію, а спеціально сконструйовані міфи про “возз’єднання”, про “вічну дружбу”, “про постійну допомогу” тощо... Українській історіографії, мабуть, не варто міфологізувати Переяслав у позитивному чи негативному дусі” [14, с. 112].

ЛІТЕРАТУРА

1. Szulski J. Z wycieczki do Lwowa. Listów pięć // *Dziela*. – Ser. 3. – Pisma polityczne. – Kraków: Drukarnia Wł. L. Ańczyka i Spółki, 1885. – T. 1. – S. 252.
2. Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. – Warszawa: Wyd. Com SNP UW, 1990. – T. 1. – S. 124.
3. Buszczyński St. Akademia umiejętności i polityczne stronnictwo krakowskie // *Obrona spotwarzanego narodu*. – Zeszyt III. – Część I. – Wydanie II. – Kraków: Nakładem komitetu, 1894. – S. 20.
4. Moklak J. W walce o tożsamość ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866-1892. – Kraków: Historia Jagellonica, 2004. – S. 5.
5. Smolka S. Rok 1386. W pięciowiekową rocznicę. Wydanie pomnorne przypiskami. – Kraków: Dr. J. Żupański, K. Heumann, 1886. – 144 s.
6. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny // *Pam. AU. Wydz. Filol. i Hist.-Filoz.* – Kraków, 1890.
7. Tumieniecki K. Charakterystyka naukowej działalności Stanisława Smolki (1854-1924) // *Życie i Myśl*. – 1950. – R. 1. – S. 476-509, 727-766.
8. Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania // *Przegląd Humanistyczny*. – 1977. – R. 21. – Nr. 12. – S. 132.
9. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Wyd. IV. – T. 2. – Warszawa, 1927. – S. 158.
10. Halecki J. Od Polski piastowskiej do jagiellońskiej // *Przegląd Historyczny*. – 1925. – S. 222-238. Halecki O. Ludwik Finkel jako historyk ostatnich Jagiellonów // *Kwartalnik Historyczny*. – R. 45. – 1931. – S. 235-253. Halecki O. Idea jagiellońska // *Kwartalnik Historyczny*. – 1937. – R. 51. – Nr. 1-2. – S. 486-510. Kutrzeba S. Społeczno-państwowa idea Polski // *Polska w kulturze powszechnej*. – Cz. 1. – Kraków, 1918. Halecki O. Ludwik Finkel jako historyk ostatnich Jagiellonów // *Kwartalnik Historyczny*. – R. 45. – 1931. – S. 235-253.
11. Kuczyński S.M. Program pierwszych Jagiellonów a tzw. idea jagiellońska // *Pamiętnik Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958 r.* – T. 1. – Referaty. – Warszawa, 1958. – Część 2. – S. 321-331. Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania // *Przegląd Humanistyczny*. – 1977. – R. 21. – № 12. – S. 131-142. Maternicki J. Początki mitu jagiellońskiego w historiografii polskiej XIX w. // *Przegląd Humanistyczny*. – 1988. – Nr. 11-12. – S. 34.
12. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – 367 с., Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – К., 2003. – 885 с. Лукашова С.С. Культурное пограничье: “свои” и “чужие” в казачьем летописании XVIII в. // *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. М., 2005. – С. 45-48. Питьовка И.Н. Переяславская казацкая рада 1654 г. и ее роль в истории украинского государства / И.Н. Питьовка // *Право и государство*. – Минск: БГУ, 2004. – С. 11-12.
13. Гирич І. Штрихи до історіографічних студій ювіляра // *Ярослав Дашкевич. Постаті*. – Львів, 2007. – С. 13.
14. Ярослав Дашкевич. Постаті. – Львів, 2007. – С. 99.
15. Борятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії // *Гадяцька унія 1658 року*. – К., 2008. – С. 334.

УДК: 94(470+571)

ЧЕРНИХ І.Д.,

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

Черних Ірина Дмитрівна, кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри нової і новітньої історії історичного факультету
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ “ОСЕВОГО ВРЕМЕНИ”

У статті представлено критичний аналіз європоцентричної концепції суті духовної революції “Осьового часу”.

The article presents a critical analysis of Europe-centric concept of spiritual revolution during the “Axial age”.

Концепція “Осевого времени” являється ключовою в сучасній філософії історії, культурології і політології. Сутью “Осевого времени” (800 г. – 200 г. до н. е.), згідно К. Ясперсу, була глобальна революція свідомості, боротьба “раціональності і раціонально перевіреного досвіду проти міфу (логіки проти міфу)”. Автор констатує трояку історичську модифікацію проявлення цього процесу: китайську, індійську і західну (середземноморську). В цьому сенсі, по К. Ясперсу, “Осевое время” – це початок універсальної, всесвітньої історії. Основи духовно-моральних представлень, які були визначені “осевими” народами, со временем відлились в форми великих історических релігій (даосизм, конфуціанство, буддизм, зороастризм, іудаїзм, християнство, іслам). Німецький мислитель, узагальнюючи світову історію після “Осевого времени”, підкреслює, що з початком епохи Модерну Європа вступає на шлях свого невідомого раніше просування вперед, тоді як культури Китаю і Індії саме в це час знаходяться в стадії упадку. Згідно К. Ясперсу, на Заході відбувся світовоззренческій ривок, визначивши теоретико-методологічні основи новоевропейської науки. Це, в першу чергу, аналіз предмету дослідження через побудову об’єктивно-суб’єктивної моделі, прагнення – опираючись на дискурс, що світ будується причинно-наслідковими зв’язками – укласти все різноманітність знань в систему чітко формалізованих, достовірних і загальнозрозумілих результатів. К. Ясперс акцентує увагу на тому факті, що раціональне мислення отримало загальне поширення тільки в контексті європейського типу розвитку [1]. Відповідно виникає питання: східне мислення відмінне від західного чи воно являє собою архаїчний варіант, в якій ступені неокультурний “Осевим часом”? Німецький філософ сам не дає чіткої відповіді на це питання. Однак очевидна приверженість К. Ясперса до домінуючої в першій половині ХХ століття європейської думки трактує проблеми, які найбільш чітко відображені в концепції історії мислення Леви-Брюля. Інститути, звичаї, віровання “первобитних” людей, утверджував французький антрополог, передбачають прагматичне мислення.

“Коллективные представления и ассоциации этих представлений, составляющих это мышление – подчеркивал автор – управляются законом сопричастности (“партиципацией”) и в качестве таковых они безразличны к логическому закону противоречия”. Розглядаючи процес переходу до “вищих типів мислення”, Леви-Брюль відзначав, що тільки в західному світі “логічне мислення до нашого часу продовжує прогресувати”, так як китайське і індійське суспільства не змогли в достатній ступені подолати містичне свідомість [2].

Однак твердження Леви-Брюля про те, що східне мислення як би застрягло між містичним і логічним, і значить стадіально нижче європейського, потребує розгорнутої критики.

Далеко не всі представники європейської філософської думки першої половини ХХ століття були сторонниками стадіальної системи типів мислення в її ієрархічній варіації. Позитивістської варіації історії мислення, представленій Леви-Брюлем в якій-то мірі протистояла теорія творчої еволюції відомого французького філософа А. Бергсона, направлена проти інтелектуалістського світобачення. Згідно цієї теорії, життя всесвіту протікає в безперервному і невідомому. Тільки інтуїція, яка виражається і змінюється інтелектом, здатна пізнати цю життя в її невідомій безперервності. Інтуїція визначається А. Бергсоном як своєрідна симпатія (у Леви-Брюля сопричастність), яка безпосередньо проникає в предмет, сливаючись з його індивідуальною природою [3]. Відповідно, інтуїтивне (магічне) інтелектуальне (логічне) у А. Бергсона по крайній мірі рівнозначні.

Найбільш чітко значущість інтуїтивного мислення обґрунтовувалась в психоаналітичній концепції культури швейцарського філософа К. Юнга. В роботах, присвячених психології релігій і філософії Китаю і Індії, він підкреслював, що для східного типу мислення характерно неявне допущення “антиномічності будь-яких метафізичних тверджень”, т.е. європейське “или-или”, а східне “и-и”. К. Юнг підкреслював: “Західне свідомість ні при яких обставинах не є свідомість взагалі. Це, скоріш, історично обумовлене і географічно

ограниченная величина, представляющая часть человечества. Влияние нашего сознания не должно возрасти за счет других типов сознания, но должно осуществляться путем развития тех элементов нашей психики, которые аналогичны свойствам чужой психики, так же как и Восток не может обойтись без нашей техники, науки и промышленности” [4].

Обоснованная критика “пралогического мышления” содержится в работах выдающегося французского этнолога и философа К. Леви-Стросса, который выдвинул альтернативную концепцию мышления присущего традиционным обществам. Ученый считал, что потребность объективного познания образует один из наименее учитываемых аспектов мифологического мышления членов традиционного общества. Если их мышление редко направляется к реальностям того же уровня, к которым привязана современная наука, то подразумевает все же сопоставимые интеллектуальные действия и методы наблюдения. Разница здесь не столько в качестве логических операций, сколько в самой природе явлений, подвергаемых логическому анализу. Таким образом, в мифологическом мышлении работает та же логика, что и в мышлении научном, и человек всегда мыслит одинаково хорошо. Прогресс же, считал К. Леви-Стросс, произошел не в мышлении, а в том мире, в котором жило человечество, всегда наделенное мыслительными способностями, и в котором оно в процессе долгой истории сталкивалось с новыми явлениями [5].

В 80-е годы XX века концепции истории мышления в её стадийно-иерархичной вариации был нанесен новый ощутимый удар. Американский невролог Р. Сперри получил Нобелевскую премию за открытие функциональной специализации полушарий головного мозга. Ранее считалось, что познавательные функции правого полушария ограничены, и когнитивная эволюция связывалась исключительно с логико-вербальным левым полушарием. Р. Сперри доказал, что оба полушария обладают способностью к сознанию и самосознанию, а также к осознанию социальных взаимоотношений, но выполняют различные познавательные функции. Левое полушарие обрабатывает информацию последовательно и аналитически. Оно прекрасно справляется с обработкой временных взаимоотношений, вербальными операциями, математическими расчетами, абстрактным мышлением и интерпретацией символических понятий. Правое полушарие обрабатывает информацию интуитивно и одновременно. Оно лучше, чем левое, справляется с задачами интерпретации зрительных образов и пространственных взаимоотношений. Кроме того, правое полушарие более эффективно распознает сложные взаимосвязи, звуковые образы и “понимает” музыку [6].

Основываясь на открытии Р. Сперри, западные философы выдвинули тезис о двух типах мышления. Соответственно, западная цивилизация с ее акцентом на анализ однозначных причинно-следственных связей и устремленностью к активному изменению мира в относительно большей степени базируется на возможностях логико-вербального мышления. Востоку присущ образный тип мышления, который обеспечивает восприятие мира во всей его целостности. Сторонники концепции двух типов мышления: логико-вербального (западного) и образного (восточного) считают, что каждый из этих типов мышления имеет свои преимущества и ограничения, но ни один из них не является предпочтительным [7]. Нельзя не согласиться и с утверждением Ф.К. Кессиди: “Генетический фактор, в значительной мере определяющий межкультурные различия, в том числе тип мышления, заключается в межполушарной (мозговой) асимметрии” [8]. Однако концепция двух типов мышления: “западного” и “восточного” в её однозначном дуализме не выдерживает критики. Восток в его традиционном понимании

(Дальневосточная, Индийско-южноазиатская, Исламская цивилизации, иначе вся Азия и Северная Африка) не является исторической категорией, т.к. не является социокультурной общностью и, самое главное, не может быть объектом системного анализа.

Современные исследователи вполне аргументировано обосновывают тезис о специфическом характере китайского и японского мышления. Аргументация данного тезиса представлена ими в контексте анализа мировоззренческих основ религиозных систем этих народов. Нельзя игнорировать и тот факт, китайская иероглифика – “дальневосточная латынь” – ориентирована на зрительный образ обозначаемого предмета или явления, т.е., исходя из принципов функциональной асимметрии мозга, главным образом связана с височной долей правого полушария [9]. Соотношение двух типов мышления у индивида во многом определяется культурными особенностями и традициями среды, и среда закрепляет их по механизму группового отбора или преемственности. Соответственно, мышление народов дальневосточной цивилизации отлично не только от западного, но и, к примеру, от исламского.

Современный философ и физик-теоретик Фр. Капра считает, что важнейшие открытия XX века в области ядерной физики и квантовой механики могут быть осмыслены в контексте интуитивно-созерцательного подхода характерного для философских учений Индии и Китая. Он пишет о том, что квантовая физика показывает картину внутренне взаимосвязанной космической материи, где человек – наблюдатель всегда является её частью. Образ мира на уровне атомарных частиц становится очень “восточным”. Время и пространство являют континуум, понятия материи и энергии функционируют взаимосвязано, а наблюдатель и предмет наблюдения находятся во взаимосвязи. Фр. Капра утверждает: “В результате изучения субатомного мира была открыта реальность, во многом не подчиняющаяся законам мышления и речи, и одним из самых удивительных её свойств было то, что понятия, которые до этого представлялись противоположными и даже непримиримыми, обнаружили свое единство” [10]. Факт, что современная западная наука благодаря сложным, невероятно дорогим приборам и запутанным математическим уравнениям создала картину вселенной, очень приближенную к воззрениям восточных мистиков, имеет своё объяснение. Речь идет о том, что в азиатских обществах периода “Осевого времени” мистическое сознание фактически инкорпорировалось новыми мировоззренческими парадигмами. В Китае и Индии, как бы вопреки законам диалектики, новое не вытесняло старое, а сосуществовало с ним; вместо привычной для европейцев борьбы противоположностей – логоса с мифом – осуществлялся синтез: магико-онтологическое мышление было творчески усвоено и переведено на язык космогонии, ритуала, религиозно-философский. Для нас важно признание сходства между воззрениями современных физиков-теоретиков и мыслителей “осевого Востока”, которое Фр. Капра объясняет общим образом мышления, связанным с правым полушарием. Этот образный тип мышления позволяет “схватить” сразу, полностью и целиком многочисленные свойства объектов, их взаимосвязи, улавливать множество сторон и отношений в мире вещей и явлений. Именно эта возможность составляет основу интуиции и творческого процесса.

Соответственно, тип мышления, присущий “осевому Востоку”, не является архаичной вариацией, и западная традиционная концепция стадийности и, соответственно, иерархичности типов мышления не обладает эвристическим потенциалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 33, 88-89.
2. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М.: Атеист, 1930. – С. 200-210, 315-320.
3. Бергсон А. Творческая эволюция. – Минск, 1999. – С. 400-401.
4. Юнг К. О психологии восточных религий и философии. – М., 1994. – С. 222; Его же. Психологические комментарии к “Тибетской книге мертвых” // Тибетская книга мертвых. – СПб., 1999. – С. 7.
5. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1999. – С. 114–115; Его же. Структурная антропология. М., 2001. – С. 241-242.
6. Sperr Roger W. Some Effects of Disconnecting the Cerebral Hemispheres. <http://www.nobel.se/medicine/laureates/1981/sperry-lecture/html>.
7. Ротенберг В.С., Аршавский В.В. Межполушарная асимметрия мозга и проблема интеграции культур // Вопросы философии. – 1984. – № 4. – С. 78-82; Меркулов И.П. Когнитивная эволюция. – М., 1999. – С. 131-136; Режабек Е.Я. Становление мифологического сознания и его когнитивности // Вопросы философии. – 2002. – № 1. – С. 52-66; Кессиди Ф.К. Глобализация и культурная идентичность // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 76-79.
8. Кессиди Ф.К. Указ. соч. – С. 77.
9. Григорьева Т.П. “Вечное теперь” японцев / VII Международная научная конференция “Пространство и время: физическое, психологическое, мифологическое”. – М., 2006. <http://www.newscience.ru/konferencia/konfer2006/>; Её же. Дао и логос (встреча культур). – М., 1992. – С. 24-34, 171-173; Уотс А. Дао воды. – К., 1996; Бощман Я.В. Эгоизм, вывернутый наизнанку // Буддизм. Четыре благородных истины. – М., 2001. – С. 5-21; Девятов А., Мартиросян М. Китайский прорыв и уроки для России. – М.: “Вече”, 2002. – С. 15-21.
10. Капра Ф. Дао физики. – СПб.: “София”, 2002.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПОСТАТІ В НАУЦІ	6
<i>Багмет М.О.</i> Критичний аналіз поглядів М.Песоцького на розвиток сучасного українського суспільства	7
<i>Дорошенко О.М.</i> Науково-публіцистична спадщина Віктора Петровича Скаржинського (До 220 – річчя від дня народження).....	10
<i>Котляр Ю.В.</i> Михайло Прядко – керівник Баштанських повстанців Миколаївщини.....	16
<i>Кульчицька О.В.</i> П.Чубинський – сіяч добрих справ	22
<i>Руденко В.Т., Козут А.С.</i> До історії між народних наукових зв'язків Одеського товариства історії та старожитностей: іноземні дійсні члени та члени-кореспонденти	25
<i>Дёмин О.Б.</i> Первые годы преподавательской деятельности В.Н. Станко в Одесском государственном университете им. И.И. Мечникова	30
РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА	32
<i>Biagi Paolo, [Станко В.Н.], Кюсак Д.В.</i> Нові радіовуглецеві дат і поселення Мирне	33
<i>Gatsov Ivan, Petranka Nedelcheva.</i> Lithic assemblages from Aruchlo I (Georgia)	38
<i>Виноградова Е.И.</i> Основные климатические события голоцена и развитие материальной культуры населения Буджака.....	44
<i>Главенчук А.В., Кюсак Д.В., Пиструил И.В.</i> Исследование каменного века долины реки Бакшалы: некоторые итоги и перспективы.....	49
<i>Горбенко К.В.</i> Исследования оборонительных сооружений на территории укрепленного поселения финальной бронзы “Дикий Сад”	56
<i>Гребенников В.Б.</i> Нові поселення у нижній течії р. Царега	61
<i>Кюсак Д.В.</i> Абсолютна хронологія, шляхи та моделі неолітизації Південно-Східної Європи	63
<i>Коцура А.Г.</i> Ремесленні мотиви Кошарського зольника	73
<i>Крапивина В.В.</i> О финальном этапе истории Ольвии.....	76
<i>Крутилов В.В.</i> Новая металлообрабатывающая мастерская на территории Березанского поселения (по итогам работ 2008 г.).....	79
<i>Кулаковская Л.В., Усик В.И.</i> Ориньякская коллекция из Ганнусивки на Днестре	82
<i>Леонова Н.Б.</i> Клады верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II	85
<i>Мельникова Е.С.</i> К вопросу о домашних святилищах на античных памятниках Северо-Западного Причерноморья (по материалам находок терракот)	89
<i>Оленковский М.П.</i> Пізньопалеолітична та мезолітична економіка за відсутності місцевих сировинних ресурсів	94
<i>Смирнов О.І.</i> Піднесення та крах улуса Нагая (II половина XIII ст.).....	101
<i>Снитко И.О.</i> Археологическая разведка Братского района Николаевской области в 1997 г.	104
<i>Толмачова О.І.</i> Проблема мисливської поведінки гомінідів доби середнього та верхнього палеоліту Південного Кавказу	108
<i>Фоменко В.М., Требух О.О.</i> Дослідження на північній периферії сабатинівського поселення Виноградний Сад	111
РОЗДІЛ 3. ЕТНОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ	116
<i>Георгієва Ю.В.</i> Традиційні житла болгар с. Тернівка Миколаївської області	117
<i>Марченко О.М., Прігарін О.А.</i> Історико-етнографічне вивчення Степового Побужжя як складової Півдня України у XIX-XX ст.	124
<i>Неполюк Н.Ю.</i> Історико-етнографічні відомості щодо матеріальної культури колонії Катериненталь.....	131
<i>Петренко І.М.</i> Двошлюбність серед населення Слобожанщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (на основі документів фонду “Харківська духовна консисторія”)	137
<i>Смирнов И.А., Смирнова А.А.</i> Развитие болгарской культуры в годы византийского господства XI-XII вв.	144
<i>Стоянова Г.Н.</i> Тема дороги в похоронному ритуалі (на матеріалах славянського населення	

Южной Бессарабии)	146
РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА КРАЄЗНАВСТВО	149
<i>Делібалтова Ю.В.</i> Становлення органів залізничної міліції на Одещині (40-ві рр. XX ст.)	150
<i>Демідов А.В.</i> Виникнення та основні етапи розвитку пароплавних компаній Чорноморського басейну в другій чверті XIX ст.	153
<i>Добровольська В.А.</i> Жіночі професійні школи Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття	157
<i>Зеркаль М.М.</i> Економічні перетворення у приватній торгівлі Півдня України на початку 1920-х рр.: роздрібній та біржовій	162
<i>Ковальова С.Г., Ковальова О.Ф.</i> Полковники Бугогардівської паланки	169
<i>Коновалов О.Л.</i> Вплив залізничного транспорту на розвиток сільського господарства та промисловості	173
<i>Кравець Т.В.</i> Селянське самоврядування в Україні у пореформений період (60-80-ті рр. XIX ст.) ..	176
<i>Міронова І.С.</i> Діяльність в Одеської військово-польової пошти в період Першої світової війни	180
<i>Морозова О.С.</i> Боротьба “Просвіт” Наддніпрянської України за освіту рідною мовою	184
<i>Негуляєва Т.Г.</i> Земська медицина в Дніпровському повіті і Новоросійській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття	188
<i>Онїко Т.В.</i> Особливості підготовки кадрів для споживчої кооперації України в нових умовах господарювання (1921-1928 рр.)	192
<i>Самойлов Ф.А.</i> Осуществление политики “ликвидации кулачества как класса” в Одесском округе (на материалах Государственного архива Одесской области)	197
<i>Сусоров В.Д.</i> Калініндорф	206
<i>Сусоров С.В.</i> Останній шанс імперії? (До проблеми невдачі столипінської аграрної реформи)	213
<i>Татарченко О.Б.</i> Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв’язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій	217
<i>Федорченко О.В.</i> Кадрова політика в державних поштових і поштово-телеграфних установах Півдня України на початку XX століття (1900-1914 рр.)	221
<i>Шевченко Н.В., Тригуб П.М.</i> Стан та перспективи розвитку наукової школи з історичного краєзнавства на Миколаївщині	225
<i>Шкляєв И.Н.</i> Региональная политика нейтралитета легитимной одесской власти в 1917 – начале 1918 гг.	232
<i>Шпак Д.О.</i> Іслам та кримськотатарський опозиційний рух на Півдні України у 1970-1980-х роках XX ст.	235
РОЗДІЛ 5. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	239
<i>Сінкевич Є.Г.</i> Козацький і ягеллонський міфи в польській та українській історіографії	240
<i>Черных И.Д.</i> Социокультурный контекст “Осеевого времени”	243

Редактор *Н. Савич, Н. Засядько.*
Технічний редактор *К. Дофєєва.*
Комп'ютерна верстка *А. Семененко.*
Друк *С. Волинець.* Фальцювальню-палітурні роботи *А. Грубкіна*

Підп. до друку 20.12.2008 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 28,83. Обл.-вид. арк. 25,86.
Тираж 300 пр. Зам. № 2536.

Видавець і виготовлювач: МДГУ ім. Петра Могили,
Universita Ca' Foscari Venezia,
Dipartimento di Scienze dell'Antichità e de Vicino Oriente
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідощтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1175 від 25.12.2002 р.